

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Ա. Ս. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ
ՀԱՅՈՑ ԼԵՉՈՒ

ՀԵՉՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ուսումնառական ձեռնարկ բուհերի բանասիրական
ֆակուլտետների ուսանողների համար

Արցախի ազատագրական պայ-
ֆարում զոհվածների սուրբ հիշա-
տակին:

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Ո Ս Ք

Սույն ուսումնասովորական ձեռնարկը «Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթացին» վերաբերող մեր երրորդ գիրքն է, որը նվիրված է հնչյունաբանությանը և նրա ենթաբաժիններին: Այն նույնպես կազմված է պետականորեն հաստատված բունական ծրագրին համապատասխան և բաղկացած է հինգ մասից:

Առաջին մասում ներկայացվում է ժամանակակից հայոց լեզվի հրնչյունական համակարգը՝ իր բազմազան կողմերով ու դրսևորումներով, ֆենվում են լեզվական ամենափոքր նյութական, իմաստազատիչ միավորները՝ հնչյուններն ու հնչույթները, տրվում են նրանց նկարագիրն ու բնութագիրը, ինչպես նաև իրացումները խոսքում, խոսքի շղթայում: Դրանց հետ կապված ֆենության են առնվում և՛ վանկն ու վանկատու մը, երկբարբառներն ու երկհնչյունները, շեշտը, հնչեբանգը, որոնք միասին, անշուշտ, շատ ավելի պարզ ու ամբողջական պատկերացում են տալիս հայոց լեզվի հնչյունական կազմի ու կառուցվածքի մասին:

Երկրորդ մասում ֆենվում է հնչյունափոխությունը և ցույց տրվում, թե իր տեսակներով (շեշտափոխական, պատմական, փոխազդեցական) ինչ պատկեր ու արժեք է ներկայացնում այն ժամանակակից հայոց լեզվում և նրա հնչյունական կազմում ու համակարգում:

Երրորդ մասում ներկայացվում է գրաբանությունը, որտեղ էլ, բնականաբար, ֆենվում են այն հարցերը, որոնք վերաբերում են հենց լեզվաբանական այդ գիտաճյուղին, հայկական գրին, հայոց այբուբենին և նրա հիմնադիր մեծն Մեսրոպ Մաշտոցին, հայոց լեզվի գրատեսակներին ու դրանց զարգացմանը, հայերենի կետադրության նշաններին, տառերի (գրույթների) և հնչույթների փոխհարաբերությանը և այլն:

Չորրորդ մասում ներկայացվում է ժամանակակից հայոց լեզվի

Մարգարյան Ա. Ս.

Մ 350 Ժամանակակից հայոց լեզու: Հնչյունաբանություն | Երևանի պետ. համալս.— Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 1997, 248 էջ:

Ձեռնարկը ներառում է ժամանակակից հայոց լեզվի հնչյունաբանությունը՝ իր բաժիններով: Այն բաղկացած է հինգ մասից, որոնցում քննվում են նրա հնչյունական համակարգը, հնչյունափոխությունը, գրաբանությունը, ուղղագրությունը և ուղղախոսությունը: Ձեռնարկը հարցերի նորովի լուսաբանությամբ ունի որոշակի տեսական ու գործնական նշանակություն և կարող է օգտակար լինել ոչ միայն ուսանողներին, այլև ընթերցող լայն շրջաններին:

4602020100

Մ 704(02)—97

ԳՄԴ 81.22

ISBN 5-8084-0247-6

© Մարգարյան Ա. Ս.

նուղագրությունը, որի դեմ, ինչպես հայտնի է, անողոք ու անհիմն պայ-
ֆար է մղվում 1988 թ. ի վեր, պահանջվում փոխարինել այն հին՝ ա-
վանդական ուղագրությամբ:

Այդ նկատառումով դա ավելի հանգամանորեն և երկու կտրվածով
է ֆենության տոնվում. նախ՝ ցույց է տրվում, թե ի՛նչ հիմունքով է ըս-
տեղծվել, պատմական զարգացման ի՛նչ ընթացք է ունեցել, ե՛րբ, ինչո՛ւ,
ինչպիսի՛ բարեփոխությունների է ենթարկվել ժամանակակից հայոց լեզ-
վի ուղագրությունը, ի՛նչ դեր է խաղացել մեծանուն հայագետ-լեզվա-
բան Մ. Աբեղյանը դրա պատմության մեջ, և ապա ներկայացվում են
այն ուղագրական (ներառյալ նաև տողադարձի) կանոնները, որոնք ժա-
մանակի ընթացքում գիտական հիմքի վրա մշակվել-ամրակայվել են
գրավոր խոսքում և անխտիր անշեղ կիրառում են պահանջում:

Ձեռնարկի վերջին՝ հիմնգերոդ մասում էլ ֆենվում է ժամանակակից
արևելահայ գրական լեզվի ուղղախոսությունը՝ իր պատմական կյանքով,
նորմավորված ու բնորոշանուր կանոններով, խոտորումներով ու շեղում-
ներով, արտասանության ոճերով, արդի վիճակով և զարգացման հեռա-
նկարներով ու միտումներով:

Այս ամենը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ ժամանակակից հայոց
լեզվի հնչյունաբանությունը, իբրև մասնավոր լեզվաբանական գիտու-
թյան մի ծանրակշիռ բաժին, իր ենթաբաժիններով վերաբերելով լեզվի
արտահայտության պլանին՝ ոչ միայն տեսական, այլև գործնական բա-
վական մեծ կարևորություն է ներկայացնում և՛ ներկա, նոր ու հարուստ
փաստերի հիման վրա կատարված, ֆենությամբ չի կարող օգտակար
չլինել և չնպաստել, մանավանդ, նրա ուսուցման բարելավման գործին:

Երևանի պետական համալսարանի հայոց լեզվի ամբիոնը առաջին
հերթին այդ նկատի առնելով՝ սույն ուսումնասօժանդակ ձեռնարկը ևս
ֆենարկել ու հանձնարարել է հրատարակության: Իրենց դրական կար-
ծիքներով դրան էլ մեծապես նպաստել են բանասիրական գիտություն-
ների դոկտոր, պրոֆեսոր Արտ. Պապոյանը, բանասիրական գիտություն-
ների դոկտոր, պրոֆեսոր Խ. Բաղիկյանը, բանասիրական գիտություն-
ների թեկնածու, դոցենտ Մ. Ավագյանը, որոնց և մենք մեր անկեղծ
շնորհակալությունն ենք հայտնում:

Հ Ն Չ Յ Ո Ւ Ն Ա Բ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ՀՆՉՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆ,
ՆՊԱՏԱԿԸ ԵՎ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

§ 1. Լեզուն, իբրև մարդկային հաղորդակցման հիմնական ու կա-
րևորագույն միջոց, այնպիսի բարդ համակարգ է, որը բնորոշվում է եր-
կու հիմնական՝ արտաքին հնչյունական և ներքին՝ բովանդակային կող-
մերով: Լեզվաբանական գիտության բնութագրմամբ արտաքին՝ հնչյու-
նական կողմը կոչվում է լեզվի արտահայտության, իսկ ներքին՝ բովան-
դակային կողմը՝ բովանդակության պլան:

Լեզուն կազմում է այդ երկու պլանների համադրությունը և առանց
նրանցից մեկի գոյություն ունենալ չի կարող: Այստեղից հետևում է, որ
լեզվի ու նրա գիտության՝ լեզվաբանության համար որքան կարևոր ու
էական են լեզվական իմաստային միավորները, այնքան էլ կարևոր ու
էական են այն նյութական միջոցները, որոնցով նրանք են արտահայտ-
վում:

Այլ կերպ չի էլ կարող լինել: Իրականում մերկապարանոց իմաստ-
ներ ու մտքեր գոյություն չունեն: Ամեն մի միտք ու իմաստ խարսխվում
է լեզվական-նյութական ատաղձի վրա, հյուսվում համապատասխան
նյութական թաղանթով: Այստեղից իսկ հետևում է, որ լեզվի արտա-
հայտության պլանը այլ բան չէ, քան նրա հնչյունական համակարգը:
Դա էլ, բնականաբար, սովյալ լեզվի հնչյունների, դրանց կապակցու-
թյունների, հնչյունական բազմազան իրակությունների ամբողջություն
է, և որի մասին էլ կարելի է պարզ պատկերացում կազմել՝ իմանալով,
թե ի՛նչ է հնչյունը իբրև այդպիսին:

§ 2. Լեզվաբանությունը գտնում է, որ հնչյունը լեզվի նվազագույն
նյութական միավոր է, որ արտասանվում և ընկալվում է սովյալ հասար-
ակության անդամների կողմից: Լեզվական այդ նվազագույն նյութա-
կան միավորի ուսումնասիրությամբ, ինչպես հայտնի է, զբաղվում է
հնչյունաբանությունը: Ուրեմն և՛ հնչյունաբանության ուսումնասիրու-
թյան բուն առարկան հնչյունն է, կամ այլ կերպ ասած՝ այդպիսին են
«լեզվի հնչյունական միջոցները՝ իրենց բոլոր արտահայտություններով
ու գործառույթներով, ինչպես նաև լեզվի հնչյունային կողմի և գրության
միջև եղած կապը»¹:

¹ Л. Р. Зиндер, Общая фонетика, М., 1979, с. 4.

§ 3. Իբրև լեզվաբանության առանձին բաժին, հնչյունաբանությունը և առաջնորդվում է երկու՝ ինչպես համաժամանակյա (սինխրոնիկ), այնպես էլ տարաժամանակյա (դիսխրոնիկ) մեթոդներով² և առաջին գեպընդմեջ եթե ուսումնասիրում է որևէ որոշակի լեզվի առկա հնչյունական համակարգը՝ իր բազմազան կողմերով, ապա երկրորդ գեպընդմեջ էլ ուսումնասիրում է լեզվի հնչյունական համակարգն ընդհանրապես՝ բացահայտելով այն փոփոխությունները, որ կրել են հնչյունները նրա պատմական զարգացման ընթացքում: Ըստ այդմ էլ այն լինում է նկարագրական և պատմական. նկարագրական է կոչվում լեզվի հնչյունական համակարգը և նրա հնչյունական միջոցները համաժամանակյա մեթոդով ուսումնասիրող հնչյունաբանությունը, իսկ պատմական՝ այն հնչյունաբանությունը, որը տարաժամանակյա մեթոդով է ուսումնասիրում և լուսաբանում լեզվի հնչյունական համակարգն ու նրա իրողությունները:

Բացի այդ, հնչյունաբանությունը լինում է ընդհանուր և մասնավոր: Եթե ընդհանուր հնչյունաբանությունը՝ բազմազան լեզուների, ապա մասնավոր լեզվաբանությունը մի առանձին լեզվի (ասենք, հայերենի, ռուսերենի, անգլերենի, գերմաներենի, ֆրանսերենի և այլն) հնչյունական համակարգի ու հնչյունական իրողությունների ուսումնասիրությամբ է զբաղվում:

§ 4. Հնչյունաբանությունը, վերաբերելով լեզվի արտահայտության պլանին, անշուշտ, առանձնակի տեղ է բռնում լեզվաբանության այլ բաժինների (օրինակ՝ քերականության, բառագիտության) շարքում և այլևայլ թելերով կամ կողմերով կապվում նրանց հետ:

Առավել մեծ է լեզվի հնչյունական համակարգի և քերականական կառուցվածքի (հատկապես՝ ձևաբանության) կապը, որը և հիմք է ծառայել անգամ հնչյունաբանությունը քերականության մեջ ներառելու ու նրա մաս դիտելու համար³: Էսպես, սակայն, հնչյունաբանությունը զուտ հնչյուններին, հնչյունական իրողություններին վերաբերող գիտություն է և բոլոր գեպերում լեզվաբանության մի առանձին ու շատ կարևոր բաժին է, որը և ոչ միայն լեզվաբանական այլ գիտաճյուղերի, այլև նրանցից տարբեր գիտությունների (ֆիզիկա, բնախոսություն, հոգեբանություն) հետ է աղերսակցվում:

§ 5. Հնչյունաբանությունը, իբրև լեզվաբանության մի առանձին բաժին, չի սահմանափակվում սոսկ հնչյունների, նրանց համակարգի նկարագրությամբ ու լուսաբանությամբ. այն նաև այլ նպատակներ է հետապնդում և ուսումնասիրում այնպիսի կարևոր իրողություններ, ինչ-

պիսիք են՝ հնչյունափոխությունը, գրաբանությունը, ուղղագրությունը և ուղղախոսությունը: Ըստ այդմ էլ դրանք ևս պատկանում են հնչյունաբանությանը և նրա ենթաբաժիններն են, որոնց հիմքում նույնպես ընկած է լեզվի նյութական նվազագույն միավորը՝ հնչյունը, որի ուսումնասիրությունն էլ, ինչպես հայտնի է, կատարվում է երեք տեսանկյունով՝ ա) ձայնաբանական, բ) բնախոսական և գ) լեզվաբանական-գործառնությամբ (ֆունկցիոնալ):

ՀնչՅՈՒՆՆԵՐԻ ՁԱՅՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 6. Հնչյունը, իբրև լեզվի նյութական նվազագույն միավոր, արտահայտվում է ձայնով, որ ֆիզիկական երևույթ է և առաջ է գալիս օդի ալիքների տատանումների հետևանքով կամ դրանց շնորհիվ: Սա, սակայն, չի նշանակում, թե բնության մեջ եղած ամեն մի ձայն հնչյուն է. ամենևին:

Հնչյունը զուտ մարդկային լեզվին հատուկ երևույթ է և, իբրև այդպիսին, բնորոշվում է շորս հիմնական հատկանիշով՝ բարձրությամբ, ուժով կամ ուժգնությամբ, երանգով (տեմբրով) և տևողությամբ (ամսակով):

§ 7. Ձայնի բարձրությունը որոշվում է օդի հոսանքի տատանումների՝ թրթռումների քանակով կամ հաճախականությամբ: Ուստի և՛ ինչքան արագ ու հաճախակի են լինում այդ տատանումները՝ թրթռումները, այնքան էլ բարձր է լինում ձայնը: Հնչյունի բարձրությունը այդպիսով ուղիղ համեմատական է օդի՝ մեկ վայրկյանում տեղի ունեցող թրթռումների (տատանումների) քանակին:

Հնչյունի բարձրության չափման միավորը հերցն է (հց) է, որը, ինչպես ապացուցված է, ականջի համար ընկալելի է լինում 16-ից մինչև 2000-ի սահմաններում:

Հնչյունի բարձրությունը մեծապես կախված է ձայնալարերի թրթռումներից: Ձայնալարերի պարբերաբար թրթռումով առաջ է գալիս երաժշտական ձայն, օդի հոսանքի ոչ պարբերաբար թրթռումով առաջ է գալիս աղմուկ, որի գոյացմանը ձայնալարերը շեն մասնակցում կամ մասամբ են մասնակցում: Սա ևս ցույց է տալիս, որ ձայնալարերն իրոք շատ մեծ դեր են կատարում հնչյունի կամ ձայնի բարձրության գործում. ընդ որում՝ եթե նրանք կարճ են, տատանումները՝ շատ, ձայնն էլ (մասնավորապես՝ կանանց)՝ բարձր, իսկ եթե երկար են, տատանումները՝ քիչ, ձայնը (մասնավորապես՝ տղամարդկանց) ցածր է լինում:

§ 8. Ձայնի ուժը կամ ուժգնությունը որոշվում է արտաբերության ժամանակ դուրս մղվող օդի հոսանքի թափով՝ ամպլիտուդայով: Ինչքան մեծ է տատանումների թափը՝ ամպլիտուդան (իմա՝ ալիքի երկարությունը), այնքան էլ ուժեղ է ձայնը: Եվ, ընդհակառակը, ինչքան ցածր

² Տե՛ս այդ մասին, օրինակ, Գր. Ղափանցյան, Ընդհանուր լեզվաբանություն, հտ. 1-ին, Երևան, 1939, էջ 42:

³ Տե՛ս, օրինակ, М. И. Матусевич, Современный русский язык, М., 1976, с. 8—9.

(նվազ) է այն, այնքան էլ թույլ է ձայնը: Հր. Աճառյանի բնորոշմամբ՝ «նվազումը ձայնի զորությունն է, այսինքն ավելի հեռու հասնելու ֆարսիությունը»⁴:

Հնչյունի ուժի կամ ուժգնության մակարդակի չափման միավորը դեցիբելն (դց) է, որը սովորական խոսակցության ժամանակ 80—90-ից չի անցնում: Հայերենում ձայնի ուժգնությամբ ափի են ընկնում հատկապես ձայնավորները՝ ընդհանուր առմամբ ա, օ (ո), է (ե), ու, ի, ք հաջորդականությամբ:

§ 9. Երանգը ձայնի այն որակային հատկանիշն է, որը պայմանավորված է ենթաձայների (օբերտոնների) քանակով ու ուժով և բնորոշ է ամեն մի ձայնի և գործիքի համար: Ենթաձայները հիմնական տոնին ուղեկցող լրացուցիչ տոներն են, որոնք երանգ են տալիս նրա առաջ բերած ձայնին: Եվ հետևաբար՝ ձայներանգը իրոք ստեղծվում է հիմնական տոնի և երկրորդական կամ կողմնակի տոների՝ ենթաձայների համակցումով, և որի ընթացքում առանձնապես մեծ դեր են կատարում արձագանքը (ռեզոնանսը) և արձագանքարանը կամ հնչարանը (ռեզոնատորը): Եվ դա միանգամայն ճշտորեն է ներկայացրել, օրինակ, Մ. Արեղյանը՝ ասելով. «Բերանի խոռոչը ծառայում է իբրև ռեզոնատոր, որի միջոցով փոխվում է հնչյունի երանգը կամ արակը (ընդգծումն իրենն է — Ա. Մ.), որ է հիմնական հնչյունն և իր հետ միացած կողմնակի հնչյունների բաղադրությունը: Հիմնական հնչյունի հետ միացած բաղադրիչ հնչյուններից մի քանիսն այդ ռեզոնատորով ուժեղանում են և ուրիշները խեղդվում են: Բայց որովհետև բերանի խոռոչը զանազան ձևեր է ընդունում, որով և զանազան տեսակի ռեզոնատորներ է դառնում, հետևաբար և ձայնալարերի տատանումից առաջացած ձայնը բերանի մեջ՝ նայելով ռեզոնանսին՝ մշակվելով դառնում է տարբեր որակի կամ տարբեր երանգի հնչյուններ, ինչպես՝ Ա, Օ, ՈՒ, է, Ի, Ը»⁵:

§ 10. Ձայնի տևողությամբ, որ այլ կերպ՝ հնչյունների քանակ կամ ամանակ է կոչվում, «է՛ այն ժամանակի տևողությունը, որ պահանջվում է այս և այն հնչյունի արտաբերության համար»⁶:

Ի տարբերություն բարձրության, ուժգնության և երանգի, որ ձայնի (հնչյունի) որակային հատկանիշներն են, տևողությունը (ամանակը) նրա քանակային հատկանիշն է և պայմանավորվում է, բնականաբար, ժամանակի մեջ հնչյունների արտաբերման տեականությամբ: Երկար ժամանակում արտաբերվող հնչյունները կոչվում են երկար, իսկ կարճ ժամանակում արտաբերվողները՝ կարճ հնչյուններ: Սովորաբար կարճ

կամ երկար են լինում ձայնավորները: Ռուսերենում, օրինակ, շեշտակիր ձայնավորները՝ երկար, իսկ անշեշտ ձայնավորները կարճ են արտաբերվում: Անգլերենում և ֆրանսերենում ևս կան նմանատիպ ձայնավորներ:

Հայերենում, սակայն, «չկան բնությամբ երկար ձայնավորներ, այսինքն և երկար է, և կարճ է, երկար օ և կարճ օ և այլն», թեպետ «մեր ձայնավորները նայելով վանկերի կազմությանը, շեշտին և արտասանության եղանակին, երբեմն ավելի երկար են արտասանվում, կամ մի քիչ կարճ: Մեր Ը ձայնավորը ընդհանրապես համեմատաբար կարճ է»⁷:

Այդպես և հայերենում երկար են արտաբերվում շփականները՝ պայթականների, խուլերը՝ ձայնեղների, շեշտակիր ձայնավորները անշեշտ ձայնավորների և այլն համեմատությամբ, բայց նման արտասանական տարբերությունները որակական որևէ արժեք չունեն:

Այսպիսով, ձայնաբանական տեսակետից հնչյունները բնորոշվում են չորս ֆիզիկական հատկությամբ՝ բարձրությամբ, ուժգնությամբ, երանգով և տևողությամբ, որոնք, անշուշտ, սերտորեն կապված են իրար հետ, և որոնց ուսումնասիրությամբ առանձնապես զբաղվում է ֆիզիկան՝ օգնելով հնչյունաբաններին՝ ավելի խոր ու հանգամանորեն լուսաբանելու հնչյուններն ու նրանց համակարգը:

ՀնչՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲՆԱՆՈՍԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 11. Հնչյունաբանությունը, ինչպես հայտնի է, զբաղվում է նաև հնչյունների բնախոսական ուսումնասիրությամբ: Այս դեպքում ամենից առաջ նա իր առջև նպատակ է դնում պարզել, թե ի՞նչպես է տեղի ունենում հնչյունախոսությունը, ի՞նչ գործարանների միջոցով և ի՞նչպես են արտասանվում հնչյունները, արտասանական գործարաններից ո՞րը ինչ դեր է կատարում խոսողության ընթացքում, արտասանական ո՞ր գործարանը ինչ շափով է մասնակցում այս կամ այն հնչյունի արտաբերմանը:

Սա ցույց է տալիս, որ հնչարտաբերությունը ևս բարդ երևույթ է, որը և իրացվում է մարդու մարմնում ո՛չ թե դրա համար ստեղծված ինչ-որ հատուկ, այլ այն գործարանների (թոքեր, լեզու, շնչափող, առամներ, քթի խոռոչ և այլն) միջոցով, որոնք կենսագործական (ֆիզիոլոգիական) տարբեր դեր կամ գործառույթ (ֆունկցիա) են կատարում: Ժամանակի ընթացքում նույն այդ գործարանները սկսել են ծառայել նաև հնչախոսությանը և ամբողջությամբ հնչարտաբերական գործարաններ են կոչվում:

§ 12. Հնչարտաբերական գործարանները, սակայն, ճիշտ նույն կամ

⁴ Հր. Աճառյան, Կիսկատար բերականություն հայոց լեզվի, հտ. 6, Երևան, 1971, էջ 15:
⁵ Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965, էջ 72—73:
⁶ Նույն տեղում, էջ 96:

⁷ Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 96:

միատեսակ դերը շեն կատարում: Գործարաններ կան, որոնք ուղղակիորեն են կապվում խոսողության հետ և իրացնում հնչյունների արտաբերությունը: Գործարաններ էլ կան, որոնք ընկալում կամ ընդունում են դրանք: Ըստ այդմ լեզվի հնչարտաբերական գործարանները լինում են երեք տեսակ՝ կառավարող, կատարող և ընկալող:

§ 13. Կառավարող (ղեկավարող կամ վարիչ) գործարանը ուղեղն է՝ իր ինչպես երկու խոսքային կենտրոններով (դրանցից մեկը կոչվում է Բրոկայի, մյուսը՝ Վեռնիկեի), այնպես էլ կենտրոնական նյարդային համակարգով:

«Խոսքի հնչյունների կազմավորումն ու ընկալումը, — գրում է հայտնի հնչյունաբան Լ. Ռ. Զինդերը, — վերաբերում են բարձրագույն նյարդային գործունեությանը, որի կենտրոնները տեղավորված են գլխուղեղի կեղևում: Ուղեղը, որ կազմված է տարբեր ձևի ու մեծության միլիարդավոր նյարդաբջջիչներից, ունի կազմաբանական բարդ կառուցվածք»⁸: Եվ այնուհետև. «Կենտրոնական նյարդային ապարատը ոչ միայն խոսքի հնչյունների իբրև այդպիսիների, այլև նրանցից շատերի հիմքում ընկած ձայնի գոյացումն է կառավարում»⁹:

Այսպիսով՝ մարդու նյարդային համակարգը իրոք շատ կարևոր դեր է կատարում խոսողության ընթացքում, և խոսքն էլ այլ բան չէ, քան հենց նրա գործառույթներից մեկը: Այդ նույնն է հաստատում նաև մի այլ լեզվաբան՝ ասելով. «Մի կողմից նյարդային համակարգը խոսքի հնչյունների պատճառ է հանդիսանում, իսկ մյուս կողմից՝ մասնակցում է դրսից հնչյունների ընկալմանը և նրանց գիտակցմանը: Այլ կերպ ասած՝ հնչյունների արտադրման դեպքում նյարդային էներգիան վերածվում է մեխանիկականի, իսկ խոսքի ընկալման և ըմբռնման դեպքում մեխանիկական էներգիան՝ նյարդայինի»¹⁰:

§ 14. Կատարող գործարանները նրանք են, որոնք միջոցով արտաբերվում են հնչյունները: Դա նույնպես բավականին բարդ գործընթաց է, որին մասնակցում են մի շարք գործարաններ, որոնք և միասին առած կոչվում են արտասանական ապարատ:

§ 15. Մարդու արտասանական ապարատը բաղկացած է հիմնականում հինգ մասից: Դրանք են՝ կրծքի խոռոչը (1), կոկորդը (2), ըմպանի՝ երակի խոռոչը (3), բերանի խոռոչը (4) և բքի խոռոչը (5): Այդ մասերն էլ ունեն իրենց ենթամասերը, որոնք և տարբեր դեր են կատարում հնչարտաբերության կամ խոսողության ընթացքում:

§ 16. Կրծքի խոռոչում են գտնվում կամ նրա հետ են կապվում ստոծանին, թոքերը և շնչափողը, որը դրանց մոտ բաժանվում է երկու ցնցուղների ու վերջավորվում կոկորդով:

Այդ գործարանները կոչվում են շնչառական գործարաններ, որոնք հոսանքի աղբյուր են ծառայում և օդ են մատակարարում հնչյունների արտաբերության համար:

§ 17. Կրծքի խոռոչին հաջորդում է կոկորդի խոռոչը, որը շատ ավելի բարդ կառուցվածք ունի. այդտեղ են գտնվում թե՛ վահանաձև (դուրս ընկած մասը կոչվում է աղամախնձոր), թե՛ մատանիաձև կամ օղաձև, թե՛ գդալաձև կամ բրգաձև կոճիկները և թե՛ ամենազլխավորը՝ ձայնալարերը:

Ձայնալարերը «կոկորդի լայնքով՝ հորիզոնական ձևով ձգված երկու առածիզ մկաններ են»¹¹, որոնք տարբեր ձևերով կապված են հիշյալ կոճիկների հետ և իրենց միջև ճեղք ունեն, որը կոչվում է ձայնաճեղք (Մ. Աբեղյան) կամ ձայնածերպ (Գր. Ղափանցյան):

Ձայնալարերը, որ խոսքի ամենակարևոր գործարանն են, տարբեր հնչյունների արտաբերության ժամանակ տարբեր դրուսյուններ են ստանում և տարբեր դեր կատարում: Այն դեպքում, երբ արտաբերության ժամանակ ձայնածերպը ավելի կամ պակաս շափով նեղանում է, ձայնալարերը թրթռում ու առաջ են բերում երաժշտական ձայն, իսկ այն դեպքում, երբ ձայնածերպը լայն բացված է մնում, ձայնալարերը չեն թրթռում, և, առանց դրանց մասնակցության, գլխավորապես բերանի խոռոչի մեջ օդի հոսանքը «մի արգելքի հանդիպելով՝ տատանվում է և առաջ է բերում աներաժշտական հնչյուն կամ աղմուկ»¹²:

Հասկանալի է, որ առաջին ձևով են արտաբերվում ձայնալորները, ձայնորդները և ձայնեղները, իսկ երկրորդ ձևով՝ միայն խուլերը, որոնք ամբողջապես զուրկ են երաժշտական ձայնից:

§ 18. Կոկորդից՝ հետո գալիս է երակի խոռոչը, որտեղ էլ գտնվում են մակկոկորդը կամ մակալեզուն, լեզվի կոթը կամ լեզվարմատը և ըմպանը: Երակի խոռոչը իր այդ մասերով օդի հոսանքը դեպի բերանի ու քթի խոռոչները տանող դեր է կատարում և որոշ հնչյունների արտաբերման ժամանակ ոչ միայն կազմավորման տեղ, այլև արձագանքարան (ռեզոնատոր) է ծառայում¹³:

§ 19. Արտասանական գործարանների մեջ, սակայն, առավել կարևոր է բերանի խոռոչը, որը ներառում է լեզուն, շրթունքները, ատամները, քիմքերը (կոշտ և փափուկ), լնդերքը, լեզվակը. գործարաններ, որոնք նույնպես տարբեր կերպ ու տարբեր շափով են մասնակցում հնչյունների արտաբերությանը: Բայց դրանցից էլ, ինչպես հայտնի է, ամենամեծ դերը կատարում է լեզուն, որը ոչ միայն ամբողջությամբ, այլև իր առանձին մասերով շարժվելով առաջ և հետ, վերև և ներքև,

⁸ Л. Р. Зиндер, Общая фонетика, с. 103.

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ В. И. Кодухов, Введение в языкознание, М., 1979, с. 113.

¹¹ Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 71:

¹² Նույն տեղում:

¹³ Տե՛ս М. И. Матусевич, Современный русский язык. Фонетика, с. 23—24.

«շափազանց բազմազան ձևեր ու դրուժյուններ է ընդունում», առաջ բերում այդպիսով տարբեր հնչյուններ, ինչպես՝ Ա, Ը, Ի, Ջ, Վ, Ղ, Ջ, Ծ, Խ, Զ և այլն:

Ինչպես օրինակներից կարելի է նկատել, հնչյունների արտաբերությանը լեզուն մասնակցում է առջևի, միջի և ետևի մասերով, ըստ որոնց էլ կոչվում են նրանք:

Շարժուն գործարաններ են նաև շրթունքները, փափուկ քիմքը, լեզվակը: Տարբեր հնչյունների արտաբերման ժամանակ շրթունքները տարբեր ձևեր են ընդունում. նրանք մերթ հանգիստ են մնում, մերթ իրար են հպվում, մերթ առաջ են ձգվում ու բուրբանում՝ որոշակի փոփոխություններ առաջ բերելով բերանի խոռոչում: Շարժունակության մասին կապակցված է ընկնում ստորին շրթունքը, որը ստորին ծնոտի հետ կապված է՝ ավելի շատ է շարժվում, և՛ ավելի շատ հնչյունների արտաբերմանը մասնակցում:

Փափուկ քիմքը, որ կոշտ քիմքի վերջնամասից սկսվելով՝ ավարտվում է լեզվակով, կա՛մ փակում է քթափողի անցքը, որպեսզի օդը անցնի միայն բերանով, կա՛մ այն բաց է պահում, որպեսզի օդը ազատ մտնի քթի խոռոչը և դուրս գա այդտեղով:

Լեզվակն էլ շարժուն այն գործարանն է, որ հատուկ լինելով առանձին ժողովուրդների ու անհատների արտասանությանը՝ «երկրորդական գեր ունի ձայնի հողավորման մեջ. բայց կարող է նա ևս թրթռալ և ձևավանդել», օրինակ, «Ֆրանսական Ի ձայնը, որ կոչվում է լեզվակային Ի»¹⁴:

Բերանի խոռոչի մյուս մասերը՝ վերին և ստորին ատամները, լընդերքը, կոշտ քիմքը, որ նրա անշարժ գործարաններն են, սկսում են լնդերքից (ալվեոլներից) և հասնում մինչև փափուկ քիմքը, թեև ոչ շատ մեծ, բայց նույնպես կարևոր դեր են խաղում հնչարտաբերության գործընթացում: Նրանք մի տեսակ կայուն հենարան են հանդիսանում լեզվի միջոցով զանազան հնչյուններ արտասանելու համար:

§ 20. Արտասանական ապարատի մի այլ, անշարժ գործարանն էլ քթի խոռոչն է, որ բաղկացած է «երկու փոսերից, որոնք վերջանում են առաջից երկու ուղեղերով, իսկ հետևից երկու ծակերով, որոնք հաղորդակցվում են բերանի խոռոչի հետ»¹⁵: Քթի խոռոչը բերանի խոռոչից բաժանվում է փափուկ քիմքով, որը կազմում է նրա վերջին սահմանը և՛ այլ կերպ կոչվում է նաև քիմքի առաջատու: Երբ դա ազատ չի փակում քթանցքը, օդը ազատորեն, անարգել անցնում է այդտեղով և արտաբերվում են ռնգային Մ, Ն հնչյունները:

§ 21. Արտասանական ապարատը այսպիսով արտաբերական գոր-

ծարանների ամբողջություն է կազմում և, ինչպես ընդունված է ասել, նման է նվագարանի, որի տարբեր մասերը նույնպես տարբեր դեր են կատարում:

Հնչյունների կազմավորման ու արտաբերման գործում առավել մեծ դեր են կատարում շարժուն (ձայնալարեր, լեզու, շրթունքներ, փափուկ քիմք, լեզվակ, ըմպան), քան՝ անշարժ (ատամներ, լնդերք, կոշտ քիմք) գործարանները, և ըստ այդմ էլ առաջինները՝ ակտիվ, իսկ երկրորդները պասիվ գործարաններ են կոչվում: Հնչյունների արտաբերության գործընթացում դրանցից բացի կարևոր դեր են կատարում նաև արձագանքարանները (ռեզոնատորները), որոնք ստեղծվում են ինչպես բերանի, այնպես էլ քթի խոռոչում:

§ 22. Անդունող գործարանները նրանք են, որոնց միջոցով ընկալվում է այն ամենը, ինչ մարդիկ հաղորդում են իրար: Դրանք լսողական (ականջ) ու տեսողական (աչք) գործարաններն են, որոնք, ի տարբերություն խոսողական գործարանների, ո՛չ թե ներգործական, այլ կրավորական բնույթ ունեն:

Լսողական գործարանը՝ ականջը, կապվում է բանավոր հաղորդակցման կամ հնչարտաբերության հետ, և, ինչպես Հր. Աճառյանն է նշում, «բաժանվում է երեք մասի. արտաքին ականջ, միջին ականջ և ներքին ականջ: Առաջինը ծառայում է ընդունելու ձայնը, երկրորդը փոխադրելու, երրորդը լսելու»¹⁶, իսկ տեսողության գործարանը՝ աչքը, կապվում է հաղորդակցման գրային միջոցների հետ, որոնցով մարդիկ իրենց մտքերն են արտահայտում և հասնում փոխադարձ ըմբռնման:

Ինչպես կատարող, այնպես էլ ընկալող գործարանները արտասանական բարդ գործընթացի մի բաղկացուցիչ մասն են կազմում և իրենց հերթին ևս կապվում են մարդու կենտրոնական նյարդային համակարգի հետ ու ղեկավարվում նրա կողմից: Այս ամենն էլ ցույց է տալիս, որ հնչյունների թե՛ ձայնաբանական, թե՛ բնախոսական ուսումնասիրությունները իսկապես մեծ կարևորություն են ներկայացնում նրանց, իբրև լեզվի նյութական միավորների, գիտական լուսաբանության համար:

ՀՆՉՅՈՒՆՆԵՐԻ ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ-ԳՈՐԾԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

ՌԻՍՈՒՄԵԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 23. Եթե ձայնաբանական և բնախոսական հայացակետերից ուսումնասիրվում են հնչյունների՝ ա) ֆիզիկական հատկությունները (բարձրություն, ուժգնություն, երանգ, տևողություն) և բ) հնչարտաբերական գործարանները՝ իրենց դերով, ապա լեզվաբանական-գործառութային տեսակետից հնչյուններն ուսումնասիրվում են իբրև լեզվի նյու-

¹⁴ Հր. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հտ. 6, էջ 49:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Հր. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հտ. 6, էջ 36:

թական նվազագույն միավորներ: Այդպիսի ուսումնասիրությունը, հասկանալի է, առավել մեծ կարևորություն է ներկայացնում հնչյունաբանության համար և պահանջում նրանից՝ լուծել մի շարք ավելի կարևոր ու բարդ խնդիրներ. ինչպիսի՞ լեզվական միավոր է հնչյունը, ինչպե՞ս է իրացվում այն և լեզվական ի՞նչ նպատակի է ծառայում, ինչպիսի՞ դրոսկորումներ է ունենում խոսքում, հնչյունները իրար հետ ինչպե՞ս են կապակցվում, հնչյունների կապակցությամբ ինչպիսի՞ արտասանական ու իմաստային միավորներ են ստեղծվում, արտասանվածքը հնչյունաբանորեն ինչպե՞ս է տարրալուծվում, հնչյունները ինչպիսի՞ հնչյունական փոփոխություններ են կրում, նրանք ուղղագրական ու ուղղախոսական ի՞նչ արժեք ունեն և այլն:

Հնչյունաբանության առջև ծառայած այս և մի շարք այլ խնդիրների մեջ, պարզ է, ամենաառաջնայինն ու ամենակարևորը այն է, թե ի՞նչ է հնչյունը իբրև այդպիսին:

§ 24. Հնչյունը, որի անունով էլ կոչվում է հնչյունաբանությունը¹⁷, լեզվի ամենափոքր կամ նվազագույն նյութական միավորն է. դա օդի թրթուրումների հետևանքով առաջ եկած այն ձայնն է, որ արտաբերվում է մարդու արտասանական գործարանների միջոցով և ընկալելի է լինում նրա համար, ինչպես՝ Ա, ՈՒ, Ս, Վ, Ժ, Խ, Ց, Ք, Մ և այլն:

Ինչպես սրանց արտաբերումից էլ կարելի է նկատել, հնչյունը այս դեպքում պարզապես ֆիզիկական երևույթ է և, իբրև այդպիսին, լեզվի նյութական ատաղձը կամ թաղանթն է կազմում: Եվ իրո՞ք. լեզվական ինչպիսի միավոր (ձևույթ, բառ, շարույթ, նախադասություն և այլն) էլ լինի, անպայման արտահայտվում է հնչյուններով, ունենում է իր համապատասխան արտաբեր՝ հնչյունական կազմը, ինչպես, ասենք, տուն, սեղան, գեղեցիկ, ընկերաբար բառերը, որ կազմված են տ+ու+ն, ս+ե+ղ+ա+ն, գ+ե+ղ+ե+ց+ի+կ, ը+ն+կ+ե+ր+ա+բ+ա+ր և հնչյուններից:

Այսպիսով, հնչյունը լեզվի (խոսքի) այն նվազագույն նյութական միավորն է, որը հատկանշվում է ֆիզիկական կողմով, ձայնային ու արտասանական տարրերի ամբողջությամբ և բոլոր դեպքերում ատաղձ է ծառայում նրա համար:

§ 25. Լեզվի նյութական նվազագույն միավոր լինելով՝ հնչյունը գործառվում, իր գոյը գտնում է խոսքի մեջ: Բայց հենց այդտեղ էլ այն ոչ թե անխտիր ճիշտ միկերպ, այլ, խիստ ասած, բազմազան ձևերով է հանդես գալիս. նույն հնչյունը, նայած այն ջանին, թե ինչ հնչյունի հետ է կապակցվում, ինչ հնչյունի է նախորդում կամ հաջորդում, ինչ հնչյու-

¹⁷ Հայ լեզվաբանական գրականության մեջ ընդունված այդ անվանման փոխարեն Մ. Աբեղյանը և Գ. Զահուկյանը (անշուշտ, նրան հետևելով)՝ ենչարանություն, իսկ Հր. Անսոյանը՝ ձայնագիտություն անվանում է գործածում:

նական շղթայում է գործածվում, դրանց համապատասխան էլ իր բազմազան ու տարբեր արտահայտություններն է ունենում. համապատաս-

խանաբար բառում, օրինակ, կա 7 ա, որոնք միագծորեն ա—ա—ա—^{1 2 3} ա—ա—ա—ա)՝ ոչ թե ճիշտ նույն, այլ իրարից ինչ-որ չափով տարբեր են արտասանվում:

Այդպես և լավ, լեզու, լի, լինել, լողալ, լույս, լյարդ, լսել, լվալ, լցնել բառերի սկզբի լ-ն ոչ թե ճիշտ նույն կերպ, այլ դարձյալ ինչ-որ չափով տարբեր, ասենք, մի դեպքում՝ կոշտ կամ կիսակոշտ (լավ, լեզու, լողալ, լսել, լցնել), մի այլ դեպքում փափուկ կամ կիսափափուկ (լի, լինել, լույս, լյարդ, լվալ) է արտասանվում: Ընդհանուր միատեսակ չի արտաբերվում՝ անգամ բառասկզբի բաղաձայնին հաջորդող՝ գաղտնավանկ կազմող ը ձայնավորը. նկատելի է, որ, օրինակ, ձայնորդների հաջորդելու կամ նախորդելու դեպքում՝ թույլ, իսկ այլ դեպքերում, ընդհակառակն, զգալիորեն ուժեղ է հնչվում, համտ. մնալ—մը—նալ, ննջել—նըն—ջել, լոեկ—լը—ոեկ, խմել—խը—մել, գրվածք—գըր—վածք, սրտանց—սըր—տանց, գնդակ—գըն—դակ, բնազդ—բըն—նազդ և բտել—բըր—տել, դըժգույն—դըժ—գույն, թխպել—թըխ—պել, ժպիտ—ժըպիտ, խթան—խըր—թան, ժղրիդ—ժըղ—րիդ, կշտամբել—կըշ—տամբել, հստակ—հըր—տակ, ձկնորս—ձըկ—նորս, շղթա—շըղ—թա, պտույտ—պըր—տույտ, սղոց—սըր—ղոց, քրծանք—քըծ—նաք և այլն:

Հասկանալի է, որ խոսքում իրենց բազմազան արտահայտություններն են ունենում նաև մյուս բոլոր հնչյունները՝ կազմելով մասնավորի և ընդհանուրի՝ իրար հետ կապված, իրարով պայմանավորված մի համակարգ: Մասնավորը խոսքում հնչյունի ունեցած բազմազան ու տարբեր դրսևորումներն են, որոնք կոչվում են հնչյունի տարբերակ կամ հընչուրդ¹⁸, իսկ ընդհանուրը այդ բազմազան դրսևորումների ամբողջությունն է և իրավամբ կոչվում է հնչյուն՝ նշանակությամբ համապատասխանելով, ասենք, ռուսերենի ЗВУК անվանմանը:

Հնչյունն ու հնչուրդը, իբրև ընդհանուրի և մասնավորի միասնություն կազմող միավորներ, վերաբերում են լեզվի արտաբեր հնչյունական կամ զուտ ֆիզիկական կողմին: Այսպիսով, հնչյունը իր տարատեսակներով իրոք լեզվի նյութական նվազագույն միավորն է, որևէ համաստ չի արտահայտում և, ինչպես ասվել է, ատաղձ է ծառայում նրա համար:

§ 26. Հնչյունների դերը, սակայն, դրանով չի ավարտվում: Լեզվի նյութական ատաղձը կազմելով՝ հնչյունները նաև այնպիսի միավորներ են, որոնք ծառայում են և՛ նրա ճիմաստակիր (նշանակիր) միավորների՝

¹⁸ Հնչյունի տարբերակը այդպես է անվանել է. Ազայանը («Լեզվաբանության հիմունքներ», էջ 235—245):

ձևույթների, բառերի կազմավորման ու զանազանման համար»¹⁹:

Նման գործառույթ կատարող հնչյունն էլ կոչվում է հնչույթ (ֆոնեմա): Իբրև լեզվի նվազագույն հնչունական միավոր, դա իրոք լեզվական այն տարրն է, որ տարբերում է նրա իմաստային միավորները՝ ձևույթները, բառերը, բառաձևերը և այլն: Իսկ սա նշանակում է, որ հնչույթը շատ ավելի ընդհանուր, վերացարկված հնչունական միավոր է և իրապես այլ բան չէ, քան «հնչյունի մտապատկերը» (Գր. Ղափանցյան), «հանրորեն գիտակցված, արժեքավորված» հնչյունը (Գ. Սևակ):

Իբրև այդպիսին, հնչույթը հնչյունի պես ևս որևէ իմաստ չի արտահայտում: Բայց, ի տարբերություն դրա, մասնակցում է որոշակի իմաստի ձևավորմանը ու հաղորդմանը և ըմբռնվում իբրև ինքնուրույն հնչունական միավոր, որի ուսումնասիրությունը էլ զբաղվում է հնչունաբանության մի առանձին բաժինը, որը կոչվում է հնչութաբանություն (ֆոնոլոգիա):

§ 27. Հնչութաբանությունը, որ համեմատաբար նոր գիտաճյուղ է, և որի ուսումնասիրության բնագավառում էլ մեծ վաստակ ունեն, օրինակ, Բոդուեն դե Կուրտենեն, ռուսաստանյան հնչութաբանական դպրոցների մի շարք ներկայացուցիչներ (Լ. Վ. Շչերբա, Ն. Ֆ. Յակովլև, Ռ. Ի. Ավանեսով, Ա. Ա. Ռեֆորմատսկի, Վ. Ն. Սիդորով... Պրագայի լեզվաբանական խմբակից՝ Վ. Մատեզիուսը, Ռ. Օ. Յակոբսոնը, Ն. Ս. Տրուբեցկոյը, ինչպես նաև ուրիշ շատերը) «լեզվի հնչունական կողմը քննում է հաղորդակցման ընթացքում նրա ունեցած գործառույթյան (ֆունկցիայի) տեսակետից»²⁰: Հնչույթը այդ տեսանկյունից են քննել նաև հայ լեզվաբանները՝ հետևելով հիմնականում ռուսագետ հնչունաբան-լեզվաբաններին:

Մ. Արեղյանը եթե չի անդրադարձել հնչույթի հարցին և ընդհանուր առմամբ խոսել է «հնչյունների ըմբռնման», «բառի հնչունական կողմի պատկերման» մասին՝ նշելով դրա կարևոր նշանակությունը²¹, ապա Գր. Ղափանցյանը առաջինն է այն քննության արժանացրել՝ հայ իրականության մեջ իրավամբ վաստակելով հնչութաբանության հիմնադրի պատիվը:

Նա հնչույթը համարել է «հնչյունի ... մտապատկերը՝ ֆոնեման»՝ գտնելով, որ «... լեզվի մեջ բառերի հնչական պատկերներ ունենալը (հիշողության մեջ պահելը) անհրաժեշտ նախապայման է հանդիսանում մի առարկայի պատկերացում կամ հասկացողություն նշանակելու համար և հետևապես մեր լեզվական մտածողությունը ունի իրեն անբաժան և բաղկացուցիչ մաս՝ բառերի հնչական պատկերացումները»²²:

Հետագայում, հնչութաբանության ընդհանուր զարգացմամբ պայմանավորված, հնչույթը մեզանում ևս առանձնակի քննության նյութ է դառնում և բնութագրվում լեզվաբանական մի շարք աշխատանքներում²³:

Այսպիսով՝ իր զարգացման ճանապարհին լեզվաբանական գիտությունը զգալի նվաճումներ է ձեռք բերել հնչույթի լուսաբանության բնագավառում, և նրա մեկնությունը դա լեզվի հնչունական այն նվազագույն նյութական միավորն է, որը իմաստազուրկ լինելով՝ իմաստազատիչ դեր է կատարում և, իբրև այդպիսին, բնորոշվում համապատասխան հատկանիշներով:

§ 28. Արդ՝ ի՞նչ հատկանիշներով է բնորոշվում հնչույթը:

Հնչույթը, որ հնչութաբանության ուսումնասիրության բուն առարկան է, հատկանշվում է այն գործառույթով, որ կատարում է լեզվի հնչունական համակարգում և հաղորդակցման ընթացքում:

Ի տարբերություն հնչյունի, որ է՛ և ըմբռնվում է իբրև արտասանական ու ձայնային երևույթ, հնչույթը, ընդհակառակն, է՛ և ըմբռնվում է իբրև հասարակական երևույթ: Եվ հետևաբար՝ այն ամենից առաջ հասարակական գործառույթ է կատարում և ըստ այդմ էլ՝ այնպիսի լեզվական իրողություն է, որ առավել մեծ կարևորություն է ներկայացնում ոչ միայն հնչունաբանության, այլև լեզվաբանական գիտության համար ընդհանրապես:

Երկրորդ՝ հնչույթը, իմաստազուրկ լինելով հանդերձ, հասարակական գործառույթի հետ մեկտեղ իմաստազատիչ դեր է կատարում լեզվում: Այդպիսով այն հիմնախարիսխ է ծառայում լեզվի իմաստային միավորների՝ բառերի, բառաձևերի և ձևույթների ոչ միայն կազմավորման, այլև զանազանման ու տարբերակման համար:

Երրորդ՝ հնչույթը մի շարք՝ տարբերակիչ և ոչ տարբերակիչ հատկանիշների միասնություն է կազմում և դրան համապատասխան բնորոշվում տարբեր կարգի իրողություններով:

Չորրորդ՝ հնչույթը, իբրև լեզվի հնչունական կազմի միավոր, իր իսկ կառուցվածքով պայմանավորված, տարբեր հակադրություններ է կազմում լեզվի համակարգում:

Հինգերորդ՝ հնչույթը տարբեր արտասանական պայմաններում (իրավիճակներում) տարբեր (ուժեղ կամ թույլ) դիրքեր է ունենում և այլն:

Սրանցից, սակայն, ամենաէականն այն է, որ հնչույթը իմաստակիր միավորներ կազմող կամ ձևավորող, ավելի ընդհանուր ու վերացարկված հնչունական միավոր է և իմաստազատիչ դեր կատարելով՝

¹⁹ А. А. Реформатский, Введение в языковедение, М., 1967, с. 211.

²⁰ А. А. Акишина, С. А. Барановская, Русская фонетика, М., 1990, с. 7.

²¹ Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 14, 19.

²² Գր. Ղափանցյան, Ընդհանուր լեզվաբանություն, էջ 30—31.

²³ Տե՛ս Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի գասրնթաց, Երևան, 1955, էջ 79—80; է. Բ. Աղայան, Լեզվաբանության հիմունքներ, Երևան, 1987, էջ 235—262, Վ. Գ. Ասաբեյան, Ա. 2. Խաչատրյան, Ս. Ա. Էլոյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հտ. 1, Երևան, էջ 23—36 և այլն:

նրա հիմնական կամ գլխավոր տարբերակիչ հատկանիշն է հանդիսանում:

§ 29. Դա՛ են հաստատում հնչույթները հատկապես իրենց հակադրություններով, որոնք բազմաթիվ են ու բազմաբնույթ: Նրանք կարող են հակադրվել և հակադրվում են, օրինակ, ձայնեղությամբ ու խլությամբ, ձայնեղությամբ ու շնչեղությամբ, խլությամբ ու շնչեղ խլությամբ, արտաբերության տեղով՝ առաջնալեզվայնությամբ ու ետնալեզվայնությամբ, շրթնայնությամբ ու ոչ շրթնայնությամբ, ետնալեզվայնությամբ ու հազագայնությամբ..., արտաբերության եղանակով՝ պայթականությամբ ու շփականությամբ, պայթականությամբ ու կիսապայթականությամբ, շփականությամբ ու կիսապայթականությամբ, սուլականությամբ ու շշականությամբ և այլն:

§ 30. Այդ բազմաթիվ ու բազմատեսակ հակադրությունները, սակայն, ճիշտ միատեսակ արժեք չունեն: Առավել մեծ արժեք ունեն այն հակադրությունները, որոնց դեպքում հնչույթները իմաստազատիչ դեր են կատարում և այդպիսով տարբերում մի շարք բառեր, բառաձևեր, ձևույթներ իրարից, հմմտ., օրինակ.

առել	աժ	կար	արտ	րոկ	գոլ	դեր	ձախ	—
էտել	իժ	կեր	արի	պոկ	կոզ	տեր	ծախ	ճար
ուտել	ուժ	կոր	արու	փոկ	հոզ	թեր	ցախ	շար

Եթե ձայնավորով իրարից տարբերվող բառերում հնչյունները (հընչույթները) հակադրվում են արտաբերման տեղով կամ աստիճանով, ապա բազմաձայնով սկսվող բառերում նրանք հակադրվում են ձայնեղությամբ, խլությամբ, շնչեղ խլությամբ: Այդպես և, ասենք, ձայնեղությամբ ու խլությամբ իրար են հակադրվում զ ← → ս, ժ ← → շ, ղ ← → խ, վ ← → հնչույթները մի շարք բառերում, ինչպես, օրինակ. գոլ—սոլ, գուտ—սուտ, մազ—մաս, ուժ—ուշ, վաղ—վախ, աղ—ախ, հավ—հաֆ, ով—օֆ և այլն: Հմմտ. նաև բառաշ—կառաշ—հառաշ—շառաշ, բրիշ—գրիշ—սրիշ, կանշ—մանշ—շանշ, բար—գար—դար—գար—լար—խար—կար—հար—ձար—նար—յար—շար—սար—վար—բար, լույս—կույս—հույս—բույս—խույս և այլն, որոնցում տարբեր հնչույթներ տարբեր հատկանիշներով են հակադրվում իրար:

Հնչույթների իմաստազատիչ դերը պարզորոշ երևում է նաև այն բառերում, որոնց սկզբնահնչյունի անկմամբ այլ բառեր են ստացվում, օրինակ. համառ—ամառ—մառ—(ռ), անուշ—նուշ—ուշ—(շ), գալիք—ալիք—իք—իք—(ք), մամուլ—ամուլ—ուլ—(լ), այլև՝ կարագ—արագ, կարոտ—արոտ, ցանել—անել, գահ—ահ, բարի—արի, բուժ—ուժ, ծափ—ափ, ծայր—այր, խավար—ավար, սանձ—անձ և այլն:

Մրանք ևս ցույց են տալիս, որ կան իրոք բազմատեսակ հակադրություններ, որոնց մի մասը հիմն՝ մի, մի այլ մասը մի քանի իմաստա-

զատիչ հատկանիշի վրա է խարսխվում: Ըստ այդմ էլ հակադրությունները լինում են միանատկանիչ և ոչ միանատկանիչ, որոնք իրենց հերթին տարբերակվում են ուժեղ (սովորաբար՝ բառասկզբում, բառամիջում) և թույլ (սովորաբար՝ բառավերջում) դիրքերով:

Այսպիսով, հնչույթները ներկայացնում են իրոք բավականին բարդ հնչյունական համակարգ, որի մասին էլ պարզ պատկերացում ենք կազմում նաև արտասանվածքի վերլուծութայամբ:

ԱՐՏԱՍԱՆՎԱԾՔԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

§ 31. Ինչպես հնչյուններն իրենց զանազանություններով՝ հնչույթներով, այնպես էլ իմաստազատիչ-իմաստատարբերակիչ հնչյունական միավորները՝ հնչույթները, իրացվում են խոսքում կամ խոսքի շղթայում: Իսկ սա նշանակում է, որ նրանք բնավ անկախաբար, ինքնուրույնաբար գոյություն չունեն, և ոչ թե նախապես հնչյուն-հնչույթներ են ստեղծվել լեզվի իմաստակիր միավորների կազմավորման ու արտահայտման համար, այլ հենց սկզբից նրանք դրանց բաղկացուցիչ տարրերն են կազմել: Եվ երբ մենք խոսում ենք առանձին հնչյունների և հնչույթների մասին, ապա դա անում ենք գիտական վերլուծության, լեզվի հընչունական համակարգը ավելի պարզորոշ պատկերելու նպատակով:

Արտասանվածքի վերլուծութայամբ հնչյունաբանությունը հենց այդպիսի նպատակ է հետապնդում:

§ 32. Դեռևս իր ժամանակին Մ. Աբեղյանն է նկատել, որ «Ամեն բաղադրված բան կարելի է վերլուծել, այսինքն՝ որոշել, թե ինչպիսի բաղադրիչ մասերից է կազմված: Օրինակ՝ տուն բառը կարելի է վերլուծել և ցույց տալ, որ կազմված է տ, ու, ն հնչյուններից...: Նույնպես կարելի է վերլուծել մի ասացված և որոշել, թե քանի խոսքերից (իմա՛ նախադասություններից— Ա. Մ.) է բաղադրված, և ապա ամեն մի խոսք, թե քանի բառից է կազմված, «Ասացվածը կազմվում է խոսքերից, խոսքերը՝ բառերից, բառը՝ հնչյուններից: Խոսք, բառ և հնչյուն լեզվի էական բաղադրիչ մասերն են»²⁴:

Արտասանվածքի (ասացվածի, ասույթի) այդօրինակ վերլուծություններ են կատարել ինչպես օտարազգի, այնպես էլ հայ մի շարք լեզվաբաններ՝ ցույց տալով, թե իրապես ինչ բաղադրիչներից է կազմված այն:

§ 33. Ներկայումս ընդունված է արտասանվածքը տարրալուծել կամ հատուկավորել ըստ հնչանախադասության, հնչանախադասությունը՝ ըստ հնչատակտերի կամ հնչաշարույթների, հնչատակտերը կամ հնչաշարույթները՝ ըստ հնչաբառերի, հնչաբառերը՝ ըստ հնչավանկերի, հընչավանկերն էլ ըստ հնչյունների: Եվ այսպիսով՝ հնչանախադասություն,

²⁴ Մ. Աբեղյան, Աշխարհաբարի քերականություն, Վաղարշապատ, 1906, էջ 4:

հնչատակտ (հնչաշարույթ), հնչաբառ, հնչավանկ, հնչյուն, կամ հակա-
ռակ ձևով ասած՝ հնչյուն, վանկ, բառ, շարույթ (հնչատակտ), նախա-
դասութուն, — սրանք են ահա խոսքի (արտասանվածքի) հիմնական
բաղկացուցիչ մասերը, որոնց ուսումնասիրությունը էլ զբաղվում են լեզ-
վաբանության տարբեր բաժինները:

§ 34. Առաջին երկու իրողությունների՝ հնչյունի (հնչույթի), հնչյու-
նավանկի, ուսումնասիրությամբ զբաղվում է հնչյունաբանությունը. և
արտասանվածքի վերլուծությամբ բացահայտում այն բազմատեսակ զբր-
սկորումները, որ հանդես են բերում նրանք լեզվի հնչյունական ընդհա-
նուր համակարգում, բազմաբանակ բառերում ու բառակապակցություն-
ներում:

Իբրև օրինակ, վերլուծենք Ակսել Բակունցի «Միրհավ» պատմված-
քից առնված հետևյալ՝ «Ամայի ձորերում, դեղնակարմիր անտառի և
հնձած արտերի վրա իջել էր մի պայծառ տխրություն» «արտասանված-
քը»:

Սա մի ամբողջական նախադասություն է, որը տարրալուծվում է
ըստ հնչատակտերի՝ Ամայի ձորերում / դեղնակարմիր անտառի և հնձած
արտերի վրա / իջել էր մի պայծառ տխրություն. հնչատակտերը ըստ
հնչաբառերի՝ Ամայի / ձորերում / դեղնակարմիր / անտառի / և / հնձած
/ արտերի / վրա / իջել / էր / մի / պայծառ / տխրություն. հնչաբառերն
ըստ հնչավանկերի՝ ա-մ-ա-յի ձ-ռ-ե-ր-ում, դ-ե-ղ-ն-ա-կ-ա-ր-մ-ի-ր ա-ն-տ-ա-ռ-ի
և (յ-է-վ) հ-ը-ն-ձ-ած ա-ր-տ-ե-ր-ի վ-ր-ա ի-ջ-ե-լ-է-ր մ-ի պ-այ-ծ-ա-ռ տ-ր-ի-ր-ու-
թ-յ-ւ-ն. հնչավանկերն էլ ըստ հնչյունների (հնչույթների)՝ ա-մ-ա-յ-ի / ձ-
ռ-ե-ր-ու-մ /, դ-ե-ղ-ն-ա-կ-ա-ր-մ-ի-ր / ա-ն-տ-ա-ռ-ի / յ-ե-վ / հ-
ը-ն-ձ-ա-ծ / ա-ր-տ-ե-ր-ի / վ-ր-ա / ի-ջ-ել / է-ր / մ-ի / պ-ա-յ-ծ-ա-ռ
/ տ-ր-ի-ր-ու-թ-յ-ւ-ն:

Այս հնչանախադասությունը, որի վերլուծությամբ կամ հատույթա-
վորմամբ հասնում ենք լեզվի ամենափոքր միավորին, բաղկացած է 3
հնչատակտից (հնչաշարույթից), 13 հնչաբառից, 30 հնչավանկից, 71
հնչյունից:

Ինչպես դժվար չէ նկատել, դա ամբողջից դեպի մասնակին գնացող
վերլուծություն է, որը ցույց է տալիս, որ կա լեզվի նյութական նվա-
զագույն միայն մի միավոր, այդ միավորը հնչյունն է, որ մի կողմից
նրա ատաղձը, նյութական թաղանթն է կազմում՝ խոսքի շղթայում հան-
դես գալով ձայնական-արտասանական բազմազան դրսևորումներով, իսկ
մյուս կողմից՝ հասարակայնորեն գիտակցված իրողություն է հանդիսա-
նում, իմաստազատիչ-իմաստատարբերակիչ դեր է կատարում լեզվում
և, իբրև ավելի ընդհանուր ու վերացարկված հասկացություն, լեզվա-
բանական-գործառույթային առավել մեծ արժեք ներկայացնում: Նման
դեր կատարող հնչյունն էլ հենց հնչույթն է, և ըստ այդմ էլ ոչ թե հըն-

չյունը՝ հնչույթի, այլ, ընդհակառակը, հնչույթն է հնչյունի դրսևորումը
լեզվում:

Այսպիսով՝ ինչպես ձայնական-արտասանական տարբեր արտահայ-
տություններով, այնպես էլ վերացարկված, հասարակական արժեքով,
իմաստազատիչ-իմաստատարբերակիչ դերով հնչյունը լեզվի հնչյունա-
կան համակարգի առանցքն է կազմում, և հետևաբար՝ միանգամայն
տեղին է ու ճիշտ, որ նրանով զբաղվող գիտությունը ընդհանրապես
հնչյունաբանություն է կոչվում:

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀՆՉՅՈՒՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

§ 35. Հայոց լեզվի հնչյունները իրենց դրսևորումներով ու գործա-
ռույթներով կազմում են նրա հնչյունական համակարգը: Հայոց լեզուն
ունի հասարակայնորեն արժեքավորված ու գիտակցված, իմաստազա-
տիչ-իմաստատարբերակիչ դեր կատարող 36 հնչյուն, որոնք լեզվաբա-
նական-գործառույթային առումով հնչույթ են կոչվում: Ըստ այդմ էլ հա-
յերենում հնչյուններն ու հնչույթները քանակապես համընկնում են, և
հնչյուն լեզվաբանական անվամբ հնչույթն է հասկացվում: Ուստի և՛ երբ
մենք ասում ենք, թե հայերենը 36 հնչյուն ունի, ապա նկատի ենք առ-
նում ոչ թե ամեն տեսակի, այլ միայն այն հնչյունները, որոնք ընդհան-
րական արժեք ունեն և իմաստազատիչ-իմաստատարբերակիչ դեր են
կատարում նրա հնչյունական համակարգում: Այս առումով լիովին ար-
դարացվում է նաև հնչույթի փոխարեն վաղ ժամանակներից եկող նըն-
չյուն գիտանվանման գործածությունը:

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀՆՉՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

§ 36. Հայոց լեզվի հնչյունները (հնչույթները) դասակարգվում են
չորս հիմնական սկզբունքով. ա) ըստ ձայնի և աղմուկի հարաբերության
կամ տեսակարար կշռի, բ) ըստ արտաբերության տեղի, գ) ըստ կազ-
մավորման ու արտաբերության եղանակի և դ) ըստ կազմության:

Յուրաքանչյուր դասակարգման հիմքում, ինչպես դասակարգումնե-
րի բնութագրումներն են ցույց տալիս, ընկած է մի որոշակի, էական
հատկանիշ:

§ 37. Հնչյունների՝ ըստ ձայնի և աղմուկի հարաբերության կամ
տեսակարար կշռի կատարված դասակարգման դեպքում նկատի է առնը-
վում, թե նրանք ինչ շափով են ձայն և աղմուկ պարունակում իրենց մեջ,
թե որ հնչյուններն են, որ զուտ ձայնից, որ հնչյուններն են, որ ձայնից
ու աղմուկից, և որ հնչյուններն են, որ միայն աղմուկից են կազմված:

Հնչյունների այդ՝ ձայնաաղմկային հարաբերությունն էլ պայմանա-
վորվում է հիմնականում նրանց արտաբերության ընթացքում ձայնա-

լարերի խաղացած դերով. հնչյուններ կան, որոնց արտաբերմանը մասնակցում են ձայնալարերը, հնչյուններ էլ կան, որոնց արտաբերմանը նրանք չեն մասնակցում: Ըստ այդմ հնչյունները բաժանվում են երկու մեծ խմբի՝ ա) ձայն ունեցող և բ) ձայն չունեցող: Չայն ունեցող հնչյունների արտաբերմանը, սակայն, ձայնալարերը ճիշտ միատեսակ ձեռնով կամ շփով չեն մասնակցում. հնչյուններ կան, որոնց արտաբերման ժամանակ ձայնալարերը պարբերաբար թրթռում են: Այդպիսի հնչյունները կազմված են զուտ ձայնից և արտաբերվում են առանց արտասանական գործարաններում զգալի արգելք ստեղծվելու: Դրանք ձայնավորներն են, որոնք 6-ն են՝ ա, օ (ո), ու, ը, է (ե), ի:

Հնչյուններ կան, որոնց արտաբերման ժամանակ ձայնալարերը թեև շատ, բայց պարբերաբար չեն թրթռում. ուստի՝ նրանց մեջ, ճիշտ է, գերիշխում է ձայնը, բայց կա նաև աղմուկ: Այդպիսի հնչյունները կոչվում են ձայնորդ հնչյուններ, որոնք ևս 6-ն են՝ մ, ն, լ, բ, ս, յ:

Հնչյուններ կան, որոնց արտաբերման ժամանակ ձայնալարերը քիչ են թրթռում, ուստի և նրանց մեջ ոչ թե ձայնը, այլ աղմուկն է գերիշխում: Այդպիսի հնչյունները կոչվում են ձայնեղ կամ ձայնեղ աղմկավոր հնչյուններ, որոնք 9-ն են՝ ք, դ, գ, վ, զ, ժ, ձ, ջ, զ:

Հնչյուններ էլ կան, որոնց արտաբերությանը ձայնալարերը բոլորովին չեն մասնակցում, և նրանք, բնականաբար, կազմված են զուտ աղմուկից: Այդպիսի հնչյունները կոչվում են խուլ կամ անձայն աղմկավոր հնչյուններ, որոնք 15-ն են՝ պ, փ, ֆ, տ, ք, ս, շ, ծ, ց, ն, շ, խ, կ, է, ն:

Այսպիսով՝ ըստ ձայնի և աղմուկի հարաբերության կամ տեսակարար կշռի հայերենի հնչյունները լինում են՝ 1) ձայնավորներ, 2) ձայնորդներ, 3) ձայնեղներ և դ) խուլներ, որոնցից վերջինները, ի տարբերություն առաջինների, միասին կոչվում են բաղաձայններ:

Այդ բոլոր՝ 36 հնչյուններից (հնչույթներից) 21-ի արտաբերմանը ձայնալարերը ավել կամ նվազ շփով են մասնակցում, իսկ 15-ի արտաբերմանը չեն մասնակցում: Ընդ որում ամբողջից ձայնավորները հանելու դեպքում տեսնում ենք, որ 30 բաղաձայն հնչյուններից 15-ի արտաբերությունը տեղի է ունենում ձայնալարերի մասնակցությամբ, իսկ 15-ինը՝ ոչ: Դրանով, անշուշտ, հավասարակշռվում են ձայն ունեցող և ձայն չունեցող (անձայն աղմկավոր) բաղաձայն հնչյունները և յուրահատուկ ներդաշնակություն ստեղծում նրանց ընդհանուր համակարգում:

§ 38. Հնչյունների՝ ըստ կազմավորման և արտաբերման եղանակի դասակարգման դեպքում նկատի է առնվում, թե ինչպես են կազմավորվում ու արտաբերվում նրանք: Եթե ձայնավորների արտաբերությունը մի տեսակ անորոշ է և խստորեն տեղայնացված չէ, ապա բաղաձայններից, ընդհակառակը, կայուն է և տեղի է ունենում արտասանական գործարանների որոշակի մասերում՝ երեք եղանակով. ա) բաղաձայն հնչյուններ (հնչույթներ) կան, որոնց արտաբերության ժամանակ ար-

տասանական գործարանների տարբեր մասերում՝ շրթունքների, լեզվի առջևի մասի և վերին ատամնաշարի, լեզվի ետևի մասի և փափուկ քիմքի միջև փակվածք է ստեղծվում, որը պայթում է թոքերից եկած օդի ազդեցությամբ:

Այդպիսի հնչյունները կոչվում են պայթական հնչյուններ, որոնք 9-ն են՝ բ-պ-փ, դ-տ-ք, գ-կ-խ:

Պայթական հնչյունների արտաբերությունը տեղի է ունենում անմիջականորեն, ուստի նրանք կոչվում են նաև վայրկենական հնչյուններ:

բ) Բաղաձայն հնչյուններ (հնչույթներ) կան, որոնց արտաբերության ժամանակ արտասանական գործարաններում ոչ թե փակվածք, այլ նեղվածք է ստեղծվում, որի մասերին շփվելով թոքերից եկած օդը՝ աղմուկ է առաջ բերում: Նեղվածքներ են ստեղծվում արտասանական գործարանների ավելի շատ մասերում՝ ստորին շրթունքի և վերին ատամնաշարի, լեզվի ծայրի և վերին ատամնաշարի, լեզվի ետին մասի և փափուկ քիմքի, լեզվի ծայրի և կոշտ քիմքի և այլն միջև:

Նեղվածքով արտաբերվող հնչյունները կոչվում են շփական հնչյուններ, որոնք 15-ն են՝ վ, ֆ, գ, ս, ժ, շ, դ, խ, ն, մ; ն, լ, բ, ս, յ: Դրանք համեմատաբար երկար են արտաբերվում, ուստի կոչվում են նաև տևական հնչյուններ:

գ) Բաղաձայն հնչյուններ (հնչույթներ) կան, որոնց արտաբերությունը տեղի է ունենում փակվածքի և նեղվածքի համաժամանակյա գործողությամբ՝ լեզվի ծայրի ու վերին ատամնաշարի կամ նրա ու կոշտ քիմքի միջև: Ընդ որում երկու դեպքում էլ արտաբերությունը սկսվում է փակվածքով ու ավարտվում նեղվածքով, ուստի և նրանք կոչվում են պայթաշփական հնչյուններ: Դրանք 6-ն են՝ ձ-ծ-ց, ջ-ն-շ, որոնք և եթե Մ. Աբեղյանը կես-պայթականներ, ապա ուրիշները միանգամայն անտեղի կիսաշփականներ են անվանում:

§ 39. Հնչարտաբերության եղանակի հետ կապվում է մի այլ երեվույթ ևս. հնչյուններ կան, որոնք արտասանելիս կարելի է սուլել, հնչյուններ էլ կան, որոնք կարելի է շաշյունով արտասանել: Առաջինները կոչվում են սուլակա, իսկ երկրորդները՝ շաշյակա: Հայերենի սուլական հնչյուններն են՝ գ, ս, ձ, ծ, ց, իսկ շաշյակներն են՝ ժ, շ, ջ, ն, շ:

Բացի այդ, կան այսպես կոչված ուժեղ կամ կոշտ և թույլ կամ փափուկ բաղաձայններ. ուժեղ են կոչվում առհասարակ առանց ձայնալարերի թրթռումների, իսկ թույլ կամ փափուկ՝ ձայնալարերի թրթռումով արտաբերվող հնչյունները:

§ 40. Հնչյունների (հնչույթների)՝ ըստ արտաբերման տեղի կատարված դասակարգման դեպքում նկատի է առնվում, թե արտասանական գործարանների ինչ տեղով են արտաբերվում նրանք: Ընդ որում եթե ձայնավորների արտաբերության տեղը նույնպես տարրորդ է և ինչ-որ շփով փոփոխական, ապա բաղաձայններինը՝ խիստ որոշակի է և կա-

յուն: Այդ պատճառով ձայնավորները կոչվում են ոչ տեղայնացված, իսկ բաղաձայնները՝ տեղայնացված հնչյուններ:

§ 41. Հիմնականում ընդունված է ասել, որ ըստ արտաբերության տեղի բաղաձայնները լինում են՝

1) Շրթնային՝ բ, պ, փ, մ. 2) Շրթնատամային՝ վ, ֆ. 3) Առաջնալեզվային՝ դ, ա, ք, գ, ս, ժ, շ, ձ, ծ, ց, ջ, ն, չ, և, ալլև՝ լ, բ, ու. 4) Միջնալեզվային՝ յ. 5) Ծոնալեզվային՝ ղ, խ, գ, կ, ֆ. 6) Հագագային՝ ն: Այդ հնչյուններից յուրաքանչյուրի արտասանությունը իր համապատասխան տեղում իրացվում է երեք փուլով (Ֆազով): Դրանք են՝ ա) սկիզբ կամ մուտք, երբ արտասանական «գործարանները աշխատանքի են անցնում», բ) միջին մաս՝ կացք կամ պահք, երբ այդ «գործարանները հաստատուն դիրք են ստանում տվյալ արտասանության համար» և գ) էջք, ելք կամ դարձ, երբ «գործարանները դառնում են աշխատանքի շանցած վիճակին»²⁵:

§ 42. Բաղաձայն հնչյունների (հնչույթների)՝ ըստ կազմության դասակարգման դեպքում էլ նկատի է առնվում նրանց ներքին բաղադրությունը: Իբրև լեզվի նյութական նվազագույն միավորներ, հնչյունները արդյոք տարրալուծելի՞ են, թե՞ ոչ: Դասական լեզվաբանությունը այս հարցին դրական պատասխան է տվել և նշել, որ հայերենի բաղաձայններն ըստ ներքին բաղադրության կամ կազմության լինում են երկու տեսակ՝ պարզ և բարդ²⁶:

Պարզ են կոչվում միայն փակվածքի կամ նեղվածքի, իսկ բարդ՝ փակվածքի և նեղվածքի միաժամանակյա գործողությամբ արտաբերվող հնչյունները: Ըստ այդմ էլ՝ պարզ են ձայնավորները (ա, օ, ու, է, ի, ը), ձայնորդները (մ, ն, լ, բ, ու, յ), շփական ձայնեղներն ու խուլները (վ, ֆ, գ, ս, ժ, շ, ղ, խ, և), բարդ են շնչեղ խուլները (փ, ք, ֆ) և պայթաշփականները (ծ, ծ, ց, ջ, ն, չ):

Բարդ հնչյուններն իրենց հերթին երկու խմբի են բաժանվում: Մի խումբը կազմում են շնչեղ խուլները (ընդհանուր լեզվաբանական անվանմամբ՝ ասպիրատները), մյուս խումբը՝ պայթաշփականները (ընդհանուր լեզվաբանական անվանմամբ՝ աֆրիկատները):

Բարդ հնչյունների այդ երկու տեսակները իրարից տարբերվում են թե՛ կազմավորմամբ և թե՛ բաղադրությամբ: Շնչեղ խուլները կազմված են պարզ խուլ պայթականից ու շնչից՝ հագագային ն-ից, իսկ պայթաշփականները նույն շարքի պայթականից ու շփականից, այսպես՝ փ = պ + հ, ք = տ + հ, ֆ = կ + հ, ձ = դ + ղ, ծ = տ + ս, ց = ք (-տ + հ) + ս, ջ = դ + ժ, ն = տ - շ, չ = ք (-տ + հ) + շ:

Հայոց լեզուն ունի դրանց նման կազմությունն ապացուցող հավասարի փաստեր: Ոչ թե պատահական, այլ միանգամայն օրինաչափական պետք է համարել կամ բարդ հնչյունների իսկությունը պետք է բացատրել, որ սեպտու + ալան (> սեպհական), արտասուֆ (> արտսուֆ > արտհրուֆ > արթսուֆ // արթսունք), պատասխանի (պատասխան - պատսխան) - պատհսխան), քշուառ նախավոր ձևերից առաջ են եկել սեփական, արցունֆ, պացխուն (միջին հայերենում), ջուառ > շվառ բառերը, որ գրաբարը ձի-ից բացի գիտի նաև դգի ձևը, շի բացառվում, որ ծ հնչյունի տարրալուծմամբ առաջ եկած լինեն իրոք ծածանել, տատանել, սասանել բառերը²⁷ և այլն:

§ 43. Եվ զարմանալ միայն կարելի է, որ վերջին տարիներս հրատարակված որոշ աշխատանքներում այդ ամենը անտեսվում, և բանն այնպես է ներկայացվում, թե իբր բաղաձայն հնչյունների ըստ կազմության դասակարգումը անհիմն է ու սխալ, թե իբր բաղաձայնների՝ պարզի և բարդի բաժանումը զալիս է Մ. Աբեղյանից, Մ. Աբեղյանը և ուրիշները «կազմավորման բարդությունը նույնացնում» են «հնչյունների գումարի հետ», թե իբր «ժամանակակից հնչյունաբանության ու հնչույթաբանության տվյալների լույսի տակ (")» հաստատվում է, որ «հայերենի բաղաձայնների նման բաժանումը ճիշտ չէ»²⁸ և այլն:

Մ. Աբեղյանին և ուրիշներին ներկայացված այդօրինակ մեղադրանքը «հիմնավորվում է» նրանով, թե իբր հնչյունների ըստ կազմության դասակարգումը այլ բան չէ, քան «աղմուկի առաջացման նկարագրություն», թե իբր հայ լեզվաբանները բարդ համարված հնչյունները դիտում են իբրև երկու կամ երեք հնչյունների մեխանիկական գումար, թե իբր նրանք մերժել են դրանց միահնչյունությունը, և որի «պարզության օգտին են վկայում նաև փորձառական տվյալները՝ տևողությունը, կազմավորման տեղը և սպեկտրալ պատկերի յուրահատկությունը»²⁹:

Դրանք, սակայն, նույնպես միանգամայն անհիմն ու անտեղի պատճառաբանություններ են: Ո՛չ Մ. Աբեղյանը և ո՛չ էլ հնչյունները ըստ կազմության դասակարգող մյուս հայ լեզվաբանները բարդ հնչյունները ոչ թե երկու կամ երեք հնչյունների մեխանիկական գումար, այլ իրար հետ բաղահնչյունված հնչյունական տարրերի մի ամբողջական քիմիական միասնություն են դիտել, և որի «պարզության օգտին» էլ չէին կարող չվկայիլ այսպես կոչված «նաև փորձառական տվյալները՝ տևողությունը, կազմավորման տեղը և սպեկտրալ պատկերի յուրահատկությունը»: Այսքանից հետևում է, որ բարդ հնչյունները յուրահատուկ, բայց նույնպես

²⁷ Դրանք այդպես է մեկնարանել Գր. Ղափանցյանը, որ, սակայն, չը. Աճառյանը մերժելի է համարել:

²⁸ Վ. Դ. Առաֆիլյան, Ա. 2. Խաչատրյան, Ս. Ա. Էլոյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հտ. 1, էջ 19-21:

²⁹ նույն տեղում:

²⁵ А. А. Реформатский, Введение в языковедение, с. 165.

²⁶ Տե՛ս, օրինակ, Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 84-85, Գր. Ղափանցյան, Հնդհանուր լեզվաբանություն, էջ 62 և այլն:

ինքնորոշ հնչյուններ են և իրենց բաղադրությունը կարող են համեմատվել այն գույների հետ, որոնք տարբեր գույների ոչ թե նույնպես ֆիզիկական, այլ քիմիական միացություն են կազմում:

Այսպիսով՝ հնչյունների ոչ թե ըստ կազմության դասակարգումը, այլ դրա մերժումն է սխալ ու մերժելի:

Ավելորդ չէ նաև ասել, որ բարդ հնչյուններին տրված անվանումները ևս վկայում են, որ իրենց կազմությամբ նրանք տարբերվում են պարզ հնչյուններից և իսկապես բարդ հնչյուններ են, որոնց ճանաչումով էլ հայերենի հնչյունական համակարգը ավելի ճշտորեն է ներկայացվում:

ՁԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐ. ՆՐԱՆՑ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

§ 44. Ինչպես ասվել է, ձայնավոր են կոչվում զուտ ձայնից կազմված և առանց զգալի արգելքի արտաբերվող հնչյունները: Հայերենում ձայնավորները 6-ն են, որոնք արտահայտվում են 8 տառով՝ ա, օ (ո), ու, է (ե), ի, ր: Նրանց արտաբերման ընթացքում առաջին հերթին շատ մեծ դեր են կատարում ձայնալարերը՝ իրենց պարբերաբար՝ թրթռումներով:

Ձայնալարերի անընդմեջ գործունեության հետ կապված՝ ձայնավորների արտաբերության ժամանակ ոչ պակաս կարևոր դեր է կատարում նաև բերանի խոռոչը: Ընդ որում նրանց արտաբերությանը մասնակցում են՝ ա) լեզուն, բ) շրթունքները, գ) ներքին ծնոտը և դ) կատիկը: Դրանցից, սակայն, առավել գործունը լեզուն է, որը և «ունի ամենակարևոր դերը ձայնավորների արտասանության մեջ. նա է, որ տալիս է այն ձևն ու մեծությունը, որ պետք է առաջ բերելու համար ձայնավորի համար այս կամ այն երանգը»³⁰:

Բայց դրանով, իհարկե, չի նսեմացվում մյուս գործարանների դերը: Ինչպես կարելի է ինքնադիտարկմամբ ստուգել, ձայնավորների արտաբերության ժամանակ հիշյալ գործարաններից ոչ մեկը բացարձակապես անգործ կամ չեզոք չի մնում: Եվ, անշուշտ, ինչպես ձայնալարերի, այնպես էլ նրանց բոլորի մասնակցությամբ է, որ բերանի խոռոչը արձագանքարան է ծառայում ձայնավորների համար: Նմանապես պատահական չլիքն է համարել, որ ձայնավորների արտաբերության ժամանակ արտասանական գործարանները շատ ավելի շարժուն են և նայած բերանի բացվածքի ծավալին, ինչպես նաև նրանց բնույթին, զանազան դրություններ են ստանում և «երանգների մի հարափոփոխ զանազանություն» առաջ բերում «խոսողության մեջ»³¹:

§ 45. Այսքանից հետևում է, որ ձայնավորները բացարձակապես

³⁰ Հր. Աճառյան, Կիսկատար բերականություն հայոց լեզվի, հտ. 6, էջ 111:

³¹ Նույն տեղում, էջ 126:

ճիշտ նույն տեղով չեն արտաբերվում, զամված չեն մի կետի և շարունակ «տեղաշարժվում են»: Բայց սա չի նշանակում, թե նրանք վայրիվերո ձևով են արտաբերվում և իրենց կազմավորման սահմանորոշ տեղը կամ ոլորտը չունեն. բնավ:

Հնչյունաբանները իրավացիորեն ձայնավորները շտեղայնացված հնչյուններ համարելով՝ միաժամանակ նշել են, որ ըստ լեզվի մասնակցության և շարժական դիրքի նրանք բաժանվում են 3 խմբի կամ լի-նում են 3 տեսակ՝ առաջնալեզվային («առաջնաքիմքային»), միջնալեզվային («միջնաքիմքային») և ետնալեզվային («ետնաքիմքային»):

Մանարություն.— Ոմանք ուսու լեզվաբաններին հետևելով՝ հիշյալ անվանումների փոխարեն գործածում են առաջին շարքի, երկրորդ շարքի և երրորդ շարքի ձայնավորներ, անշուշտ, անհաջող և հետևաբար՝ նաև մերժելի անվանումները:

§ 46. Հայերենը ունի 2 առաջնալեզվային, 1 միջնալեզվային և 3 ետնալեզվային ձայնավոր: Առաջնալեզվային են է (ե)-ն և ի-ն, միջնալեզվային՝ ր-ն, ետնալեզվային՝ ա-ն, օ (ո)-ն և ու-ն:

Այդ երեք մասերում դրանք արտաբերելիս լեզուն՝ միաժամանակ կարող է տարբեր դիրքեր ընդունել և համապատասխանաբար տարբեր աստիճանի բարձրացումներ ունենալ: Այդ բարձրացումները երեքն են՝ ստորին, միջին և վերին, որոնք և կապվում են լեզվի նույն մասի տարբեր դիրքերի հետ: Ետնալեզվային ձայնավորները հատկանշվում են լեզվի ետին մասի երեք՝ ստորին, միջին և վերին, միջնալեզվային ձայնավորը՝ լեզվի միջին մասի միջին, առաջնալեզվային ձայնավորներն էլ երկու՝ լեզվի առջևի մասի միջին և վերին աստիճանի բարձրացումներով:

Ետնալեզվային ձայնավորներից ստորին բարձրացման է ա-ն, միջին բարձրացման՝ օ (ո)-ն, վերին բարձրացման՝ ու-ն: Միջնալեզվային միակ ձայնավորը՝ ր-ն, միջին բարձրացման է, իսկ առաջնալեզվային ձայնավորներից միջին բարձրացման է է (ե)-ն, վերին բարձրացման՝ ի-ն:

Այդ տարբեր աստիճանի բարձրացումները այլ բան չեն, քան ձայնավորների, իբրև ոչ տեղայնացված հնչյունների, բազմազանության արտահայտություններ, որոնք, սակայն, միայն լեզվի երեք մասերի տարբեր դրությամբ ու դերով չեն պայմանավորվում:

Մյուս գործարանները և հատկապես՝ շրթունքները ևս որոշակի դեր են կատարում ձայնավորների արտասանական տեղայնացման ու տեղաբաշխման գործընթացում:

Արդ տեսնենք, թե կոնկրետ ինչ պատկեր են ներկայացնում ձայնավորներն ըստ իրենց արտաբերության տարբեր տեղերի:

Ա. Ետնալեզվային ձայնավորները և նրանց արտասանական բնութագիրը

§ 47. Հայերենի 6 ձայնավորներից 3-ը՝ ա-ն, օ (ո)-ն և ու-ն, կազմավորվում են լեզվի ետին մասում և դրա համար էլ կոչվում են ետնա-

լեզվային ձայնավորները: Կազմավորման տեղով համընկնելով հանդերձ՝ դրանք իրարից տարբերվում են, սակայն, ոչ միայն բարձրացման աստիճաններով, այլև արտասանական գործարանների դրսևորումներով, ինչպես նաև ձայնային հատկանիշներով:

§ 48. Ա-ն հայերենի ամենազորեղ և ամենից շատ գործածվող ձայնավորն (հնչույթն) է, որի արտաբերմանը մասնակցում է բերանի խոռոչն ամբողջությամբ. այն բացվում է լայնորեն, շրթունքները բավականաչափ հեռանում են իրարից, լեզվի առջևի մասը փոքր-ինչ ետ է քաշվում, միջին մասում ցածրանում, վերջին մասում բարձրանում դեպի կոշտ քիմքը: Ինչքան բերանը լայն է բացվում, այնքան էլ ստորին ծնոտը վայր է իջնում, այնքան էլ լեզուն իր տարբեր մասերում շատ ավելի ցայտուն դրսևորումներ է ունենում, այնքան էլ, անշուշտ, ձայնալարերը շատ են թրթռում՝ մեծացնելով հատկապես նրա բարձրությունն ու ուժգնությունը:

Ա-ի արտաբերման ժամանակ ստորին շրթունքը, ի տարբերություն վերին շրթունքի, որ համարյա չեզոք է մնում, ստորին ծնոտի շարժման համընթաց փոփոխություն է կրում: Բայց այդ փոփոխությունը որակ չի կազմում, և ա-ն բոլոր դեպքերում ետնալեզվային ստորին բարձրացման ոչ շրթնայնացված ձայնավոր է ու իր ձայնային հատկանիշներով էլ՝ բարձրությամբ, ուժգնությամբ, տևողությամբ, գերազանցում է մյուս ձայնավորներին: Ըստ որոշ աղբյուրների՝ ա ձայնավորի բարձրությունը հասնում է 450—4400 հց-ի, ուժգնությունը (ինտենսիվությունը)՝ 3—4 դբ-ի, տևողությունը՝ 80—230 մվրկ-ի³²:

§ 49. Օ (ո)-ն ետնալեզվային միջին բարձրացման ձայնավոր է: Նրա արտաբերության ժամանակ շրթունքները առաջ ձգվելով՝ կլորանում են, լեզուն ա-ի արտաբերության համեմատությամբ «ավելի ետ է քաշվում և ծայրն ավելի է հեռանում ներքին կտրիչներից, ետևի մասը միջին բարձրությամբ ուղղվում է դեպի քիմքի ետևի մասը, բերանի բացվածքը քիչ նեղանում է, իսկ կոկորդը քիչ ավել է բարձրանում, քան ա ձայնավորի արտաբերության ժամանակ»³³, Շրթնայնացմամբ զգալապես տարբերվում է ա ձայնավորից և մերձենում է ու-ին, որ նույնպես շրթնայնացված ձայնավոր է:

Չիջելով հանդերձ ա-ին, օ-ն ևս աչքի է ընկնում բարձրության (375-ից մինչև 3450 հց), ուժգնության (7-ից մինչև 13 դբ), տևողության (60-ից մինչև 125 մվրկ) մեծ չափերով³⁴:

§ 50. Աւ-ն, իբրև ետնալեզվային շրթնայնացված ձայնավոր, ար-

³² Վ. Գ. Առաքելյան, Ա. Զ. Խաչատրյան, Ս. Ա. Էլոյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հտ. 1, էջ 70—71:

³³ Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 78:

³⁴ Տե՛ս Վ. Գ. Առաքելյան, Ա. Զ. Խաչատրյան, Ս. Ա. Էլոյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հտ. 1, էջ 72:

տաբերվում է նույնպես շրթունքների կլորացմամբ և հիմնականում այնպես է արտաբերվում, ինչպես օ-ն: Բայց այն դրա պես, իհարկե, հավասարապես նույն արտասանական դիրքը չի ունենում: Ինչպես ինքնադիտարկմամբ էլ կարելի է նկատել, ու-ի արտասանության ժամանակ շրթունքները շատ ավելի առաջ են ձգվում ու բլրորանում, բերանի բացվածքը ևս ավելի է նեղանում, լեզուն «ամբողջությամբ ետ է քաշվում և իր ետևի մասով վերին բարձրությամբ մոտենում է քիմքի ետևի մասին», կոկորդը նույնպես «ավելի է բարձրանում, քան օ-ի արտաբերության ժամանակ»³⁵:

Այսպիսով՝ ու-ն շատ ավելի շրթնայնացված ձայնավոր է և ըստ այդմ էլ օ ձայնավորից տարբերվում է հիմնականում բարձրացման աստիճանով: Փորձառական հնչյունաբանության տվյալներով ու-ս բարձրության, ուժգնության և տևողության չափման միավորներով զգալապես զիջում է ա և օ ձայնավորներին:

Բ. Միջնալեզվային Ը ձայնավորը և նրա արտասանական բնութագիրը

§ 51. Ա-ն հայերենի միջնալեզվային միակ՝ միջին բարձրացման ձայնավորն է, որը և կազմավորվում է լեզվի միջին մասում: Նրա արտաբերության ժամանակ շրթունքները ուղղահայացորեն թեթևակի ձգվում են դեպի կողքերը, բերանը բացվում է ոչ մեծ չափով, լեզուն առջևի մասով փոքր-ինչ իջնում է ու գոգանում, միջին մասով բարձրանում է դեպի կոշտ և փափուկ քիմքերի մեջտեղը:

Նկատելի է նաև, որ ը-ի արտաբերության ժամանակ ձայնալարերը համեմատաբար քիչ են թրթռում, և այդ պատճառով էլ այն հայերենի ամենաթույլ ձայնավորն է, ընդհանրապես շեշտ չի առնում, բաղաձայնների միջև թույլ հնչվելով՝ գաղտնավանկ է կազմում:

Իբրև թույլ ձայնավոր, բարձրության, ուժգնության ու տևողության չափման միավորներով Ը-ն վերջին տեղն է բռնում ձայնավորների ընդհանուր համակարգում:

Գ. Առաջնալեզվային ձայնավորները և նրանց արտասանական բնութագիրը

§ 52. Առաջնալեզվային են կոչվում այն ձայնավորները, որոնց կազմավորումը տեղի է ունենում լեզվի առջևի մասում: Հայերենում, ինչպես ասվել է, դրանք երկուսն են՝ է (ե)-ն և ի-ն, որոնք և իրարից հիմնականում տարբերվում են բարձրացման աստիճանով. է (ե)-ն առաջնալեզվային միջին, ի-ն՝ վերին բարձրացման ձայնավոր է:

³⁵ Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 78:

§ 53. Է (ե)-ն արտաբերելու ժամանակ բերանը զգալի շափով բացվում է, շրթունքները համապատասխանաբար ձգվում են դեպի կողքերը՝ լեզուն նույնպես առաջ է ձգվում, ծայրով մոտենում է ներքին կտրիչ ատամներին, միջին մասով բարձրանում է դեպի կոշտ քիմքը, ետին մասով իջնում է վար՝ ստեղծելով մի տեսակ կորուսյուն բերանի խոռոչում:

Կան լեզուններ, որոնք ունեն այսպես կոչված «փակ» և «բաց» ձայնավորներ: Հայերենի է (ե)-ն բաց ձայնավոր է, որովհետև արտաբերվում է բերանի ավելի լայն բացվածքով և լեզվի ավելի քիչ լարվածությամբ: Չայնային հատկանիշների՝ բարձրության, ուժգնության և տևողության շափման միավորներով է-ն գերազանցում է ի ձայնավորին, բայց առանձնապես շատ չի տարբերվում նրանից:

§ 54. Ի-ն, իբրև առաջնալեզվային վերին բարձրացման ձայնավոր, խիստ մերձենում է է (ե)-ին իր արտասանական գործընթացով: Բայց դրա հետ մեկտեղ նա ունի իր յուրահատուկ արտասանությունը, որի ժամանակ շրթունքներն ավելի են հեռանում ու ձգվում դեպի կողքերը, լեզուն ծայրի մասով հենվում է ներքին կտրիչ ատամների վերին մասին, միջին մասով ավելի է բարձրանում դեպի կոշտ քիմքը և ավելի կորանում ու կամար կազմում:

Ի-ն համեմատաբար թույլ ձայնավոր է (2-րդն է ը-ից հետո) և իր ձայնային հատկանիշների՝ բարձրության, ուժգնության և տևողության շափման միավորներով զգալապես զիջում է մյուս ձայնավորներին:

ՉԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐԻ ՀԱՄԱԳՐԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿԸ

§ 55. Չայնավորներն իրենց արտահայտություններով ու տարատեսակներով արտացոլում են գտել համապատասխան համադրական տախտակում, որ առավելապես ուսուցողական ու գործնական նշանակություն ունի:

Հայ լեզվաբանական գրականության մեջ առաջինը նման տախտակ է կազմել Մ. Աբեղյանը հետևյալ կերպ.

Առաջաքիմք	Քմամեջ	Վերջաքիմք	
Ի		ՈԻ	Վերին բարձրություն
է	Ը	Օ	Միջին բարձրություն
		Ա	Ստորին բարձրություն

Չայնավորների սույն համադրական տախտակը³⁶ հիմք է ծառայել հետագայում ուրիշների կողմից կազմված համանման տախտակների համար և ըստ էության ընդունված է նաև այսօր:

Գր. Ղափանցյանը ընդհանուր լեզվաբանության տեսանկյունից դասակարգելով հայերենի ձայնավորները՝ Մ. Աբեղյանի գործածած «առաջաքիմք», «քմամեջ», «վերջաքիմք», «վերին բարձրություն», «միջին բարձրություն», «ստորին բարձրություն» անվանումների փոխարեն գործածել է «առաջնալեզվային» («առաջնաքիմքային»), «միջնալեզվային» («միջնաքիմքային»), «ետնալեզվային» («ետնաքիմքային»), «վերին բարձրացում», «միջին բարձրացում», «ստորին բարձրացում» անվանումները, ինչպես նաև ա-ն ետնալեզվային ոչ թե ստորին, այլ միջին բարձրացման ձայնավոր է համարել³⁷:

Գ. Սևակը նախապատվությունը տվել է Ղափանցյանի գործածած անվանումներին և դրանց համապատասխան ձայնավորների տախտակը ներկայացրել այսպես.

	Առաջնալեզվային	Միջնալեզվային	Վերջնալեզվային
Վերին բարձրացում	Ի	—	ՈԻ
Միջին բարձրացում	է	Ը	Օ
Ստորին բարձրացում	—	—	Ա

է. Աղայանը և Վ. Առաքելյանը, սակայն, վերանայել են դրանք և հայերենի ձայնավորները հետևյալ կերպ պատկերել իրենց կազմած տախտակներում.

Լեզվի բարձրացման աստիճանը	Ետնալեզվային		Միջնալեզվային	Առաջնալեզվային
	ոչ շրթնայինացած	շրթնայինացած	ոչ շրթնայինացած	ոչ շրթնայինացած
Ստորին բարձրաց.	Ա	—	—	—
Միջին բարձրացում	—	Օ	Ը	է
Վերին բարձրացում	—	ՈԻ	—	Ի

Լեզվի դիրքը	ետին շարք		միջին շարք	առաջին շարք
	ոչ շրթնային	շրթնային	ոչ շրթնային	ոչ շրթնային
Ստորին բարձրացում	—	—	—	—
Միջին բարձրացում	ա	օ	ը	է
Վերին բարձրացում	—	ու	—	ի

³⁶ Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 77:

³⁷ Գր. Ղափանցյան, Ընդհանուր լեզվաբանություն, էջ 53:

§ 56. Չայնավորների համադրական այս վերջին տախտակը, որ գնեղեղված է պաշտոնապես հաստատված բուհական դասագրքում³⁸ և նախապես՝ «Ժամանակակից հայոց լեզվի» առաջին հատորում ներկայացված «Չայնավորների դասակարգման աղյուսակի» յուրատեսակ պատճենն³⁹ է, առանձնապես հաջող շի կազմված և, անշուշտ, խոտելի կողմեր ունի: Ամենևին տեղին ու հիմնավոր չէ, որ՝ այնտեղ՝ ա) ընդունված առաջնալեզվային, միջնալեզվային, ետնալեզվային անվանումները փոխարինվել են ետին շարք, միջին շարք, առաջին շարք անվանումներով, որոնք հարգի են ուսական լեզվաբանական (հնչյունաբանական) գրականության մեջ և հարմար են գալիս ուսուցիչների ձայնավորներին, բ) Ա-ն ոչ թե ստորին, այլ միջին բարձրացման ձայնավոր է նշվում, գ) ընդհանրապես շրթնայնացմամբ շհատկանշվող Ը-ն, Է-ն, Ի-ն առանձին սանդղակով իբրև «ոչ շրթնային» ձայնավորներ են ներկայացվում: Սըրանք էլ, բնականաբար, ձայնավորների իրական պատկերը ավելի ճշտորեն արտացոլող համադրական այնպիսի տախտակի պահանջն են առաջադրում, որպիսին, ասենք, հետևյալը կարող է լինել:

Չայնավորների համադրական տախտակը		Ըստ բարձրացումների		
		Ստորին	Միջին	Վերին
Ըստ արտաբերման տեղի				
Առաջնալեզվային		—	է	Ի
Միջնալեզվային		—	Ը	—
Ետնալեզվային	ոչ շրթնային	Ա	—	—
	շրթնային	—	Օ	ՈԻ

§ 57. Այստեղից, սակայն, չպետք է եզրակացնել, թե միևնույն ձայնավորը ամեն դեպքում ըստ արտաբերման տեղի և բարձրացման ճիշտ միատեսակ է արտասանվում: Ինչպես հայտնի է, հնչյուններն ընդհանրապես, լինեն ձայնավոր թե՛ բաղաձայն, խոսելիս ոչ թե հատ-հատ, այլ իրար հետ կապակցված են արտասանվում: Ըստ այդմ էլ նրանք անխուսափելիորեն տեղատատանումներ են տալիս. նայած այն բանին, թե որ «հնչյունի առաջից կամ ետևից ինչ հնչյուն է գալիս», համապատասխան փոփոխություն է տեղի ունենում: Դա ավելի որոշակիորեն է

³⁸ Գ. Բ. Զահուկյան, Է. Բ. Աղայան, Վ. Դ. Առաքելյան, Վ. Ա. Քոսյան, Հայոց լեզու, Երևան, 1980, էջ 97:

³⁹ Վ. Դ. Առաքելյան և ուրիշ., Ժամանակակից հայոց լեզու, հտ. 1, էջ 18:

արտահայտվում մանավանդ ձայնավորների, իբրև ոչ տեղայնացված հնչյունների, արտաբերման ժամանակ: Համապատասխանաբար բառում, օրինակ, 7 անգամ գործածված ա ձայնավորը ոչ թե ճիշտ միատեսակ, այլ ինչ-որ չափով տարբեր է արտաբերվում՝ հարմարվելով նախորդող և հաջորդող հնչյունների արտաբերությանը, ինչպես՝ համ-մամ(պ)-պատ(ո)-տաս-խա(ն)-նա(բ)-բար: Պարզ է, որ նույնն է տեղի ունենում նաև մյուս ձայնավորների արտաբերման ժամանակ. հմմտ., օրինակ, օզուտ-օ(դ)-զուտ, որոշակի-վօ(բ)-բո(շ)-շա(կ)-կի, ուսումնասիրություն-ու(ս)-սում-նա(ս)-սի(բ)-բու(թ)-թյուն, երեխա-յէ(բ)-բե(խ)-խա, գինի-գի(ն)-նի, իրավունք-ի(բ)-բա(վ)-վունք, ընտիր-ըն-տիր, սրընթաց-սը(բ)-բըն-թաց, ինը-ի(ն)-նը և այլն:

Այսպիսով՝ ձայնավորների հատ-հատ արտաբերությունը երբեք լիովին կամ ամբողջությամբ չի համընկնում խոսքի շղթայում նրանց արտաբերությանը, որը ևս ցույց է տալիս, որ ոչ միայն ձայնավորները, այլև բաղաձայններն են բազմազան պատկեր ներկայացնում հայոց լեզվի ընդհանուր հնչյունական համակարգում:

ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐ. ՆՐԱՆՑ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

§ 58. Բաղաձայնները, ի տարբերություն ձայնավորների, արտասանական գործարաններում իրենց կազմավորման հաստատուն տեղն ունեն: Ընդ որում, ինչպես ասվել է, նրանք արտաբերվում են կա՛մ հպում-փակվածքով, կա՛մ շփում-նեղվածքով, կա՛մ փակվածք-նեղվածքով:

Հպում-փակվածք ստեղծվում է արտասանական գործարանների երեք մասում՝ ա) շրթունքների միջև, բ) լեզվի առջևի մասի և վերին ատամնաշարի վերջին մասի միջև, գ) լեզվի ետին մասի և փափուկ քիմքի միջև:

Շփում-նեղվածք է ստեղծվում՝ ա) ստորին շրթունքի և վերին ատամների (կտրիչների) միջև, բ) լեզվի առջևի մասի և վերին ատամնաշարի վերջին մասի միջև, գ) լեզվի առջևի մասի և կոշտ քիմքի միջև, դ) լեզվի առջևի մասի և վերին կամ ստորին ատամնաշարի միջև, ե) լեզվի միջին մասի և կոշտ քիմքի միջև, զ) կոկորդի պատերի միջև:

Փակվածք-նեղվածք է ստեղծվում՝ ա) լեզվի ծայրի և վերին ատամների վերջին մասի միջև, բ) լեզվի ծայրի և կոշտ քիմքի միջև:

Այսպիսով, երեք եղանակով արտաբերվելով՝ բաղաձայնները զանազան դրսևորումներ են ունենում և մի համակարգ են ներկայացնում, որի մասին էլ լիակատար պատկերացում կարելի է կազմել նրանց առանձին նկարագրությամբ:

ա. ԳԱՅԹԱԿԱՆ ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐ. ՆՐԱՆՑ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

§ 59. Հայերենում հպում - փակվածքով արտաբերվող բաղաձայն

հնչյունները՝ պայթականները, Զ-ն են, որոնք կազմում են եռաշար համակարգ.

Բ — Պ — Փ

Դ — Տ — Թ

Գ — Կ — Ք

Կազմելով եռաշար համակարգ և հակադրվելով ձայնեղությամբ, խլությամբ և շնչեղ խլությամբ՝ դրանք իրարից տարբերվում են նաև արտաբերության տեղով: Բ—Պ—Փ-ն արտաբերվում են երկու շրթունքների, Դ—Տ—Թ-ն՝ լեզվի ծայրի և վերին ատամների վերջին մասի, իսկ Գ—Կ—Ք-ն լեզվի ետին մասի և փափուկ քիմքի միջև ստեղծված փակվածքի պայթյունով և համապատասխանաբար էլ կոչվում են երկշրթնային, առաջնալեզվային և ետնալեզվային պայթականներ:

§ 60. Երկշրթնային պայթականներից՝ ա) ք-ի արտաբերության ժամանակ շրթունքները համեմատաբար թույլ են հպվում իրար, և պայթյունը ևս թույլ է լինում: Բացի այդ, նրա արտաբերությանը մասնակցում են նաև ձայնալարերը, և այդ պատճառով էլ այն քիչ ծախսվող օդ է պահանջում:

բ) Պ-ի արտաբերության ժամանակ շրթունքները ավելի պինդ են հպվում, և պայթյունն էլ, բնականաբար, ավելի մեծ ուժով է տեղի ունենում: Նրա արտաբերմանը ձայնալարերը չեն մասնակցում, և ք-ի համեմատությամբ ծախսվող օդի քանակը ավելի մեծ է լինում:

գ) Փ-ի արտաբերության ժամանակ շրթունքները ոչ միայն պ-ի, այլև ք-ի համեմատությամբ թույլ են հպվում, և պայթյունն էլ համեմատաբար երկար է լինում:

Դա բացատրվում է նրա կազմությամբ: Իբրև բարդ հնչյուն, փ-ն արտաբերվում է շփում-նեղվածքով ավարտվող փակվածքի պայթյունով: Փ-ի արտաբերմանը ձայնալարերը նույնպես չեն մասնակցում, ուստի՝ այն ավելի մոտ է պ-ին և դրան էլ, ինչպես հայտնի է, հակադրվում է սոսկ շնչեղությամբ:

§ 61. Առաջնալեզվային պայթական հնչյունների՝ դ-ի, ա-ի, ք-ի արտաբերության ժամանակ ստորին շրթունքը թեթև զատվում է վերին շրթունքից, լեզվի ծայրը մոտենում հպվում է վերին կտրիչ ատամներին և ստեղծվում է նույնպես փակվածք, որի պայթյունով էլ իրացվում են նրանք: Եվ, այնուհանդերձ, այդ հնչյունները ևս ոչ թե միակերպ, այլ յուրովի են, արտաբերվում՝ դրսևորելով այնպիսի տարբերություններ, ինչպիսի տարբերություններ, ասենք, բ-պ-փ պայթականներն են դրսևվորում միմյանց նկատմամբ: Դ-ն արտաբերվում է համեմատաբար թույլ հպումով ստեղծված փակվածքի թույլ պայթյունով, ա-ն՝ ամուր հպումով ստեղծված փակվածքի ուժեղ պայթյունով, իսկ ք-ն՝ ավելի թույլ հպումով ստեղծված փակվածքի ավելի թույլ պայթյունով: Նմանապես

դ-ի արտաբերմանը ձայնալարերը մասնակցում, ա-ի և ք-ի արտաբերմանը չեն մասնակցում, փ-ի պես ք-ն ևս ավարտվում է նեղվածքային պայթյունով: Դրանց համապատասխան էլ նրանցից յուրաքանչյուրի համար տարբեր քանակով օդ է ծախսվում:

§ 62. Ետնալեզվային գ-կ-բ պայթական հնչյունները կազմավորվում են լեզվի ետին մասում և արտաբերվում են նրա ու փափուկ քիմքի միջև ստեղծված փակվածքի պայթյունով: Բայց դա ուղղակիորեն չի կատարվում: Նրանց արտաբերության ժամանակ լեզվի ծայրը իջնում է, բայց չի հասնում ստորին կտրիչ ատամներին, լեզուն գնդավորվում է և ետին մասով փափուկ քիմքի հետ փակվածք է ստեղծում, որի պայթյունով էլ իրացվում են նրանք:

Այլ իրացումներով ետնալեզվային պայթականները չեն տարբերվում մյուս պայթականներից. այս դեպքում էլ գ-ն է արտաբերվում թույլ, ֆ-ն ավելի թույլ, իսկ կ-ն՝ ուժեղ պայթյունով: Նմանապես գ-ի արտաբերմանը ձայնալարերը մասնակցում, կ-ի և ֆ-ի արտաբերմանը չեն մասնակցում, և նրանք ևս իրարից տարբերվում են ձայնեղությամբ, խլությամբ և շնչեղ խլությամբ:

Մեծարարյուն.— Գ—Կ—Ք-ն Մ. Աբեղյանը ոչ թե ետնալեզվային, այլ կատկային կամ վերջաբնային պայթական բաղաձայններ է համարել:

§ 63. Խիստ տեղայնացված լինելով հանդերձ՝ պայթական հնչյունները նույնպես խոսքի շղթայում՝ նայած, թե ինչ ձայնավորի են նախորդում կամ հաջորդում, ինչ բաղաձայնների հետ են կապակցվում, անշուշտ, ինչ-որ շափով տարբերվում են իրենց հատ-հատ արտասանությունից: Նկատված է, որ, օրինակ, ի, է (է) ձայնավորներին նախորդելու դեպքում պայթականները փափուկ են արտաբերվում, և նրանցից գ-ն, կ-ն, ֆ-ն մինչև անգամ քմայնանում են:

բ. ՇՓԱԿԱՆ շՆՉՅՈՒՆՆԵՐ. ՆՐԱՆՑ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

§ 64. Շփական հնչյունները, որ արտաբերվում են արտասանական գործարանների տարբեր մասերում, 15-ն են: Դրանք կազմում են հայերենի բաղաձայնների ուղիղ կեսը և ըստ էության երկու խմբի են բաժանվում. մի խումբ են կազմում ձայնեղ և խուլ, մի այլ խումբ՝ ձայնորդ շփականները:

Առաջին խմբին պատկանող հնչյունները շատ ավելի են տեղայնացված և երկշար համակարգ կազմելով՝ հատկանշվում են երկհակադրությամբ՝ ձայնեղությամբ ու խլությամբ, ինչպես՝

- վ — Ֆ
- ջ — Ս
- ժ — Շ
- ղ — Խ
- — Զ

Իսկ երկրորդ խմբին պատկանող հնչյունները՝ ձայնորդները (մ, ն, լ, ր, ո, յ), ոչ միայն միաշար համակարգ են կազմում, այլև շատ խստորեն շեն տեղայնացված և արտասանական ապարատում էլ, կարելի է ասել, ավելի լայն ծավալ են գրավում:

Արդ՝ տեսնենք, թե ինչպես են արտաբերվում և ինչով են տարբերվում դրանք իրարից:

§ 65. Վ և Ֆ շփական հնչյունների արտաբերության ժամանակ ամենամեծ դերը կատարում է ստորին շրթունքը: Զատվելով վերին շրթունքից՝ այն բարձրանում-մոտենում է վերին կտրիչ ատամների և կազմում նեղվածք, որով և դուրս է գալիս թոքերից եկած օդը՝ առաջացնելով՝ ձայնալարերի թրթռալու դեպքում՝ ձայնեղ Վ, իսկ շթրթռալու դեպքում՝ խուլ ֆ բաղաձայնը: Կեզուն առանձնապես մեծ դեր չի կատարում: Նկատելի է միայն, որ այն ծայրով իջնում և հարում է ներքին կտրիչ ատամների հիմքին, իսկ ետին մասով բարձրանում է դեպի փափուկ քիմքը: Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ ֆ-ն համեմատաբար լայն նեղվածքով է արտաբերվում և տեղութային էլ գերազանցում ձայնեղ Վ-ին:

§ 66. Չ և Ս շփական հնչյունների արտաբերության, ժամանակ շրթունքները փոքր-ինչ հեռանում են, լեզվի ծայրը խոնարհվում-մոտենում է ներքին կտրիչներին և ապա բարձրանում դեպի կոշտ քիմքը, ստեղծում նեղվածք: Այդ նեղվածքով դուրս է գալիս թոքերից եկած օդը՝ առաջացնելով ձայնալարերի թրթռալու դեպքում՝ ձայնեղ Չ, իսկ շթրթռալու դեպքում՝ խուլ ս բաղաձայնը:

Չ-ն և Ս-ն հավասարապես սուլական հնչյուններ են և, ձայնեղութային ու խուլութային հակադրվելուց զատ, իրարից տարբերվում են ներանով, որ մեկը՝ Չ-ն, մի փոքր առաջ՝ նեղ անցքով, իսկ մյուսը՝ ս-ն փոքր-ինչ ետ ու լայն անցքով է արտասանվում:

§ 67. Ժ-ի և Ծ-ի արտաբերության ժամանակ շրթունքները ավելի են բացվում դեպի առաջ, ատամներն առանց միմյանց կպչելու մոտ են լինում, լեզուն ծայրամասով բարձրանում է դեպի կոշտ քիմքը և ստեղծում նեղվածք: Այդտեղով էլ դուրս է մղվում թոքերից եկած օդը՝ առաջացնելով ձայնալարերի թրթռալու դեպքում՝ ձայնեղ ժ, շթրթռալու դեպքում՝ խուլ շ բաղաձայնը:

Այդպիսով դրանք տարբերվում են Չ և ս հնչյուններից և իրականում էլ ոչ թե առաջնալեզվային-ատամնային, այլ առաջնալեզվային-քմային հնչյուններ են, Բացի այդ, ժ-ն և շ-ն, ինչպես ասվել է, շշական հնչյուններ են, որոնք իրենց կազմավորման տեղով և արտասանության տեղութային նույնպես ինչ-որ շփով տարբերվում են իրարից:

§ 68. Դ-ի և Խ-ի արտաբերության ժամանակ լեզուն առջևի մասով իջնում է դեպի ստորին ատամնաշարը ու փոսանում, միջին մասով բարձրանում է և ամենաետին մասով մոտենում է փափուկ քիմքին, ստեղ-

ծում նեղվածք, որով դուրս է գալիս թոքերից եկած օդը՝ առաջացնելով ձայնալարերի թրթռալու դեպքում՝ ձայնեղ Դ, շթրթռալու դեպքում՝ խուլ Խ բաղաձայնը:

Իբրև ետնալեզվային հնչյուններ, դրանք ճիշտ նույն տեղով շեն արտաբերվում, ինչ որ գ-կ-լ պայթականները: Ինքնագիտարկումով էլ կարելի է համոզվել, որ Դ-ն և Խ-ն նույն տեղի ավելի ետին մասով են արտաբերվում, քան գ-ն, կ-ն և ֆ-ն: Այդպես են արտաբերվում նաև առաջնալեզվային ձայնեղ ու խուլ շփականները (զ, ս, ծ, շ) իրենց համապատասխան պայթականների՝ դ-տ-թ-ի համեմատությամբ:

§ 69. Զ-ն, իբրև շփական հնչյուն, կազմավորվում է կոկորդում: Կարծիք է հայտնվել, թե նրա «արտաբերության ժամանակ հնչարտաբերական ոչ մի գործարան չի գործում»⁴⁰: Դա, սակայն, ճիշտ չէ՝ ճիշտ չէ նաև այն, որ լիովին նույնացվում է շնչին և շունչ կամ հագագ որակվում:

Զ-ն այլ հնչյունների պես լեզվի նյութական նվազագույն, իմաստազատիչ միավոր է և ոչ թե իբրև շունչ, այլ իբրև այդպիսին է իրացվում: Նրա արտաբերության ժամանակ լեզուն ծայրամասով իջնում է վար, միջին մասով բարձրանում է դեպի փափուկ քիմքը՝ նեղացնելով այն անցքը, որով կոկորդային հնչարանից եկող օդն է դուրս մղվում:

Բացի այդ, Կ-ի արտաբերմանը ինչ-որ շփով հաղորդակցվում են ձայնալարերը, որոնք և երբ թրթռում են, այն դարձնում են ձայնեղ, որ կա հայտնի բարբառներում⁴¹: Նկատված է նաև, որ Կ-ն շատ խստորեն տեղայնացված չէ և նայած, թե ինչ ձայնավորի է նախորդում կամ հաջորդում, արտասանական այլևայլ դրություններ է ընդունում, հմմտ., օրինակ, հաց, հոգի, հիմա, հզոր, ահա, կոճակ, գեհեն, վեհ, վիհ, խորհել, հիբի և այլն:

§ 70. Զայնորդները, իբրև միաշարային հնչյուններ, արտասանական բնույթով զգալապես տարբերվում են մյուս շփականներից: Դրանք շատ խստորեն տեղայնացված չլինելով՝ մի տեսակ տատանումներ են տալիս և արտաբերվում են արտասանական գործարաններում ստեղծված համեմատաբար ավելի լայն նեղվածքով: Բացի այդ, ձայնորդները տարբերվում են նաև իրարից իրենց կազմավորմամբ և փաստորեն էլ երկու խմբի են բաժանվում. մի խումբ են կազմում մ, ն, լ ձայնորդները, որոնց արտաբերությունը սկսում է մի տեսակ անշշան փակվածքով և ավարտվում որոշակի նեղվածքով, մի այլ խումբ՝ ր, ո, յ ձայնորդները, որոնք արտաբերվում են լայն նեղվածքով:

§ 71. Առաջին խմբի ձայնորդներից՝

ա) Մ-ի արտաբերության ժամանակ ստորին շրթունքը հպվում է

⁴⁰ Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, էջ 86:

⁴¹ Տե՛ս Գր. Լափանցյան, Ընդհանուր լեզվաբանություն, էջ 59:

վերին շրթունքին, լեզուն ձգվում է դեպի բերանի ետևի մասը, փափուկ քիմքը բավական իջնում է՝ բացելով լայն անցք դեպի քթի խոռոչը, որով դուրս է գալիս շրթունքների միջև ստեղծված փակվածքին հասած և այդտեղից ետ մղված օդը: Այսպիսով մ-ի արտաբերմանը մասնակցում է և նաև հնչարան է ծառայում քթի խոռոչը, որի համար էլ ռեզային հընչյուն է կոչվում: Իսկ սա իր հերթին ցույց է տալիս, որ այն հիմնականում արտաբերվում է նեղվածքով և ըստ այդմ՝ ոչ թե պայթական, այլ շփական ձայնորդ հնչյուն է և շրթնային պայթականներից էլ, բնականաբար, ավելի շատ ք-ին է հարում:

բ) Ն-ի արտաբերության ժամանակ առավել զգրծուն դեր է կատարում լեզուն. դա մի կողմից առջևի մասով բարձրանում է դեպի վերին կտրիչները և հպվելով դրանց հիմքին՝ ստեղծում է թույլ փակվածք, մյուս կողմից՝ միջին մասում գոգավորվելով, ետին մասում բարձրանալով՝ փափուկ քիմքի հետ լայն անցք է բացում դեպի քթի խոռոչը, որով ազատորեն դուրս է գալիս փակվածքից ետ մղված օդը:

Ինչպես մ-ի, այնպես էլ ն-ի արտաբերության համար հնչարան է ծառայում քթի խոռոչը, որի համար նաև ռեզային հնչյուն է: Այս դեպքում արտաբերությունը նույնպես տեղի է ունենում հիմնականում նեղվածքով և այն ևս ոչ թե պայթական, այլ շփական ձայնորդ է և ինչ-որ կողմերով հարաբերակցվում է մ ձայնորդի հետ:

գ) Լ-ի արտաբերության ժամանակ բերանը չափավոր բացվում է, լեզուն ծայրամասով բարձրանում-հպվում է վերին կտրիչների հիմքին, երկու կողմերով փոփում է բերանում, դրա անկյուններում ստեղծելով նեղ անցքեր, որոնցով և դուրս է գալիս օդը⁴²:

Այսպիսով՝ լ արտաբերելիս արտասանական ապարատում ևս թե՛ թեթև փակվածք, թե՛ նեղվածք է ստեղծվում, որոնցից և դարձյալ կարևոր դերը վերջինն է կատարում, այդ պատճառով էլ այն նույնպես ոչ թե պայթական, այլ շփական հնչյուն է: Լ-ն հայերենի շատ ձայն պարունակող ձայնորդներից է և փափուկ է արտասանվում գրեթե բոլոր ձայնավորների հետ գործածվելիս:

§ 72. Այս ամենը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ մ, ն, լ ձայնորդները արտաբերվում են իսկապես երկակի՝ փակվածքի ու նեղվածքի տարազատ գործողությամբ և այդ հիմամբ էլ ընդհանրանալով, անշուշտ, մի խումբ են կազմում: Բացի այդ, նրանք ընդհանրանում են նաև իրենց արտաբերության համար ստեղծված փակվածքի բնույթով: Ի տարբերություն պայթական հնչյունների, որ արտաբերվում են արտասանական գործարանների ամուր հպմամբ ու անմիջական պայթյունով, մ-ի, ն-ի, լ-ի արտաբերության ժամանակ սոսկ թույլ փակվածք է ստեղծվում, որը և հենարան է ծառայում արտասանական ապարատի տարբեր մասերում

⁴² Հմմտ. Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 82—83,

նեղվածքների առաջացման՝ ու դրանց միջով օդի դուրս գալու համար:

Արտասանական իրենց այդ հատկություններով մ, ն, լ ձայնորդները տարբերվում են նաև մյուս՝ ր, ո, յ ձայնորդներից:

§ 73. Բ, Ռ, Յ հնչյուններն արտաբերվում են միայն, այն էլ՝ ավելի լայն, նեղվածքով: Ընդ որում նրանցից՝

ա) Բ-ի արտաբերության ժամանակ շրթունքները զատվում են իրարից, լեզվի ծայրը ստորին ատամների մոտից բարձրանում է նախ դեպի վերին կտրիչ ատամների լինդը, ապա՝ դեպի առաջաքիմքը՝ ստեղծելով լայն անցք, որով և թրթռումով դուրս է գալիս օդը. ուստի՝ բոլոր դեպքերում անկախ թրթռումների քանակից, այն թրթռուն և ոչ թե սոսկ նեղվածքային հնչյուն է, ինչպես ոմանք են կարծում⁴³:

բ) Ռ-ն, կարելի է ասել, եղբայրակից է Բ-ին և հիմնականում արտասանվում է՝ դրա պես: Ռ-ի արտաբերության ժամանակ շրթունքներն ավելի են բացվում, լեզվի ծայրը ավելի է բարձրանում դեպի կոշտ քիմքը և մոտենում դրան, և այն ավելի շատ ու ուժեղ է թրթռում: Եվ ամենեին պատահական չէ, որ ասում են՝ հայերենում կա երկու, այսպես կոչված, «փափուկ» և «կոշտ» Բ: Բ-ի և Ռ-ի տարբերությունը զգալու համար հմմտ., օրինակ, բեռ—բեռ, դեռ—դեռ, համառ—համառ, սեռ—սեռ, լուռ—լուռ, առու—առու, վառ—վառ, խոշոր—խոժոռ, այլև՝ փրնտրել—փնտռել և այլն:

գ) Յ ձայնորդը, որ ձայնի պարունակությամբ գերազանցում է մյուս բոլոր ձայնորդներին և մինչև իսկ կիսաձայն է համարվում⁴⁴, արտաբերվում է լեզվի միջին մասի և կոշտ քիմքի միջև ստեղծված նեղվածքով:

Յ-ի արտաբերման ժամանակ առավել մեծ ու շարժուն դեր է կատարում լեզուն: Դա իր ծայրամասով խոնարհվում է դեպի ստորին կտրիչ ատամները, գոգավորվելով փոփում է բերանի երկայնքով և միջին մասով կոշտ քիմքի հետ անցք է կազմում, որով դուրս է գալիս թոքերից արտամղվող օդը:

Յ ձայնորդը վաղ շրջանում՝ գրաբարում հարել է Խ ձայնավորին և, ինչպես Մ. Աբեղյանն է իրավացիորեն նշել, «միևնույն որակն» է ունեցել⁴⁵: Հետագայում, հայոց լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում, նա զրկվել է այդ՝ ձայնավորական որակից և դարձել մաքուր բաղաձայն (ձայնորդ) հնչյուն: Եվ այսօր արևելահայ գրական լեզվում յ-ն ձայնակապային կիրառությունից բացի հենց իբրև այդպիսին է գործածվում:

§ 74. Բ-ն, Ռ-ն, Յ-ն մյուս ձայնորդներից առանձնանում են իբրև

⁴³ Վ. Դ. Առաբեկյան, Ա. Հ. Խաչատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հտ. 1, էջ 108—109,

⁴⁴ Տե՛ս Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 88:

⁴⁵ Նույն տեղում:

դուտ բերանային հնչյուններ՝ դրսևորելով ընդհանրություններ միմյանց նկատմամբ: Առավել մեծ ընդհանրությամբ հատկանշվում են Բ-ն և Ռ-ն, որոնք և հակադրվելով մի տեսակ թույլ և ուժեղ թրթռումներով՝ փոխազդեցությունների են ենթարկվում: Այսպես՝ դեպքեր կան՝ ա) երբ ո-ն տարնմանմամբ ր է դառնում, օրինակ՝ գրգիռ < գրռ + գրռ, բարբառ < բառ + բառ, քրթիռ < թիռ + թիռ և այլն. բ) երբ ր-ն տարազատմամբ նոր բառ է առաջ բերում, օրինակ՝ լուր—լուռ, բար—բառ, կոր—կեռ և այլն:

Դեպքեր էլ կան, երբ ր-ն՝ ո-ով, ո-ն ր-ով է փոխարինվում, ինչպես, օրինակ. գրաբարում՝ ամառն—ամառան, լեռան—լեռին, դուռն—դուրբ—դրունք, այր—առն—առնական և այլն:

Նմանապես ընդհանրությամբ պետք է բացատրել, որ գրաբար առեկ—*արարնել («անել, ստեղծել») բայը ր > ո > ր > յ (արարնել > առնել > արնել > այնել) հնչյունական փոփոխությամբ նոր հայերենում առնել/քնել է դարձել:

գ. ՊԱՅԹԱՇՓԱԿԱՆ ՀՆՁՅՈՒՆՆԵՐ. ՆՐԱՆՑ ԲՆԱԻՔԱԳԻՐԸ

§ 75. Հայերենի վեց՝ ձ-ծ-ց, զ-ն-չ պայթաշփական հնչյունները ևս ճիշտ միատեսակ չեն արտաբերվում և երկու խմբի են բաժանվում. մի խումբ են կազմում Ձ-ն, Մ-ն, Ց-ն, մի այլ խումբ՝ Զ-ն, Ճ-ն, Զ-ն՝ ինչ-որ շափով տարբերվելով իրարից իրենց կազմավորման տեղով:

§ 76. Ձ, Մ, Ց պայթաշփականների արտաբերման ժամանակ ստորին շրթունքը զատվում է վերին շրթունքից, լեզուն ծայրամասով բարձրանում-հպվում է վերին ատամնաշարին՝ ստեղծելով այնպիսի փակվածք, որը պայթելով ավարտվում է նեղվածքով, որի միջով էլ հենց գուրս է մղվում օդը: Դրանք, բնականաբար, ոչ թե կազմավորման հիմնական տեղով ու եղանակով, այլ ձայնի և աղմուկի հարաբերությամբ կամ տեսակարար կշռով են տարբերվում իրարից: Ձ-ն ձայնեղ է և արտաբերվում է ձայնալարերի մասնակցությամբ, Մ-ն խուլ է և բաղկացած է զուտ աղմուկից, Ց-ն շնչեղ խուլ է և իր մեջ նաև շունչ է պարունակում:

Ձ-ն, Մ-ն, Ց-ն ինչ-որ շափով իրարից տարբերվում են նաև արտաբերության փակվածք-նեղվածքի բնույթով: Ց-ն արտաբերվում է թույլ ու լայն, Մ-ն՝ ուժեղ ու սեղմ, Ձ-ն՝ միջին կարգի հպում-նեղվածքով՝ համապատասխանելով ք+ս, ա+ս, դ+գ հնչյունների միասնական արտասանությանը:

Նույն այդ հանգամանքով պայմանավորված՝ նրանք սուլականության մեջ նույնպես տարբերվում են իրարից. ց-ն՝ ավելի երկար, ձ-ն՝ երկար, ծ-ն համեմատաբար կարճ սուլոցով է արտաբերվում:

§ 77. Ձ, Ճ, Զ պայթաշփական հնչյունները, ի տարբերություն ձ, ծ, ց հնչյունների, կազմավորվում են բերանի խոռոչի ավելի ետին մաս-

տում և արտաբերվում լեզվի միջին մասի ու կոշտ քիմքի միջև ստեղծված փակվածք-նեղվածքով: Արտաբերությունը իրացվում է շրթունքների, լեզվի, կոշտ քիմքի, զ-ի դեպքում նաև՝ ձայնալարերի մասնակցությամբ:

Ծրքը հնչյունների արտաբերության ժամանակ ստորին շրթունքը մի փոքր ավելի է վար իջնում ու հեռանում վերին շրթունքից, լեզուն ծայրամասով թեքվում է դեպի ստորին ատամնաշարը, միջին մասով գոգավորվելով հպվում է կոշտ քիմքին՝ ստեղծելով յուրահատուկ փակվածք-նեղվածք, որով և գուրս է մղվում օդը: Ձ, Ճ, Զ պայթաշփականները ևս իրարից տարբերվում են ոչ թե կազմավորման տեղով ու եղանակով, այլ ձայնի ու աղմուկի հարաբերությամբ և փակվածք-նեղվածքի բնույթով. զ-ն ձայնեղ է և բաղկացած է ձայնից ու աղմուկից, ն-ն խուլ է և բաղկացած է զուտ աղմուկից, շ-ն շնչեղ խուլ է և բաղկացած է աղմուկից և շնչից:

Այս դեպքում էլ հաջորդականորեն շ-ն, ն-ն, զ-ն են թույլ ու լայն, ուժեղ ու սեղմ, միջին կարգի հպում-նեղվածքով արտաբերվում՝ համապատասխանելով տեղայնորեն իրենց մոտ ք+շ, ա+շ, դ+ծ հնչյունների միասնական արտասանությանը: Նրանք իրարից տարբերվում են նաև շակասության մեջ. շ-ն ավելի երկար, զ-ն՝ երկար, ն-ն կարճ շաշյունով է արտաբերվում:

§ 78. Ի մի բերելով ամբողջը, տեսնում ենք, որ՝ ա) Հայերենի բաղաձայններն ըստ թե՛ ձայնի և աղմուկի հարաբերության, թե՛ արտաբերության եղանակի, թե՛ արտաբերության տեղիքի և թե՛ կազմության ներկայացնում են մի ամբողջական ու կուռ հնչյունական համակարգ:

բ) Նրանցից ուղիղ 15-ը արտաբերվում է արտասանական գործարանների տարբեր մասերում ստեղծված նեղվածքով և նեղվածքային-շփական բաղաձայններ են կոչվում, 15-ն էլ արտաբերվում են կամ՝ միայն փակվածքով, կամ՝ փակվածք-նեղվածքով և համապատասխանաբար՝ պայթական և պայթաշփական բաղաձայններ են կոչվում:

գ) Նմանապես 30 բաղաձայններից 15-ը արտաբերվում են ձայնալարերի մասնակցությամբ և պարունակած ձայնի համապատասխան ձայնեղներ ու ձայնորդներ են կոչվում, իսկ 15-ն էլ արտաբերվում են առանց ձայնալարերի մասնակցության և խուլ ու շնչեղ խուլ բաղաձայններ են կոչվում:

դ) Պայթական և պայթաշփական բաղաձայնները կազմում են եռաշար համակարգ՝ հակադրվելով ձայնեղության, խուլությամբ և շնչեղ խուլությամբ:

ե) Շփական ձայնեղներն ու խուլերը, բացառությամբ ն-ի, երկար, իսկ ձայնորդները միաշար համակարգ են կազմում՝ դրսևորելով իրենց համապատասխան առանձնահատկություններ:

§ 79. Մ. Աբեղյանը, որի հնչյունաբանական ուսմունքը հիմնախարհիսի է ծառայել հետագա մի շարք ուսումնասիրությունների համար և իր արտացոլումն է գտել դպրոցական ու բուհական դասագրքերում ու ձեռնարկներում, առաջինն է նաև կազմել հայոց լեզվի բաղաձայնների համադրական տախտակը (տե՛ս էջ 42)՝ հիմնականում ճիշտ ներկայացնելով այդտեղ նրանց իրական պատկերը:

§ 80. Զննելով սույն համադրական տախտակը, տեսնում ենք, որ Մ. Աբեղյանը իր մշակած սկզբունքներին համապատասխան շրթնային և շրթնատամնային հնչյունները (վ, վ, ֆ, բ, պ, փ) իբրև շրթնային, լեզվի առջևի մասով արտաբերվող հնչյունները իբրև ատամնային (ն, գ, ս, դ, տ, թ, ձ, ծ, ց), լեզվային (լ, ռ, ռ), քմային (ջ, ն, չ), լեզվի ետին մասով արտաբերվող հնչյունները իբրև կատկային (ղ, խ, գ, կ, ֆ), իսկ կոկորդով արտաբերվող հ-ն իբրև հազագային հնչյուն է ներկայացրել:

Բացի այդ, նա ձայնորդները տարադատել է մյուս բաղաձայններից և առաջինները բաժանելով երկու խմբի՝ ուղային (մ, ն) և նայ (լ, ռ, ռ), իսկ երկրորդները համարելով աղմկավոր հնչյուններ՝ դասակարգել է դրանք ըստ կազմության՝ պարզ (վ, ֆ, բ, պ, գ, ս, դ, տ, ծ, չ, դ, խ, գ, կ, հ) և բարդ (փ, թ, ֆ, ձ, ծ, ց, ջ, ն, չ), ըստ արտաբերության եղանակի՝ շփական վ-ֆ, գ-ս, ծ-ջ, դ-խ, հ), պայթական (բ, պ, դ, տ, գ, կ), պայթական-հազագավոր (փ, թ, ֆ) և կրկնակ կամ կես-պայթական (ն, ծ, ց, ջ, ն, չ), ըստ ձայնի պարունակության՝ ձայնեղ (վ, գ, ժ, դ, բ, դ, գ, ձ, ջ) և անձայն (ֆ, ս, ջ, խ, հ, պ, տ, կ, փ, թ, ֆ, ծ, ց, ն, չ), ինչպես նաև հետևելով հնրին՝ նշել է, թե որոնք են հայերենի, այսպես կոչված, միջակ (բ, դ, գ, ձ, ջ), լերկ (պ, տ, կ, ծ, ն) և թավ (փ, թ, ֆ, ց, չ) հրնչյունները:

Այսպիսով, Մ. Աբեղյանի կազմած համադրական տախտակը համակողմանիորեն ու լավագույնս է պատկերում հայոց լեզվի բաղաձայնական համակարգը և ոչ միայն ժամանակային առումով, այլև հարուստ բովանդակությամբ առանձնահատուկ տեղ է բռնում հայ լեզվաբանական, մանավանդ՝ հնչյունաբանական գրականության մեջ:

§ 81. Այդ ամենով հանդերձ, սույն համադրական տախտակը անթերի չէ և զերծ վրիպումներից: Նկատելի է, որ, օրինակ, այնտեղ ձայնորդները չեն ներկայացվում ևս իբրև շփական հնչյուններ, լեզվի առջևի մասով արտաբերվող հնչյունները տարբերակվում են, իսկ երկշրթնային և շրթնատամնային հնչյունները միասին իբրև զուտ շրթնայիններ են դիտվում, յ-ն, որ արևելահայ գրական լեզվում լիարժեք բաղաձայն

	Ձայնորդ		Աղմկավոր							
			Պարզ				Բարդ			
	Պարզ	Նայ	Շփական		Պայթական		Պայթ. հազագավոր		Կրկնակ (կես-պայթ.)	
			Պարզ	Նայ	Պարզ	Նայ	Պարզ	Նայ	Պարզ	Նայ
Շրթնային	Մ		վ	ֆ	բ	պ	փ			
Ատամնային	ն		զ	ս	դ	տ	թ	ջ	ւ	չ
Լեզվային		լ, ռ, ռ								
Քմային			ջ	ւ						
Ատամնա-քմային								ջ	ւ	չ
Կատկային					ղ	խ	գ			
Հազագային				զ						

է դարձել, դուրս է մնացել բաղաձայնների ընդհանուր կազմից և այլն:

Եվ, անշուշտ, դրանք նկատի ունենալով՝ Գ. Սևակը կազմել է բաղաձայնների մի նոր համադրական տախտակ⁴⁷, որտեղ՝ ա) ձայնորդները և սրանց շարքում նաև յ-ն իբրև շփականներ, բ) բաղաձայններն ըստ արտաբերության տեղի՝ շրթնային, շրթնատամնային, առաջնալեզվային, միջնալեզվային, ետնալեզվային, կոկորդային տեսակներով ու անվանումներով, պայթաշփական հնչյունները սուլական և շշական տարատեսակներով է ներկայացրել: Ծիշտ է, դա ևս ունի որոշ թերի կողմեր, բայց պետք է ասել, որ ընդհանուր առմամբ Աբեղյանի կազմած համադրական տախտակի բարեփոխված ու ավելի պարզ տեսակն է և գնահատելի հատկապես ուսուցողական առումով:

§ 82. Դժբախտաբար նույնը չի կարելի ասել հայոց լեզվի բաղաձայնների՝ հետագայում կազմված համադրական տախտակների և դրանց մեջ նաև ներկայիս բուհական դասագրքում զետեղված տախտակի մասին⁴⁸:

⁴⁶ Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 86:

⁴⁷ Տե՛ս Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, էջ 88:

⁴⁸ Տե՛ս էլ. Աղայան, Լեզվաբանության ներածություն, Երևան, 1949, էջ 72, Վ. Առաքելյան, Ժամանակակից հայերենի հնչյունաբանություն, Երևան, 1955, էջ 31, Վ. Գ. Առաքելյան և ուրիշ., Ժամանակակից հայոց լեզու, հտ. 1, էջ 24, Գ. Բ. Զահուկյան,

Դա կազմված է նշված տախտակներին հակադրվելու որոշակի միտումով, և բաղաձայնները ներկայացված են այնպիսի «նորություններով», որոնք հազիվ թե հնարավոր լինի տեղին ու ճիշտ համարել: Այսպես՝ այնտեղ՝ ա) ձայնորդները հանվել են բաղաձայնների՝ ըստ կազմության և արտաբերության եղանակի կատարված դասակարգումներից և տրվել առանձին այն գծի վրա, որտեղ նրանց պարզ թե՛ բարդ լինելն է նշվում, բ) ձայնեղ և խուլ բաղաձայնների համար արտաբերության ոչ թե երեք, այլ չորս՝ «պայթական», «շփական», «պայթաշնչեղ», «կիսաշփական» եղանակ է նշվում, և նույնիսկ նախորդի ձայնեղային տաքատեսակ են ներկայացվում ճ-ն և ծ-ն, որոնք բացառապես խուլ հընչյուններ են...

§ 83. Բաղաձայնների համադրական տախտակներից, ինչպես ասվել է, պարզությամբ, մատչելիությամբ, հեշտ ընկալելիությամբ առանձնանում է Գ. Սևակի կազմած համադրական տախտակը, որը և մասնակի շտկումով ներկայացվում է ստորև.

Ըստ արտաբերության տեղի	Պ ա Ր Գ												
	Շփական						Բ ա Ր Գ						
	Չայնորդ		Չայնեղ		Նուլ		Պայթական			Պայթաշփական			
անզայն- թերան- յին	թերան- յին	զայնեղ ստոր	զայնեղ ստոր	չայնեղ ստոր	չայնեղ ստոր	ձայնեղ ստոր	ձայնեղ ստոր	ձայնեղ ստոր	ձայնեղ ստոր	ձայնեղ ստոր	ձայնեղ ստոր	ձայնեղ ստոր	
Շրթնային	Մ	—	—	—	—	—	—	Ք	Պ	Փ	—	—	—
Շրթնատամնային	—	—	Վ	—	—	Ց	—	—	—	—	—	—	—
Առաջնալեզվային	Ն	Լ, Ր Բ	Չ	Փ	—	Մ	Շ	Դ	Տ	Թ	Չ	Չ	Ս, Ց Ճ, Չ
Միջնալեզվային	—	Յ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Մտնալեզվային	—	—	—	Ղ	—	—	—	Խ	Գ	Կ	Ք	—	—
Կոկորդային	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

§ 83ա. Բաղաձայն հնչյունների թե՛ ընդհանուր վերլուծությունը և թե՛ ամփոփիչ համադրական տախտակը ակներևաբար ցույց են տալիս, որ նրանք իրենց բազմազան արտահայտություններով ու հատկանիշներով նույնպես մի կուռ ու ամբողջական համակարգ են ներկայացնում հայերենում: Չայնավորների պես բաղաձայնները ևս ոչ թե հատ-հատ են արտաբերվում, այլ կիրառվում-մարմնավորվում են բառերում, խոսքում՝ կապակցվելով ինչպես իրար, այնպես էլ ձայնավորների հետ: Դա

էլ անխուսափելիորեն որոշակի ազդեցություն է գործում նրանց վրա՝ առաջ բերելով արտաբերական և այլ կարգի տարբերություններ: Այսպիսով՝ հնչյունաբանության համար կարևորություն է ստանում նաև այն հարցը, թե խոսքի շղթայում, բառերի մեջ հնչյուններն ընդհանրապես ինչպես են գործածվում և ինչ առանձնահատկություններով են բնորոշվում:

ՀՆՉՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՍՔՈՒՄ

§ 84. Ինչպես ամեն մի լեզու, այնպես էլ հայերենն ունի հնչյունների կապակցման իր համապատասխան օրենքներն ու օրինաչափությունները: Իսկ սա նշանակում է՝ հնչյունները խոսքում ու բառերում ոչ թե տարբերայնորեն կամ մեխանիկորեն, այլ միանգամայն բնականորեն են գործածվում: Իբրև լեզվի նյութական նվազագույն միավորներ, նրանք բոլոր դեպքերում իրար հետ կապակցվում են հայերենի ներքին հնչյունական կառուցվածքին համապատասխան և հետևաբար նաև փոխադարձաբար պայմանավորված են իրարով, հաճախ ազդում կամ ներգործում են իրար վրա: «Ամեն մի լեզու, — իրավացիորեն նկատել է Մ. Աբեղյանը, — ունի վանկերի և բառերի մեջ ձայնավորների և բաղաձայնների հաջորդության և բարեխառնության իրեն հատուկ որոշ դրությունը, որից առաջանում է մի լեզվի դաշնակավորությունը»⁴⁹:

Հասկանալի է, որ ճիշտ այդպես հայերենը ևս ունի խոսքում՝ «վանկերի և բառերի մեջ» հնչյունների կապակցության, «ձայնավորների և բաղաձայնների հաջորդության և բարեխառնության իրեն հատուկ որոշ դրությունը», որի մասին ամբողջական պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ է իմանալ, թե նրանում՝ ա) բառերը քանի հնչյունից են կազմված, ընդհանրապես հնչյունական ինչպիսի կառուցվածք ունեն և ինչպես են արտաբերվում, բ) այդ հնչյունները իրար հետ ինչպես են կապակցվում և ինչ կամ ինչպիսի վանկեր են կազմում:

§ 85. Հայերենում, ինչպես հայտնի է, բառերը արտահայտվում են ամենաքիչը մեկ և ամենաշատը՝ 25 հնչյունով⁵⁰: Հնչյունների քանակով տարբերվելով իրարից՝ նրանք միաժամանակ իրենց ընդհանուր քանակով են տարբեր լինում:

§ 86. Չայնավորները և բաղաձայնները բառերի նյութական ատաղձը կազմելով՝ հավասարապես նույն արժեքն ու կշիռը չունեն: Բառերում առավել կարևոր դեր են կատարում և փաստորեն հիմնախարիսիս են ծառայում ձայնավորները, որոնցով և նրանց արտասանական բնույթն է որոշվում: Բացի այդ, ձայնավորներով է որոշվում նաև բառերի վան-

ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974, էջ 72, Գ. Բ. Չու-հուկյան և ուրիշ., Հայոց լեզու, Երևան, 1980, էջ 108:

⁴⁹ Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 92—93:
⁵⁰ Տե՛ս Ալ. Մարգարյան, ժամանակակից հայոց լեզու. Բառագիտություն, Երևան, 1998, էջ 11—13:

կային դրուժյունը: Բառը, ինչպես հայտնի է, ինչքան ձայնավոր, այնքան էլ վանկ է ունենում: Այս և այլ առումներով էլ հարկ է նախ տեսնել, թե բառերում ունեցած իրենց դիրքային կիրառություններով ինչ պատկեր են ներկայացնում ձայնավորները հայերենում:

§ 87. Հայերենում ձայնավորները գործածվում են բառի բոլոր դիրքերում՝ սկզբում, միջում և վերջում: Ըստ բացատրական բառարանների տվյալների՝ ձայնավորով սկսվող բառերը կազմում են հայերենի ընդհանուր բառապաշարի մոտ 20 %-ը: Դրանք էլ իրենց հերթին բաշխվում են հետևյալ կերպ. առաջին տեղը բռնում են Ա-ով սկսվող բառերը (մոտ 13 %), ինչպես՝ անձ, աղ, աստղ, անուն, ազնիվ, աշակերտ, աշալույս, ավարտական և այլն. երկրորդ տեղը՝ Ի-ով սկսվող բառերը (մոտ 3,7 %), ինչպես՝ իր, իլիկ, իղձ, իրան, իմաստուն, իրական և այլն, երրորդ տեղը՝ Ու-ով սկսվող բառերը (մոտ 2,6 %), ինչպես՝ ուծ, ուլ, ուղի, ուրց, ուրագ, ունայն, ուշանալ, ուսանող և այլն. չորրորդ տեղը՝ Օ-ով սկսվող բառերը (մոտ 2,5 %), ինչպես՝ օդ, օգուտ, օրոք, օտար, օր, օվկիանոս և այլն. հինգերորդ տեղը՝ Ը-ով սկսվող բառերը (մոտ 1,5 %), ինչպես՝ ըստ, ընտիր, ընդունել, ըմբռնում, այլև՝ զգաստ (= ըզգաստ), զրոսնել (= ըզբոսնել), ստանալ (= ըստանալ), սպասել (= ըսպասել) և այլն. վերջապես՝ վերջին վեցերորդ տեղը Է-ով սկսվող բառերը (մոտ 1,2 %), ինչպես՝ էգ, էակ, էծան, էլեկտրական, էկրան, էպոս և այլն: Ըստ այդմ էլ դրանք, օրինակ, հետևյալ պատկերն են ներկայացնում «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանում» (հ. հ. 1—4, 1969—1980).

Սկզբնաձայնավորը	Բառերի քանակը	
Ա	12750	I
Օ	1515	IV
ՈՒ	1630	III
Ը	1075	V
Է	1020	VI
Ի	2380	II

§ 88. Ձայնավորով վերջացող բառերը զգալապես զիջում են ձայնավորով սկսվող բառերին⁵¹ և «Հայոց լեզվի հանգաբառարանի» (Ծրեվան, 1976) տվյալների համաձայն կազմում են հայոց լեզվի ընդհանուր

բառապաշարի 10 %-ը. ընդ որում այս դեպքում առաջին տեղը բռնում են ի-ով վերջացող բառերը (մոտ 51 %), ինչպես՝ այգի, որդի, մորթի, հիանալի, հայելի, ուղղակի, գեղեցկունի, խնուղի, հովանի, գինի, փռշի, դեռատի, բարի, ֆաղաֆաջի, աբփի և այլն. երկրորդ տեղը՝ ա-ով վերջացող բառերը (մոտ 31 %), ինչպես՝ ապագա, գաթա, էներգիա, փմփա, կրիա, կուլա, բճճա, սատանա, նամփա, փիլիսոփա և այլն. երրորդ տեղը՝ ու-ով վերջացող բառերը (մոտ 8,6 %), ինչպես՝ ազդու, լեզու, թթու, հուժկու, երկու, ծուլբուլու, լրատու, մահացու և այլն. չորրորդ տեղը՝ է (ե)-ով վերջացող բառերը (մոտ 5,7 %), ինչպես՝ աղամանդե, փիրուզե, բորե, հյուլե, զոնե, բուլե, գուցե, հասցե, մանրե և այլն. հինգերորդ տեղը՝ օ (ո)-ով վերջացող բառերը (մոտ 4 %), ինչպես՝ դմբո, ռադիո, դրածո, երեկո, այո, կինո, ներֆո և այլն. վերջապես՝ վերջին տեղը բռնում և շատ շնչին՝ մոտ 0,5 տոկոս են կազմում ք-ով վերջացող բառերը, ինչպես՝ ըր, տեղնուտեղը, ինր, դար, խառը, սառը, տասը, ինքր:

Մանրություն.— Սրանցից պետք է տարբերել և հարկ գործածվող ձևերը, որ հասկանալի պատճառներով այստեղ նկատի չեն առնվում:

§ 89. Գալով բաղաձայնով սկսվող բառերին՝ պետք է ասել, որ կազմելով հայերենի բառապաշարի մեծագույն մասը (մոտ 80 %-ը), դրանք նույնպես քանակապես տարբերվում են իրարից. շատ են հատկապես հ-ով, կ-ով, մ-ով, ս-ով, վ-ով, բ-ով, պ-ով..., և, ընդհակառակն, բավականին քիչ են ր-ով, ղ-ով, ֆ-ով սկսվող բառերը:

Բաղաձայնով սկսվող բառերն, օրինակ, միջին թվով հետևյալ պատկերն են ներկայանում է. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում».

Սկզբնաբաղաձայնը		Բառերի քանակը	Սկզբնաբաղաձայնը		Բառերի քանակը
1	Հ	10795	16	Փ	3570
2	Կ	10200	17	Ք	3230
3	Մ	7735	18	Շ	3060
4	Ս	7110	19	Չ	2270
5	Պ	6885	20	Լ	1700
6	Վ	6715	1	Ց	1615
7	Խ	5695	22	Ճ	1445
8	Տ	5270	23	Չ	1360
9	Բ	5100	24	ժ	1275
10	Գ	5095	25	Ջ	1200
11	Ք	4930	26	Չ	1190
12	Ն	4080	27	Ի	1005
13	Դ	3995	28	Ֆ	850
14	Ց	3990	29	Ղ	190
15	Մ	3825	30	Ր	9

Մանրություն.— Բաղաձայնից առաջ ք-ով սրբասանվող բառերը ներկայացված են ձայնավորակիր բառերի աղյուսակում:

⁵¹ Սկզբնաձայնավորով բառերի հաշվարկումը կատարված է ըստ «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանի» (հտ. 1—4, Ծրեվան, 1967—1980).

§ 90. Բաղաձայնով վերջացող բառերը գերազանցում են բաղաձայնասկիզբ բառերին և ըստ «Հանգաբառարան»-ի տվյալների կազմում են այնտեղ եղած ամբողջ բառերի 90 %-ը՝ ներկայացնելով հետևյալ պատկերը.

Վերջ. բաղ.		Բառ. քան.	Վերջ. բաղ.		Բառ. քան.	Վերջ. բաղ.		Բառ. քան.
1	ն	9520	11	զ	612	21	շ	272
2	լ	7200	12	դ	550	22	թ	272
3	ր	3800	13	թ	550	23	ղ	204
4	կ	2720	14	ո	550	24	փ	204
5	մ	1730	15	ս	408	25	բ	136
6	հ	1720	16	վ	408	26	ժ	136
7	թ	1220	17	յ	340	27	ջ	136
8	ծ	1088	18	ց	340	28	ճ	136
9	ւ	756	19	ղ	272	29	ճ	68
10	չ	680	20	հ	272	30	ճ	68

Սույն աղյուսակը թվական տվյալներով ցույց է տալիս, որ հայերենում բառերը ամենից շատ վերջանում են ն-ով, լ-ով, ր-ով, կ-ով, մ-ով, ա-ով, Բ-ով, ց-ով, իսկ ամենից քիչ՝ Բ-ով, Ժ-ով, ձ-ով, ն-ով, յ-ով և ֆ-ով:

Այսպիսով՝ հնչյունների թե՛ ձայնավորասկիզբ ու ձայնավորավերջ և թե՛ բաղաձայնասկիզբ ու բաղաձայնավերջ գործածությունները ավելի են պարզ դարձնում բառերի հնչյունական կառուցվածքը և հնարավորություն ընձեռում խոր ու ճշտորեն ըմբռնելու նրանց բաղադրիչների արտասանական կապերն ու հարաբերությունները, բնույթն ու էությունը:

ՎԱՆԿ ԵՎ ՎԱՆԿԱՏՈՒՄ

§ 91. Վանկը խոսքի կամ բառի այն միավորն է, որ արտաբերվում է մեկ շնչով կամ օդի մեկ մղումով, ինչպես, օրինակ՝ ա-սել, դա-սարան, բա-րե-կա-մու-թյուն, լու-սա-վոր-չա-կան և այլն:

Իբրև արտասանական միավոր, վանկը անխտիր խարսխվում է ձայնավորի վրա և արտահայտվում է կա՛մ մեկ ձայնավորով, կա՛մ մեկ ձայնավորի հետ նաև բաղաձայնով: Այդ պատճառով էլ ձայնավորը կոչվում է վանկարար հնչյուն կամ վանկի գագաթ: Դա հանդես է գալիս թե՛ բառասկզբում, թե՛ բառամիջում և թե՛ բառավերջում, հմմտ., օրինակ, աբ-դաբ, իղձ, է-ակ, ու-րախ, օ-տար, ըզ-ձա-լի..., Բա-ղաբ, բա-րո-յա-կան, շե-ր-մու-թյուն, սի-րե-լի, ե-րե-խա, կա-տու և այլն:

Ձայնավորով վերջացող վանկը կոչվում է բաց, իսկ մեկ կամ մի քանի ոչ վանկարար հնչյունով՝ բաղաձայնով վերջացող վանկը՝ փակ, հմմտ., օրինակ, Բա-ղա-Բա-ցի, ե-րե-խա, ե-րե-վե-լի, լե-զու, մա-հա-ցու, մաբ-գա-րե, պա-ղո-տա... և պատ-կեբ, գոր-ծել, կազմ-վածք, նամպ-րուկ, ձանձ-րույթ, ա-ռաջ-նորդ, լա-վա-մարդ և այլն:

§ 92. Հայերենում վանկերը իրենց կազմում կարող են ունենալ մեկից մինչև հինգ հնչյուն, ըստ որոնց էլ լինում են կարճ և երկար: Մ. Աբեղյանի բնութագրմամբ՝ «Մեկ կամ երկու հնչյունից կազմված վանկերը, բնականաբար, համեմատաբար ավելի կարճ են, իսկ շորս և հինգ հնչյունից կազմվածները՝ երկար. եռահնչյուն վանկերը բռնում են միջին տեղը, մոտենալով երբեմն կարճին, երբեմն՝ երկարին»⁵², հմմտ., օրինակ, ա-հա, օ-գուտ, ու-սում-ճա-կան, ի-մա-ճալ, իս-կա-կան, ա-մե-ճա-է-ա-ճան, կանգ-ճել, տո-ղա-դարձ, բր-տունց, Բր-ղանց, ձե-ռա-պարտք և այլն:

Վանկերի հնչյունների քանակով էլ որոշվում են նրանց տարատեսակները: Մեկ հնչյունով՝ ձայնավորով արտահայտվող վանկը կոչվում է երկբաց, ինչպես, օրինակ, ա-ն, ու-ն, օ-ն, է-ն, ի-ն, ը-ն ա-լիք, ու-շա-ճալ, օ-րա-կան, է-ու-թյուն, ի-րա-վա-բան, ը-նր բառերում:

Ձայնավորով և բաղաձայնով արտահայտվող վանկը կոչվում է սկզբնաբաց-վերջափակ, ինչպես, օրինակ՝ աբ-դեն, օգ-տա-կար, ուր-վա-կան, իս-կա-պես, ընկ-նել, էկ-րան և այլն:

Սկզբնաբաղաձայնով և վերջնաբաղաձայնով արտահայտվող վանկն էլ կոչվում է երկփակ, ինչպես վարձ-կան, պատ-կեբ, գրն-դակ, գործ-վածք, հան-դերձ, վեց-ճել, որ-սորդ (վոր-սորթ), եղ-բայր, կեց-վածք, գոր-ծուն բառերում նրանցից յուրաքանչյուրը:

Բաղաձայնով և ձայնավորով արտահայտվող վանկը կոչվում է սկզբնափակ-վերջաբաց, ինչպես, օրինակ՝ սի-րե-լի, Բա-ղա-Բա-վա-րի, բա-լե-նի, պի-տա-նի, լու-սա-տու, գյու-ղա-ցի և այլն:

§ 93. Այսպիսով, ինչպես օրինակներն են ցույց տալիս, հայերենում վանկը ունի բազմաբնույթ կառուցվածք և կարող է արտահայտվել՝ ա) մի ձայնավորով (= Չ).

բ) մի ձայնավորով և մի բաղաձայնով՝ Չ + Բ (= ՉԲ).

գ) մի ձայնավորով և երկու բաղաձայնով՝ Չ + Բ + Բ (= ՉԲԲ).

դ) մի ձայնավորով և երեք բաղաձայնով՝ Չ + Բ + Բ + Բ (= ՉԲԲԲ).

ե) մի բաղաձայնով և մի ձայնավորով՝ Բ + Չ (= ԲՉ).

զ) մի բաղաձայնով, մի ձայնավորով և վերստին մի բաղաձայնով՝ Բ + Չ + Բ (= ԲՉԲ).

է) մի բաղաձայնով, մի ձայնավորով և երկու բաղաձայնով՝ Բ + Չ + Բ + Բ (= ԲՉԲԲ).

ը) մի բաղաձայնով, մի ձայնավորով և երեք բաղաձայնով՝ Բ + Չ + Բ + Բ + Բ (= ԲՉԲԲԲ):

Մանրամասն. — Մի շարք բառերում՝ պայմանավորված գրաբարյան իւ (>յու) և եա (>յա) երկարբառերի կրած պատմական հնչյունափոխումից, վանկը արտահայտվում է երկու սկզբնաբաղաձայնով, մեկ ձայնավորով և մեկ կամ երկու վերջ-

⁵² Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տաղաչափություն, Երկեր, Ե, Երևան, 1971, էջ 32:

Նաբաղաձայնով, ինչպես, օրինակ՝ ձյուք, նյութ, լյարդ, կյանք... դյու-թել, ձյու-նա-պատ, նյու-թա-կան, նյար-դա-յին, մե-ծու-բյուն, մի-ու-բյան և այլն (տե՛ս § 97, Ք):

§ 94. Ունենալով բազմաբնույթ կառուցվածք՝ վանկերը ոչ թե տա-րազատված, այլ սերտորեն կապված են իրար հետ և խոսքում ներկա-յացնում են իբրև փոխկապակցված, միմյանց հաջորդող հնչյունների ամբողջություն, որը հատկանշվում է արտասանական դադարներով՝ ընդ-հատումներով կամ թուլացումներով⁵³: Այդ հիմամբ ոչ միայն վանկե-րը, այլև նրանց սահմաններն են որոշվում: Չայնավորով վերջացող վան-կերի դեպքում սովորաբար արտաշնչության մեջ՝ թուլացում, իսկ բա-ղաձայնով (մանավանդ պայթական) վերջացող վանկերի դեպքում ընդ-հատում է տեղի ունենում, հմմտ., օրինակ, ա-նիթ, ա-նա-նու, բու-ժե-յի, մի-ակ, փո-րել, դե-րա-սան, օ-րա-գիր և ան-դունդ, ամպ-րոպ, պար-տիզ-պան, բեղ-գր-կել, գան-գատ, պատ-կեր, նախ-նիր, պատ-նա, խոն-կոր, հաց-թուխ և այլն:

Այն դեպքում, սակայն, երբ նախորդ վանկը վերջանում, իսկ հա-ջորդը սկսում է շփական (մանավանդ՝ ձայնորդ) հնչյունով, նրանց մի-ջև ոչ թե ընդհատում, այլ նույնպես թուլացում է լինում, ինչպես, օրի-նակ՝ կար-միր, ամ-րա-նալ, տար-վել, ալ-րա-դաց, լեռ-նա-դաշտ, դրժ-վար, բան-վոր, սար-սուռ, նայ-վածք և այլն:

§ 95. Վանկերը, իբրև լեզվի հնչյունական արտասանական միա-վորներ, իհարկե, միշտ նույնը չեն մնում և բառի աճման՝ թեքման, ածանցման, բարդման ժամանակ նաև որոշակի փոփոխությունների ու տեղաշարժերի են ենթարկվում, հմմտ., օրինակ, գիր—գը-րել—գը-րե-լա-ձև. լույս—լու-սա-վոր — լու-սա-վո-րու-թյուն. երկիր—եր-կը-րա-գունդ—եր-կը-րա-գըն-դի. ձի—ձի-եր — ձի-ա-վարժ — ձի-ա-վար-ժու-թյուն. տեր—տի-րել — տի-րա-կալ — տի-րա-կա-լու-թյուն. ուսում—ու-սում-նա-կան — ուս-ման. ժողովուրդ—ժո-ղո-վըր-դի — ժո-ղո-վըր-դա-կան—ժո-ղո-վըր-դա-կա-նու-թյուն և այլն: Բառերը վանկային փոփո-խություններ են կրում նաև խոսքի շղթայում՝ մանավանդ օժանդակ բա-յի և սպասարկու բառերի հետ գործածվելիս, ինչպես, օրինակ՝ Ծս եմ գալիս—Յէ-սեմ գա-լիս, Նա լավ աշակերտ է—Նա լավ ա-շա-կեր-տէ, Արամն ասաց—Ա-րամ-նա-սաց, Դու գիտես, թե ով է իմ ընկերը—Դու գի-տես թե-ո-վէ ի-մըն-կե-րը, Հայտնում եմ առ այն—Հայտ-նու-մեմ ա-ռայն և այլն: Նման վանկատումները, որոնց դեպքում փոխվում է վանկի սահմանը, տեղի են ունենում հնչադասության արագ արտա-սանություն ժամանակ, ուստի և վանկի կառուցվածքի որոշման համար առանձնապես կարևոր նշանակություն չունեն:

§ 96. Վանկի կառուցվածքն ու բնույթը հիմնականում որոշվում են բառով ու նրա հնչյունների փոխկապակցություններով:

Բառը քանի շնչով արտաբերվում, այնքան էլ վանկ է ունենում: Բա-ռեր կան, որոնք՝ մեկ շնչով, բառեր էլ կան, որոնք մեկից ավելի շնչով են արտաբերվում:

Մեկ շնչով արտաբերվող բառերը կոչվում են միավանկ բառեր, ինչ-պես՝ աղ, բույս, բու, գործ, սա, կին, սար, տեր, էջ, փոս, ուս, վարք, խելք, կուրծք և այլն: Մեկից ավելի շնչով արտաբերվող բառերը կոչ-վում են բազմավանկ բառեր, որոնք քանակով գերազանցում են միա-վանկ բառերին և կարող են կազմված լինել ամենաքիչը՝ երկու և ամե-նաշատը 13 վանկից, հմմտ., օրինակ, ար-դար (2), դա-սա-րան (3), մայ-րա-ֆա-ղաֆ (4), գը-րա-կա-նու-թյուն (5), հե-ռա-խո-սա-կա-յան (6), հա-մա-պա-տաս-խա-նա-բար (7), ար-տա-դը-րո-ղա-կա-նու-թյուն (8), տի-ե-զե-րա-հը-ր-թի-ոս-շի-նա-կան (10), է-լեկ-տը-րա-սըր-տա-ձայ-նա-գը-րու-թյուն (11) և այլն:

Հստ վանկերի քանակի՝ բազմավանկ բառերը իրենց հերթին լինում են երկվանկ, եռավանկ, քառավանկ և այլն: Ինչպես միավանկ, այնպես էլ բազմավանկ բառերը ունեն իրենց հատուկ վանկային կառուցվածքը և արտահայտությունները, որոնք և մեզ համար ավելի պարզ են դառ-նում նրանց առանձին նկարագրությամբ:

ՄԻԱՎԱՆԿ ԲԱՌԵՐԻ ՎԱՆԿԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

§ 97. Միավանկ բառերը, ինչպես ասվել է, կազմված լինելով մեկ վանկից՝ արտաբերվում են մեկ շնչով: Նրանք իրենց կազմում անպայ-ման մի ձայնավոր են ունենում և արտահայտվում են՝

- ա) զուտ մեկ ձայնավորով, ինչպես՝ օ (ձայնարկ.), ի (=որպես), է (գոյ.՝ էակ) և այլն.
- բ) մի ձայնավորով և մի բաղաձայնով՝ Չ+Բ>ՉԲ, ինչպես՝ աղ, ահ, ամ, աջ, ափ, էգ, էջ, էլ, ըհ, իծ, իլ, իր, ութ, ուժ, ուշ, ուս, օդ, օձ, օր, օֆ և այլն.
- գ) մի ձայնավորով և երկու բաղաձայնով՝ Չ+Բ+Բ=ՉԲԲ, ինչպես՝ ազգ, ազդ, ախտ, ամպ, այս, աշծ, անձ, աշք, արկ, արտ, էջք, էշխ, ընդ, ըստ, իսկ, ինձ, ինչ, ուխտ, ուղտ, ուշք, ուրց, օհմ և այլն.
- դ) մի ձայնավորով և երեք բաղաձայնով՝ Չ+Բ+Բ+Բ=ՉԲԲԲ, ինչ-պես՝ անցք, այլև՝ անդր, արկղ, անգղ, ազդր, աստղ, ունկն, ուսոր, ո-րոնց վերջնահնչյունից առաջ թույլ ր է լսվում (տե՛ս § 99).
- ե) մի բաղաձայնով և մի ձայնավորով՝ Բ+Չ=ԲՉ, ինչպես՝ բու, դա, թե, թի, լի, լու, ձի, ձու, մի, նա, տո և այլն (այսպիսի բառերը շատ քիչ են).
- զ) մի բաղաձայնով, մի ձայնավորով և վերստին մի բաղաձայնով՝ Բ+Չ+Բ=ԲՉԲ, որպիսիք և բավական մեծ թիվ են կազմում հայերենում, ինչպես՝ բառ, բեռ, բիծ, բոթ, բոց, բուժ, գառ, գեր, գիծ, գոհ, գութ,

⁵³ Այդ մասին տե՛ս Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 32:

դաս, դեզ, դոխ, դուր, եզ, ես, դատ, գեխ, զրո, զիւ, զով, թագ, թել, թիվ, թոք, թուզ, ժամ, ժիր, լավ, լեռ, լոր, լուր, խաղ, խեթ, խիտ, խոտ, խուց, ծառ, ծեփ, ծիտ, ծոց, ծուռ, կաղ, կեր, կին, կոկ, կուժ, հաց, հեղ, հին, հոր, հուր, ձագ, ձեթ, ձող, դեկ, ճաշ, ճիշ, ճոխ, մագ, մեզ, միս, մոտ, մուծ, յար, յոթ, յուղ, նավ, նետ, նիշ, նոր, նուշ, շատ, շեկ, շիթ, շոգ, շուռ, ոխ, ուշ, որ, շափ, շիր, պատ, պետ, պոշ, պուտ, ջահ, ջիղ, ջոկ, ջուր, ռես, սար, սեզ, սոխ, սուր, վառ, վեճ, վիթ, վուշ, տալ, տեզ, տիկ, տող, տուփ, ցավ, ցեխ, ցից, ցոփ, ցուլ, փակ, փեշ, փիղ, փոս, փուտ, քաշ, քեն, քիշ, քոր, քուն, ֆագ, ֆուտ և այլն:

է) մի բաղաձայնով, մի ձայնավորով և երկու բաղաձայնով՝ $R+Q+\beta+\beta=RQ\beta\beta$, որպիսիք նույնպես շատ են հայերենում, ինչպես՝ բարձ, բերդ, բիրտ, բողկ, բույս, գալլ, գեղձ, գիրկ, գործ, գունդ, դաշտ, դեղձ, դրճ, դուլլ, երդ, երթ, դարդ, զեղչ, զխտ, զորք, զույգ, թամբ, թերթ, ժայռ, ժեստ, ժույժ, լանջ, լինդ, լորձ, լույս, խանդ, խեղճ, խիղճ, խորթ, խունկ, ծայր, ծերպ, ծունկ, կանչ, կեղծ, կիրթ, կողմ, կուլք, հայր, հասկ, հեշտ, հինգ, հողմ, հունձ, ձայն, ձորձ, ճանձ, ճեղք, ճիշտ, ճորտ, ճումբ, մարդ, մեղմ, միշտ, մոնթ, մուրճ, յամբ, նախշ, նենգ, նինջ, նոսր, նուրբ, շանթ, շեղբ, շունչ, ողբ, որս, շորս, պարզ, պերճ, պինդ, պոմպ, ջարդ, ջերմ, ջինջ, ջուխտ, ռազմ, ռելս, ռիթմ, ռումբ, սանձ, սեղմ, սիրտ, սոսկ, սուրբ, վանկ, վաշտ, վերջ, վիշտ, տանձ, տենդ, տիղմ, տոմս, տունկ, ցայտ, ցինկ, ցույց, փայտ, փեղկ, փերթ, փրստ, փիշտ, փորձ, փունջ, փաղց, փայլ, փմբ, քուրձ, քուրմ, ֆարս, ֆոնդ...

ը) մի բաղաձայնով, մի ձայնավորով և երեք բաղաձայնով՝ $R+Q+\beta+\beta+\beta=RQ\beta\beta\beta$, ինչպես՝ քամբ, կուրծ, պարտ, վարձ, ցայլ, ալլև՝ բարձ, դուտ, քանձ, կայս, կարձ, ֆաղց, փոխառյալ՝ ջեմպր, ֆիլտ, տեֆտ, որոնք մեկուկես վանկանի բառեր են իրապես:

թ) երկու սկզբնաբաղաձայնով և մեկ ձայնավորով և մեկ կամ երկու վերջնաբաղաձայնով՝ $R+\beta+Q+\beta(R)=R\beta Q\beta(R)$, ինչպես՝ բյուր, գյուղ, գյուտ, դյուր, քյուր, խյուս, հյուր, հյուղ, հյուս(ն), հյուր, ձյուր, ձյուն, ճյուղ, մյուս, ճյուր, շյուղ, սյուն, սյուր, լյարդ, կյանք, նյարդ, այլև փոխառյալ՝ լյուս, բյազ և այլն:

§ 98. Միավանկ բառերն ունենալով բազմազան արտահայտություններ՝ բնորոշվում են նրանով, որ՝

ա) բոլոր տեսակի բառերում իբրև լիահունչ հնչյուն է գործածվում ձայնավորը:

բ) ձայնավորասկիզբ վանկերը մեծապես զիջում են բաղաձայնասկիզբ վանկերին և միաժամանակ իրենց հերթին տարբերվում իրարից: Եթե ձայնավոր+բաղաձայն և բաղաձայն+ձայնավոր հնչյուններով արտահայտված միավանկ բառերը այս կամ այն շափով շատ են և գրեթե հավասար, ապա սոսկ մի ձայնավորով արտահայտվածները, ընդհակառակն, բավական քիչ են (տե՛ս § 97, ա): Եզակի և քստ էության միայն

անց միավանկ բառն է, որ արտահայտվում է մեկ ձայնավորով և երեք բաղաձայնով (տե՛ս § 100):

գ) Ի տարբերություն ձայնավորասկիզբ վանկերի, մեծ թիվ են կազմում բաղաձայնասկիզբ վանկերը, որոնց մեջ էլ գերիշխում են նախ եռահնչյուն՝ բաղաձայն+ձայնավոր+բաղաձայն, և ապա՝ քառահնչյուն՝ բաղաձայն+ձայնավոր+բաղաձայն+բաղաձայն կազմությունները: Ընդ որում՝ առաջին դեպքում եթե համարյա անխտիր բաղաձայնները իբրև թե՛ սկզբնահնչյուն և թե՛ վերջնահնչյուն են գործածվում, ապա երկրորդ դեպքում այլ պատկեր են երևան հանում: Բառասկզբում նույնպես հանդես են գալիս բոլոր բաղաձայնները, իսկ բառավերջում՝ նախ՝ այնպիսիք, որոնցից մեկը սովորաբար ձայնորդ է լինում: Հմմտ., բամբ, բայց, բանա, բարդ, բարկ, բարձ, բերդ, բիրտ, բոբ, բույթ, բույլ, բույս, բույր, բառ, բուրգ..., խազմ, խայթ, խայծ, խանդ, խույս, խույր, խունկ և այլն:

Այնուհետև զգալի թիվ են կազմում այն վանկերը, որոնք արտահայտվում են շփական խուլ կամ ձայնեղ+պայթական խուլ կամ ձայնեղ՝ խտ, խպ, սկ, ստ, շկ, շտ, դպ, դթ, դկ, դբ, դբ, դբ, դգ հնչյուններով, հմմտ., քախտ, քուխպ, շեղբ, ողբ, բողկ, գաղթ, խեղդ, կողպ, մաշկ, հեշտ, հասկ, հաստ, հաշտ, միշտ, քուղթ, զխտ, ճեղք, ճեղգ և այլն,

Քիչ շեն նաև այն միավանկ բառերը, որոնք վերջանում են շփական ձայնեղ+պայթաշփական (ձ, ջ, ճ, ց, ծ) հնչյունով, ինչպես՝ գաղձ, գեղձ, դեղձ, գաղջ, խեղճ, խիղճ, շեղջ, ողջ, կեղծ, պիղծ, ֆաղց, գեղչ և այլն:

Որոշ բառեր էլ վերջավորվում են -ֆս-ով (ինչպես՝ դուֆս, կոֆս, մաֆս, վաֆս), -գս-ով (ինչպես՝ զուգս), -ծկ-ով (ինչպես՝ ծածկ), -ջֆ-ով (մեջֆ), -ցխ-ով (փոցխ), -խս-ով (քուխս), -խշ-ով (նախշ), -շխ-ով (վաշխ):

Մանրություն.— Միավանկ բառեր էլ կան, որոնք երկու ձայնորդով են վերջավորվում, օրինակ՝ եույն, զույն, բույր, ձայն, սայլ, սույն, գայլ, ձույլ, փայլ և այլն:

§ 99. Բաղաձայնասկիզբ կազմությունների մեջ առանձնապես մեծ կշիռ չունեն հինգ հնչյունով արտահայտված (տե՛ս § 97, բ, թ), ինչպես նաև մեկուկես վանկից կազմված բառերը, որոնցում, սակայն, վերջին բաղաձայնների միջև ը-ն ավելի ուժեղ է հնչվում, քան ձայնավորասկիզբ նմանատիպ բառերում, հմմտ., օրինակ, մանր—մա-նրը, քանձ—թան-ձը և ազր—ազ-դը, աեկ—ար-կը և այլն:

§ 100. Միավանկ բառերի բնորոշ առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ վանկը և բառը համընկնում են: Նկատելի է նաև, որ միավանկ բառերը հիմնականում արմատական բառեր են, որոնցից էլ շեղվում են միայն նրանք, որոնք վերջավորվում են -ֆ ածանցով, ինչպես՝ անցֆ, առֆ, բարֆ, բեռֆ, գիրֆ, դիրֆ, զորֆ, քամբֆ, լայնֆ, խոսֆ, խորֆ, կյանֆ, կուրծֆ, հումֆ, հետֆ, ձեռֆ, ձիւֆ, միտֆ, շարֆ, ոտֆ, շարֆ, պարտֆ, պետֆ, ջանֆ, վարձֆ, վարֆ, փառֆ, փմֆ և այլն: Հմմտ. նաև

դուրս, պաս (<պահս), շոքս, հոգս, փոխս, խաբս, ծառս (լինել), որոնք հոգնակի թվի հայցականից սերած ձևեր են:

Միավանկ բառերը միաժամանակ իրարից տարբերվում են և՛ իրենց վանկարար հնչյունի՝ ձայնավորի տեսակարար կշռով: Ինչպես այլ, այնպես էլ այս դեպքում առավել զերիշխում է ա-ն, որով կազմված՝ բառերը գերազանցում են մյուս՝ ձայնավորներով արտահայտված բառերին: Շատ ավելի նվազ գործուն է ք ձայնավորը, որը և հանդես է գալիս միայն ձայնարկութուններում ու բնաձայնութուններում, ինչպես՝ բն, դրո(ո), թրո(ո), կրո, փրո(ո), փրստ, ֆրո, բրխկ, դրնգ և այլն, այլև՝ զրո («Մահակն ուսին, շունն ետևից ներս է մտնում մի զրո շորան»), Հովհ. Թում.):

ԲԱԶՄԱՎԱՆԿ ԲԱՌԵՐԻ ՎԱՆԿԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԸ

§ 101. Բազմավանկ բառերը վանկային ավելի բարդ կառուցվածք ունեն, քան միավանկ բառերը: Այլ կերպ չի էլ կարող լինել, ինչքան շատանում են վանկերը բառում, այնքան էլ բարդանում է նրա վանկային կառուցվածքը: Բազմավանկ բառերը այդպիսով վանկերի ավելի բարդ համակարգ են ներկայացնում՝ տարբեր դիրքերում (բառասկզբում, բառամիջում և բառավերջում) նրանց ունեցած զանազան արտահայտութուններով:

ա. ԲԱԶՄԱՎԱՆԿ ԲԱՌԵՐԻ ՍԿԶԵԱՎԱՆԿԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԸ

§ 102. Բազմավանկ բառերը, նայած այն բանին, թե ինչ հնչյունով են սկսում, երկու տեսակ՝ ձայնավորասկիզբ և բաղաձայնասկիզբ վանկեր են ունենում, որոնք և իրարից տարբերվում են իրենց կառուցվածքին հատուկ կողմերով:

§ 103. Բազմավանկ բառերի ձայնավորասկիզբ վանկը արտահայտվում է՝

ա) մի ձայնավորով՝ Չ, երբ դրան մեկ բաղաձայն կամ մասնավոր դեպքերում որևէ ձայնավոր է հաջորդում, ինչպես՝ ա-շա-կերտ, ա-ղա-շանք, ա-բար-շա-գոր-ծու-թյուն. է-տեղ, է-ժա-նու-թյուն, է-լեկ-տը-րա-կան. ի-մաստ, ի-րա-կան, Ի-տա-լի-ա. ու-րա-խա-նալ, ու-նեց-վածք, ու-տեղ, ու-սում-նա-սեր. օ-րո-րոց, օ-գուտ, օ-տա-րա-կան և այլն:

Մանրություն.— Ը սկզբնաձայնավորը միայն բնք (բ-հք) ձայնարկութունում և արևմտահայերեն բնել (=բ-նել) և բալ (=բ-սել) բառերում է, որ առանձին վանկ է կազմում:

բ) Մի ձայնավորով և մի բաղաձայնով ($\mathcal{Q} + \mathcal{P} = \mathcal{Q}\mathcal{P}$), երբ դրան նույնպես մեկ բաղաձայն է հաջորդում, ինչպես՝ ազ-դել, ահ-տառ, աշ-խարհ-հա-մաս, աք-բա-յա-կան. էկ-րան. բն-տիր, բն-թացք, բղ-ձա-կան, բմ-

բրո-նո-ղու-թյուն. իջ-վածք, ին-նա-նոց, իս-կա-կան. ուծ-գին, ուր-վա-գիծ, ուս-մունք. օգ-տա-կար, օվ-կի-ան, օր-հա-սա-կան, օք-սիդ և այլն:

Այս կանոնից շեղվում են այն բառերը, որոնց սկզբնավանկի բաղաձայնին հաջորդող բաղաձայնը նախորդում է յ ձայնորդին, ինչպես՝ աղ-բյուր, ան-կյուն, ար-դյունք (բայց նաև՝ անկ-յուն, արդ-յունք):

ա) Մի ձայնավորով և երկու բաղաձայնով ($\mathcal{Q} + \mathcal{P} + \mathcal{P} = \mathcal{Q}\mathcal{P}\mathcal{P}$), երբ դրան նույնպես մեկ բաղաձայն է հաջորդում, ինչպես՝ անդ-րա-դարձ, աճց-նել, էֆ-կուր-սի-ա, բնկ-նել, բնդ-հա-նուր, ինք-նին, ինս-տիտուտ, օգտ-վել, օրհ-ներգ: Այսպիսի սկզբնավանկով բառերը առանձնապես շատ չեն:

§ 104. Ձայնավորասկիզբ բազմավանկ բառերի հետ են կապվում և մի առանձին խումբ են կազմում, անշուշտ, նաև այն բառերը, որոնք սկսում են զբ-, զգ-, սպ-, սկ-, սա-, շտ- և նման հնչյունակապակցութուններով, ինչպես, օրինակ՝ գրադվել (=բզ-բաղ-վել), գրադմունք, գրոսնել, գրոսավայր, զգալ, զգայական, զգեստ, զգոն, զգույշ, սպասել (=բս-պս-սել), սպանել, սպառում, սպիտակ, սկսել, սկեսուր, ստանալ, ստեղծել, ստոր, ստույգ, շտապ, շտեմարան և այլն: Այդպիսի բառերում հիշյալ երկհնչյունները հանդես են գալիս հիմնականում ձայնավորից առաջ և հայերենի օրենքներին «հակառակ» ոչ թե իրենց միջև, այլ սկզբում են ք ստանում: Իսկ դա նշանակում է, որ տվյալ դեպքում ք-ն ևս հանդես է գալիս իբրև լիարժեք վանկարար հնչյուն և ոչ թե գաղտնավանկ, այլ այնպիսի սկզբնավանկ է կազմում, որն ընդհանրապես ձայնավոր + բաղաձայն-ով է արտահայտվում:

§ 105. Բազմավանկ բառերի ձայնավորասկիզբ վանկերի մասին ամբողջական պատկերացում կազմելու համար հարկ է նաև տեսնել, թե նրանց ձայնավորը ինչ հնչյունի է նախորդում կամ ինչ հնչյունների հետ է կապակցվում:

Այսպես՝
ա) Ա-ն, որով ամենից շատ բառերն են կազմվում (տե՛ս § 87), ձայնավորներից նախորդում է ե (է)-ին, ո (օ)-ին, ու-ին՝ մի քանի փոխառյալ բառերում, իսկ բաղաձայններից դրեթե բոլորին, ինչպես՝ ա→բ (աբեղա), գ (ագահ), դ (աղամանդ), զ (ազատ), ք (աթոռ), ծ (ածղահա), լ (ալիք), խ (ախորժակ), ծ (ածել), կ (ականջ), հ (ահագին), ձ (—), դ (աղանդ), ճ (աճել), մ (ամիս), յ (այսպանել), ճ (անկյուն), շ (աշուն), շ (աշտու), պ (ապրել), ջ (աշկողմյան), ո (առթիվ), ս (ասել), վ (ավարտ), տ (ատել), ր (արդար), ց (ացետոն), փ (ափսոս), ֆ (աֆղան):

բ) Է-ն ձայնավորներից նախորդում է ա-ին, ի-ին, ո(օ)-ին, ու-ին՝ սակավաթիվ բառերում (էակ, էություն, էի), իսկ բաղաձայններից՝ բացի ձ-ից, ճ-ից, շ-ից, ո-ից, ց-ից, մյուսներին՝ գործածվելով ավելի շատ լ-ի (էլեկտրական), ս-ի (էսթետ), ճ-ի (էներգիա), ր-ի (էրան բեղմ,

թեթև», Բ-ի (էքսկուրսիա), ա-ի (էպոս), մ-ի (էմալ), ջ-ի (էջանոց) հետ: Ինչպես օրինակներից էլ կարելի է նկատել, է-ն, իբրև սկզբնաձայնավոր, հանդես է գալիս հիմնականում փոխառյալ բառերում:

գ) Ը-ն ձայնավորներից նախորդում է է-ին և Ը-ին՝ ըէն, ըը ձայնարկութուններում, բաղաձայններից հիմնականում՝ Ը-ի (ընդ, ընծա, ընտիր...), մ-ին (ըմբիշ, ըմբոստ, ըմպան...), ղ-ին (ըղծալի), իսկ մյուսների հետ՝ կա՛մ հազվադեպ, կա՛մ բոլորովին չի գործածվում:

դ) Ի-ն ձայնավորներից հանդիպում է միայն ա(օ)-ի հետ՝ մի քանի փոխառյալ բառերում, (օր.՝ իոն, իոնացում), իսկ բաղաձայններից գործածվում է 23-ի և դրանցից էլ հատկապես Ը-ի (իեֆեուրույն, իեմամյա), Բ-ի (իբան, իբատես), մ-ի (իմանալ, իմպերիալիզմ), ջ-ի (իշխան, իշամեղու), գ-ի (իզական), ջ-ի (իջեել, իջեան), գ-ի (իզար) հետ: Չի հանդիպում ձ-ից, ց-ից, յ-ից, շ-ից, ա-ից, փ-ից առաջ:

ե) Ու-ն ձայնավորներից հանդիպում է ա-ից, ու-ից առաջ՝ ուա, ուտ ձայնարկութուններում և ուատ (<վատտ) փոխառյալ բառում: Բաղաձայններից չի նախորդում ձ-ին, ց-ին, ջ-ին, ց-ին, իսկ մյուսներին նախորդում է՝ գործածվելով ավելի շատ ղ-ի (ուղի, ուղիել), Բ-ի (ուրագ, ուրվագիծ), ս-ի (ուսանող, ուսադիր), ց-ի (ուեակ, ուեայնություն), ժ-ի (ուծգիւն, ուծեղ), Բ-ի (ուեեի, ուոչել), ջ-ի (ուրանալ, ուրադիր), ք-ի (ուքամյա), լ-ի (ուլիկ, ուլունգ), խ-ի (ուխտել), տ-ի (ուտել, ուտիւն), սակավ՝ պ-ի, վ-ի, ց-ի, ք-ի, գ-ի, ղ-ի, ծ-ի, մ-ի, յ-ի, կ-ի հետ:

զ) Օ-ն ձայնավորից առաջ հանդիպում է մի քանի փոխառյալ բառերում և մի երկու ձայնարկութունում (ծագիս, օագ, օագավել, օե, այլև՝ օօ), իսկ բաղաձայններից գերազանցապես նախորդում է Բ-ին (օրոք, օրաքերք), ղ-ին (օղամուղ), տ-ին (օտար), ղ-ին (օղակ), ձ-ին (օծիֆ), գ-ին (օգնել), ա-ին (օպերա), ս-ին (օսլա), վ-ին (օվկիանոս), ց-ին (օնաո), ք-ին (օրյեկա), ք-ին (օքեան)... և շատ քիչ դեպքերում՝ խ-ին (օխրա), ծ-ին (օծել), կ-ին (օկուպանտ), յ-ին (օյախոսել), ց-ին (օհո), գ-ին (օգոն), ժ-ին (օծանդակ), լ-ին (օլիմպիադա), մ-ին (օմար), ջ-ին (օչարակ), ջ-ին (օջախ), Բ-ին (օֆսիդ), ֆ-ին (օֆսեք):

Օ-ն չի հանդիպում ց-ից, ջ-ից, ք-ից, ց-ից, ֆ-ից առաջ՝ բուն հայերեն բառերում:

§ 106. Կարծել, թե այս ամենի մատնանշումը ավելորդ է ու անիմաստ, անշուշտ, սխալ կլինի: Իրապես հենց այդպիսի քննությունը պարզ է դառնում, որ սկզբնաձայնավորը՝

ա) հազվադեպ է նախորդում ձայնավորի և ինքնուրույն վանկ կազմում:

բ) հիմնականում ինքնուրույն վանկ է կազմում, երբ մեկ բաղաձայնի է նախորդում:

գ) ավելի շատ ձայնորդի, քան այլ բաղաձայնի է նախորդում:

դ) չի նախորդում կամ սակավ է նախորդում որոշ բաղաձայնների և դրանցից հատկապես՝ ձ-ին, ց-ին, ջ-ին, ց-ին, շ-ին:

Նախորդելով տարբեր հնչյունների՝ սկզբնաձայնավորները այդ տեսակետից զգալապես տարբերվում են իրարից և երևան հանում իրենց բնույթին և կիրառությանը համապատասխան պատկեր: Այս ամենն էլ պարզորոշ ցույց է տալիս, որ՝ ա) բազմավանկ բառերը ունեն ձայնավորասկիզբ վանկերի բավականին հարուստ կազմ և բ) սկզբնաձայնավորները օժտված են բազմազան հնչյունների հետ կապակցվելու հատկությամբ և իրենց հերթին լավագույնս են ծառայում հայոց լեզվի ներդաշնակությանը:

§ 107. Բազմավանկ բառերի բաղաձայնասկիզբ վանկերն էլ արտահայտվում են՝

ա) Բաղաձայն + ձայնավոր՝ Բ + Զ - ով, երբ դրան բաղաձայն կամ առանձին դեպքում ձայնավոր է հաջորդում, ինչպես, օրինակ՝ բա-ժակ, գե-թա-զանց, դի-մակ, Ե-նալ, գե-տե-դել, քո-րել, ծու-ղակ, դե-կա-վար, ճո-ճա-նակ, պա-րարտ, տե-ղա-փո-խու-թյուն..., քի-ակ, մի-այն, ծի-ա-ծան, լի-ի-մաստ, հի-ա-նա-լի, հի-ացք և այլն:

Հայերենում մեծավ մասամբ վանկերը այս՝ Բ + Զ կաղապարով են արտահայտվում:

բ) Բաղաձայն + ձայնավոր + բաղաձայն՝ Բ + Զ + Բ (ԲԶԲ) - ով, երբ դրան նույնպես որևէ բաղաձայն է հաջորդում, ինչպես, օրինակ. բազ-մա-թիվ, գան-գատ, դրո-նակ, եր-դում, գան-ցանք, քիկ-նեղ, լեռ-նա-դաշտ, խառ-խա-փել, խըշ-խըշալ, հոգ-նա-կի, ջուլ-հակ, վեր-ջա-նալ, փոֆ-րո-գի, ֆառ-տու-ղար և այլն: Այսպիսի սկզբնավանկով բառերը շատ լինելով հանդերձ քանակով զիջում են առաջին տեսակի բառերին:

գ) Բաղաձայն + ձայնավոր + բաղաձայն + բաղաձայն՝ Բ + Զ + Բ + Բ (ԲԶԲԲ) - ով, երբ դրան ևս մեկ բաղաձայն է հաջորդում, ինչպես, օրինակ. բարձ-րա-նալ, գործ-նա-կան, դարձ-վածք, երկ-դիմի, քանձ-րա-նալ, խրնդ-րել, կոց-նել, ձանձ-րույթ, պոռ-կալ, պաշտ-պան, վայր-կե-նա-բար, վերց-նել, ֆայլ-վածք, ֆերձ-վել, ֆրա-նել և այլն:

դ) Բաղաձայն + բաղաձայն + ձայնավոր՝ Բ + Բ + Զ (ԲԲԶ) - ով, երբ դրան դարձյալ մեկ բաղաձայն է հաջորդում, օրինակ՝ բյու-րա-վոր, բյու-րեղ, գյու-ղա-կան, դյու-թել, հյու-սիս, բյու-րի-մա-ցու-թյուն..., այլև՝ ժյու-րի, բյու-րո, սյու-ժե և այլն:

Որոշ բառերում էլ սկզբնավանկը արտահայտվում է բաղաձայն + բաղաձայն + ձայնավոր + բաղաձայն (ԲԲԶԲ) - ով, երբ դրան նույնպես բաղաձայն է հաջորդում, ինչպես՝ կյան-թա-յին, նյար-դա-յին, հյուձ-վել, լյար-դա-բորբ, այլև՝ մյուս-նե-րը:

Վանկային այս կաղապարը, ինչպես ասվել է, առաջ է եկել ես (>յա) և իւ (>յու) երկբարբառների երկհնչյունացման հետևանքով:

§ 108. Ի տարբերություն ձայնավորասկիզբ բառերի, որոնց դեպ-

քում ձայնավորները ընդհանուր առմամբ գործածվում են բոլոր հնչյունների հետ, բաղաձայնասկիզբ բառերում բաղաձայնները հայերենի հատկությամբ հանդես են գալիս բացառապես ձայնավորից առաջ, ինչպես՝ բա-ժակ, բող-նել, մեղ-վա-բույծ, խու-սա-փել, մրտ-նել, թիկ-նա-պահ և այլն:

Այսպիսով՝ բազմավանկ բառերի սկզբնավանկերում բաղաձայնին անպայման որևէ ձայնավոր է հաջորդում և ըստ այդմ էլ եթե ձայնավորասկիզբ վանկերում այն իբրև առաջին, ապա բաղաձայնասկիզբ վանկերում իբրև երկրորդ հնչյուն է գործածվում:

Այդ կանոնով էլ հայերենում կազմվում են բազմահազար բառեր, որոնց սկզբնավանկերում, սակայն, բոլոր ձայնավորները ճիշտ միատեսակ պատկեր չեն ներկայացնում:

§ 109. Իբրև բաղաձայնասկիզբ բազմավանկ բառերի երկրորդ հնչյուն գործածվում են հայերենի բոլոր ձայնավորները: Ընդ որում՝ բացի բ ձայնորդից, որին հաջորդում են միայն ա-ն և ո(օ)-ն՝ մի քանի բառերում (Բաֆֆի, բույե, բաբբի), մնացած բաղաձայնների հետ նրանք գործածվում են բազմաքանակ բառերում, անշուշտ, տարբեր քանակով ու հաճախականությամբ: Մոտավոր հաշվարկումներով պարզվում է, որ, օրինակ, շուրջ 90 հազար բառերից՝ սկզբնավանկերի գրեթե կես մասում իբրև բաղաձայնահաջորդ հնչյուն հանդես է գալիս ա-ն (մոտ 44 %), այնուհետև հաջորդաբար՝ բ-ն (մոտ 20 %), ո (օ)-ն (մոտ 12 %), ե (է)-ն (մոտ 11,5 %), ի-ն (մոտ 7 %) և վերջում՝ ու-ն (մոտ 5 %):

§ 110. Բազմավանկ բառերի բաղաձայնասկիզբ վանկերում գործածվող լիահունչ ա, օ (ո), է (ե), ի, ու ձայնավորներից զգալիորեն տարբերվում է բ ձայնավորը, որ բաղաձայնից հետո թույլ է արտասանվում և նրա հետ գաղտնավանկ կազմում, օրինակ՝ բըռ-նել, գը-նալ, գը-բա-վոր, դը-բու-թյուն, զըն-գոց, բըխ-վածք, ժըխ-տել, լըկ-տի, խըշ-խըշալ, ծըպ-տուն, կըշ-տամ-բանք, հըս-կա-յա-կան, ձըգ-տում, նըխ-լի, նըշ-տար, շըբ-ջան, շըխ-կալ, պըղ-պեղ, ջըբ-մուղ, որն-գա-յին, սըմ-բակ, վըշ-տա-հար, տըզ-բուկ, ցըն-ցուղ, փըխ-բուն, քըն-քուշ և այլն:

Բոլոր տեսակի գաղտնավանկերում, սակայն, բ-ն ճիշտ նույն կերպ չի հնչվում. նկատելի է, որ այն շատ ավելի թույլ է արտաբերվում ձայնորդներից՝ մանավանդ բ-ից և ն-ից առաջ:

§ 111. Բազմավանկ բառերի ինչպես ձայնավորասկիզբ, այնպես էլ բաղաձայնասկիզբ վանկերը հատկանշվում են նաև նրանով, որ ընդհանրապես կայուն են և փոփոխություն չեն ենթարկվում, հմմտ., օրինակ, տիբակալ—տիրակալություն, գրական—գրականագետ—գրականագիտություն, լուսավոր (<լույս+ա+վոր)—լուսավորիչ—լուսավորչական—լուսավորչականություն և այլն:

Այս կանոնից շեղվում են միայն այն բառերը, որոնք երկկերպ են վանկատվում, հմմտ., օրինակ գըծ-աը-վել—գըծա-վել, եր-բու-ղի—

երբ-ու-ղի, բանձ-բա-նալ—բառ-օր-բա-նալ, խընդ-րել—խըն-դը-րել, կազմ-վածք—կազ-մը-վածք, կրրկ-նել—կրր-կը-նել, նավ-թաշ-խարհ—նավթ-աշ-խարհ, պըրկ-վել—պըր-կը-վել, փախց-նել—փախ-ցը-նել, պըն-դե-րես—պընդ-ե-րես, սուսն-ձել—սո-սըն-ձել, փըռշ-տալ—փը-ռըշ-տալ, քաղց-բա-համ—քաղ-ցը-բա-համ և այլն:

Ինչպես դժվար չէ նկատել, նման դեպքերում, երբ բառերը միջզաղտնավանկային բ-ով են արտաբերվում, վանկերի թիվը մեկով ավելանում է: Սովորաբար այդպես են գործածվում քառահնչյուն (սակավ՝ հնգահնչյուն) սկզբնավանկերը:

Ավարտելով բազմավանկ բառերի սկզբնավանկային կառուցվածքի նկարագրությունը, տեսնում ենք, որ նրանք այդ տեսակետից ևս մի որոշակի համակարգ են ներկայացնում և երևան են հանում վանկային այնպիսի դրուժյուններ, որոնք ինչ-որ չափով տարբերվում են վերջնավանկերից:

բ. ԲԱԶՄԱՎԱՆԿ ԲԱՌԵՐԻ ՎԵՐՋՆԱՎԱՆԿԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

§ 112. Վերջնավանկերը, որոնցով ավարտվում են բազմավանկ բառերի ուղիղ ձևերը (բառույթները), նույնպես վերջանում են ձայնավորով կամ բաղաձայնով և ըստ այդմ էլ լինում են՝ ձայնավորավերջ (ձայնավորահանգ) և բաղաձայնավերջ (բաղաձայնահանգ):

§ 113. Ձայնավորավերջ վանկերը, որ բառերի ընդհանուր կառուցվածքին համապատասխան քանակով մեծապես զիջում են բաղաձայնավերջ վանկերին, արտահայտվում են՝

ա) Մեկ ձայնավորով՝ Ձ-ով, երբ նրան ձայնավոր է նախորդում, ինչպես՝ կրի-ա, հրե-ա, ալելուի-ա, այլև՝ բուրժու-ա, գվարդի-ա, իդե-ա, Խսպանի-ա, միլիցի-ա, քիմի-ա, ալո-ե, բա-ո, կակա-ո, ուղի-ո և այլն:

բ) Բաղաձայն + ձայնավոր՝ Բ+Ձ-ով, երբ դրան մեծ մասամբ՝ մեկ ձայնավոր, քիչ մեկ կամ երկու բաղաձայն է նախորդում, ինչպես՝ պա-բա-գա, պողո-տա, վը-կա, փիլիսո-փա, թո-պե, արամ-բի, մեծար-գո, աբ-բա, գաղտ-նի և այլն:

Ձայնավորահանգ վանկերը հիմնականում կազմվում են այս կազմաբաժանով: Դրանից շեղվում են ա-ով վերջացող միայն այն վանկերը, որոնք նրանից առաջ յ- են ունենում, օրինակ՝ բըր-դյա, ոս-կյա, մա-գաղա-թյա, արծա-թյա, առհավատ-չյա և այլն: Բայց պետք է ասել, որ նման բառերում վերջնավանկը նաև յ+ա—յա-ով կամ ավելի շատ հենց այդպես է արտահայտվում, ինչպես՝ համա-րյա և համար-յա, տասնա-մյա և տասնամ-յա, առօ-րյա և առօր-յա, սեա-չյա և սեաշ-յա և այլն:

Մանրություն.— Այս հեգույնը, ինչպես Մ. Աբեղյանն է նշել, «առանձնապես զգալի է բ. ո. բաղաձայնների նկատմամբ» (Շախտ լեզվի տեսություն, էջ 95):

§ 114. Բաղաձայնավերջ (բաղաձայնահանգ) վանկերը գերազանցելով ձայնավորավերջ (ձայնավորահանգ) վանկերին՝ արտահայտվում են՝

ա) Ձայնավոր + բաղաձայն՝ Ձ + Բ - ով, երբ դրան ձայնավոր է նախորդում, օրինակ՝ հեթի-աթ, թի-ակ, մի-ակ, մեծա-ուծ, այլև՝ պո-ետ, մատերի-ալ, տերիտորի-ալ, նոկա-ուտ, սկա-ուտ, իշի-աս, միլի-ոն, տրիլի-ոն և այլն, որոնք գերազանցնպես փոխառյալ բառեր են:

Նույն կերպ են արտահայտվում նաև ձայնավորասկիզբ բառ-բաղադրիչով վերջացող բառերը, ինչպես՝ ան-օղ, ամեն-ուր, թեր-ան, ելև-էջ, ներ-ուծ և այլն:

բ) Ձայնավոր + բաղաձայն + բաղաձայն և շատ քիչ նաև՝ + բաղաձայն՝ Ձ + Բ + Բ, Ձ + Բ + Բ + Բ - ով, երբ դրանց հիմնականում բաղաձայն է նախորդում, ինչպես՝ մի-այն, գոմ-աղբ, ծով-աբջ, գով-ազդ, առ-էջք, փրտ-ախտ, դուռ-ագն, միջ-անցք, միլի-արդ, այլև՝ գիշ-անգղ, գանձ-արկղ, լուս-աստղ և այլն:

Բայց ինչպես օրինակներից էլ կարելի է նկատել, սրանք հիմնականում բաղադրյալ բառեր են և ըստ հնչման վանկատելու դեպքում վերջնավանկը ևս բաղաձայնով է արտահայտվում, հմմտ., գո-մաղբ, ծով-աբջ, մի-ջանցք, գան-ձարկ(ը) և այլն:

գ) Բաղաձայն + ձայնավոր + բաղաձայն՝ Բ + Ձ + Բ (= ԲՁԲ) - ով, երբ դրան մեծ մասամբ՝ ձայնավոր, համեմատաբար քիչ՝ մեկ կամ երբեմն երկու բաղաձայն է նախորդում, հմմտ., օրինակ, աքա-ղաղ, բարկանալ, զը-լուխ, դը-նել, հարա-գառ, խողո-վակ, շերե-փուկ, երե-բուն, գու-սան, հետե-վորդ, հու-սալ, գի-տուն, սի-րել, ար-թուն, բովան-դակ, կոր-շել, ան-կախ, հող-ված, գրատախ-տակ, խրմ-բակ, եր-գիշ, պատ-կեր, կանգ-նել, դարձ-ված, վերց-նել և այլն:

Այս կաղապարը ամենագերիշխողն է բաղաձայնահանգ բազմավանկ բառերի մեջ. ընդ որում՝ այդպիսի վերջավանկ են ունենում հատկապես՝

1) այն բառերը, որոնք կազմված են ձայնավորով սկսվող, բաղաձայնով վերջացող վերջածանցով, ինչպես՝ -ակ (գլուղակ, լը-ճակ), -ական (գիտական, մայրական), -ան (խցան, գովասան), -ային (լեռնային, գարնանային), -անակ (ճոճանակ, մրց-անակ), -անոց (հյուրանոց, կուսանոց), -ատ (գունատ, կիսատ), -արան (նստարան, բառարան), -եղ (համեղ, գունեղ), -իշ (գործիշ, մատնիշ), -իք (գործիք, ընթրիք), -ոտ (փոշոտ, մազոտ), -ոց (հաստոց, ակնոց), -որեն (ազնվորեն, ջերմորեն) և այլն:

2) Այն բառերը, որոնք կազմված են բաղաձայնով սկսվող և վերջացող վերջածանցով, ինչպես՝ -բար (ընկերբար, աստիճանբար), -կոտ (վախկոտ, քնկոտ), -պես (իսկապես, պարզապես), -ստան (մենաստան, բուրաստան), -ված (հատված, քերթված), -վոր (հեռավոր, ասավոր) և այլն:

3) Այն բառերը, որոնք անորոշ դերբայի ձևեր են և կազմված են -ել կամ -ալ բայակերտ մասնիկով, ինչպես՝ գրել (= գրթ + ել), աղաչել, սիրվել, ելնել, ճիանալ, գնալ, որոշել, վախենալ և այլն:

4) Այն բառերը, որոնք բարդութուն են, և որոնց վերջին բաղադրիչը արտահայտված է եռահնչյուն (երկփակ) միավանկ բառով, ինչպես՝ հուսախար, աներծագ, ողջակեզ, հեռախոսագիծ, շնչափող, փողկապ, սրամիտ, հացթուխ, ձեռագիր, գմբեթաձև և այլն:

դ) Բաղաձայն + ձայնավոր + բաղաձայն + բաղաձայն՝ ԲՁԲԲ - ով, երբ դրան նույնպես մեկ ձայնավոր կամ մեկ, երբեմն նաև երկու բաղաձայն է նախորդում, ինչպես՝ աշա-կերտ, ա-նուրդ, բաղմե-բանգ, մեծատաղանդ, դը-բույթ, լուսաճա-ճանչ, աղիտ-դում, սե-բունդ, ժողո-վուրդ, ուտեստ, դիտ-մամբ, ար-վեստ, ծաղ-կունք, ար-մունկ, տրր-տունջ, դարձ-վածք, ձուլ-վածք, հո-սանք, քրթ-տիք, պի-տույք և այլն:

Այս խմբին են պատկանում նաև այն բարդ բառերը, որոնց վերջին բաղադրիչը արտահայտվում է բառահնչյուն (երկփակ) միավանկ բառով, ինչպես՝ բարեկարգ, գունագուրդ, շուտափույթ, գորագունդ, ջլապինդ, մտասույզ, փաստաթուղթ, գործագուրկ, ամենաչերմ, փափկափրտ, ածխահանք և այլն:

ե) Բաղաձայն + ձայնավոր + բաղաձայն + բաղաձայն + բաղաձայն՝ ԲՁԲԲԲ - ով, երբ դրան մեկ ձայնավոր է նախորդում, ինչպես՝ բը-նունցք, լղանցք, ջրանցք, միջանցք, սողանցք, լուսանցք, ձեռնապարտք, բարձրակուրծք, համայնք, այլև՝ լեռնանցք, անսամբլ, ինֆարկտ, սֆինքս:

Նման կազմությունները, սակայն, շատ քիչ են և զգալի տեղ չեն բռնում բաղաձայնահանգ վանկերի ընդհանուր համակարգում:

զ) Բաղաձայն + բաղաձայն + ձայնավոր + բաղաձայն՝ ԲԲՁԲ - ով, երբ դրան ընդհանուր կանոնով մեկ ձայնավոր կամ մեկ բաղաձայն է նախորդում, ինչպես՝ արագա-թյուն, մեծութուն, ֆենութուն..., դոփյուն, արյուն, խոխոջյուն, անկյուն, ոստյուն, կոչյուն, եղջյուր, այլուր..., արգյոք, արդյունք, մատյան, հավիտյան, Գրիգորյան..., այլև՝ բազմաթյուր, երկնյուղ, նրբահյուս, շաբաթյուն, սպիտակահյուս, սննդանյուս և այլն:

Այսօրինակ վանկերում յ-ն կապվում է գրաբարյան իւ, ես երկբարբառների հետ և առաջ է եկել նրանց կրած պատմական հնչյունափոխության հետևանքով (տե՛ս § 216, Գ, ե): Դա շատ ավելի ցայտունորեն է դրսևորվել հատկապես արևելահայ գրական լեզվում, որտեղ և այն մի շարք բառերում ինքնին իբրև առանձին վանկի սկզբնահնչյուն է գործածվում, ինչպես, օրինակ. ճայթ-յուն, ար-յուն, անկ-յուն, հոնդ-յուն, դրդ-յուն, պայթ-յուն, բախ-յուն, գոշ-յուն, ավ-յուն..., ատ-յան, սեն-յակ, մատ-յան, մեհ-յան, արևել-յան, այժմ-յան, կովկաս-յան, պատ-յան, հունիս-յան, հիշ-յալ և այլն:

§ 115. Բաղաձայնացման այս գործընթացը, սակայն, լիովին իր ավարտին չի հասել և իրապես՝

ա) բառեր կան, որոնցում յ-ն արդեն «գառվել է» նախորդ բաղաձայնից և իբրև ինքնուրույն վանկի սկզբնահնչյուն է գործածվում, օրինակ՝ ալ-յուր, բախ-յուն, աղ-յուս, կատար-յալ, սեն-յակ և այլն:

բ) բառեր կան, որոնցում յ-ն և՛ նախորդ բաղաձայնից զատ, և՛ նրան միացած է վանկ կազմում, հմմտ., օրինակ՝ անկ-յուն//ան-կյուն, դոփ-յուն//դո-փյուն, աղբ-յուր//աղ-բյուր, շաշ-յուն//շա-շյուն, տրոփ-յուն //տրո-փյուն, պատ-յան//պա-տյան, մատ-յան//մա-տյան, Համբարձույ-յան//Համբարձու-մյան և այլն:

գ) բառեր էլ կան, որոնցում յ-ն սովորաբար կամ անխտիր նախորդ բաղաձայնի հետ է վանկ կազմում, ինչպես՝ ար-դյոք, ար-դյունք, ուրա-խու-թյուն, միու-թյուն, իրականու-թյուն, կարողու-թյուն և այլն:

Այս տարատեսակությունները խարսխվելով, անշուշտ, բարբառային կամ ժողովրդախոսակցական արտասանության վրա՝ միաժամանակ բա-ռերի հնչյունական կազմի բնույթով են պայմանավորվում: Ընդ որում նկատելի է, որ ձայնորդներից (բ, ու, լ, մ, ն) և որոշ շփականներից (շ, վ, դ և այլն) հետո յ-ն սովորաբար նրանցից զատվում և իրեն հաջոր-դող հնչյունների հետ, իսկ պայթականներից և պայթաշփականներից հետո սովորաբար նրանց հետ է վանկ կազմում: Գրեթե առանց բացա-ռություն յ-ն այդպես է գործածվում -ություն ածանցով կազմված բա-ռերում, որոնք, ինչպես հայտնի է, շատ-շատ են հայերենում:

Բացի այդ, ճիշտ է նկատված, որ երբ յ-ին երկու բաղաձայն է նա-խորդում, դրանցից մեկը մեծ մասամբ անցնում է նրան, ինչպես՝ դար-ձյալ, հիս-նյալ, թըն-դյուն, եղ-ջյուր և այլն⁵⁴:

§ 116. Այսպիսով՝ բաղաձայնահանգ վերջնավանկներն էլ բազմատե-սակ արտահայտություններ ունեն և հատկանշվում են իրենց համապա-տասխան կառուցվածքով: Նրանցից երկարները գերազանցապես իրենց կազմում ձայնորդ և կամ նաև դրա հետ ու առանց դրան ք (ածանց) են ունենում, հմմտ., օրինակ, աշ-խույժ, ար-մունկ, նորա-վարտ, երիտա-սարդ, սե-րունդ, տրր-տունջ, փոր-ձանք, զար-մանք, բար-ձունք, սե-րուցք և այլն:

Սրան պետք է ավելացնել և այն, որ, ի տարբերություն սկզբնա-վանկների, դրանք բառի աճման դեպքում հայերենի հնչյունափոխության ու վանկատման օրենքներին համապատասխան փոփոխություններ են կրում, օրինակ՝ հեռագիր—հեռագրել—հեռագրատուն, երիտասարդ—երի-տասարդական—երիտասարդություն, մարմին—մարմնի—մարմնական, գիտուն—գիտնական և այլն:

գ. ԲԱԶՄԱՎԱՆԿ ԲԱՌԵՐԻ ՄԻՋՆԱՎԱՆԿԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

§ 117. Միջնավանկերը կազմությանը շտարբերվելով բառերի վան-կատման ընդհանուր կանոններից՝ միաժամանակ հատկանշվում են ի-րենց բնորոշ որոշ կողմերով:

Այսպես՝

⁵⁴ Տե՛ս Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 94—95:

ա) Երկուսից ավել վանկ ունեցող բառերում նրանք հանդես են գա-լիս և իրացվում դրանց հնչյունական կառուցվածքին համապատասխան, հմմտ. Բաղաբ→բա-ղաբ→բա-ղա-բա-ցի→բա-ղա-բա-ցի-ա-կան→բա-ղա-բա-ցի-ա-կա-նու-թյուն. Ժողով→ժո-ղով→ժո-ղո-վուրդ→ժո-ղո-վըր-դա-կան→ժո-ղո-վըր-դա-կա-նու-թյուն. արհեստ→ար-հեստ→ար-հես-տա-վոր→ար-հես-տա-վո-րա-կան→ար-հես-տա-վո-րա-կա-նու-թյուն. գործվածք→գործ-վածք→գործ-ված-քե-ղեն և այլն:

բ) Եթե եռավանկ բառերում և՛ սկզբնավանկի, և՛ վերջնավանկի, սպա շատ վանկանի բառերում ոչ միայն նրանց, այլև միմյանց հետ են կապակցվում և հաջորդական շարք կազմում (տե՛ս վերոբերյալ օրի-նակները):

գ) Մեծ մասամբ երկու (Բ+Ձ) և երեք (Բ+Ձ+Բ), սակավ չորս (Բ+Ձ+Բ+Բ) հնչյունով են արտահայտվում, հմմտ., օրինակ. հա-սա-րա-կա-կան, ու-րո-շա-կի, ե-րե-վե-լի, ծուղ-րու-ղու, զան-գատ-վել, երկ-հար-կա-նի, զը-վար-նա-լի, հան-դեր-ձանք, ար-հես-տա-գոր-ծա-կան, եա-խանձ-կոտ, լեռ-ճանց-ֆա-յիք, համ-բարձ-վել, դի-տարկ-վել, վե-րա-դարձ-նել, ա-ռանձ-նա-հատ-կու-թյուն, կազ-մա-կերպ-չա-կան և այ-լրն:

դ) Գաղտնավանկ են կազմում, երբ բառերի միջում ևս իրար հա-ջորդող շատ բաղաձայններ են լինում, ինչպես՝ գրը-գրո-վել, քրթ-մըն-չոց, հայտ-նը-վել, մը-կըր-տել, դըրնգ-դըրն-գալ, տըր-տըն-ջալ, ըն-կըր-կել, հե-տա-քը-քը-վել և այլն:

ե) Սովորաբար բաղաձայնով են սկսվում: Այդ կանոնից շեղվում են միայն այն բառերը, որոնցում ձայնավորին ձայնավոր է հաջորդում, ինչպես՝ դաս-տի-ա-րակ, մի-այ-նակ, նա-իր-յան, ա-լի-լու-ի-ա, հը-րե-ա-կան, գոր-ծու-նե-ու-թյուն, կա-ու-շուկ, հը-նէ-ա-բան, է-ու-թյուն և այլն:

§ 118. Այսքանով, սակայն, ամեն ինչ չի ավարտվում: Նախ պետք է ասել, որ բոլոր բազմավանկ բառերը չեն, որ անխտիր նույն կերպ են վանկատվում և միատեսակ (ասենք՝ հատկապես սկզբնավանկեր ու միջ-նավանկեր) կազմում:

Հայերենում մեծ թվով բառեր կան, որոնք երկկերպ են վանկատ-վում և մի դեպքում՝ մեկով պակաս, մյուս դեպքում՝ մեկով ավելի վանկ են ունենում:

Այդպես են վանկատվում՝

ա) Պատճառական բայերը գրեթե առանց բացառության, ինչպես, օրինակ՝ բարձ-բաց-նել // բարձ-բաց-նել, խոսեց-նել // խո-սե-ցը-նել, կարց-նել//կոր-ցը-նել, ու-րա-խաց-նել//ու-րա-խա-ցը-նել և այլն: Սը-րանցից, սակայն, գնալով հաղթող են դառնում առաջին՝ կարճ ձևերը:

բ) Վ կրավորական ածանցից առաջ երկու բաղաձայն ունեցող բա-լիքը, ինչպես, օրինակ, տանջ-վել//տան-ջը-վել, բազ-մա-պատկ-վել//

բագ-մա-պատ-կը-վել, մրաց-վել/մրա-ցը-վել, գրա-վել/գրա-նը-վել, մարս-վել/մար-սը-վել, փրկ-վել/փր-կը-վել, օգտ-վել/օգ-տը-վել և այլն:

գ) Մի խումբ բառեր, որոնց միջում երկու բաղաձայնին ձայնորդ (մեծ մասամբ՝ ն) կամ շփական (մեծ մասամբ՝ վ) հնչյուն է հաջորդում, ինչպես՝ մարմ-նա-կան/մար-մը-նա-կան, կանգ-նել/կան-գը-նել, կողմ-նա-կի/կողմ-մը-նա-կի, արծ-վա-յին/ար-ծը-վա-յին, կրկ-նել/կր-կը-նել, վերց-նել/վեր-ցը-նել, շարժ-վածք/շար-ժը-վածք և այլն: Դրանք ևս ավելի շատ առաջին ձևով են վանկատվում:

§ 119. Ի տարբերություն երկկերպ վանկատվող բառերի, որոնցում վանկատվումը տեղի է ունենում զուտ հնչյունական հիմունքով, կան նաև մի շարք բաղաձայնի բառեր, որոնք վանկատվում են մի դեպքում ըստ հնչարտաբերության, իսկ այլ դեպքում՝ ըստ իրենց բաղադրության և բաղադրիչների իմաստի: Այդպես են վանկատվում, բնականաբար, ձայնավորասկիզբ բաղադրիչով բաղադրյալ բառերը, ինչպես, օրինակ, ա-նանց/ան-անց, ա-նանցք/ան-անցք, ա-նօրյա/ան-օր-յա, երթու-ղի/երթ-ուղի, նավ-թաղ-խարհ/նավթ-աղ-խարհ, սառ-նար-յուն/սառն-ար-յուն, նե-րուծ/ներ-ուծ, գոր-ծըն-կեր/գործ-ըն-կեր, կեն-սու-րախ/կենս-ու-րախ, հա-մերգ/համ-երգ, փոք-րո-գի/փոք-ր-ո-գի և այլն:

Նման դեպքերում վանկերի սահմանը փոխվում, իսկ քանակը նույնն է մնում:

§ 120. Այս և այլ զուգահեռ ձևերը ցույց են տալիս, որ վանկատվումը բանավոր լեզվի իրողություն լինելով՝ սերտորեն կապված է նաև գրավոր խոսքի հետ և մի կողմից եթե ավելի ցայտունորեն, ապա մյուս կողմից՝ որոշ դեպքերում տարբեր կերպ է արտահայտվում այդտեղ:

Բանավոր և գրավոր խոսքում տարբեր կերպ են վանկատվում, օրինակ.

ա) Այն բառերը, որոնցում ն հնչյունը չի արտասանվում, համտաշխարհ-ա-մաս/աշխարհ-ա-մաս, շը-նո-րիվ/շը-նո-րիվ, ար-հա-մա-րեկ/ար-հա-մար-հեկ, նա-նա-պա-րօրդ/նա-նա-պար-հօրդ, այլև՝ ըն-թա-տել/ընդ-հա-տել, ըն-թա-նուր/ընդ-հա-նուր և այլն:

բ) Այն բառերը, որոնցում մի բաղաձայնի նույն բաղաձայնն է հաջորդում, ինչպես՝ դա-սա-րա-ներ/դա-սա-րան-ներ, բա-ղա-ձայ-ներ/բա-ղա-ձայն-ներ, պե-տու-թյու-ներ/պե-տու-թյուն-ներ, եր-կեն-ցաղ/երկ-կեն-ցաղ, ըն-դեմ/ընդ-դեմ, այլև՝ կո-պե-րա-տիվ/կո-ո-պե-րա-տիվ և այլն:

Մանրամասն. — Կրկնակ բաղաձայնները վանկատման ժամանակ երկու դեպքում էլ պահպանվում են, ինչպես՝ նըն-զել, քըն-նա-կան, տար-րա-կան, առն-նա, մըր-րիկ (համտ. մըր-րիկ < մրիկ), բեր-րի և այլն:

գ) Այն բառերում, որոնցում երկու ձայնավորների միջև է լսվում, օրինակ՝ է-(յ)ակ, նա-(յ)իր-յան, պո-(յ)ետ, է-(յ)ի և այլն:

§ 121. Ինչպես միավանկ, այնպես էլ բաղաձայնի բառերի վանկային կառուցվածքի, արտահայտությունների և առանձնահատկությունների մասին ամբողջական պատկերացում կազմելու համար պետք է գիտենալ, որ վանկերը ոչ թե քարացած, մեկընդմիջ տրված, այլ այնպիսի հնչյունական իրողություններ են, որոնք շարունակ աճում են ու տեղաշարժվում ոչ միայն բառակազմության, այլև բառերի քերականական ձևափոխությունների ժամանակ:

Այսպիսով՝ բառերի ուղիղ ձևերին նոր վանկեր են ավելանում, որոնք և, բնականաբար, ազդում են վերջնավանկի վրա և մեծ մասամբ փոփոխում այն, համտ. գիր→գի-րը→գը-րի→գը-րից→գը-րեր→գը-րե-րը→գը-րե-րից. ուսանող→ու-սա-նող→ու-սա-նո-ղը→ու-սա-նո-ղի→ու-սա-նո-ղով... ու-սա-նող-ներ→ու-սա-նող-ներ-ը→ու-սա-նող-ներից. որոշում→որ-ոշ-ում-ը→որ-ոշ-ման/|որ-ոշ-ում-ի|որ-ոշ-ում-ներ→որ-ոշ-ում-ներից. գարուն→գար-նան→գար-նա-նը. գրել→գը-րել→գը-րելիս գը-րե-լու, տեսնել→տես-նե-լու, խաղալ→խա-ղա-լիս—խա-ղա-լու—խա-ղա-ցի—խա-ղա-ցիր—խա-ղաց և այլն: Այդպես և միավանկ բառերը ոչ միայն բառակազմության, այլև ձևաբանական փոփոխության ժամանակ են բաղաձայնի դառնում, ինչպես՝ ձի→ձի-ու—ձի-եր—ձի-եր-ը, տուն→տու-նը—տը-նից—տը-ներ—տը-նե-րը—տը-նե-րից—տը-նե-րում և այլն:

§ 122. Բառերի քերականական ձևերը իրենց վանկերի քանակով գերազանցում են ուղիղ ձևերին և փոխում հատկապես նրանց բաղաձայնահանգ վերջնավանկի կառուցվածքը: Բառերի թեք ձևերում նրա վերջին բաղաձայնը, իբրև կանոն, անցնում է հաջորդ քերականական ձևույթին և նոր վանկ կազմում, ինչպես՝ քա-ղաք→քա-ղաք-ը→քա-ղա-քի—քա-ղա-քում. ժողովուրդ→ժո-ղո-վուրդ—ժո-ղո-վուրդը—ժո-ղո-վըրդի—ժո-ղո-վըրդով. պարտեզ→պար-տեզ—պար-տե-զի—պար-տե-զում. վագել→վա-զել—վա-զե-լիս—վա-զե-լու—վա-զե-լով. գարմանալ→գար-մա-նալ—ղար-մա-նա-լու—գար-մա-նա-լով և այլն:

Բացի այդ, քերականական ձևույթները և դրանցից հատկապես ը որոշյալ հոգը, -ի, -ու հոլովիչները հաճախական գործածություններով ոչ միայն մեծապես նպաստում են՝ ձայնավորահանգ վերջնավանկերի ընդհանուր աճին, այլև զգալի փոփոխություններ են առաջ բերում բառերի վանկային կազմում՝ իրենց հերթին խոսքը դարձնելով ավելի ներդաշնակ ու նվազալիս:

§ 123. Դա շատ պարզորոշ երևում է մանավանդ գեղարվեստական ստեղծագործություններում, որոնցից էլ, օրինակ, Ծ. Չարենցի «Ծս իմ անուշ Հայաստանի» տաղը հետևյալ վանկային պատկերն է ներկայացնում.

Ե (յ) — սի-մա-նուշ Հա-յաս-տա-նի ա-րե-վա-նամ բար-նեմ սի-րում,
Մեր հին սա-գի ող (վող) — բա-նը-վագ, լա-ցա-կու-մած լար-նեմ սի-րում,

Ար-ճա-ճը-ման ծա-ղիկ-ճե-րի ու վար-ղե-րի բույ-րը վառ-ման
Ու ճա-(յ)-ի-ր-յան աղ-շիկ-ճե-րի ճե-գա-ճը-կուն պար-ճեմ սի-րում:

Սի-րու-մեմ մեր եր(յէր)-կիճ-ճը մուգ, ջր-րե-րը ջիճը, լի-ճը լու-սե,
Ա-րեկ-ճե ամ-առն ու ձը-մեռ-վա վի-շա-պա-ճայն բու-ճը վը-սեմ,
Մը-թում կո-րած խըր-ճիթ-ճե-րի ան-ճյու-րըն-կալ պա-տե-րը սե
Ու ճը-ճամ-յա փա-ղափ-ճե-րի ճա-գա-րամ-յա փա-ր-ճեմ սի-րում:

Ու-րէլ լի-ճեմ շեմ մո-ռա-ճա ես(յէս) ող(վող)-րա-ճայն եր(յէր)-գե-րը մեր,
Չեմ մո-ռա-ճա ա-ղոթք դար-ճած եր(յէր)-կա-րա-գիր գըր-ճե-րը մեր,
Իճ-ճա-ճեկ սուր սի-ր-տըս խո-ցեճե ար-յու-ճա-ճամ վեր-ճե-րը մեր—
է-լի ես(յէս) որք(վորք) ու ար-ճա-վառ իմ շա-յաս-տան յար-ճեմ սի-րում:

Իմ կա-րո-տած սըր-տի ճա-մար ոչ(վոչ) մի ու-րիշ ճե-ճի-ար չը-կա,
Նա-րե-կա-ցու, Քու-շա-կի պես յու-սա-պը-սակ ճա-կատ չը-կա,
Աշ-խարհ ան-ցիր, Ա-րա-րա-տի ճը-ման ճե-ր-մակ գա-գաթ չը-կա,
Իճ-պես ան-ճաս փառ-ճի ճամ-փա՝ ես(յէս) իմ Մա-սիս սար-ճեմ սի-րում:

Բանաստեղծությունը յուրաքանչյուր տողում 16 (+1), ամբողջու-
թյամբ վերցրած՝ 256 վանկ է պարունակում, որոնցից 1 հնչյունով (ձայ-
նավորով) է արտահայտված 13-ը, 2 հնչյունով՝ 135-ը (123-ը՝ ԲԶ-
ով— սկզբնափակ-վերջաբաց, 12-ը՝ սկզբնաբաց-վերջափակ), 3 հըն-
չյունով՝ 102-ը (100-ը՝ ԲԶԲ-ով՝ երկփակ, 2-ը՝ ԶԲԲ-ով՝ սկզբնաբաց-
վերջափակ), 4 հնչյունով՝ 6-ը (բոլորն էլ երկփակ):

Ըստ ձայնավորների հաճախականության ա-ով է արտահայտված
101-ը (39,06 %), է (ե)-ով՝ 49-ը (19,01 %), ի-ով՝ 41-ը (15 %), ր-ով՝
28-ը 10,82 %, ու-ով՝ 27-ը (10,05 %), օ (ո)-ով՝ 10-ը (39 %):

Նովճ. Քումանյանի «Անուշ» պոեմի առաջին 82 տողում էլ գործած-
ված է ընդամենը 720 վանկ, որոնցից մեկ հնչյունով է արտահայտված
47-ը, 2 հնչյունով՝ 305-ը, 3 հնչյունով՝ 337-ը, 4 հնչյունով՝ 31-ը: Ըստ
ձայնավորների հաճախականության՝ ա-ով է արտահայտված 205-ը, է
(ե)-ով՝ 160-ը, ի-ով՝ 122-ը, ու-ով՝ 90-ը, ր-ով՝ 74-ը և օ (ո)-ով՝ 69-ը:

Ըստ ձայնավորների հաճախականության ա-ով է արտահայտված
245-ը, է (ե)-ով՝ 170-ը, ր-ով՝ 115-ը, ի-ով՝ 102-ը, ու-ով՝ 95-ը, օ (ո)-
ով՝ 43-ը: Այս տվյալները, անշուշտ, մի ոչ ավելորդ անգամ ցույց են
տալիս, որ հայերենում վանկերը ամենից շատ երկու (հիմնականում՝
բաղաձայն + ձայնավորով) և ապա՝ երեք (հիմնականում՝ բաղաձայն +
ձայնավոր + բաղաձայնով) հնչյունով են արտահայտվում, այնուհետև
գալիս են մեկ (ձայնավոր), չորս և հինգ հնչյունով արտահայտված վան-
կերը, որոնք և մյուսների հետ մեկ ամբողջություն են կազմում⁵⁵: Եվ
կամ՝ Ակսել Բակունցի «Ալպիական մանուշակ»-ի առաջին հատվածում
գործածված է 770 վանկ, որոնցից էլ 1 հնչյունով է արտահայտված

45-ը, 2 հնչյունով՝ 419-ը, 3 հնչյունով՝ 276-ը, 4 հնչյունով՝ 30-ը: Ըստ
ձայնավորների հաճախականության՝ ա-ով է արտահայտված 245-ը, է
(ե)-ով՝ 170-ը, ր-ով՝ 115-ը, ի-ով՝ 102-ը, ու-ով՝ 95-ը, օ (ո)-ով՝ 43-ը:

Նույն այդ տվյալները նաև ցույց են տալիս, որ ձայնավորների հա-
ճախականությունը հայերենում ընդհանուր առմամբ առաջին տեղը՝ ա-
ն, 2-րդը՝ է (ե)-ն, 3-րդը՝ ի-ն, 4-րդը՝ ր-ն, 5-րդը՝ ու-ն և վերջին՝ 6-րդ
տեղը օ (ո)-ն է բռնում:

§ 124. Բառերի քերականական ձևերը իրենց բնույթի ու հաճախա-
կան գործածություններին համապատասխան կարող են, իհարկե, ազդել
դրանց վրա և ինչ-ինչ փոփոխություններ կամ տեղաշարժեր առաջ բե-
րել: Նկատելի է, որ ք ձայնավորը հատկապես արձակ ստեղծագործու-
թյուններում ավելի հաճախ է գործածվում ու ծավալվում, բայց նման
դեպքերում անգամ իրավիճակը առանձնապես շատ չի փոխվում: Նույ-
նը պետք է ասել նաև տարբեր ստեղծագործությունների մասին, որոնք
իրենց ինչպես վանկերի քանակով, այնպես էլ ձայնավորների հաճա-
խական գործածություններով կարող են տարբերվել իրարից կամ տար-
բեր լինել:

§ 125. Բառերի քերականական-բառահարաբերական ձևայինները (հո-
լովման և խոնարհման նշաններ, հոգնակիակերտ մասնիկներ, հոդեր)
հաջորդելով նրանց կամ բառահիմքերին՝ ոչ միայն նոր վանկեր են կազ-
մում, ոչ միայն ձայնավորահանգ վանկերն են շատացնում, այլև վան-
կերի բաղաձայնական կազմն են հարստացնում, հմմտ., օրինակ, որո-
շում—որոշման—որոշումից—որոշումով—որոշումներ—որոշումներին...,
սովորիք—սովորեցեք, գնացի՛ք—գնացիք—գնաց, տեսե՛ն—տեսնում—
տեսած—տեսնող..., գիր-ճըս—գիր-ճըդ—գիր-ճը, գինի—գինին, առու—
առուն, պահածո—պահածոն և այլն:

Ձայնավորների պես բաղաձայնները ևս հայերենի հնչյունական օ-
րենքներով պայմանավորված՝ իրենց համապատասխան գործածություն-
ներն ունեն բառերում և բառաձևերում: Բաղաձայններ կան, օրինակ՝
ն, մ, տ, վ, կ և այլն, որոնք լայնորեն են գործածվում թե՛ միջնավան-
կում և թե՛ վերջնավանկում. բաղաձայններ կան, օրինակ՝ ր, ղ, որոնք
հազվադեպ են պատահում սկզբնավանկում, բայց հաճախաբար են գոր-
ծածվում միջնավանկում և վերջնավանկում. բաղաձայններ կան (լ, ճ),
որոնք ավելի շատ՝ վերջնավանկում, քան սկզբնավանկում ու միջնա-
վանկում են գործածվում:

Այսպիսով՝ հաճախական գործածություններով բաղաձայնները նույն-
պես տարբերվում են իրարից և բազմաճոխ համակարգ ներկայացնում,
որի մանրամասն նկարագրությամբ չզբաղվելով՝ հարկ ենք համարում
միայն նշել, որ նրանցից առանձնանում է հատկապես յ ձայնորդը, որը
և յուրահատուկ դեր է կատարում բառերի հնչյունական կազմում:

⁵⁵ Վանկերի կազմության և նրանց հաճախականության լավագույն վերլուծություն
է կատարել արժանահիշատակ լեզվաբան Պ. Պողոսյանը (տե՛ս նրա «Նոսթալճի մշակույթի
և ոճագիտության հիմունքներ», I, Երևան, 1990, էջ 116—126):

§ 126. Երկբարբառ (= հուն. դիֆթոնգ) է կոչվում մեկ ձայնավորից ու մեկ կիսաձայնից կամ երկու ձայնավորից կազմված այն հնչյունակապակցությունը, որը միասնաբար ու միանգամից է արտաբերվում: Ըստ այդմ էլ երկբարբառը երկու հնչյունների սերտ ամբողջություն է ներկայացնում, որտեղ, սակայն, դրանք հավասարապես նույն դերը չեն կատարում: Հնչյուններից մեկը իբրև վանկարար, իսկ մյուսը՝ իբրև ոչ վանկարար է գործածվում: Երկբարբառի մեջ էլ, բնականաբար, առավել կարևոր դեր է կատարում վանկարար հնչյուն-բաղադրիչը՝ իր վրա կրելով վանկի ծանրությունը և տարբերվելով ոչ վանկարար հնչյունից՝ լարվածությամբ ու լիահնչությամբ:

§ 127. Վանկարար (վանկային) հնչյուն-բաղադրիչով են որոշվում նաև երկբարբառի տեսակները: Այն երկբարբառները, որոնցում ձայնավոր հնչյունը նախորդում է ոչ վանկարար հնչյունին, կոչվում են իջեռ, ինչպես՝ ա յ, ո յ, ու յ, ե յ: Իսկ այն երկբարբառները, որոնցում վանկարար ձայնավորը հաջորդում է անվանկային հնչյունին, կոչվում են բարձրացող, ինչպես՝ յ ա, յ ո, յ ու, յ ե, յ ի: Այդ՝ իջնող և բարձրացող երկբարբառները, անշուշտ, իրենց արտաբերությունում ինչ-որ շափով տարբերվում են իրարից. իջնող երկբարբառների դեպքում արտաբերությունը գնալով թուլանում է (և որոշ բառերում անգամ մարում), իսկ բարձրացող երկբարբառների դեպքում, ընդհակառակն, ուժեղանում է:

§ 128. Երկբարբառները բոլոր լեզուներին չէ, որ հատուկ են: Կան լեզուներ (անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, դանիերեն, ֆիններեն և այլն), որոնք հարուստ են երկբարբառներով, կան լեզուներ (չվեդերեն, հունգարերեն, լեհերեն, վրացերեն և այլն), որոնք երկբարբառներ չունեն⁵⁸, լեզուներ էլ կան, որոնք անցյալում երկբարբառներ են ունեցել, բայց հետագայում զրկվել են դրանցից: Այս խմբին է պատկանում հայերենը, որը գրաբարում ունեցել է հետևյալ երկբարբառները՝ այ (այս, ձայն, փայտ, երեխայ, խաղայ), աւ (աւր, խաւել, ծանաւթ, լաւ, հրամանաւ), եա (ատեան, դղեակ, վայրկեան, սիրեա, շարժեա), եւ (բելք, ալեւր, մեւս, առեւծ, արեւ, թեթեւ), իւ (ծիւն, արիւն, իւր, մեծութիւն, անիւ, թիւ, բանիւ), ոյ (ոյժ, լոյս, համբոյր, նժոյգ, ձուլածոյ, մարդոյ, գրելոյ), առ (որդւով, որդոց, ոգւով, ասորոց): Անցյալում երկբարբառ են եղել նաև է (<ե+յ)-ն և ու (<ո+ւ)-ն, որոնցից առաջինը՝ ավելի վաղ, իսկ երկրորդը ուշ է պարզ ձայնավոր դարձել:

§ 129. Ինչպես օրինակներից էլ է պարզորոշ երևում, գրաբարում երկբարբառները կազմվել են ա, ե, ի, ո և յ, և հնչյունների միացություններ: Ընդ որում նրանցում իբրև վանկարար հանդես են եկել պարզ ձայնավորները՝ կազմելով հիմնականում իջնող երկբարբառների հետևյալ կերպ.

ա	}	(աւ)	ա	}	(այ)
ե		(եւ)	ե		(եյ+է)
ի		(իւ)	ի		(—)
ո		(ու)	ո		(ոյ)

Ի տարբերություն դրանց, երկու ձայնավորի, մեկ կիսաձայնի ու ձայնավորի միացությամբ կազմվել են եա (<ե+ա) և առ (<ա+ո) բարձրացող երկբարբառները, որոնցում էլ, բնականաբար, իբրև վանկարար հանդես է եկել վերջին ձայնավոր-հնչյունը:

§ 130. Գրաբարում երկբարբառներից բացի եղել են նաև եռաբարբառներ: Եռաբարբառը (= հուն. տրիֆթոնգ «եռաձայն»), ինչպես անվանումն է ցույց տալիս, երեք հնչյունից՝ երկու ձայնավորից և մի կիսաձայնից կամ մեկ ձայնավորից և երկու կիսաձայնից կազմված այն հնչյունակապակցությունն է, որը նույնպես միասնաբար է արտաբերվում:

Գրաբարի եռաբարբառներն են՝ եայ (գործունեայ, աշտեայ «տեգ», բրիստոնեայ, փախեայ, փախեայք, փայտեայ, քարեայ), եաւ (եաւթն, արդեաւք, սեաւ, տեղեաւ, ընտանեաւք, յարեաւ, փախեաւ), աոյ (որդուոյ, թշնամուոյ, ի ծերունուոյ): Գրաբարյան բոլոր եռաբարբառները բարձրացող-իջնող են, որովհետև նրանցում վանկարարը միջին ձայնավորն է:

Մանրություն.— Որոշ քերականներ, թերևս բոլորովին ոչ տեղիք, եռաբարբառ են համարում նաև իայ-ն՝ միայն բառում:

§ 131. Գրաբարյան երկբարբառներն ու եռաբարբառները նույնը չեն մնացել: Հայոց լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում նրանք ըզզալի ու տարատեսակ փոփոխություններ են կրել. և հնչյունը, որ իբրև երկբարբառի և եռաբարբառի բաղադրիչ է գործածվել, աստիճանաբար կորցրել է հնչույթային արժեքը՝ դառնալով.

ա) վ բառավերջում և բառամիջում՝ ձայնավորից առաջ, ինչպես՝ հարաւ>հարավ, դաւ>դավ, արեւ>արեւ, թիւ>թիվ, տնիւ>տնիվ, առթիւ>առթիվ, աւազան>ավազան, խաւար>խավար, հիւանդ>հիվանդ, երեւելի>երևելի և այլն.

բ) ու՝ բաղաձայնին նախորդող իւ երկբարբառում, ինչպես՝ արիւն>արյուն, սիւն>սյուն, քաջութիւն>քաջություն, դոփիւն>դոփյուն, աղբիւր>աղբյուր և այլն.

գ) օ՝ բաղաձայնից առաջ իրեն նախորդող ա ձայնավորի հետ միասին, ինչպես՝ աւր>օր, ճաւճել>ճօնել, արդեաւք>արդեօք>արդոք, եաւթն>եօթն>յոթ և այլն:

Մանրություն.— Այս կանոնից, ինչպես հայտնի է, շեղվում են աղանի, ճաք բառերը, որոնցում աւ-ը ավ է դարձել (աղավնի, ճակք):

§ 132. Զարգացման այլ ընթացք է ունեցել յ կիսաձայնը: Դա մի քանի տեսակ փոփոխություն է կրել.

⁵⁸ Հր. Անտոյան, կիսատար քերականություն հայոց լեզվի, հտ. 6, էջ 144—147:

ա) այ երկբարբառի դեպքում բառասկզբում և բառամիջում պահպանվել, իսկ բառավերջում դուրս է ընկել, հմմտ., օրինակ, այս, այծ, այրել, ձայն, նառագայթ..., ընծայ>ընծա, տղայ>տղա, խաղայ>խաղա, գայ>գա, զարմանայ>զարմանա և այլն: Այդպես և բառավերջում դուրս է ընկել նաև -եայ եռաբարբառի յ-ն, օրինակ՝ գործունեայ>գործունեա>գործունյա, փայտեայ>փայտեա>փայտյա, երկաթեայ>երկաթեա>երկաթյա և այլն:

բ) ՈՅ երկբարբառի դեպքում բառասկզբում և բառամիջում պահպանվել, իսկ բառավերջում կա՛մ դուրս է ընկել, կա՛մ նախորդող ա-ի հետ ու է տվել, հմմտ., օրինակ, ոյժ>ույժ>ուծ, լոյս>լույս, ողջոյն>ողջույն, նժոյգ>նժույգ. կոփածոյ>կոփածո, ձուլածոյ>ձուլածո, հրոյ>հրո, սիրոյ>սիրո, նեբբոյ>նեբբո. մարդոյ>մարդու, կարդալոյ>կարդալու, վազելոյ>վազելու և այլն:

գ) ԵՅ երկբարբառի դեպքում նախորդող ե ձայնավորին միանալով՝ տվել է է, որ, իբրև պարզ ձայնավոր, իր արտացոլումն է գտել մետաբայան այբուբենում, հմմտ., օրինակ, գրեմ—գրես—գրեյ—գրէ, գրեմք—գրեյք—գրէք—գրեն, տի+այր>տեյր>տէր>տեռ, պաշտօնեայ>պաշտօնեյի>պաշտօնէի և այլն:

§ 133. Երկբարբառներում և եռաբարբառներում ոչ միայն լ-ն և յ-ն, այլև մի մասում նաև հիմնական կամ վանկարար հնչյունն է փոփոխության ենթարկվել, ինչպես իւ>յու (ծիւն>ձյուն, անկիւն>անկյուն, իւր>յուր), եւ>իւ>յու (բեւր>բիւր>բյուր, ալեւր>ալիւր>ալյուր), ոյ>ույ (բոյր>բույր, դաշոյն>դաշույն, նոյն>նույն), եաւ>եօ>յօ (եաւթն>եօթն>յօթ, արդեաւք>արդեօք>արդյոք), այլև՝ եա>յա («ենեակ>սենյակ, Մամիկոնեան>Մամիկոնյան»), եայ>եա>յա (պաշտօնեայ>պաշտօնեա>պաշտոնյա) և այլն:

Այսպիսով՝ իւ, եւ, եա երկբարբառներում և եաւ, եայ եռաբարբառներում սկզբնաձայնավորը՝ յ, իսկ ոյ երկբարբառում ու (>ույ>ույ)՝ դարձել, որոնք իրենց հերթին ազդել են նրանց վրա՝ առաջ բերելով նորակի հնչյունակապակցություններ հայոց լեզվում:

§ 134. Այսքանից, սակայն, չի հետևում, թե վանկարար և ոչ վանկարար հնչյունների փոփոխությունները իրարից զատ-զատ կամ անկախ են տեղի ունեցել. ամենևին՝ Իբրև հնչյունական միասնական կապակցություններ, երկբարբառներն ու եռաբարբառները ամբողջությամբ են փոփոխություն կրել, և որի ընթացքում էլ յ-ն աստիճանաբար ոչ միայն ամրակայվել է նրանց կազմում, այլև ձայնի նվազմամբ ավելի է հեռացել մերձակից ի ձայնավորից և դարձել լիարժեք կամ լիիրավ բազաձայն հնչյուն:

Այսպիսով՝ ժամանակակից հայ գրական լեզուն «շունի ո՛չ երկբարբառ և ո՛չ էլ եռաբարբառ»⁵⁷: Եվ, այնուհանդերձ, պետք է ասել, որ]

⁵⁷ Հր. Անաոյան, կիսատար քերականություն հայոց լեզվի, հտ. 6, էջ 148—152:

կիսաձայնը տակավին ինչ-որ շափով պահում է կապը ի ձայնավորի հետ և հայերենի գրեթե բոլոր ձայնավորների հետ ինչպես նախադաս, այնպես էլ ետադաս գործածությամբ այնպիսի կապակցություններ է կազմում, որոնք միանգամայն տեղին ու իրավացիորեն երկհնչյուններ են կոչվում:

§ 135. Ժամանակակից հայոց լեզվի երկհնչյուններն են՝ այ (այրել, այծ, հայր, վայր, հայթայթել), ույ (բույս, երևույթ, առույգ, սովորույթ), յա (սենյակ, մատյան, կյանք, լյարդ, հոբելյան, համարյա, անցյալ), յու (հարյուր, բյուրեղ, գյուղական, մեծություն), ե=յէ (ես, երեխա, եթե, երևալ, եղեմ, եղբայր), յօ (յոթ, արդյոք, կարծյոք):

Այս երկհնչյուններից երկուսը՝ ձայնավոր+յ, շորսը դրան հակառակ յ+ձայնավոր կաղապարով են կազմվում: Ի դեպ, լեզվաբանական գրականության մեջ երկհնչյուններ են համարվում նաև ոյ-ը՝ գոյ (գոյական), խոյ (խոյանալ), հոյ (հոյակապ, հոյաշեն), եյ-ը՝ թեյ, թեյնիկ. թեյել, այլև՝ հոկեյ, քորեյ, կորիֆեյ, բեյթ, յի-ն՝ գրեի (=գրէյի), գնալի, չէի (=չէյի), ամայի, ձիով (=ձիյով), այլև՝ բյուրոյի և անգամ յը-ն՝ հայր, վայր և այլն բառերում ու բառաձևերում⁵⁸:

Չսերելով, սակայն, բուն երկբարբառներից ու եռաբարբառներից՝ դրանք ոչ թե իսկական երկհնչյուններ, այլ այնպիսի հնչյունակապակցություններ են, որոնք կա՛մ բառերի արմատական ձևերով գալիս են անցյալից, կա՛մ ձայնակապի հետ են կապվում և կա՛մ՝ բնորոշ են փոխառյալ ինչ-ինչ բառերի:

§ 136. Երկբարբառներն ու եռաբարբառները երկհնչյունների վերածվելուց զատ ժողովրդախոսակցական լեզվում ու բարբառներում այլ փոփոխություն կրելով՝ դարձել են պարզ ձայնավոր, ինչպես՝ այ>էյա (այս>էսյաս, այլ>էլյալ, հայր>հէրյհար, վայր>վէրյվար, այրել>էրել, այրիկ>էրիկ, տայր>տէրյտար, տղայք>տղէք>տղէրք, եղբայր>աղբերյաղբար և այլն). ոյ>ույ/ի/ո (օ) (լոյս>լուսյլիսյլոս, քոյր>քուրյքիրյքոր, քոյ>քուլյքո, կապոյտ>կապուտյկապիտ). իւ (>յու)>ույ/ի (ալիւր>ալուրյալիր, արիւն>արունյարին, ձիւն>ձունյձին, դիւր>դուրյդիրյդոր գալ). եա (-յա)>եյա/ի (լեարդ>լերդ, իրեար>իրար, սիրեաց>սիրեց, գրեա>գրեյգրիյգրիր). եօ (-յո)>օ (եօթն>օխտր) և այլն:

Նման հնչյունական փոփոխությամբ որոշ բառեր ու բառաձևեր գործածվում են նաև ինչպես արևելահայ, այնպես էլ արևմտահայ գրական լեզվում, օրինակ՝ այլ>էյլալ:

§ 137. Հարելով ի ձայնավորին՝ յ կիսաձայնը, երկհնչյուն կազմելուց բացի, նաև ձայնակապի դեր է կատարում ժամանակակից հայոց

⁵⁸ Այդ մասին տե՛ս, օրինակ, Հ. Զ. Պետրոսյան, Հայերենագիտական բառարան, Երևան, 1987, էջ 204—206:

քեզվում և, ինչպես հայտնի է, գրությամբ արտահայտվում է միայն ա-
 ից և ո (օ)-ից հետո, ինչպես, օրինակ՝ նայել, գնայի—գնայինք, առ-
 քայական, աղայամիտ, բարոյական, պտեհածոյից: Չայնակապը, որ ծա-
 աայում է ձայնավորների արտասանական դժվարությունը կամ ընդհա-
 տումը՝ հորանջը (hiatus) կանխելու նպատակին, բայց միշտ չէ, որ նույն
 ուժով է արտահայտվում կամ բոլոր ձայնավորների միջև հանդես գա-
 լիս: § 138. 3 ձայնակապը չի գործածվում՝ 1) այն բաղադրյալ բառերում, որ-
 ընդց սկզբնաբաղադրիչը հաջորդ՝ ձայնավորով սկսվող վերջնաբաղադրի-
 չի հետ կապվում է ա հոդակապով, ինչպես՝ ամենաազնիվ, ամենա-
 սուտաի, ամենաընտիր, ամենաէական, ամենաօգտակար. ենթարևտանիք,
 հակաօդային, ինքնաարդարացում և այլն. 2) այն, հիմնականում փո-
 խառայլ, բառերում, որոնցում ա-ին ո (օ) կամ ու է հաջորդում, օրինակ՝
 քառս, կակառ, Մառ, առվ, լառեատ, կառույկ, նոկառ, կառուա և
 այլն:

§ 138. 3 ձայնակապը արտաբերվում, բայց գրությամբ չի արտա-
 հայտվում այն, հիմնականում փոխառյալ, բառերում, որոնցում ա-ին
 ի է հաջորդում, ինչպես՝ նաիրի (= նայիրի), աբխաիկ (= արխայիկ),
 նաիվ (= նայիվ), նովոկաին (= նովոկային) և այլն:

3 ձայնակապը թույլ կամ համարյա չի արտաբերվում այն դեպ-
 քում, երբ ա-ին և (է) է հաջորդում, ինչպես՝ աեռուպլան (= այերուպլան),
 աեռոդինամիկա (= այերոդինամիկա): Այդպես և դարձյալ հիմնակա-
 նում փոխառյալ բառերում կամ բոլորովին չի արտաբերվում ո (օ)-ից
 հետո, կամ արտաբերվում, բայց գրությամբ չի արտահայտվում, երբ
 նրան և (է) կամ ի է հաջորդում, հմմտ., օրինակ, պոետ (= պոյետ),
 պոեմ (= պոյեմ), պոեզիա (= պոյեզիա), պոե (= պոյե), ստոիկ (= ըս-
 տոյիկ), բանտոիդ (= բանտոյիդ) և բոա, կոալիցիա, օազիս և այլն:

3 ձայնակապը արտաբերվում և գրությամբ չի արտահայտվում նաև
 ի-ից, և (է)-ից, ու-ից հետո մի շարք ձայնավորական զուգորդություն-
 ներում, ինչպես՝ քիակ, քիավարել, լիակատար, միակ, հիանալի..., դիա-
 լեկտիկա, ցելսիուս, կալցիում, էակ, անէանալ, բապեական, խաբեություն
 և այլն:

§ 139. Չայնավորական զուգորդություններում, անկախ գրությամբ
 արտահայտվելուց թե շարտահայտվելուց, 3 ձայնակապը հաջորդ ձայ-
 նավորի հետ է կապակցվում և վանկ կազմում, հմմտ., օրինակ, խը-նա-
 յել—խընա-յո-ղու-թյուն—խը-նա-յո-ղա-բար—խը-նա-յո-րեն—խը-նա-
 յում (այլև՝ խը-նա-յվել): ծա-ռա-յել—ծա-ռա-յա-կան—ծա-ռա-յոզ—
 ծա-ռա-յու-թյուն. բա-րո-յա-կան—բա-րո-յա-պես—բա-րո-յա-զուրկ...,
 այլև՝ լիտպես—լի-(յ)ա-պես, լի-(յ)ա-զոր, լի-(յ)ա-վին, լի-(յ)ա-թյուն,
 գոր-ծու-նե-(յ)ու-թյուն և այլն:

Ինչպես օրինակներից էլ կարելի է նկատել, այն բառերում, որոն-
 ցում 3 ձայնակապը գրությամբ չի արտահայտվում, գրավոր ու բանա-

վոր տարբեր կերպ են վանկատվում (տե՛ս § 119, գ). ընդ որում հաճախ
 այնպես է պատահում, որ գրային արտասանության ազդեցությամբ 3
 ձայնակապը կամ լիովին դուրս է մղվում, կամ շատ թույլ է հնչվում:

§ 140. Նկատելի է նաև մի այլ երևույթ. 3 կիսաձայնը մի կողմից
 եթե ձայնի տեսակարար կշռով ու կազմությամբ իրոք շատ մոտ է ի ձայ-
 նավորին և Մ. Աբեղյանի բնորոշմամբ «թույլ ի ձայնավոր է»⁵⁹, ապա
 մյուս կողմից էլ, պետք է ասել, նրան մոտ ու աղերսակից են ի և և (է)
 ձայնավորները, որոնք նման հանգամանքով պայմանավորված՝ ինչ-ինչ
 դեպքերում փոխարինվում կամ պարզապես 3 են հնչվում, ինչպես, օրի-
 նակ. օրհորդ (= օրյորդ), հեֆիաթ (= հեթյաթ), կրիա (= կրյա), ամբիոն
 (= ամբյոն): խալիխար (= խալյար), ամերթա (= ամյոթա), ֆելիետոն
 (= ֆելյետոն), ակադեմիա (= ակադեմյա), ռադիո (= ռադյո), միլիարդ
 (= միլյարդ) և այլն (տե՛ս § 395, 3):

Այդպիսի բառերը նույնպես գրավոր ու բանավոր տարբեր կերպ են
 վանկատվում, և վերջին դեպքում, իբրև կանոն, մի վանկ պակասում է
 նրանց կազմում:

Նման արտաբերությունը հիմնականում հատուկ է ժողովրդախոսակ-
 ցական լեզվին, որին էլ հաճախ հետևում են բանաստեղծները իրենց
 շափածո ստեղծագործություններում՝ պահանջվելիք վանկերի քանակը
 խախտած չլինելու համար (ի դեպ, այդպես է գործածել հեֆիաթ > հեֆ-
 յաթ բառը Ե. Չարենցը «Ես իմ անուշ Հայաստանի» բանաստեղծության
 մեջ):

ՇԵՇ

§ 141. Շեշտը լեզվական այնպիսի միավոր է, որը սերտորեն կապ-
 վում է լեզվի հնչյունական կազմի և նրա բաղադրիչ մասերի՝ հնչանա-
 խաղասություն, հնչատակտի (հնչաշարույթի), հնչաբառի, հնչավանկի և
 հնչյունի հետ: Ընդ որում՝ ի տարբերություն դրանց, որ միագծային
 (ուղղագծային) տարրեր են, շեշտը վերագծային (վերհատույթային) հըն-
 յունական միավոր է և, իբրև այդպիսին, տարբեր լեզուներում տարբեր
 արտահայտություններ է ունենում:

Շեշտը ըստ ձայնի բնույթի լինում է ուժգնային, երաժշտակա՞ն և
 փակային, իսկ ըստ կիրառության՝ բառային, շարույթային, բերական-
 նական կամ տրամաբանական:

§ 142. Հայերենին ընդհանրապես հատուկ է ուժգնային շեշտը, որը
 և գործածվում է թե՛ բառերում, թե՛ շարույթներում և թե՛ ամբողջական
 նախադասություններում: Մ. Աբեղյանը մանրազննորեն զբաղվելով հա-
 չերենի շեշտի ուսումնասիրությամբ՝ իրավացիորեն նշել է, որ այն «երեք
 տեսակ է՝ բառի շեշտ, խոսքի (իմա՝ նախադասության— Ա. Մ.) շեշտ

⁵⁹ Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 88:

և քերականական (իմա՝ շարույթային— Ա. Մ.) շեշտու Բառի շեշտով՝ բառի մի վանկը մյուս վանկերից ավելի ուժեղ է արտասանվում. իսկ խոսքի շեշտով՝ բառի մի վանկը ամբողջ խոսքի (և ոչ միայն մի բառի) մյուս վանկերից ավելի ուժեղ է արտասանվում: Քերականական շեշտով միանում են երկու և ավելի բառեր՝ մի բարդ գաղափար արտահայտելու համար. այդ բառերից գերադաս բառը համեմատաբար ավելի ուժեղ է շեշտվում, քան մյուսները⁶⁰:

§ 143. Բառային (բառի) շեշտը բառի վանկերից մեկի ավելի ուժեղ արտաբերությունն է: Ըստ այդմ էլ ամեն մի բառ իր շեշտն ունի, որն ընդհանրապես ընկնում է նրա վերջին վանկի ձայնավորի վրա, համառ., օրինակ, ֆաղա՛ֆ—ֆաղաֆացի՛—ֆաղաֆացիակա՛ն—ֆաղաֆացիականու՛թյուն և ֆաղա՛ֆ—ֆաղաֆի՛—ֆաղաֆի՛ց—ֆաղաֆո՛վ—ֆաղաֆո՛ւմ—ֆաղաֆնե՛ր—ֆաղաֆների՛—ֆաղաֆների՛ց—ֆաղաֆներո՛վ—ֆաղաֆներո՛ւմ քառերն ու բառաձևերը, որոնցում իրոք շեշտվում և ավելի ուժեղ են արտաբերվում վերջին վանկերը:

Շեշտակիր վանկերը այդպիսով ոչ միայն տարբերվում են մյուս վանկերից, այլև հակադրվում են նրանց և կազմում յուրատեսակ հակադրամիասնություն: Նկատելի է նաև, որ շեշտը երբեք անփոփոխ չի մնում և բառի աճման դեպքում տեղաշարժվում և նույնպես ընկնում է նոր բառի կամ բառաձևի վերջին վանկի ձայնավորի վրա:

§ 144. Բայց սա բացարձակ օրենք չէ, և ինչպես արձանագրված է հայ լեզվաբանական գրականության մեջ, դեպքեր կան, երբ շեշտը բառի ոչ թե վերջին, այլ վերջընթեր կամ առաջին վանկի վրա է ընկնում: Շեշտը այդպես է գործածվում՝

ա) Ը որոշյալ հոգով վերջացող բառերում՝ նրա թույլ ձայնավոր լինելու պատճառով, ինչպես, օրինակ՝ աշակե՛րտը—աշակե՛րտնե՛րը, որոշո՛ւմը—որոշումնե՛րը, ֆնեությո՛ւնը—ֆնեությունե՛նրը, օ՛րը—օրե՛րը, ընկե՛րոջ—ընկերո՞ջը, գարնա՛ն—գարնա՛նը և այլն:

բ) Մեկուկես վանկանի բառերում, ինչպես՝ ա՛ստ(ը)ը, ա՛րկ(ը)ը, ա՛նգ(ը)ը, բա՛նձ(ը)ը, կա՛րձ(ը)ը, բա՛րձ(ը)ը, ցա՛ծ(ը)ը, դո՛ւստ(ը)ը, ա՛ւստ(ը)ը, փո՛ֆ(ը)ը, կո՛ն(ը)ը, մե՛ղ(ը)ը, մա՛ն(ը)ը, ծա՛ն(ը)ը, ֆա՛ղց(ը)ը, սա՛ն(ը)ը, վա՛գ(ը)ը, տա՛գ(ը)ը, տա՛ր(ը)ը, խա՛ն(ը)ն, դա՛ն(ը)ն..., այլև՝ լիաձե՛ն(ը)ն, վե՛նա՛նձ(ը)ն, բյուրա՛վ(ը)ն, մանրամա՛ս(ը)ն և այլն:

գ) Բաղաձայնից հետո՝ ստացական, դիմորոշ, այլև՝ ցուցական հոգով բառերում, ինչպես, օրինակ՝ ընկե՛ր(ը)ս— իմ ընկե՛րը, ընկե՛րնե՛ր(ը)ս— իմ ընկերները, գրֆի՛ց(ը)ս— իմ գրքից, գրֆերի՛ց(ը)ս— իմ գրքերից, ուսանո՞ղ(ը)դ— թո ուսանո՞ղդ, ուսանո՞ղդ, ուսանողի՛ցդ— թո ուսանողի՛ցդ, քեզնի՛ց՝ ուսանողի՛ցդ, աշխարհո՞ւմ(ը)ս— այս աշխար-

հո՞ւմ («Աշխարհումս այս չիմ քաշի, քանի վուր ջան իս ինձ ամա», Սալաթ-Նովա), օրե՛ր(ը)ս— այս օրե՛րը և այլն:

Մանրություն.— Այսպիսի դեպքերում վերջնավանկը ևս Ը-ով է կազմվում, որը և միայն տողադարձի ժամանակ է դրույթամբ արտահայտվում:

դ) Մի խումբ երկվանկ բառերում, ինչպես՝ ա՛րդե՛ն, գո՛նե՛ն, գո՛ւցե՛ն, դա՛րձյալ, թե՛պե՛տ, թե՛ն, ի՛սկույն, հա՛նկարձ, նո՛ւյնիսկ, մի՛թե՛ն և այլն: Քիչ թվով բազմավանկ (եռավանկ, քառավանկ) բառեր կան, որոնցում առաջին վանկն է շեշտվում, ինչպես՝ մա՛նավանդ, նա՛մանավանդ, տա՛սներոդ, վե՛ցերոդ, ո՛րերոդ և այլն: Այսպիսի բառերը կոչվում են նախահարաշեշտ, իսկ վերջընթեր վանկի վրա շեշտ կրող բառերը՝ հարաշեշտ բառեր:

§ 145. Այսքանով, սակայն, շեշտադրական բոլոր շեղումները չեն ավարտվում: Շեշտադրությունը, իբրև հնչյունական վերահատույթային լեզվական երևույթ, իր նաև այլ արտահայտություններն ունի, որոնք պայմանավորվում են բառերի բնույթով, ձևաբանական կառուցվածքով ու բաղադրությամբ, վանկաբանակույթյամբ, կապակցելիությամբ, շարահյուսական կիրառությամբ, ինչպես նաև արտասանական այն ընդհանուր օրենքներով ու օրինաչափություններով, որ հատուկ են հայ նոր գրական լեզվին: Ըստ այդմ էլ շեշտադրությամբ իրարից զգալապես տարբերվում են պարզ բառերը բարդ բառերից, համադրական բարդությունները՝ վերլուծական բարդություններից, իսկական բարդություններից կցական բարդություններից, միահնչյուն կամ միավանկ բառերը՝ բազմահնչյուն կամ բազմավանկ բառերից, համադրական ձևերը՝ քերականական վերլուծական ձևերից:

Եվ իսկապե՛ս. եթե պարզ բառերում և համադրական իսկական բարդություններում շեշտը շատ ավելի կայուն է և ընդհանուր առմամբ ընկնում է վերջին վանկի վրա, ապա շեշտվածական (հարադիր, կրկնավոր, բաղյուսական) ու կցական բարդություններում, ինչպես նաև բազմավանկ համադրական բարդ բառերում և քերականական վերլուծական մի շարք ձևերում հաճախ այլ կերպ է արտահայտվում:

Բացի այդ, բառերն իրարից տարբերվում են նաև շեշտերի քանակով. բառեր կան, որոնք մի շեշտ են առնում և կոչվում են միաշեշտ բառեր. բառեր էլ կան, որոնք երկու՝ մի գլխավոր ու մի երկրորդական շեշտ են առնում և կոչվում են երկշեշտ բառեր:

§ 146. Հայերենում երկու՝ գլխավոր ու երկրորդական շեշտ են առնում՝

ա) Հարադրավոր բայերը, որոնց մեջ գլխավոր շեշտն ընկնում է հարադրի, իսկ երկրորդական շեշտը՝ բայական բաղադրիչի վրա, ինչպես, օրինակ՝ լա՛ց լինե՛լ, կո՛ւչ ածե՛լ, բա՛փ առնե՛լ, դո՛ւս ընկնե՛լ, վե՛ր կենա՛լ, սի՛րտ աճե՛լ..., ակա՛նջ դնե՛լ, գլո՛ւխ բերե՛լ, կաթվածա՛նա՛ր լինե՛լ, աշֆի՛ ընկնե՛լ, աշֆո՛վ աճե՛լ, ուլֆի՛ց գճա՛լ և այլն:

⁶⁰ Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի սաղառնություն (Երկեր, Ե, էջ 19):
74

Հակառակ սրանց, զուտ միավանկ բաղադրիչներից կազմված հարադրավոր բայերում շեշտվում է միայն հարադիրը, օրինակ՝ ցո՛ւյց առալ, մա՛ն գալ, վա՛գ տալ, նե՛րս գալ, շո՛ւտ տալ և այլն:

Մանրություն.— Այսպիսի հարադրավոր բայեր են կազմվում միայն միավանկ բայ բաղադրիչով:

բ) Հարադրական կրկնավորները, որոնց դեպքում նույնպես գլխավոր շեշտը՝ առաջին, իսկ երկրորդականը՝ երկրորդ բաղադրիչի վերջնականի վրա է ընկնում, օրինակ՝ արա՛գ-արա՛գ, հեռո՛ւ-հեռո՛ւ, սիրո՛ւն-սիրո՛ւն, կամա՛ց-կամա՛ց, երկո՛ւ-երկո՛ւ, կապո՛ւյտ-կապո՛ւյտ... դատա՛րկ-մատա՛րկ, աթո՛ն-մաթո՛ն, սպա՛ն-սպո՛ն, հարա՛յ-հուրա՛յ և այլն:

Միավանկ բառերից կազմված կրկնավորներում շեշտվում է նույնպես միայն առաջին բաղադրիչը, ինչպես՝ շո՛ւտ-շուտ, լա՛վ-լավ, վա՛տ-վատ, նո՛ր-նոր, սո՛ւտ-սուտ, մե՛կ-մեկ, ֆի՛շ-ֆիշ, սո՛ւտ-մուտ, ֆի՛շ-միշ և այլն:

գ) Մի շարք՝ հիմնականում բաղադրյալ համադրական բառեր, որոնց դեպքում, սակայն, ի տարբերություն վերլուծական բարդությունների, գլխավոր շեշտը ոչ թե նախորդ, այլ վերջին վանկի վրա է ընկնում, ինչպես, օրինակ՝ գիտա՛նետագոտակա՛ն, օրա՛նավակայա՛ն, գրա՛նենաղա՛տ, այսու՛հետև՛, այնու՛ամենայնի՛վ, մանրա՛մասնագե՛ն, բարո՛յապե՛ս և այլն:

դ) Թաղիյուսական բարդություններ, որոնց դեպքում ևս գլխավոր շեշտը՝ առաջին, իսկ երկրորդականը հաջորդ բաղադրիչի վերջին վանկի վրա է ընկնում, ինչպես, օրինակ՝ կա՛րգ ու կանո՛ն, լա՛ց ու կո՛ծ, մա՛յր ու աղջի՛կ, երկա՛ր ու բարա՛կ, տե՛ր ու տնօրե՛ն, տարի՛ ու կե՛ս, ծի՛լ ու ծաղի՛կ և այլն: Երբ սակայն, բաղադրիչները միանում ու կցական բարդություն են տալիս, նրանցից միայն երկրորդն է շեշտ ստանում, համառ., օրինակ՝ ա՛ղ ու հա՛ց—աղուհա՛ց, ա՛հ ու դա՛ղ—ահուդո՛ղ, կո՛շոտ ու կոպի՛տ—կոշտուկոպի՛տ, մե՛ծ ու փո՛ք—մեծուփո՛ք, խե՛ղճ ու կրա՛կ—խեղճուկրա՛կ և այլն:

Սրանցից բացի կան նաև որոշ, հատկապես դերանուններից, թվականներից կազմված, կցական բարդություններ կամ ածանցավոր բառեր, որոնց «շեշտը կարող է դրվել թե՛ առաջին և թե՛ վերջին վանկերի վրա»⁶¹, օրինակ՝ ա՛յսխան—այսխա՛ն, ա՛յդխան—այդխա՛ն, ա՛յսպես—այսպե՛ս, ա՛յդտեղ—այդտե՛ղ, ի՛նչպես—ինչպե՛ս, ի՛նչպիսի—ինչպիսի՛, ե՛րկբորդ—երկբո՛րդ, ո՛րեբորդ—որեբո՛րդ, ո՛չինչ—ոչի՛նչ, այլև՛ ա՛հավառիկ—ահավասի՛կ, ա՛յնուհանդերձ—այնուհանդե՛րձ և այլն: Գնալով, սակայն, հաղթող կամ տիրապետող են դառնում վերջին ձևերը:

Կոշական անուններում ևս շեշտը հարաշարժ է և կարող է ընկնել

թե՛ առաջին, թե՛ միջին և թե՛ վերջին վանկի վրա⁶², համառ., օրինակ, հա՛յրիկ—հայրի՛կ, մա՛յրիկ—մայրի՛կ, Ա՛նդրանիկ—Անդրա՛նիկ—Անդրա՛նիկ, սի՛րեյիս—սիրե՛յիս—սիրեյի՛ս, ե՛ղբայր պատվական—եղբա՛յր պատվական և այլն:

§ 147. Շեշտը բառերի ոչ միայն ուղիղ, այլև նրանց թե՛ քերականական բոլոր ձևերում չէ, որ հանդես է գալիս վերջին վանկում: Այսպես՝ շեշտադրությամբ իրարից տարբերվում են.

ա) Բայի բուն և արգելական հրամայականները, օրինակ՝ մտի՛ր—մի՛ մտի՛ր, մտե՛՛ք—մի՛ մտե՛ք, գնա՛—մի՛ գնա, գնացե՛՛ք—մի՛ գնաք//մի՛ գնացե՛ք, մոտեցրո՛ւ—մի՛ մոտեցրո՛ւ, մոտեցրե՛՛ք—մի՛ մոտեցրե՛ք, ե՛կ—մի՛ գար//մի՛ եկ, տա՛ւր—մի՛ տար//մի՛ տուր, կե՛ր—մի՛ կե՛ր, եղի՛ր—մի՛ եղիր//մի՛ լինի՛ր և այլն, որոնցից առաջին դեպքում՝ վերջին վանկը, երկրորդ դեպքում մի՛ արգելական մասնիկն է շեշտվում:

բ) Բայի սահմանական եղանակի բաղադրյալ ժամանակների դրական և ժխտական խոնարհման ձևերը, որոնցից առաջին դեպքում՝ դերբայի վերջնականը, երկրորդ դեպքում օժանդակ բայն է շեշտվում, ինչպես, օրինակ՝ գրո՛ւմ եմ—չե՛մ գրում, գրո՛ւմ եմ—չե՛նք գրում, գրելո՛ւ (յ)եմ—չե՛մ գրելու, գրելո՛ւ (յ)եմ—չե՛նք գրելու, տեսե՛՛լ եմ—չե՛մ տեսել, գնացե՛՛լ եմ—չե՛մ գնացել, գնացե՛՛լ եմ—չե՛նք գնացել, այլև՛ կատարված է—չի՛ կատարված//կատարված չէ, նստա՛՛ծ եմ—նստա՛՛ծ չեմ//չե՛մ նստած և այլն:

գ) Բայի պայմանական եղանակի ապառնի և անցյալ ապառնի ժամանակների դրական և ժխտական խոնարհման ձևերը, որոնցից առաջին դեպքում վերջնականը, իսկ երկրորդ դեպքում դարձյալ օժանդակ բայն է շեշտվում, համառ., օրինակ, կգրե՛՛մ—կգրե՛՛նք և չե՛մ գրի—չե՛նք գրի, կգրե՛՛ի—կգրե՛՛նք և չե՛ի գրի—չե՛նք գրի, կգա՛՛մ—կգա՛՛նք և չե՛մ գա՛—չե՛նք գա՛, կգա՛՛յի—կգա՛՛յի և չե՛ի գա—չե՛նք գա և այլն: Միաժամանակ նկատելի է, որ ակզբնավանկում շեշտվող կամ զորեղ շեշտ առնող բայաձևերը երկար լինելու դեպքում հատկապես նաև երկրորդական (թույլ) շեշտ են ունենում, որ վերջին վանկի վրա է ընկնում, օրինակ՝ մի՛ զարմանա՛//մի՛ զարմացի՛ր, մի՛ զարմանա՛ք//մի՛ զարմացե՛՛ք, մի՛ բարձրացրո՛ւ—մի՛ բարձրացրե՛՛ք, չե՛մ անհանգստանում —չե՛նք անհանգստանում, չե՛ի անհանգստանում—չե՛նք անհանգստանում և այլն:

§ 148. Գլխավոր (զորեղ) և երկրորդական (թույլ) շեշտերը, սակայն, բոլոր դեպքերում ճիշտ նույն ուժով կամ միատեսակ չեն արտաբերվում: Նախադասության (խոսքի) մեջ ավելի ուժեղ են շեշտվում առավել կարևոր՝ նյութական իմաստ ունեցող բառերը (գոյական, բայ, ածական, թվական, դերանուն, մակբայ), ընդհանուր նշանակություն

⁶¹ Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տաղաչափություն, էջ 19—20:

⁶² Տե՛ս այդ մասին հատկապես Հր. Անառյան, Կրկնաբայի քերականություն հայոց լեզվի, հտ. 6, էջ 337:

ունեցող, հարաբերություններ ցույց տվող բառերը, ինչպես են՝ շողկապ-
ները, ետադրությունն ու նախադրությունները և օժանդակ կամ էական
կոչված բայը (եմ, լինիմ) իբրև խոսքի հանգույց»⁶³:

Այս կարգի, հիմնականում միավանկ, բառերն էլ իրենց նախորդ
կամ հաջորդ բառի հետ մի ամբողջություն կազմելով՝ շեշտից զրկվում
կամ առանց դրան են գործածվում: Ընդ որում՝ նախադաս գործածվող-
ները կոչվում են նախաճար (պրոկլիտիկ), իսկ ետադասները՝ վերջաճար
(էնկլիտիկ) բառեր:

Նախահար բառեր են, օրինակ, ի (ի գիտություն, ի նշանավորումն,
ի փառս), առ (առ այսօր, առ հայրենիքը, առ այն), մի (մի խոսքով,
մի տեղ), տի<պիտի («Ու տի ծագի հանուր կյանքի արշալույսը վառ
հագած», Հովհ. Թումանյան), ինչ (ինչ խոսք, ինչ իմանաս), ըստ (ըստ
որում, ըստ էության, ըստ իս, ըստ ինքյան) և այլն:

Վերջահար են, օրինակ, ա) եմ օժանդակ բայը սահմանական եղա-
նակի բաղադրյալ ժամանակներում և բաղադրյալ ստորոգյալների կազ-
մում, ինչպես՝ գրում եմ, գրե՛լ եմ, գրելո՛ւ (յ)է, նստա՛ծ էր, նստա՛ծ
էին..., նա մա՛րդ է, ես ուսանո՛ղ եմ, մենք ուսանո՛ղ ենք, վարդը կառ-
մի՛ր է, վարդերը կառմի՛ր են և այլն. բ) մի քանի եղանակավորող կամ
թարմատար բառեր, ինչպես՝ էլ (Ծս էլ գիտեմ, Բոլորն էլ մեզ ճանաչում
են), իսկ (Ժամանակ իսկ չի կորցնում, Ասելն իսկ մեկ է լինում), որ
(Երբ որ խոսում է..., Հենց որ տուն է մտնում...), մի/մը (արևմտհ.՝
պահ մը, էրիկ մը) և այլն. գ) հետ, պես, մոտ, դեմ, մեջ, տեղ միավան-
կանի ետադրությունները, երբ հատկապես ձայնավորահանգ խնդիրների
հետ են գործածվում, օրինակ՝ կրակի՛ հետ (խաղ շեն անում), աչքի
լույսի՛ պես, սեղանի՛ մոտ, բջճամո՛ւ դեմ, օրվա՛ մեջ և այլն:

Մանրորոշում.— Մ. Արեղյանը վերջահար է համարել նաև «բոլոր հոգերը՝ ըն-
կերթս, ընկերդ, ընկերը» (Հայոց լեզվի տաղաչափություն, էջ 27):

§ 149. Այս ամենն էլ պարզորոշ ցույց է տալիս, որ բառային շեշ-
տը արևելահայ գրական լեզվում իրոք բազմազան արտահայտություն-
ներ ունի, որոնք իրենց հերթին, անշուշտ, նպաստում են խոսքի ներ-
դաշնակությանը, դարձնում այն ավելի բազմերանգ, հնչեղ ու գեղեցիկ:
Ավելացնենք, որ ինչպես արևելահայ, այնպես էլ արևմտահայ գրական
լեզուներում բառային շեշտերը ինչ-ինչ թեկերով կապվում են բարբա-
ռային շեշտերի հետ, որոնք և «կը» ճյուղի բարբառների մեծ մասում
եթե վերջնավանկի, ապա «ու» ճյուղի շատ բարբառներում վերջընթեր
վանկի վրա է ընկնում, օրինակ, ե՛րազ, ա՛շխարհ, հաբսա՛նիք, ա՛սում
եմ և այլն⁶⁴:

§ 150. Տրամաբանական շեշտը, որ նաև շարահյուսական, խոսքի,

⁶³ Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տաղաչափություն, էջ 27:

⁶⁴ Այդ մասին տե՛ս Հր. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հտ:
6, էջ 337, Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տաղաչափություն, էջ 20—21:

հետորական, ճարտասանական շեշտ է կոչվում, այն շեշտն է, որ ոչ
թե մի առանձին բառի, այլ ամբողջական նախադասության է վերաբե-
րում, և որի դեպքում էլ այն բառի վանկն է ավելի ուժեղ արտասան-
վում, որի վրա խոսողն առանձնակի ուշադրություն է դարձնում՝ նոր
կամ տարբեր նշանակություններ արտահայտելու համար: Այսպես՝ իրա-
րից տարբեր նշանակություն են արտահայտում «Այսօր ես եմ (և ոչ մի
ուրիշը) գնալու թատրոն», «Ես այսօր (և ոչ՝ մի այլ օր) եմ գնալու թա-
տրոն», «Թատրոն (և ոչ՝ մի այլ տեղ) այսօր ես եմ գնալու», «Ես այսօր
գնալու եմ (և ոչ՝ այլ բան անելու) թատրոն» և կամ՝ «Նա (և ոչ՝ մի ու-
րիշը) ճշտորեն կատարեց իր խոստումը», «Ճշտորեն (և ոչ՝ այլ կերպ)
նա կատարեց իր խոստումը», «Նա ճշտորեն կատարեց (և ոչ՝ այլ բան
արեց) իր խոստումը», «Իր խոստումը (և ոչ՝ այլ բան) նա ճշտորեն
կատարեց», «Նա իր (և ոչ՝ մի ուրիշի) խոստումը ճշտորեն կատարեց»
նախադասությունները բառերի տարբեր շեշտադրությամբ:

Տրամաբանական շեշտը ևս սովորաբար ընկնում է շեշտվող բառի
վերջին վանկի ձայնավորի վրա և համընկնելով բառային շեշտին՝ դրա-
նից տարբերվում է ավելի ուժեղ արտաբերությամբ:

§ 151. Ինչպես բառային, այնպես էլ տրամաբանական շեշտը իր
զանազան արտահայտություններն ունի: Երբ նախադասությամբ մի նոր
կամ հայտնի, ծանոթ բան է ասվում, հավասար շեշտվում են նրա բո-
լոր մասերը, իսկ երբ, ասենք, «մի բան կրկնվում կամ հակադրվում է
մի այլ բանի»⁶⁵, տրամաբանական շեշտ են առնում այն բառերը, որոն-
ցով նրանք են արտահայտվում, ինչպես, օրինակ՝ «Նա միա՛յն այդ գի-
տի», «Մ. Աբեղյանը ոչ միա՛յն լեզվաբան, այլև մեծ գիտնական է»,
«Դու կյա՛նքն ես տեսել, դու կյա՛նքն ես հիշում» (Վ. Տերյան), «Եվ իմ
հոգում կա մի շքնաղ երազ, և՛ սուրբ արտասուք, և՛ սեր անսահման»,
«Ոգիս ազատ է, ես շեմ հանդուրժում իմ վրա իշխող ո՛չ մի զորություն,
Ո՛չ օրենք, սահման, ո՛չ ճակատագիր, ո՛չ շար ու բարի, և ո՛չ դատաս-
տան» (Ավ. Իսահակյան): Ինչպես օրինակներից էլ կարելի է նկատել,
տրամաբանական շեշտը, իբրև կանոն, արտահայտվում է գրավոր խոս-
քում:

§ 152. Շարույթային կամ փերականական շեշտը այն շեշտն է, որ
իր վրա է կրում շարույթների կամ միավորյալ բառախմբերի գերադաս
անդամը: «Մեռնող արևը լվերջին շողերով ոսկեզօծում է/ լեռան կա-
տարը» նախադասության մեջ, օրինակ, ինչպես Մ. Արեղյանն է նշում,
«քերականական գերադաս գոյականները՝ արևը, շողերով, կատարը հա-
մեմատաբար ավելի ուժեղ են շեշտվում, կրելով իրենց վրա քերակա-
նական շեշտ, քան նրանց ստորադաս վերադիրները՝ մեռնող, վերջին,

⁶⁵ Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տաղաչափություն, էջ 23—24:

լեռան, որոնք միայն բառի շեշտ ունին»⁶⁶: Այդպես և՛ ուժեղ են շեշտված շարույթների գերադաս անդամները հետևյալ քառատողում.

Մի՛ լաբ, բլբու/ Բեզ մի՛ տանջիր/,
/Որ փոքորիկն անհրավ/
Վա՛րդրդ սիրուն/, վա՛րդրդ կամիր/
/Թփից պոկեց/ ու տարավ... (Ալ. Մատուռյան)

Իրենց այդ հատկությունները շարույթների գլխավոր անդամների քերականական շեշտերը տարբերվում են ստորադաս անդամների շեշտերից, որոնք նույնպես միատեսակ չեն և զանազանվում են իրարից աստիճանավորումներով: «Ձմռան կապանից ազատված բնությունը» կապակցության մեջ, օրինակ, «ամենից զորեղ շեշտվում է բնությունը բառը. սրանից թույլ շեշտվում է կապանից բառը, վերջինից թույլ՝ նման և ազատված բառերը»⁶⁷:

Այսպիսով՝ շարույթային կամ քերականական շեշտը ևս իր որոշակի դերն ու կշիռն ունի հայոց լեզվի շեշտադրության համակարգում և բառային ու տրամաբանական շեշտերի հետ միասին հնչյունական այնպիսի վերհատույթային միավորի բաղադրիչ է հանդիսանում, ինչպիսին հնչեռանգն (ինտոնացիան) է:

Հնչեռանգ

§ 153. Հնչեռանգը շատ բարդ վերհատույթային հնչյունական միավոր է, որով որոշվում է խոսքի և նրա բաղադրիչ մասերի (նախադասություն, շարույթ, բառ) արտասանական բնույթը: Պատկանելով լեզվի արտահայտության պլանին՝ այն, ինչպես ընդունված է ասել, արտասանվող խոսքի ձայնային-առողանական բոլոր տարրերի՝ ձայնի հիմնական տոնի, դադարների, իջեցման և բարձրացման, մեղեդու, ուժգնության, տևողության, երանգի (տեմբր), շեշտի և այլն սերտ փոխկապակցված ամբողջությունն է և, իբրև այդպիսին, շատ մեծ դեր է կատարում մարդկանց փոխադարձ հաղորդակցման գործընթացում:

Հնչեռանգը զգալիորեն հարստացնում է խոսքի արտահայտչական բովանդակությունը և միջոց է ծառայում արտահայտելու բազմազան, հատկապես շարահյուսական, զգացումային-կամային նշանակություններ: Այն բանավոր խոսքի մի կարևոր ու անբաժանելի տարրն է, որի միջոցով խոսողը իր և՛ բազմատեսակ զգացումներն ու պարումները (ուրախություն, հաճույք, հրճվանք, ոգևորություն, սեր, կարոտ..., տըխրություն, վախ, սարսափ, հեգնանք, ցավ, ափսոսանք, զզվանք, բարկություն...), և՛ խոսքի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքն (հաստա-

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 25:

⁶⁷ Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տաղաչափություն, էջ 26:

տական և հարցական՝ իրենց տեսակներով) է ցայտունորեն արտահայտում՝ դարձնելով դա ավելի հմայիչ ու նպատակասլաց:

Հնդ որում պետք է ասել, որ ամեն դեպքում հնչեռանգը գործածվում է բազմազան բաղադրիչներով, որոնք խոսքի, նրա մասերի բնույթին համապատասխան տարբեր դեր են կատարում և տարբեր դրսևորումներ ունենում. ձայնի տոնը, օրինակ, հաստատական խոսքում իջնում է (ինչպես՝ «Արամը իմ բարեկամն է»), իսկ հարցական (մանավանդ՝ հաստատական) խոսքերում, ընդհակառակը, բարձրանում (օր.՝ «Նրան ո՞վ չի ճանաչում?»). դադարներով իրարից սահմանազատվում են նախադասության անդամները և նախադասությունները. ձայնի ուժգնությամբ, բարձրությամբ, տևողությամբ, շեշտով, երանգով և այլն իրարից տարբերվում են պատմողական (օր.՝ «Հանգչում էր ֆաղափի աղմուկը», Ա. Բակունց), հարցական (օր.՝ «— էն ո՞վ էր, նանի՛, որ կանչում էր մեզ, Դու չե՞ս իմանում... ականջ առա, տե՛ս», Հովհ. Թումանյան), բացականչական (օր.՝ «է՛յ, ջան— հայրենիք, ինչքան սիրուն ես», Ավ. Իսահակյան), հրամայական (օր.՝ «Հեռացի՛ր, մոռացի՛ր, մի հրճի՛ր, ինձ այդպես, քոջ պես մի գրա...», Վ. Տերյան) բնույթի նախադասություններ:

§ 154. Հնչեռանգը ունի նաև այլ արտահայտություններ ու դրսևորումներ, որոնք եթե միասին խոսքի կամ դրա բաղադրիչ մասերի արտասանական, ապա առանձնաբար նրա իսկ ընդհանուր բնույթն են որոշում: Ըստ այդմ էլ այն լինում է երկու տեսակ՝ ավարտուն և ոչ ավարտուն:

Ավարտուն է կոչվում այն հնչեռանգը, որով ամբողջ ասույթը (ինչպես՝ բարդ ստորադասական նախադասությունների դեպքում), իսկ ոչ ավարտուն՝ այն հնչեռանգը, որով նրա առանձին մասերը կամ բաղադրիչներն են ավարտվում (ինչպես՝ բարդ համադասական նախադասությունների դեպքում):

Հնչեռանգը այս կամ այն չափով կապվում է երաժշտության, տրամաբանության, քերականության, հատկապես՝ շարահյուսության հետ և զրավոր խոսքում էլ ըստ կարելիության արտահայտվում է կետադրական նշանների միջոցով: Բանավոր խոսքի իրողություն լինելով ու բազմազան նրբերանգներ ունենալով՝ հնչեռանգը, բնականաբար, հնարավոր չէ զրավոր լրիվ արտահայտել:

Այսբանով ավարտելով ժամանակակից հայոց լեզվի հնչյունական կազմի ու համակարգի քննությունը՝ արդ անցնենք հնչյունափոխությանը և տեսնենք, թե ինչ պատկեր է ներկայացնում դա այնտեղ:

ՀՆՉՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

§ 155. Հնչյունափոխությունը, ինչպես անվանումն է ցույց տալիս, լեզվի հնչյունների փոփոխության երևույթն է և վերաբերելով հնչյունաբանությանը՝ դրա ուսումնասիրության կարևոր խնդիրներից մեկն է հանդիսանում: Եվ իսկապե՛ս. հնչյունաբանությունը լեզվի ոչ միայն հնչյունական կազմի, հնչյունական համակարգի, նյութական նվազագույն միավորների՝ հնչյունների ու հնչույթների, այլև դրանց կրած փոփոխությունների ուսումնասիրությամբ ու լուսաբանությամբ է զբաղվում: Այդպիսով այն ավելի լայն ու հարուստ բովանդակություն է ստանում և շատ ավելի պարզ ու ամբողջական պատկերացում տալիս լեզվի հնչյունական կազմի ու համակարգի մասին:

§ 156. Պատկանելով լեզվի հնչյունական կազմին՝ հնչյունափոխությունը, անշուշտ, բարդ ու բազմաբնույթ լեզվական իրողություն է: Հրնչյունները, ինչպես լեզվաբանական գիտությունն է հավաստում, այնպիսի միավորներ են, որոնք միմյանց հետ սերտ կապի ու հարաբերության մեջ են գտնվում և խոսքի հնչյունական շղթայում ոչ թե տարանջատ, այլ միասնաբար են արտաբերվում: Այդ հիմամբ էլ լեզվում առաջ են գալիս անթիվ ու անհամար հնչյունակապակցություններ, որոնցում տարբեր գործոններով պայմանավորված՝ հնչյունները ազդում-ներգործում են միմյանց վրա և կրում զանազան փոփոխություններ:

§ 157. Խոսքի հնչյունական շղթայում իրար վրա ազդում և փոփոխություն են կրում ինչպես իրար կից կամ հարևան, այնպես էլ ոչ կից կամ մոտ հնչյունները: Սակայն նկատելի է, որ առավել մեծ շափով իրար վրա ազդում են կից՝ հարևան հնչյունները. այդպես և ավելի շատ ձայնավորներն են ազդում բաղաձայնների, քան դրանք՝ նրանց վրա:

Հնչյունների փոխազդեցությունները, անշուշտ, այսքանով չեն սպառվում. կան նաև դեպքեր, երբ ձայնավորը՝ ձայնավորի, բաղաձայնը բաղաձայնի վրա է ազդում և հնչյունական փոփոխություն առաջ բերում: Այսքանին հավելվում է և այն, որ հնչյունական փոփոխությունները ոչ թե միանգամից, այլ երկար ժամանակամիջոցում են տեղի ունենում, շարունակական բնույթ են կրում և այդպիսով, իրենց հերթին, լեզվի հնչյունական կազմի պատմական զարգացման ընթացքն են ուրվագծում:

§ 158. Արդ՝ ի՞նչ գործոններով ու հանգամանքներով են պայմանավորվել կամ պայմանավորվում հնչյունների բազմատեսակ ու բազմաբնույթ փոփոխությունները: Ինչպես լեզվական ամեն մի իրողություն, այնպես էլ հնչյունները իրենց արտասանություններով ու դրսևորումներով երբեք անփոփոխ չեն մնում: Այդ գործընթացում ամենից առաջ կարևոր դեր է խաղում սերունդների՝ միմյանց հաջորդելու հանգամանքը:

լեզվի ընդհանուր զարգացմամբ պայմանավորված՝ հնչյուններն իրենց արտասանությամբ, անշուշտ, սերնդից սերունդ ճիշտ նույնը չեն մնում և, խիստ առած, մեկի հնչարտաբերությունը ինչ-որ շափով տարբերվում է մյուսի հնչարտաբերությունից: Ընդ որում՝ ժամանակով ու հաջորդումներով ինչքան մոտ են նրանք իրար, այնքան էլ այդ տարբերությունը չնչին է ու աննշան, և, ընդհակառակը, ինչքան հեռու են իրարից, այնքան դա մեծ է ու խիստ զգալի: Այդ է հաստատում մեր հին գրական լեզուն՝ զբաբարը, որ մենք այսօր կարդում ենք աշխարհաբարյան արտասանությամբ:

§ 159. Հնչյունների փոփոխության գործոններից են համարվում նաև արտասանական (արտիկուլացիոն) բազան, հնչյունների և հնչյունակապակցությունների բնույթը, նրանց դիրքը բառում, ըստ ձայնի և աղմուկի հարաբերությունը, ըստ արտաբերության տեղի և եղանակի առնչակցություններն ու հերթագայությունները, շեշտը, բառերի ձևաբանական և բառակազմական աճումն ու փոփոխությունները, ինչպես նաև մի շարք այլ (բնակլիմայական, տնտեսական-քաղաքական, աշխարհագրական և այլն) հանգամանքներ:

Այսպիսով՝ բազմաթիվ են հնչյունների փոփոխության պատճառներն ու գործոնները, որոնցից, սակայն, առավել կարևոր ու էական են երկուք. ա) բառային շեշտը, որ բառի աճման դեպքում տեղաշարժվելով՝ հնչարտասանական փոփոխություն է առաջ բերում, և բ) հնչյունների բնույթը, այսինքն՝ այն, թե ինչ հնչյուններ ինչ հնչյունների հետ են կապակցվում, թե ինչ կողմերով ու հատկանիշներով են նրանք առնչվում ու ընդհանրանում և ինչ կողմերով կամ հատկանիշներով տարբերվում ու հակադրվում, թե արտասանական ինչ գործարանների միջոցով նրանք ինչպես են արտասանվում, և այդ գործարաններից յուրաքանչյուրն էլ ամեն դեպքում ինչ դիրք է ընդունում և երբ ու որչափ հարաշարժվում:

§ 160. Այդ բոլորի բացահայտումը կարևոր է լեզվի կրած հնչյունական փոփոխությունների ուսումնասիրության համար, որպիսի բնագավառում էլ մեծ վաստակ ունեն հատկապես Մ. Աբեղյանը, Գր. Ղափանցյանը և Հր. Աճառյանը:

Ի տարբերություն նախորդ լեզվաբան-քերականների, որոնք բավարարվել են առանձին հնչյունափոխական դեպքեր ներկայացնելով (այդպես է վարվել, օրինակ, Ա. Այտընյանը իր «Քննական քերականության» մեջ), Մ. Աբեղյանն առաջինն է պատշաճ ուշադրություն դարձրել հայ նոր գրական լեզվի հնչյունափոխությանը և լուսաբանել այն. ընդ որում եթե նա նախապես՝ «Աշխարհաբարի քերականություն» գրքում «բառակազմության ժամանակ ձայնավորների կրած փոփոխությունը» պարզապես անվանել է ձայնափոխություն և ցույց տվել, որ հնչյունափոխվում են է, ի, ու ձայնավորները և եա (>յա), ոյ (>ույ), ալ երկբարբառ-

ները բազմավանկ բառերի վերջին վանկերի և միավանկ բառերի մեջ»¹, ապա հետագայում՝ «Հայոց լեզվի տեսություն»² մեջ առաջ տանելով հայերենի հնչյունափոխության ուսմունքը, մի կողմից հարստացրել է դասական մեկնություններով՝ նշելով, որ հնչյունափոխությունը տեղի է ունենում երկար ժամանակամիջոցում և զանազան եղանակներով, մյուս կողմից՝ բնորոշ փաստերի ցուցադրմամբ ներկայացրել է առավելապես ընդհանրական-պատմական ու փոխազդեցական հնչյունափոխությունները՝ արդի հայերենում ունեցած իրենց իրական պատկերով:

§ 161. Գր. Ղափանցյանը առավել մեծ ուշադրություն է դարձրել հնչյունափոխության տեսական հարցերի վրա և ընդհանուր լեզվաբանության տեսանկյունից քննության է առել հնչյունական փոփոխությունների թե՛ տեսակները, թե՛ զարգացման ընթացքը, թե՛ մի շարք գործոններն («Ֆակտորներ») ու պատճառները և թե՛ զանազան դրսևորումները բառի տարբեր դիրքերում (սկզբում, միջում և վերջում)³:

Հնչյունափոխությունը նաև դիտել է իբրև «լեզվի զարգացման երկար ժամանակվա ընթացքում» տեղի ունեցող իրողություն և, օրինակ, նշել, որ հնչյունական փոփոխությունները «բառի մեջ կատարվում են կա՛մ որոշ հնչյունների անհետացումով, կա՛մ նորերն ավելացնելով, կա՛մ դրանց որակական փոփոխություններով և կա՛մ դրանց (հնչյունների) դասավորման՝ տեղի փոփոխմամբ: Այդ փոփոխությունները կարող են կապված լինել հնչյունի դիրքի հետ բառի մեջ (расп. բառաշարքի) կամ կարող են կատարվել անկախ այդ պայմանից»⁴:

Ի դեպ, ավելորդ չէ ասել, որ Ղափանցյանը մերժել է «հնչափոխություն» անվանումը և փոխարենը գործածել է հնչյունափոխություն, որ, անշուշտ, ավելի ճիշտ է և ընդունված է ընդհանրապես հայ լեզվաբանական-քերականական գրականության մեջ⁵:

§ 162. Հնչյունական փոփոխությունները շատ ավելի լայն ընդգրկմամբ ու հանգամանորեն է քննել Հր. Աճառյանը: Իր «Լիակատար քերականություն» 6-րդ հատորի մի գերակշիռ մասը «Ձայնափոխություն» անվամբ նա հատկացրել է հնչյունափոխությանը՝ լուսաբանելով այնտեղ նրա «ձայնական օրենքները», ձայնավորների, կիսաձայնների և բաղաձայնների հնչյունական փոփոխությունները ինչպես հնդեվրոպական լեզուներում, այնպես էլ հայերենում:

Գտնելով, որ «ձայնական օրենքները կապված են հանգամանքի, ժամանակի և տեղի հետ, նրանք մշտական չեն և ժամանակի ընթաց-

¹ Մ. Արեղյան, Աշխարհարարի քերականություն, էջ 80:

² Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 97—120:

³ Գր. Ղափանցյան, Ընդհանուր լեզվաբանություն, էջ 79—142:

⁴ Նույն տեղում, էջ 90:

⁵ Միայն Գ. Զահուկյանն է, որ Մ. Արեղյանին չհիշատակելով՝ նրա պես «Հնչափոխություն» անվանումն է գործածում:

քում փոփոխական են»⁶, Հր. Աճառյանը ամեն անգամ առաջնորդվել է պատմականության սկզբունքով և լեզվական հարուստ փաստերի հիման վրա ցույց տվել, թե հնչյունական իրողությունները ինչ պատկեր են ներկայացնում հնդեվրոպական ժառանգ լեզուներում և գրաբարում, միջին հայերենում, բարբառներում ու նոր հայերենում՝ ամբողջությամբ վերցրած:

Բացի այդ, նա նաև հնչյունափոխությունների տեսակների տարբերակում է կատարել և նշել, որ դրանք լինում են՝ ա) առաջատվական, որ արդյունք է բազմաթիվ անկատելի հաջորդական փոփոխությունների, որոնք դարեր ամբողջ գործելուց հետո հասել են մի որևէ վախճանական ձևի⁷, բ) անմիջական, որի դեպքում «փոփոխությունը կատարվում է անմիջապես ու բուսական», և գ) նմանողական, որ առաջանում է «իմաստով իրար հետ կապակցություն (անալոգիա) ունեցող երկու տարբեր բառերի շփոթմամբ»⁸:

Կարևոր է և այն, որ Հր. Աճառյանը միաժամանակ որոշել է դրանց տարբերությունները, նշել, որ առաջատվական (իմա՛ շեշտափոխական և ընդհանուր-պատմական) հնչյունափոխությունները «ընդհանուր բնույթ ունեն և հատուկ են լեզվի մեջ միևնույն ժամանակ գտնված բոլոր բաներին», իսկ մյուսները՝ անմիջական և նմանողական հնչյունափոխությունները, «մասնավոր բնույթ ունեն և հատուկ են լեզվի միայն որոշ բառերին»⁹:

Նմանապես նա նաև նշել է, որ ինչպես առաջատվական, այնպես էլ «անմիջական և նմանողական ձայնափոխությունները (= հնչյունափոխությունները)» ոչ թե «լեզվի բոլորովին անկարգ ու անկանոն», այլ այնպիսի երևույթներ են, որոնք նույնպես ունեն իրենց հատուկ օրենքները:

Այս տեսանկյունից բազմազան լեզուների փաստերի համեմատությամբ ու բնորոշ օրինակների ցուցադրմամբ Աճառյանը քննել ու լուսաբանել է նաև այդ՝ փոխազդեցական հնչյունափոխությունները՝ իրենց այնպիսի տարատեսակներով, ինչպիսիք են, ասենք, նմանաբանությունը, համեմատությունը, տարմամությունը, խաչաձևումը, տեղափոխությունը, սղումը և կրճատումը, հարակցումը կամ հավելումը, հարասությունը, նախասությունը, թյուրմըմունումը և այլն¹⁰:

§ 163. Հայերենի հնչյունափոխության ուսումնասիրությունը, անշուշտ, առաջ է տարվել նաև հետագայում. ինչպես դպրոցական ու բուհական դասագրքերում ու ձեռնարկներում, այնպես էլ առանձին աշխա-

⁶ Հր. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հտ. 6, էջ 406:

⁷ Հր. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հտ. 6, էջ 389:

⁸ Նույն տեղում, էջ 390:

⁹ Նույն տեղում, էջ 679:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 679—772:

տանքներում այն քննվել ու ներկայացվել է գլխավորապես իր շատ ավելի ընդհանուր ու ամենահիմնական իրողություններով¹¹։ Նկատելի է նաև, որ որոշ հարցեր նրանցում ավելի հստակորեն են պարզաբանվել, հնչյունական մի շարք փոփոխություններ ներկայացվել են նոր փաստերով ու օրինակներով, ցույց է տրվել, թե հայոց լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում նրա հնչյունական կազմում հնչյունական ինչ նոր փոփոխություններ են տեղի ունեցել, հնչյունական ինչ տարրընթացություններ կան այսօր և հնչյունափոխական զարգացման ինչ միտումներ են նկատվում և այլն։

§ 164. Այսպիսով՝ իր զարգացման ճանապարհին հայ լեզվաբանական միտքը զգալի նվաճումներ է ձեռք բերել հայոց լեզվի հնչյունափոխության ուսումնասիրության բնագավառում և նշանավորվել ինչպես տեսական, այնպես էլ գործնական արժեք ունեցող մի շարք դրույթներով։ Բայց սա, իհարկե, չի նշանակում, թե այն բոլոր կողմերով կամ ամբողջապես սպառիչ լուծում է ստացել և նոր քննության կամ նկարագրության կարիք չի զգում. ամենևին։

Հնչյունափոխությունը լեզվի հնչյունական կազմի երկարատև զարգացման արդյունք լինելով և շարունակական ընթացք ունենալով, ինչպես ասվել է, բավական բարդ ու բազմաբնույթ երևույթ է. ուստի՝ կան (և չեն կարող չլինել) նաև հնչյունական իրողություններ, որոնք բավարար չափով չեն լուսաբանվել կամ բոլորովին քննության չեն արժանացել։ Սրան պետք է ավելացնել, որ սերտորեն կապվելով նաև քերականության, բառագիտության, ուղղագրության ու ուղղախոսության հետ՝ հնչյունափոխությունը այդ տեսակետից ևս մեծ կարևորություն է ներկայացնում և նույնպես նորովի ուսումնասիրության պահանջ առաջադրում։

ՀՆՉՅՈՒՆԱՓՈՒՅՈՒՄՆԵՐԻ ՏԵՄԱԿՆԵՐԸ

§ 165. Տարբեր հանգամանքներով պայմանավորված՝ լեզվի հնչյունական կազմում տեղի են ունենում իրարից տարբեր հնչյունական փոփոխություններ։ Այդ՝ տարբեր հնչյունական փոփոխություններով էլ որոշվում են հնչյունափոխության տեսակները։

Ինչպես այլ լեզուներում, այնպես էլ հայերենում հնչյունափոխությունը լինում է երեք տեսակ. ա) հնչյունափոխություն, որ կապվում է բառաշեշտի հետ և կոչվում է դիֆթալիս կամ շեշտափոխական հնչյունա-

փոխություն. բ) հնչյունափոխություն, որ կապվում է լեզվի հնչյունական կազմի պատմական զարգացման հետ և կոչվում է պատմական կամ ընդհանուր պատմական հնչյունափոխություն. գ) հնչյունափոխություն, որ կապվում է բառերում հնչյունների փոխադրեցության հետ և կոչվում է փոխադրեցական կամ ընդհանրական հնչյունափոխություն։

§ 166. Իբեևց բնույթով տարբերվելով՝ այդ երեք տեսակի հնչյունափոխությունները, սակայն, իրարից ամբողջապես կտրված ու սահմանազատված չեն. բոլոր դեպքերում դրանք նաև պատմական, լեզվի հնչյունական կազմի զարգացման ընթացքում առաջ եկած փոփոխություններ են և ինչ-ինչ թելերով համակցվելով՝ մի ամբողջություն են կազմում և միասնաբար էական դեր խաղում լեզվի կառուցվածքում։ Արդ՝ տեսնենք, թե ինչ պատկեր են ներկայացնում հնչյունափոխության այդ երեք տեսակները առանձին-առանձին։

1. ՇԵՇՏԱՓՈՒՅՈՒՄՆԵՐԻ ՀՆՉՅՈՒՆԱՓՈՒՅՈՒՄՆԵՐԻ

§ 167. Շեշտափոխական է կոչվում այն հնչյունափոխությունը, որը պայմանավորված է բառի շեշտի տեղափոխությամբ. ուստի և՛ նրա հիմնական գործոնը (ֆակտորը) շեշտն է, որը եթե նախադրաբար շերտանում բառերի նախավերջին (նախընթեր), ապա ինչպես գրաբարում, այնպես էլ ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում նրանց վերջին վանկի ձայնավորի վրա է ընկնում (տե՛ս § 143) և տեղաշարժվելով առաջ բերում մի շարք հնչյունական փոփոխություններ, հմմտ., օրինակ՝ գի՛ր—գրի՛—գրի՛ց—գրո՛վ..., գրե՛ր—գրերի՛—գրերի՛ց—գրերո՛վ. ամի՛ս—ամսվա՛—ամսո՛ւմ—ամսական—ամսաթի՛վ. խո՛ւմբ—խմբի՛—խմբո՛ւմ խմբե՛ր—խմբերի՛ց—խմբերո՛ւմ—խմբել—խմբակ—խմբագի՛ր—խմբագրական. ժողովո՛ւրդ—ժողովրդի՛—ժողովրդի՛ց—ժողովրդական. սե՛ր (< սէր)—սիրո՛—սիրո՛վ—սիրայի՛ն. տե՛ր (< տէր)—տիրո՛ջ—տիրել—տիրական—տիրապետություն. հանդե՛ս (< հանդէս)—հանդիսանա՛լ—հանդիսավո՛ր—հանդիսություն. լո՛ւյս (< լոյս)—լուսավո՛ր—լուսի՛ն—լուսամո՛ւտ. ողջո՛ւյն (< ողջոյն)—ողջունել. մատյա՛ն (< մատեան)—մատենագի՛ր—մատենագրա՛ն. գործունյա՛լ (< գործունեայ)—գործունեություն և այլն։

§ 168. Շեշտի տեղափոխությամբ ոչ թե բոլոր հնչյունները, այլ որոշ ձայնավորներ ու երկհնչյուններ են հնչյունափոխվում։ Ընդհանուր առմամբ դա բացատրվում է նրանով, որ շեշտը, իբրև վերհատույթային հնչյունական միավոր, հատուկ է միայն ձայնավորներին, որոնք և բառի աճման դեպքում հնչյունափոխվում են։ Բայց հայտնի է, որ կան նաև ձայնավորներ ու երկհնչյուններ, որոնք այդ կանոնին չեն ենթարկվում և միշտ՝ բառերի թե՛ ձևաբանական փոփոխությունների, թե՛ բաղադրությունների ժամանակ անփոփոխ են մնում։

¹¹ Տե՛ս Ա. Ղարիբյան, Հայոց լեզու, Երևան, 1962, էջ 69—71, Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, էջ 90—95, Է. Բ. Աղայան, Լեզվաբանության հիմունքներ, էջ 264—288, Գ. Բ. Զառուկյան, Է. Բ. Աղայան, Վ. Գ. Առաքելյան, Վ. Ա. Քոսյան, Հայոց լեզու, էջ 127—167, Վ. Առաքելյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի հնչյունաբանություն, Երևան, 1955, էջ 64—158 և այլն։

§ 169. Ժամանակակից հայոց լեզվում հնչյունափոխվում են հիմնականում է (>ե), ի, ու ձայնավորները և ույ, յա երկհնչյունները, շեն հնչյունափոխվում ա, ե, ո (օ) ձայնավորները և յու, ալ, յո երկհնչյունները: Դա էլ, անշուշտ, բացատրվում է շեշտակիր ձայնավորի կամ երկհնչյունի բնույթով: Հնչյունափոխության են ենթարկվում այն ձայնավորները, որոնք շեշտի տեղափոխությանը շեն դիմանում և կամ մի ավելի մոտ, առնչակից հնչյունի են վերածվում, կամ սղվում-դուրս են ընկնում բառի կազմից: Եվ, ընդհակառակն, անփոփոխ են մնում, այսպես կոչված, զորեղ ձայնավոր հնչյունները և երկհնչյունները, այսինքն նրանք, որոնք դիմանում են շեշտի ճնշմանը և զուրկ լինելով մի այլ հնչյունի վերածվելու հիմքից՝ ընդհանուր առմամբ շեն հնչյունափոխվում:

§ 170. Դրանք, որ գալիս են շատ վաղ ժամանակից, հիմնականում համանման պատկեր են ներկայացնում և զրաբարում¹²: Ենշտի տեղափոխությանը պայմանավորված՝ այդտեղ նույնպես հնչյունափոխվել են է-ն, ինչպես՝ էջ—իջանել—իջումն, դէզ—դիզի—դիզել, պարտէզ—պարտիզի—պարտիզպան, ոսկեղէն—ոսկեղիինի, Արտաշէս—Արտաշիսի| Արտաշեսի, եղէգն—եղեգան—եղեգնիկ—եղեգունք և այլն. ի-ն, ինչպես՝ ինչ—ընչի—ընչաքաղց—ընչաւէտ, սիրա—սրտի—սրտանց—սրտառուշ, գիր—գրոյ—գրոց—գրային—գրաւոր, մարմին—մարմնոյ—մարմնաւոր—մարմնական և այլն. ու-ն, ինչպես՝ ջուր—ջրոյ—ջրով—ջրոց—ջրել—ջրային—ջրառատ—ջրհոր—ջրվէժ, ամուր—ամրոց—ամրանալ—ամրութիւն. երկբարբառներին՝ ոյ-ը, ինչպես՝ լոյս—լուսոյ—լուսաւոր, յոյս—յուսոյ—յուսալից—յուսալ, պարոյր—պարուրել—պարուրումն, եա-ն, ինչպես՝ սենեակ—սենեկի—սենեկաց—սենեկապետ, մեծութիւն—մեծութեան—ի մեծութենէ, այծեամն—այծեման—այծեմունք, կեանք—կենաց և այլն. եռաբարբառներին՝ եայ-ն, ինչպես՝ քրիստոնեայ—քրիստոնէի. քրիստոնեայք—քրիստոնէից—քրիստոնէական—քրիստոնէութիւն, առօրեայ—առօրէի—առօրէից—առօրէական և այլն:

Մյուս ձայնավորները (ա, ո) և երկբարբառները (իւ, ալ, աւ, այլ՝ եալ) զրաբարում նույնպես ընդհանուր առմամբ շեշտափոխական հնչյունափոխության շեն ենթարկվել:

Կան միայն մասնակի շեղումներ. ե-ն որոշ բառերում դ և ո բաղաձայններից առաջ սղվում է, ինչպես՝ քիթեռն—թիթոան—թիթոունք—թիթոանց, ասեղն—ասղան—ասղունք—ասղանց, քիթեղն—թիթղան—թիթղունք—թիթղանց, Կիրեղ—Կիրդի, իսկ դեւ (>դև) բառից սերող ձևերում դանում է ի, ինչպես՝ դեւ—դիւի—դիւային—դիւահար. ա-ն

սղվում-դուրս է ընկնում մի քանի բառերում ու ձևերում, ինչպես՝ Աստուած—Աստուծոյ—Աստուծով, արմատ—արմտիք:

§ 171. Այս և նման շեղումները ցույց են տալիս, որ զրաբարում իսկ շեշտափոխական հնչյունափոխությունը բացարձակապես միատեսակ բրնոյթ չի կրել, և կան դեպքեր, երբ հնչյունափոխվող ձայնավորներն ու երկբարբառները անփոփոխ են մնացել, հմմտ., օրինակ, ճիւղ—հնգի, բայց՝ հինգերորդ, օրէն—օրինական, բայց՝ անօրէնութիւն, սուտ—ստել, բայց նաև՝ սուտակ («ստախոս») — սուտերգումն և այլն:

Սրանք, անշուշտ, ապացուց ց են այն բանի, որ զրաբարը արտացոլել է այն ժամանակվա ընդհանուր հայերենի հնչյունափոխական իրողությունները, որոնք և, բնականաբար, ոչ միայն զրաբարի, այլև հենց փոփոխվող ու զարգացող կենդանի լեզվի միջոցով են անցել հայ նոր գրական լեզվին. ուստի՝ երբեք ճիշտ չի կարելի համարել տարածված այն կարծիքը, թե իբր «Հնչյունափոխության բոլոր այս դեպքերը զրաբարից են փոխանցվել արդի լեզվին և այսօր ժառանգորդական ուժ ունեն, կենդանի ու գործուն շեն»¹³, կամ՝ «Դրանք մնում են գործածության սովորությանը և ոչ թե բխում են մեր լեզվի գործող օրինաչափություններից»¹⁴: Ամենևին էլ ո՛չ. հայ նոր գրական լեզուն ևս ունի իր շեշտափոխական հնչյունափոխությունները, որոնք կենդանի են ու գործուն և հիմնականում էլ բխում են նրա գործող օրինաչափություններից:

§ 172. Իբրև գործուն, կենդանի իրողություն, շեշտափոխական հնչյունափոխությունը ժամանակակից հայ գրական լեզվում ևս դրսևորվում է երկու՝ ա) բառերի՝ ձևաբանական փոփոխություն կրելու և բ) նրանցից նոր բառեր կազմվելու (բառակազմության) դեպքում, հմմտ., օրինակ, տեւ—տիրոշ—տիրոջից և տիրել—տիրակալ—տիրապետություն, միւրգ—մրգի—մրգից—մրգով—մրգեր—մրգերի—մրգերից և մրգավետ—մրգառատ—մրգատու, երկիր—երկրի—երկրից—երկրով—երկրում—երկրներ—երկրներից և երկրային—երկրագունդ—երկրաշարժ, բուրդ—բրդի—բրդից—բրդեր—բրդերի—բրդերից և բրդոտ—բրդակալել—բրդավաճառ, խորհուրդ—խորհրդի—խորհրդով և խորհրդավոր—խորհրդային, գույն—գույնի—գույնից—գույնով և գունատ—գունավոր—գունազարդ և այլն: Կենդանի ու գործուն լինելով՝ շեշտափոխական հնչյունափոխությունը շարունակական ընթացքով ժամանակակից հայոց լեզվում զգալապիս հարստացրել է իր կազմը և հատկանշվում է նաև այնպիսի դեպքերով, որոնք սերում են ժողովրդախոսակցական լեզվից ու բացակայում են անցյալում:

§ 173. Եվ, այնուամենայնիվ, հայոց լեզվի հնչյունափոխության ընդհանուր համակարգում գերիշխող են մնում է (>ե), ի և ու ձայնավոր-

¹² Այդ մասին տե՛ս, օրինակ, Ա. Ա. Աբրահամյան, Գրաբարի ձևաբանական, Երևան, 1976, էջ 9—14:

¹³ Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, էջ 91:
¹⁴ Վ. Առաքելյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի հնչյունաբանություն, էջ 86:

ները, որոնց փոփոխությունն էլ, կարելի է ասել, տեղի է ունենում թուլացման ուղղությամբ. ընդ որում՝ եթե է-ն վերածվում է իրեն անմիջապես հարաբերակից ի-ի, որ արտասանվում է նույնպես լեզվի առջևի մասով, ապա ի-ն և ու-ն, որ արտասանության տեղով իրարից հեռու են, մեծ մասամբ միատեսակ փոփոխություն են կրում՝ դառնալով ը կամ սղվելով:

Երկհնչյունների հնչյունափոխությունը տեղի է ունենում նույնպես ժամանակակից գործուն օրենքներով, որոնք և նկատի առնելով կարելի կլինի ավելի պարզ պատկերացում կազմել հայ նոր գրական լեզվի շեշտափոխական հնչյունափոխության մասին:

ա. ԱՍՅՆԱՎՈՐՆԵՐԻ շԵՑՈՒՆԱՓՈՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 174. Ժամանակակից հայոց լեզվում, ինչպես արդեն ասվել է, բառաշեշտի տեղափոխությամբ պայմանավորված՝ հնչյունափոխվում են է (>հ), ի, ու, մասամբ՝ ը, ա ձայնավորները: Բայց առաջին դեպքում անգամ շեշտափոխական հնչյունափոխությունը բացարձակ բնույթ չի կրում, և այլևայլ պատճառներով մի շարք բառերում նրանք անփոփոխ են մնում:

է (>ե) ձայնավորի հնչյունափոխությունը

§ 175. Հին հայերենը՝ գրաբարը, ինչպես հայտնի է, ունեցել է է (երկար) և ե (կարճ) ձայնավորներ, որոնք տարբեր հնչույթներ են ըմբռնվել և այբուբենում էլ ներկայացվել առանձին տառերով: Հայտնի է նաև, որ դրանցից շեշտափոխական հնչյունափոխության է ենթարկվել հիմնականում է-ն՝ դառնալով ի՝ բառասկզբում և բառամիջում, ինչպես՝ էջ—իջանել, էգ—իզական, մէջ—միջոյ—միջոց, քէն—քինու—քինոտ, վրէժ—վրիժու—վրիժառու և այլն:

Մանրություն 1.— Որոշ դեպքերում է-ն ե է դարձել, ինչպես՝ աղուես—աղուեսու, եղեգն—եղեգան—եղեգեիկ, այլև՝ Մովսէս—Մովսեսի/Մովսեսի, Արտաշէս—Արտաշեսի/Արտաշիս և այլն:

Մանրություն 2.— Գրաբարում բառավերջում անխորհ է է եղել, որը և միշտ նույնն է մնացել, օրինակ՝ բազէ—բազէի—բազէակալ, մարգարէ—մարգարէարար—մարգարէանալ—մարգարէական, բազէ—բազէի—բազէահամար:

§ 176. է>ի հնչյունափոխությունը շարունակել է գոյատևել է և ե ձայնավորների նույնացումից հետո և գործում է նաև այսօր: Բայց սա, իհարկե, չի նշանակում, թե այն նույնությամբ ժառանգվել է գրաբարից, գործածվում է սոսկ ավանդաբար և ճիշտ նույնն է մնացել:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ՝

ա) Եթե գրաբարում բառերի հոլովման ժամանակ մեծ մասամբ է-ն

հնչյունափոխվել է ի-ի, ապա ժամանակակից հայոց լեզվում միայն մի քանի միավանկ (սէր, մէջ, մէգ, տէր) բառերում է, որ նման փոփոխություն է կրում, հմմտ., օրինակ՝ էգ—իգի—իգաց/իգից, էջ—իշոյ/իշու—իշոց/իշուց, էջ—իջի—իջից—իջիւք, զէն—զինու—զէնք—զինուց, կէս—կիսոյ—կիսոց/կիսից, առէլտ—առնիտի—առնիտաց, ճուէր—նուիրի—նուիրաց, ժապաւէն—ժապաւինի—ժապաւինաւ, ռսկեղէն—ռսկեղինի—ռսկեղինաց... և սեր (<սէր)—սիրո—սիրուց—սիրով, մէջ (<մէջ)—միջի—միջից—միջով—միջում, տեր (<տէր)—տիրոջ—տիրակալ, մեգ (<մէգ)—միգում, բայց նաև՝ մեգում («Եվ իմ հոգում, Յուրտ ու միգում Խինդը մեռավ», Վ. Տերյան, ԾԺ, 1, 24. «Հեռավոր մի փարոս կրվառեմ ես հոգում, Սև կյանքի ալեկոծ խավարում ու մեգում», ն. տ., 180):

բ) Հակառակ դրան, բառակազմության (ածանցման, բարդման) ժամանակ պահպանվում է է>ի հնչյունափոխությունը: Ընդ որում դա արտահայտվում է միավանկ բառերի սկզբում, ինչպես՝ էջ>իջնել—իջեցում—իջվածք—իջասարք—իջավայր, էգ>իզական—իզամուլ, էջ>իշուկ—իշային—իշաբեռ—իշատեր և այլն:

Բայց պետք է ասել, որ այդ կանոնը ևս բացարձակ բնույթ չի կրում, և նրանցից նաև առանց հնչյունափոխության են նոր բառեր կազմվում, ինչպես՝ էշաբուր, էշայծյամ, էշանալ, էշավարի, էշարած, էշագրել, էշաթիվ, էշակապ, էշանոց, էշատել և այլն:

§ 177. է ձայնավորը միատեսակ հնչյունափոխության չի ենթարկվում նաև բառակազմության ժամանակ: Դրանց մեջ, ինչպես հայտնի է, գերիշխում են առաջին հերթին միավանկ բառերը, որոնք և երկու խմբի են բաժանվում.

ա) Բառեր կան, որոնցում է (>ե)-ն անխորի ի է տալիս, ինչպես՝ գեջ (<գէջ)—գիշատել, գիշատիչ, գիշահոտ, գիշաբարջ գեր (<գէր)—գիրուկ, գիրանալ, գիրություն, գիրապարար գես (<գէս)—գիսակ, գիսավոր, գիսաստղ, գիսարձակ դեգ (<գէգ)—գիզել, դիզանոց, դիզակուտակ, դիզափայտ դեմ (<գէմ)—դիմակ, դիմաց, դիմել, դիմագիծ, դիմանկար գեն (<գէն + ք)—գինել, գինվոր, գինանշան, գինապարտ քեկն (<քէկն)—թիկունք, թիկնել, թիկնոց, թիկնապահ, թիկնաթոռ ծես (<ծէս)—ծիսական, ծիսաբար, ծիսակարգ, ծիսապաշտ կեգ (<կէգ)—կիզիչ, կիզել, կիզում, կիզակետ, կիզաբար կես (<կէս)—կիսել, կիսատ, կիսաբաց, կիսաբերան մեգ (<մէգ)—միգամած, միգախառն, միգապատ, միգային շեկ (<շէկ)—շիկանալ, շիկավուն, շիկնել, շիկահող շեն (<շէն)—շինել, շինարար, շինանյութ, շինություն սեգ (<սէգ)—սիգալ, սիգություն, սիգապանծ, սիգաշարժ սեգ (<սէգ)—սիգախոտ, սիգամարգ, սիգավետ, սիգուտ սեր (<սէր)—սիրել, սիրուն, սիրային, սիրուհի, սիրալիր

վեճ (<վէճ)—վիճել, վիճարանել, վիճարկել, վիճմունք
վեպ (<վէպ)—վիպել, վիպակ, վիպասան, վիպական, վիպերգել
ֆեճ (<ֆէճ)—քինախնդիր, քինահան, քինանալ և այլն:

բ) Բառեր կան, որոնցում է (> b)-ն մեծ մասամբ ի է տալիս և կամ առանձին դեպքերում նույնն է մնում, ինչպես՝

կետ (<կէտ)—կիտածանի, կիտակորյուն, կիտաճարպ, բայց ավելի շատ կետոսկր, կետորս, կենտորսանավ, կետորսիչ

հեզ (<հէզ)—հեզություն||հիզություն

հեն (<հէն)—հինաբար, հինահալած, հինական, հինահարություն, բայց նաև՝ հենություն, ծովահենություն

ծեթ (<ծէթ)—ծիթաբեր, ձիթագործ, ձիթահան, ձիթատու, բայց նաև՝ ձեթոտ

տեր (<տէր)—տիրել, տիրական, տիրապետել, տիրապես, բայց նաև՝ տերունական, տերություն, տերունի և այլն:

Մանրություն 1.— է (> b)-ն բնականորեն չի հնչյունափոխվում կցական և հարգրական բարդություններում, ինչպես՝ պեսպես (<պէս+պէս), բայց՝ պեսպիսություն, էջմիածին, այլև՝ օրենսդիր (<օրէնսդիր), օրենսգետ (<օրէնսգէտ) և այլն:

Մանրություն 2.— Հազվադեպ միավանկ բառերից կազմված բաղադրություններում է (> b)-ն նույնն է մնում, ինչպես՝ կետ (<կէտ)— կետադրել, կետագիծ, կետազարդ, կետաշատ, կետանիչ (կիտանիչ հնացած է):

§ 178. է (> b) ձայնավորը հնչյունափոխական ոչ միանման պատկեր է ներկայացնում նաև երկվանկ և բազմավանկ բառերից կազմված բաղադրյալ բառերում:

Դրանք ևս մի քանի խմբի են բաժանվում: Այսպես՝

ա) Բառեր կան, որոնցում այն նույնն է մնում, ինչպես՝ աղետ (<աղէտ)—աղետալի—աղետաբեր, աղվես (<աղուէս)—աղվեսային—աղվեսենի—աղվեսաբուն—աղվեսագի, աշխետ (<աշխէտ)—աշխետանալ—աշխետություն—աշխետածի, կրկես (<կրկէս)—կրկեսային—կրկեսաբեմ—կրկեսասեր, հրեչ (<հրէչ)—հրեչաբար—հրեչային—հրեչավոր, պատճեն (<պատճէն)—պատճենահան—պատճենել, պատճենում, պատճենչ (<պատճէնչ)—պատճենչել—պատճենչային—պատճենչապատ, պարեն (<պարէն)—պարենային—պարենեղեն, պարետ (<պարէտ)—պարետային—պարետություն—պարետախումբ, քարտեզ (<քարտէզ)—քարտեզագրել—քարտեզանման—քարտեզասրահ և այլն:

Մանրություն.— Կան բառեր, որոնցում է-ն նախապես է է դարձել և այդպես է պահպանվել հետագայում, ինչպես՝ եղեգն (<եղէգն)>եղեգնուտ, եղեգնյա, եղեգնաշատ և այլն:

բ) Բառեր կան, որոնցում է (> b)-ն ի է դարձել, ինչպես՝ հանդեպ (<հանդէպ)—հանդիպել—հանդիպություն—հանդիպում—հանդիպատեղ, հավետ (<հաւէտ)—հավիտյան—հավիտենական—հավիտենաբար, նվեր (<նուէր)—նվիրակ—նվիրաբեր—նվիրական—նվիրել, պատվեր (<պա-

տուէր)—պատվիրակ—պատվիրել—պատվիրատու, պարտեզ (<պարտէզ)—պարտեզային—պարտեզակ—պարտեզալից, ստեղ (<ստէլ)—ստիպել—ստիպողական—ստիպում և այլն:

գ) Բառեր կան, որոնցում է (> b)-ն ի է փոխվում կամ նույնն է մնում, ինչպես՝ անեծք (<անէծք+ք)—անիծել—անիծյալ—անիծախառն—անիծասեր, բայց նաև՝ անեծքաթուղթ—անեծքակոխ—անեծքախառն—անեծքաշոր, երեց (<երէց)—երիցախումբ—երիցակին—երիցանալ, բայց նաև՝ երեցություն—երեցփոխան, ժապավեն (<ժապաւէն)—ժապավինյալ—ժապավինագործ—ժապավինազարդ—ժապավինատուփ, բայց նաև՝ ժապավենագործ—ժապավենազարդ—ժապավենաթել, կոճղեզ (<կոճղէզ)—կոճղիզաբեր—կոճղիզակ, բայց նաև՝ կոճղեզային—կոճղեզաբույս—կոճղեզավոր—կոճղեզանման, ճանդես (<հանդէս)—հանդեսավոր—հանդեսատես—հանդեսակից, բայց նաև՝ հանդեսային—հանդեսատուփ—հանդեսաբարտ—հանդեսադահլիճ, վրեժ (<վրէժ)—վրիժաբար—վրիժառու—վրիժագործ—վրիժախնդիր, բայց նաև՝ վրեժաժպիտ—վրեժխնդիր—վրեժխնդրաբար, օրեն (<օրէն+ք)—օրինաբար—օրինավոր—օրինական—օրինականց, բայց նաև՝ օրենագիրք—օրենազանց—օրենադիր: Նկատելի է, որ է (> b)-ն չի հնչյունափոխվում գերազանցապես նոր և մասնավանդ -f ածանցով կազմություններում, ինչպես՝ մեջք (<մէջք+ք)—մեջքացավ—մեջքակապ—մեջքային—մեջքածալ, պետք (<պէտք+ք)—պետքական—պետքաման և այլն: Այս խմբին է պատկանում նաև գոմեչ (<գոմէչ) բառը, որից կազմված մի քանի բառերում (գոմեչային, գոմեչացուլ) է (> b)-ն պահպանվում, իսկ շատերում սղվում է, ինչպես՝ գոմշարուծություն, գոմշակով, գոմշաձագ, գոմշարած, գոմշուկ (ի դեպ, ժողովրդախոսակցական լեզվում է (> b)-ն սղվում է նաև հոլովման ժամանակ, հմմտ. գոմեչի և գոմշի, գոմեչից և գոմշից և այլն):

§ 179. Այսպիսով՝ սերտորեն կապված լինելով հանդերձ անցյալի հետ՝ է (> b) ձայնավորը հնչյունափոխական այլազան պատկեր է ներկայացնում ժամանակակից հայ գրական լեզվում և այդտեղ հատկանշվում է այնպիսի իրողություններով, որոնք լիովին համապատասխանում են նրա հնչյունական կազմին ու հնչակապակցական օրենքներին:

Նույնը պետք է ասել նաև ե ձայնավորի մասին, որ՝ ա) նույնությամբ պահպանվել է երկփակ վանկում և ե>ի փոփոխությամբ դեւ—դև բառից կազմված բաղադրություններում (դիվային, դիվահար և այլն), և բ) ժողովրդախոսակցական լեզվում մի քանի բառերում սղվել—դուրս է բնկել, ինչպես՝ մժեղ—մժղուկ||մժղիկ, ձմեռ—ձմռան, ավել (<աւել)—ավելել:

Ի ձայնավորի հնչյունափոխությունը

§ 180. Ի-ն շատ հնչյունափոխվող ձայնավոր է և շեշտի տեղափոխությամբ պայմանավորված՝ կա՛մ ը է դառնում, կա՛մ սղվում է, կա՛մ

մի այլ տեսակ փոփոխություն է կրում՝ դրսևորելով որոշակի օրինաչափություններ՝ ա) բառի տարբեր դիրքերում (սկզբում, միջում, վերջում), բ) տարբեր քանակի վանկերից կազմված՝ միավանկ, երկվանկ և բազմավանկ բառերում, գ) տարբեր բնույթի հնչյունական կապակցություններում, դ) բաց և փակ վանկերում և ե) ընդհանուր հայերեն և ծագունաբանորեն տարբեր բնույթի (բարբառային, փոխառյալ) բառերում:

Այս տեսանկյունից էլ նախ տեսնենք, թե երբ և ինչպիսի հնչյունափոխության են ենթարկվում ի-ով միավանկ բառերը ժամանակակից հայոց լեզվում:

§ 181. Միավանկ բառերի կազմում ի ձայնավորը հանդես է գալիս սկզբում, միջում և վերջում: Հայերենում ի-ով սկսվող միավանկ բառերը խիստ սակավաթիվ են. դրանք են՝ իծ, իլ, ինն, իր, իղձ, ինձ (<ինծ>), ինչ, որոնցից և ի>ը հնչյունափոխության են ենթարկվում միայն վերջին երեքը՝ բառակազմության ժամանակ, ինչպես՝ իղձ→ըղձալ—ըղձալի—ըղձական—ըղձանք—ըղձավառ—ըղձատոշոր, ինձ→ընձառյուծ—ընձենավոր—ընձենի—ընձուղտ, ինչ→ընչազուրկ—ընչաթափ—ընչամուլ—ընչասեր—ընչաքաղց և այլն:

Մանրաբայան.— Ինչ բառի ի-ն բարդ բառերում ևս ը է դառնում, որ, սակայն, արևելահայ գրական լեզվում գրավոր չի արտահայտվում, ինչպես՝ ոչինչ→ոչնչանալ—ոչնչություն, առինչ→առնչակից—առնչություն:

§ 182. Հակառակ դրանց, հայերենում բավական շատ են երկփակ միավանկ բառերն ու բառարմատները, որոնց մեծ մասը՝ երեք (Բ+Ձ+Բ), իսկ քիչ մասը չորս (Բ+Ձ+Բ+Բ) հնչյունով է արտահայտվում, ինչպես, օրինակ՝ բիծ, գիծ, գիր, դիր, թիվ, ժիր, լին, խին, խիտ, ծին, ծիլ, կից, կին, նին, նիշ, միս, նիշ, ջիղ, սին, վիզ, տիպ, ցիր, փիղ, փիթ..... բիրտ, գինդ, գիրկ, գիստ, լինդ, լիրք, խինդ, խիստ, կիրք, կիրք, նինգ, նիշտ, միշտ, միրգ, նինջ, նիստ, պիղծ, պինդ, ջինջ, վիշտ, տիղմ, փմմ և այլն:

Իրոք երկփակ միավանկ բառեր, դրանք ընդհանուր առմամբ մի խումբ են կազմում և միատեսակ՝ ի>ը հնչյունափոխություն կրում հոլովման, հոգնակիի, բառակազմության ժամանակ, ինչպես, օրինակ՝ գիր→գրի—գրից—գրով—գրեր—գրերի—գրերից—գրերով—գրավոր—գրական—գրագետ—գրադարան. սիրտ→սրտի—սրտից—սրտով—սրտում—սրտեր—սրտերի—սրտերից—սրտերով—սրտերում—սրտոտ—սրտային—սրտանց—սրտառուչ—սրտակից և այլն:

§ 183. Մի խումբ կազմելով հանդերձ դրանք միաժամանակ ինչ-որ շափով տարբերվում են իրարից: Եռահնչյուն միավանկ բառերը մեծ մասամբ ենթարկվում են ի>ը հնչյունափոխությանը և քիչ շեղումներ են ունենում: Թե՛ հոլովման, թե՛ հոգնակիի և թե՛ բառակազմության ժամանակ ընդհանուր ի>ը հնչյունափոխական կանոնից շեն շեղվում բիծ (բծի—բծեր—բծավոր), բիր (բրի—բրեր—բրիչ), գիծ (գծի—գծեր—գը-

ծել), գիր (գրի—գրեր—գրային), գին (գնի—գներ—գնորդ), թիվ (թվի—թվեր—թվական), լին (լծի—լծեր—լծակ), ծիտ (ծտի—ծտեր—ծտաբուն), նին (ննի—ններ—ննամյա), միս (մսի—մսեր—մսոտ), վիզ (վզի—վզեր—վզակոթ), ցից (ցցի—ցցեր—ցցափայտ), փիթ (թթի—թթեր—թթանցք) և մի շարք այլ բառեր:

Հակառակ դրանց, ընդհանուր կանոնից շեղվում և հոլովման, հոգնակիի ժամանակ անփոփոխ են մնում, իսկ բառակազմության ժամանակ հնչյունափոխվում են կամ հանդես են գալիս խառն՝ հնչյունափոխված և անհնչյունափոխ ձևերով մի խումբ բառեր, հմմտ., օրինակ, բիրք→բբի—բբեր//բբեր, թիգ→թիգի—թիգեր—թգուկ, ծիլ→ծիլի—ծիլեր—ծլել, ծիղ→ծիղի—ծիղեր—ծղոտ, ծիր→ծիրի—ծիրեր—ծրագիր, թիմ→թիմի—թիմեր—թիմային, նիշ→նշի//նշի—նշից//նշից—նշեր//նշեր—նշան—նշչոց, նիշ→նիշի—նիշեր//նշեր—նշաձող, շիթ→շիթի//շիթի—շիթեր—շիթաձև, շիթ→շիթի—շիթեր//շիթեր—շիթագործ և այլն:

Սրանք ոչ թե պատահական, այլ այնպիսի «շեղումներ» են, որոնք պայմանավորվում են նրանց կամ հնչյունական կազմով, կամ բարենհնչությանը, կամ սկզբնաղբյուրով:

§ 184. Քառահնչյուն միավանկ բառերը տարբերվելով եռահնչյուն միավանկ բառերից՝ մի քանի խմբի են բաժանվում.

ա) Բառեր կան, որոնք բոլոր դեպքերում՝ հոլովման, հոգնակիի և բառակազմության ժամանակ ևս նույն՝ ի>ը հնչյունափոխություն են կրում, ինչպես՝ գիրկ (գրկի—գրկեր—գրկաչափ), լինդ (լնդի—լնդեր—լնդախտ), լիրք (լրբի—լրբեր—լրբանալ), ծիրա (ծրտի—ծրտեր—ծրտոտ), կիրք (կրբի—կրբեր—կրբոտ), նիտք (նտքի—նտքեր—նտքավոր), միրգ (մրգի—մրգեր—մրգավետ), միտք (մտքի—մտքեր—մտքափոխ), սիրա (սրտի—սրտեր—սրտանց), վիշտ (վշտի—վշտեր—վշտալի) և այլն:

բ) Բառեր կան, որոնք հոլովման և հոգնակիի ժամանակ անփոփոխ են մնում, իսկ բառակազմության ժամանակ ի>ը հնչյունափոխության են ենթարկվում, ինչպես՝ կիրք (կիրթի—կիրթեր—կրթել), նիստ (նիստի—նիստեր—նստել—նստավայր), պիղծ (պիղծի—պիղծեր—պղծել), ջինջ (ջինջի—ջինջեր—ջնջել) և այլն:

գ) Բառեր կան, որոնք ոչ մի դեպքում էլ չեն հնչյունափոխվում, ինչպես՝ դիրք (դիրթի—դիրթեր—դիրթային), դիրա (դիրտի—դիրտեր—դիրտագոյացում), կիրն (կիրնի—կիրներ—կիրնաբերան), նիմք (նիմքի—նիմքեր—նիմքային), փմմ (փմմի—փմմեր—փմմային) և այլն: Այդպես չեն հնչյունափոխվում նաև փոխառյալ օտար բառերը, ինչպես՝ միֆ→միֆի—միֆեր—միֆական, գիպս→գիպսի—գիպսեր—գիպսային—գիպսապարկ, ցինկ→ցինկի—ցինկապատ և այլն:

դ) Բառեր կան, որոնք տարբեր դեպքերում երկակի՝ հնչյունափոխված և անհնչյունափոխ ձևով են գործածվում, ինչպես՝ լինգ→լնգի//լինգի—լնգեր//լինգեր—լնգավոր, նինգ→ննգի//ննգի—ննգեր//ննգեր—

հնգական // հինգական — հնգանոց // հինգանոց — հնգամյա // հինգամյա, սինձ → սինձի // սնձի — սնձենի, աիզմ → տիղմի // տղմի — տիղմային // տղմային — տիղմաբեր // տղմաբեր — տիղմաշերտ // տղմաշերտ և այլն:

§ 185. Հայերենում խիստ սակավաթիվ են նաև ի-ով վերջացող միավանկ բառերը. դրանք են՝ դի, (զի), թի, լի, հի (առանձին չի գործածվում), ձի, մի, որոնք երբեք չեն հնչյունափոխվում՝ իմաստապես շաղճատվելու պատճառով, ինչպես՝ դի → դիի — դիեր — դիակ, թի → թիի — թիակ — թիեր, լի → լիանալ — լիութուն, ձի → ձիու — ձիեր // ձիանք — ձիավոր, մի → միակ — միայն — միութուն, այլև՝ հի → հիանալ — հիասքանչ — հիասթափվել և այլն:

Մանրություն.— Մյուս (միս // մեա) բառում, որ առաջ է եկել մի + ես -ից, ի-ն քնկել է, իսկ հզոր (< հզոր), հլու, հմուտ, հպարտ բառերում, որ, անշուշտ, առաջ են եկել հի + գոր, հի + լու, հի + մուտ, հի + պարտ ձևերից, այն պարզապես ը է դարձել:

§ 186. Ի ձայնավորի հնչյունափոխությանը բազմավանկ բառերը մեծ չափով տարբերվում են միավանկ բառերից և հատկանշվում նրանով, որ՝

ա) Հոգնակիում ընդհանրապես չեն հնչյունափոխվում, օրինակ՝ ամիս — ամիսներ, բժիշկ — բժիշկներ, դանլին — դահլիճներ, ծաղիկ — ծաղիկներ, գինի — գինիներ, ռեիւր — ռեիւրներ, այգի — այգիներ, կենդանի — կենդանիներ, ամուսին — ամուսիններ, մարմին — մարմիններ և այլն:

Այդ ընդհանուր կանոնից շեղվում են՝ 1) երկիր բառը, որի հոգնակին լինում է երկրներ (արևմտահայերենում առանց շեղման՝ երկիրներ), և սկիզբ բառը՝ հոգնակի թվի (սկիզբներ) թեք հոլովածներում, ինչպես՝ սկզբների, սկզբներից, սկզբներում. 2) միավանկ վերջնաբաղադրիչով այն բարդութունները, որոնցում նա իր հիմնական իմաստով է գործածվում, օրինակ՝ ամսագիր — ամսագրեր, անձնագիր — անձնագրեր, փակագիծ — փակագծեր, սառցալիճ — սառցալճեր, սակագին — սակագներ, դասագիրք — դասագրքեր և այլն:

Այն բառերը, որոնցում միավանկ վերջնաբաղադրիչը այլ իմաստով է գործածվում, հոգնակիում նույնպես չեն հնչյունափոխվում, ինչպես՝ խմբագիր — խմբագիրներ, բեռնակիր — բեռնակիրներ, ազատամիտ — ազատամիտներ, հաստավիզ — հաստավիզներ, մեծասիրտ — մեծասիրտներ և այլն:

բ) Հնչյունափոխվում են եզակի թվի հոլովման և բառակազմության ժամանակ, ինչպես՝ դարբին → դարբնի — դարբնից — դարբնոց, թոնիր → թոնրի — թոնրում — թոնրատուն, ծաղիկ → ծաղկի — ծաղկավետ, կոիվ → կովի — կովով — կովարար, անկողին → անկողնու — անկողնուց — անկողնային, փոթորիկ → փոթորկի — փոթորկից — փոթորկալից, կեղեֆիչ → կեղեքչի — կեղեքչական և այլն:

§ 187. Բազմավանկ բառերը աճելիս հնչյունափոխվում է նրանց վերջավանկը, որը արտահայտվում է փակի դեպքում՝ երեք կամ չորս,

բացի դեպքում՝ երկու (Բ + Չ) հնչյունով, հմմտ., օրինակ, խնդիր — խընդիր, մարտիկ — մարտիկ, կրկին — կըրր + կին, հանգիստ — հան + գիստ, նարինջ — նա + ռինջ, բժիշկ — բը + ժիշկ, գինի — գի + նի, ուլի — ու + ղի, քաղաքացի — քա-ղա-քա + ցի, աղավնի — ա-ղավ + նի և այլն:

Վերջնավանկերի նման հնչյունական կազմով էլ որոշվում է ի ձայնավորի հնչյունափոխության բնույթը:

§ 188. Փակ վանկով բազմավանկ բառերի դեպքում ի ձայնավորը երկու տեսակ փոփոխություն է կրում՝ դառնում է ը կամ սղվում է:

Ի-ն ը է դառնում.

ա) Եթե վերջնավանկը արտահայտվում է չորս հնչյունով, ինչպես՝ հանգիստ (հան-գըս-տի, հան-գըս-տա-նալ, հան-գըս-տա-վայր), բժիշկ (բը-ժըշ-կի, բը-ժըշ-կա-կան), բրինձ (բը-բըն-ձի, բը-բըն-ձա-լի), պղինձ (պը-ղըն-ձի, պը-ղըն-ձյա, պը-ղըն-ձա-գույն), լպիրժ (լը-պըր-ժուն), խարխալ (խա-րըս-խի, խա-րըս-խել), երկինք (եր-կըն-քի), խրխիճ (խըր-խըն-ջի, խըր-խըն-ջալ), հոբնդ (հը-ոըն-դոց, հը-ոըն-դալ), նարինջ (նա-րըն-ջի, նա-րըն-ջա-գույն), պարիսպ (պա-րըս-պի, պա-րըս-պել), սրինգ (սը-րըն-գի, սը-րըն-գա-հար), առսինձ (սո-սըն-ձի, սո-սըն-ձել), փսիճ (փըս-լըն-թոտ) և այլն:

Դրանք, ինչպես օրինակներից էլ կարելի է նկատել, վերջանում են ինձ, ինջ, իսա, իսի, իսպ, իրծ, իրա, ինք, ինգ հնչյուններով:

բ) Եթե վերջնավանկը արտահայտվում է բաղաձայնի հաջորդող երեք հնչյունով, ինչպես՝ ազնիվ (ազ-նը-վա-կան, ազ-նը-վու-թյուն), արեճ (ար-ճը-ճի, ար-ճը-ճյա), կամիք (կըս-մը-թոց), քրիչ (քըր-քը-չալ), այլև՝ բջիչ (բը-ջը-չի, բը-ջը-չա-լին), տտիպ (տը-տը-պել), կտիտ (կը-տը-տել): Նկատելի է, սակայն, որ սրանք քանակով քիչ են, և որոնց մեջ էլ կան այնպիսիները, որոնք տատանումներ են տալիս, և ի-ն կա՛մ նաև պահվում է, կա՛մ սղվում, հմմտ., օրինակ, խնդիր (խընդ-րել // խըն-դը-րել), երկիր (եր-կը-րի // երկ-րի), երկին (երկ-նա-լին // եր-կը-նա-լին), կրկին (կըրկ-նել // կըր-կը-նել), մատնիչ (մատ-նի-չի // մատ-նը-չի), երգիչ (երգ-չի // եր-գի-չի), աղջիկ (աղ-ջը-կա // աղջ-կա) և այլն:

Ի-ն սղվում է.

ա) Եթե վերջնավանկը արտահայտվում է ձայնավորին հաջորդող երեք հնչյունով, ինչպես՝ ամիս (ամ-սի, ամ-սա-կան), ամուսին (ա-մուս-նու, ա-մուս-նա-նալ), անկողին (ան-կող-նու, ան-կող-նա-կալ), գետին (գետ-նի, գետ-նա-մած), դահին (դահ-ճի, դահ-ճա-լին), դեղին (դեղ-նել, դեղ-նա-վուն), զագիր (զագ-րա-դեմ), թախիծ (թախ-ծի, թախ-ծոտ), թովիչ (թով-չի, թով-չա-կան), թրիք (թըր-քի, թըր-քոտ), ժպիտ (ժըպ-տի, ժըպ-տալ), ծաղիկ (ծաղ-կի, ծաղ-կա-լից), կապիկ (կապ-կի, կապ-կել), կավիճ (կավ-ճի, կավ-ճոտ), կացին (կաց-նի, կաց-նա-հար), կոիվ (կըռ-վի, կըռ-վա-ծա-ղիկ), հագիվ (հագ-վա-դեպ), հաշիվ (հաշ-վի, հաշ-վա-պահ), հովիվ (հով-վի, հով-վա-կան), հովիտ (հով-տի,

հով-տա-շու-շան), ճահիճ (ճահ-ճի, ճահ-ճոտ), մահիճ (մահ-ճի, մահ-ճա-կալ), մոխիճ (մոխ-րի, մոխ-րա-թա-վալ), շիրիմ (շիր-մի, շիր-մա-թար), պանիճ (պան-րի, պան-րա-գործ), պատիժ (պատ-ծի, պատ-ծա-շափ), ռամիկ (ռամ-կի, ռամ-կա-կան), վերին (վեր-նա-գիր), տիկիճ (տիկ-նոջ, տիկ-նիկ), անաբեկիչ (ա-հա-բեկ-չի, ա-հա-բեկ-չա-կան), առաջին (ա-ռաջ-նա-յին, ա-ռաջ-նորդ), հավատարիմ (հա-վա-տար-մի, հա-վատ-տար-մու-թյուն) և այլն:

Այս խմբին են պատկանում բազմաթիվ բառեր, որոնք և վերջանում են -ին, -ին, -իչ, -իվ, -իր, -իտ, -իմ, -իծ, -իկ հնչյուններով:

բ) Եթե վերջնավանկը արտահայտվում է ձայնորդին, հատկապես՝ բ-ին, հաջորդող երեք հնչյունով, ինչպես՝ արծիվ (արծ-վի, արծ-վա-թիթ), դարբին (դարբ-նի, դարբ-նոց), ընտիր (ընտ-րել, ընտ-րու-թյուն), կարմիր (կարմ-րել, կարմ-րա-գույն), մարմին (մարմ-նի, մարմ-նս-կան), պարսիկ (պարս-կա-կան, պարս-կե-րեն) և այլն:

§ 189. Բառեր կան, որոնք, սակայն, խոտորվում են թե՛ մեկ և թե՛ մյուս կանոններից և գործածվում են անհնչյունափոխ ու հնչյունափոխ-ված ձևերով, ինչպես, օրինակ՝ ավիչ (ավշի/ավիշի—ավշային), գեղեցիկ (գեղեցկի/գեղեցիկի—գեղեցկություն), հարտիկ (խորտկի/խորտի-կի—խորտկարան), կավին (կավճի/կավիճի—կավիճե—կավճե—կավճա-յին), կոշիկ (կոշիկի/կոշկի—կոշկակար), կատիկ (կատկի/կատիկի—կատկային), շամիչ (շամշի/շամիշի) և այլն: Նման շեղումները առավե-լապես հատուկ են գոյականների հոլովական ձևերին:

§ 190. Այսբանից, անշուշտ, չի հետևում և չպետք է հետևցնել, թե բառի ածման կամ շեշտի տեղափոխության դեպքում փակ վերջնավանկի ի ձայնավորը անպայման ու անխտիր հնչյունափոխվում է. ամենևին:

Հայերենում կան նաև շատուշատ բառեր, որոնց վերջնավանկի ի ձայնավորը չի հնչյունափոխվում և նույնությամբ պահպանվում է թե՛ հոլովման և թե՛ բառակազմության ժամանակ: Դա ևս պատահական բնույթ չի կրում և պայմանավորվում է որոշակի հնչյունական օրենք-ներով:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ անհնչյունափոխ են մնում՝

ա) -իկ փոքրացուցիչ-նվազական վերջածանցով բառերը, ինչպես՝ գեղիկ (գնդիկի, գնդիկային, գնդիկավոր), գլխիկ, եղնիկ, եղեգնիկ, բա-թիկ, բոթիկ, բերթիկ, ցլիկ, իշխանիկ, աչիկ, հարսիկ, հովիկ, տատիկ, շեկիկ, ջրիկ, պատիկ, դեշիկ, փիսիկ, սալիկ, կախվիկ, վզիկ, մագիկ, ուլիկ, սանիկ և այլն: Կան -իկ-ով վերջացող արմատական և այլ բա-ռեր, որոնք նույնպես չեն հնչյունափոխվում, օրինակ՝ կաթոլիկ (կաթո-լիկի—կաթոլիկական—կաթոլիկություն), փյունիկ, երշիկ (երշիկի, եր-շիկեղեն), գերազանցիկ (գերազանցիկի—գերազանցիկություն), անցողիկ (անցողիկություն), թափանցիկ (թափանցիկի— թափանցիկորեն— թա-փանցիկություն) և այլն:

բ) -իք, -իմք, -իչք, այլև՝ -ք ածանցով բառերը, ինչպես՝ արգասիք, գալիք, գիտելիք, գրելիք, ընթրիք, կարծիք, հայրենիք, նախնիք, քաղ-նիք, շաղիմք, դաշիմք, քրտիմք, թոչիք, խմիչք, ալիք, աղիք, ժաճիք, կա-րիք, խնդիրք և այլն:

գ) -իչ ածանցով մի շարք բառեր, ինչպես՝ բաղադրիչ, բացիչ, մե-կուսիչ, շարժիչ (շարժիչի—շարժիչավոր), սափրիչ (սափրիչի—սափրի-չանոց—սափրիչություն) և այլն: Այդօրինակ մի շարք բառերում, սա-կայն, ի-ն սղվում կամ նաև պահպանվում է, ինչպես՝ ուսուցիչ—ուսուց-չի—ուսուցչական, հատկացուցիչ—հատկացուցչի // հատկացուցիչի, կա-ռավարիչ—կառավարիչի—կառավարչություն:

դ) -իլ-ով վերջավորվող մի խումբ բառեր, ինչպես՝ կաթիլ (կաթի-լի—կաթիլային—կաթիլաձև), մագիլ (մագիլի—մագիլավոր), արագիլ (արագիլի, արագիլային), սածիլ (սածիլի—սածիլավոր), այլև՝ սերկեկիլ (սերկեկիլի—սերկեկեկենի/սերկեկենի):

ե) Նոր և նորագույն փոխառյալ բառերն ընդհանրապես, օրինակ՝ ավտոմոբիլ, բացիլ, գրաֆիկ, կարտոֆիլ, ռեպլիկ, մետաֆիզիկ, տելս-նիկ, բոլշևիկ, սոցիալիզմ, թեզիս, թեզիս, ռեժիմ, այլումին, տերմիտ, վիտամին, բանդիտ, արտիստ, սպիրտ, մինիստր, ստերինգ, օլիֆ, տա-րիֆ և այլն:

զ) Մի խումբ բառեր, որոնք վերջանում են -իդ, -ից, -իթ, -իս, -ին, -ինդ հնչյուններով, ինչպես՝ ծղրիդ (ծղրիդի—ծղրիդային—ծղրիդաձայն), ֆրամիդ (ֆրամիդի—ֆրամիդավոր), երիզ (երիզի—երիզավոր—երիզա-պատ), կորիզ (կորիզի—կորիզոտ—կորիզահան), խորիզ (խորիզի—խո-րիզել), խրեթ (խրեթի—խրեթաձև), սամիթ (սամիթի—սամիթաջուր), առիթ (առիթի—առիթով, հմմտ.՝ գրք. առիթ—առիթի—առիթու > առիթով), երիթ «սեպ» (երիթի—երիթակ), զենիթ (զենիթի—զենիթային—զենիթա-հար), մայիս (մայիսի—մայիսյան), հունիս (հունիսի—հունիսյան), հու-լիս (հուլիսի—հուլիսյան), մագնիս (մագնիսի—մագնիսական), հյուսիս (հյուսիսի—հյուսիսային—հյուսիսափայլ), ամին (ամինի), դանիճ (դահ-լիճի—դահլիճանման), խառնիճ (խառնիճի), կապիճ (կապիճի), կապիչ (կապիչի), կարին (կարինի—կարինատուտ), ուտին (ուտինի), մոլեխիճ (մոլեխիճի), փոխիճ (փոխիճի) և այլն:

Այս և նման այլ բառերում ի ձայնավորը չի հնչյունափոխվում հիմ-նականում նրանց հնչյունական կազմի ու կապակցության պահանջով: Բայց բառեր էլ կան, որոնք չեն հնչյունափոխվում իմաստային աղճատ-ման շեղմանով (հմմտ. կարինի և կարնի) կամ զրական ճահապար-հով փոխառված և թիչ գործածական լինելու պատճառով:

Մանրորոշում.— Հայերենում կան հինգ հնչյունների սուղ վերջավանկով մի քանի բառեր, որոնց դեպքում ևս ի-ն չի հնչյունափոխվում, ինչպես՝ կղմինդր—կղմինդրի—կղմինդրագործ—կղմինդրային—կղմինդրաչեն, օշինդր—օշինդրի, այլև՝ մինիստր—մի-նիստրի—մինիստրական—մինիստրություն:

§ 191. Ի-ով վերջացող բազմական բառերը հատկանշվում են մի քանի տեսակ հնչյունափոխությամբ.

ա) Եզակի հոլովման ժամանակ վերջնականի ի-ն սովորաբար դուրս է ընկնում, ինչպես՝ գինի—գինու—գինուց—գինով—գինում, այգի—այգու—այգուց—այգով—այգում, լուցկի—լուցկու—լուցկուց—լուցկով—լուցկում, ծերունի—ծերունու—ծերունուց—ծերունով, եկեղեցի—եկեղեցու—եկեղեցուց—եկեղեցով—եկեղեցում և այլն:

Ծագմամբ այս հնչյունափոխությունը կապվում է նման բառերի գրաբարյան ո-ա, մի քանի բառերում՝ ո հոլովման հետ և միաժամանակ պատմական բնույթ է կրում: Գրաբարում հոլովման ժամանակ բառավերջի ի-ն վերածվել է ՚ի (օրինակ՝ գինի—գինույ, այգի—այգույ, թընամի—թընամույ և այլն), որը և հետագայում ընկել է, ինչպես՝ ծերունի—ծերունույ—ծերունոյ—ծերունու, որդի—որդույ—որդոյ—որդու և այլն:

Հիշյալ կանոնից շեղվում են որոշ բառեր (այբի, արփի, անդրի, սպի, փերի) և հատուկ անուններ (Անի, Շուշի, Քրիլիսի և այլն), երբ միայն կամ նաև ի հոլովմամբ են հոլովվում:

Մանրություն 1.—Որոշ բառերի գործիականում վերջականի ի-ն պահպանվում է, ինչպես՝ Բամիզ (սևշուն էր, արևի նվաղ շերտությամբ, դառնաշունչ քամիով) Ա. Բակունց), սղիզ, գառիզ, մատանիզ և այլն:

Մանրություն 2.— Կաշի բառը, որ գրաբարում հոլովվել է ո-ա խառն հոլովմամբ (կաշի—կաշույ—կաշնու), ու հոլովման դեպքում նույնպես գրվում է ի-ից, իսկ ի հոլովման դեպքում կիրառվում է ի>ւ>վ հնչյունափոխությամբ, հմտ. կաշի—կաշու—կաշուց և կաշի—կաշվի—կաշվից:

բ) Վերջնականի ի-ն դուրս է ընկնում նաև մի շարք բառերի բաղադրության ժամանակ, օրինակ՝ բարի→բարություն—բարություն, թընամի→թընամական—թընամություն, փոշի→փոշախառն, լոբի→լոբեղեն, ֆենի→քենակալ (փոխ. քենեկալ), կենդանի→կենդանանալ—կենդանություն, քերի→թերանալ—թերատ, հայտնի→հայտնել—հայտնություն, նախնի→նախնական, հայրենի→հայրենական—հայրենասեր—հայրենադարձ, վրացի→վրացական—վրացագետ, վայրենի→վայրենաբար, գաղտնի→գաղտնապահ—գաղտնաբար—գաղտնարան, ամայի→ամայություն—ամայանալ, առաքինի→առաքինություն, բալենի→բալենուտ, արբունի→արբունական, երկաթուղի→երկաթուղագիծ—երկաթուղային—երկաթուղակայարան և այլն: Այդպիսի հնչյունափոխության են ենթարկվում մեծ մասամբ -նի վերջնահնչյունով բառերը:

գ) Բառաբարդման և ածանցման ժամանակ ի-ն ա ձայնավորի (զըլխավորապես հողակապի) հետ միանալով՝ տալիս է ե, ինչպես՝ ալեծով (<ալի+ա+ծով), այգեգործ (<այգի+ա+գործ), բարեկամ, դափնեկիր, կարեկից, հոգեբույժ, շոգեքարշ, ոսկեվառ, տարեգիրք, ուղեգիրք... այգեվետ (<այգի+ավետ), այդեպան, ընտանեկան (<ընտանի+ական),

կարևոր (<կարի+ա+վոր), հոգևոր, պատանեկիկ (<պատանի+ակ+իկ), տարեկան, այլև՝ ոսկերիչ (<ոսկի+արարիչ) և այլն:

Հարկ է նշել, որ դա, սակայն, բացարձակ բնույթ չի կրում, և կան դեպքեր, երբ ա ձայնավորից առաջ ի-ն անփոփոխ է մնում, օրինակ՝ արդիական, արիաբար, արփազարդ, դրացիական, նոճիածածկ և այլն:

դ) Որոշ բառերում -ակ վերջածանցից առաջ ի-ն դառնում է յ՝ ի>ե հնչյունափոխությամբ, ինչպես՝ որդյակ (<որդեակ<որդի+ակ), աղավեյակ (<աղանեակ<աղանի+ակ), հոգյակ, կղզյակ, պատանյակ, ալյակ և այլն:

§ 192. Այս բոլորից բացի կան բաղադրյալ բառեր, որոնցում բաց վանկի ի-ն նույնպես չի հնչյունափոխվում:

Նկատելի է, որ դա արտահայտվում է՝

ա) Բայական կազմություններում, ինչպես՝ այրիանալ, արիանալ, գորշիանալ (բայց նաև՝ գորշանալ), շոգիանալ, կղզիանալ, որդիանալ, խնամիանալ, փոշիանալ, լկտիանալ, բարիանալ և այլն:

բ) Որոշ ածանցավոր բառերում, ինչպես՝ արիաբար, պատանիբարե, պատանիություն, ձրիաբար, խեցիավոր, դրացիություն, ֆաղափափան, բերրիություն, փոշիացում և այլն:

գ) Որոշ իսկական բարդություններում, ինչպես՝ անդրիագործ, արդիապաշտ, արիասիրտ, արփիափայլ, կանանցիագգեստ, հոգնակիակերտ, նոճիածածկ, սպիաղեմ, ցնցոտիագգեստ և այլն:

ՈՒ ձայնավորի հնչյունափոխությունը

§ 193. Բառաշեշտի տեղափոխությամբ պայմանավորված՝ ու ձայնավորը նույնպես հաճախ է հնչյունափոխվում և իր արտահայտություններն ունենում ինչպես միավանկ, այնպես էլ բազմական բառերի սկզբում, միջում և վերջում: Նմանապես այն հնչյունափոխվում է երկու դեպքում՝ բառերի թե՛ քերականական ձևափոխությունների, թե՛ նրանցից նոր (ածանցավոր, բարդ) բառեր կազմվելու ժամանակ: Իր հնչյունափոխություններով մի ընդհանուր համակարգ կազմելով՝ ու ձայնավորը միաժամանակ որոշակի տարբերություններ է դրսևորում միավանկ և բազմական բառերում:

§ 194. Հայերենում ու ձայնավորով սկսվող միավանկ բառերը նույնպես շատ քիչ են: Դրանց աճման դեպքում ու-ն ընդհանրապես չի հնչյունափոխվում, ինչպես՝ ուլ (ուլի—ուլեր—ուլատեր), ութ (ութ—ութական), ուծ (ուծի—ուծեր—ուծեղ—ուծահատ), ուխտ (ուխտի—ուխտել—ուխտադրուծ), ուլտ (ուլտի—ուլտեր—ուլտապան), ուշ (ուշի—ուշադիր—ուշագնաց), ուտ (ուտի—ուտեր—ուտադիր) և այլն:

Բացառություն են կազմում ունդ (>հունդ «հատիկ»), ունչ («դունչ, քիթ»), ունպ («կում») բառերը, որոնց ու-ն վաղ անցյալում (գրաբար-

րում) ք-ի է վերածվել և այդպես էլ կիրառվում է այսօր, ինչպես՝ ուեղ→
ընդեղեն—ընդեղենային, ունչ→ընչացք—ընչացքավոր, ումպ→ըմպել—
ըմպանակ—ըմպելիք:

§ 195. Հակառակ սրանց բավական շատ են ու ձայնավորով երկ-
փակ միավանկ բառերը, որոնք արտահայտվում են երեք (Բ+Ձ+Բ) կամ
չորս (Բ+Ձ+Բ+Բ) հնչյունով, ինչպես՝ բուկ, բուռ, բուխ, գուք, գուք,
դուռ, դուր, գուռ, գուր, թուգ, թուք, թուխ, թուշ, թուր, թուփ, լուծ, լուռ,
լուր, խուգ, խուք, խուլ, խում, խուփ, ծուխ, ծուծ, ծուռ, ծուփ, կուգ, կուծ,
վուռ, կուռ, կուտ, հում, հուն, հուր, ձուկ, հում, հուտ, մուգ, մուք, մուխ,
մուկ, նուշ, նուռ, շուն, շուտ, շուխ, պուտ, ջուր, ուտ, սուգ, սուլ, սուտ,
սուր, վուշ, տուգ, տուն, տուշ, տուր, տուփ, տուֆ, ցուլ, փուք, փուլ, փուշ,
փուշ, փուտ, փուլ, փուն... բուռ, բուշ, բուտ («ծովային մի տեսակ
բույս»), բուրգ, բուրդ, գուղձ («հողակոշտ»), գունդ, գուշպ («ծերպ»),
գուրգ, դունչ, դուրս, դուխ, գուրք, գուգ, գուսպ, գուրկ, թուխպ, թուխս,
թուղք, թուխպ, թունդ, թուրմ, թուրջ, լուրջ, լուրք, խումբ, խունկ, խուրձ,
ծունկ, ծունք, կուրք («չրշուն»), կումբ, կունդ, կունձ («հողակոշտ,
գուղձ»), կուշտ, կուպր, կուտ, կուրս, հումք, հունդ, հունձ, հուկ, ձուղպ
(«ձկնկիթ»), հումբ, մուլք, մունջ, մուշկ, մուտք, մուրն, նուրք, շունչ,
շուրք, պուս, ումբ, ունգ, սունկ, սուրք, սուրն, տուղտ, տուրք, ցուրտ,
փունջ, փունջ, փուպ, փուրդ, փուրձ, փուրմ, փուրջ և այլն:

Բացի սրանցից, որ նաև ինքնուրույնաբար են գործածվում և կա՛մ
գոյական են, կա՛մ ածական, կա՛մ մակբայ, ու ձայնավորով երկփակ
ձևույթներ էլ կան, որոնք հանդես են գալիս միայն բաղադրություննե-
րում, ինչպես՝ բուխ (բխել, բխում), դուլ (անդուլ, հացադուլ), թուխ
(թխել, թխվածք), մուտ (մտնել, հետամտել), պուրծ (պրծնել), սուն
(սննել, սնունդ), փուտ (փտել, փտախտ) և այլն:

Մանթարյուն.— Կուրծ, կունձ (պունձ, ճիւղ) միավանկան բառերն արտա-
հայտված են հինգ, իսկ մեկուկես վանկանի դասու բառը՝ փաստորեն վեց հնչյունով:

§ 196. Այս երկփակ միավանկ բառերը, սակայն, միատեսակ հըն-
չյունափոխություն չեն ենթարկվում և մի քանի խմբի են բաժանվում:

Այսպես՝

ա) Բառեր կան, որոնց քերականական փոփոխության ու բառա-
կազմության ժամանակ ու-ն անպայման ը է դառնում, ինչպես, օրինակ՝
բուկ→բկի—բկեր—բկիկ, բուրդ→բրդի—բրդեր—բրդեղեն—բրդահան,
գունդ→գնդի—գնդեր—գնդակ, թուք→թթի—թթեր—թթենի, թուղք→թղ-
թի—թղթեր—թղթակից, թուր→թրի—թրեր—թրատել, խումբ→խմբի—
խմբեր—խմբակ—խմբագիր, կում→կժի—կժեր—կժաբերան, նուտ→նոտն
—նո(ն)եր—նոնակ, ջուր→ջրի—ջրեր—ջրովի, սունկ→սնկի—սնկեր—
սնկային, սուտ→ստի—ստեր—ստել—ստախոս, տուն→տնից—տներ—
տնակ—տնաքանդ, ցուրտ→ցրտի—ցրտեր—ցրտել—ցրտաշունչ, փուշ→
փշի—փշեր—փշատերև, փուրդ→քրդի—քրդեր—քրդական և այլն:

բ) Բառեր կան, որոնց հոլովման և հոգնակիի ժամանակ ու-ն ան-
փոփոխ է մնում, իսկ բառակազմության ժամանակ ը է դառնում, ինչ-
պես՝ բուրգ→բուրգի—բուրգեր—բուրգերի, բայց՝ բրգաձև—բրգաշատ—
բրգանալ, գուք→գուքի—գուքեր—գուքերի, բայց՝ գթալ—գթասիրտ—գթություն, գուրկ→
գուրկի—գուրկեր, բայց՝ գրկել—գրկանք—գրկվածություն, խուլ→խուլի—
խուլեր, բայց՝ խլանալ—խլացուցիչ, մուրն→մուրճի—մուրճեր, բայց՝ մըր-
ճիկ—մըճահարել—մըճավոր, ումբ→ոումբեր, բայց՝ ոմբակոծել—ոմբ-
բարկու—ոմբածիգ, փուլ→փուլեր, բայց՝ քղանցք—քղագործ և այլն:

գ) Բառեր էլ կան, երբ հոլովման, հոգնակիի և երբեմն նաև բառա-
կազմության ժամանակ ու-ն երկու՝ հնչյունափոխված ու անհնչյունա-
փոխ ձևով է գործածվում, հմտ., օրինակ՝ բուխ→բբի—բբեր—բուքի—
բուքեր—բբախեղդ—բբաշատ—բբալից, թուխպ→թխպի/թխպեր/թուխ-
պեր—թխպամած—թխպոտ—թխպակալել—թուխպանման—թուխպապատ
—թուխպապատում, բուրմ→թմբի—թմբեր/թումբեր—թմբաձև—թմբա-
շարք, խունկ→խնկի/խունկի—խունկեր—խնկենի, խուց→խցի/խուցի—
խցեր/խուցեր—խցիկ, նուտ→նտի—նտեր—նտիկ—նտահան, նուշ→
նշի—նուշի—նուշեր—նշաձև, ունգ→ոունգի/ոնգի—ոունգեր—ոնգային,
սուրն→սրճի/սուրճի—սրճեր/սուրճեր—սրճարան, փուրմ→քումբի/քումբ
քումբեր/քումբեր—քումբի և այլն:

դ) Բառեր էլ կան, որոնց թե՛ քերականական և թե՛ բառակազմա-
կան ձևերում ու-ն անփոփոխ է մնում, ինչպես՝ բունտ→բունտի—բուն-
տեր—բունտարար, գուգ→գուգսի—գուգսեր, կուրք→կուրքի—կուրքեր—
կուրքաբուծական, կուրս→կուրսի—կուրսեր—կուրսային, հումք→հումքի—
հումքեր—հումքային, հուն→հունի—հուներ—հունավոր—հունավորվել,
մուտք→մուտքի—մուտքեր—մուտքագրել, տուղտ→տուղտի—տուղտեր—
տուղտածաղիկ, տուրք→տուրքի—տուրքեր—տուրքագրել, տուփ→տուփի—
տուփեր—տուփագործ, տուֆ→տուֆի—տուֆներ—տուֆակերտ, փուս→
փուսի—փուսեր, փուսպ→քուսպեր—քուսպամանրիչ և այլն:

Ինչպես օրինակներից էլ կարելի է նկատել, դրանք կամ -ք ածան-
ցով կազմված, կամ գրական ճանապարհով փոխառված և կամ իմաս-
տային աղճատման շնթարկվելու պատճառով անփոփոխ գործածվող
բառեր են:

§ 197. Հայերենում շատ քիչ են նաև ու-ով վերջացող միավանկ
բառերը. դրանք են՝ բու, դու, գու (ձայն.), թու (ձայն.), լու, կու («թրիք»),
ձու, շու, որոնցից գործածական գոյականների քերականական ու բառա-
կազմական ձևերում ու-ն պահպանվում կամ դառնում է վ, ինչպես՝ լու→
լվի—լվեր—լվիճ, ձու→ձվի—ձվեր—ձվարան—ձվածեղ, շու→շուի—շվել—
շվերթ—շվացուցակ, բու→բուի/բվի—բուեր/բվեր—բվաչ—բվակն—բվիճ:

§ 198. Ու-ով բազմավանկ բառերը բավական մեծ թիվ կազմելով՝
հետևյալ հնչյունափոխական պատկերն են ներկայացնում.

ա) Հոգնակի. թվում, իբրև կանոն, ու-ն անփոփոխ է մնում, ինչ-

պես՝ շշուճ—շշունջներ, փամփուշտ—փամփուշտներ, աղմուկ—աղմուկներ, տեսուչ—տեսուչներ, գեղջուկ—գեղջուկներ, կորուստ—կորուստներ, բլուր—բլուրներ, խոստում—խոստումներ, առու—առուներ, վերաբեր—վերաբերումներ, կատու—կատուներ, ծաղրածու—ծաղրածուներ, եղջերու—եղջերուներ և այլն:

Մանրություն.— Ժողովրդախոսակցական լեզվում ժողովուրդ, սերունդ, կերակուր, գրպա բառերի ժողովուրդներ, սերունդներ, կերակուրներ, գրպաներ հոգնակիների փոխարեն հանախ գործածվում են գրական լեզվի համար մերժելի ժողովուրդներ, սերունդներ, կերակուրներ, գրպաներ և այլն:

բ) Բառի ածման դեպքում հնչյունափոխվում է միայն վերջին ինչպես փակ, այնպես էլ բաց վանկի ու ձայնավորը, ինչպես՝ բլուր→բլրի—բլրակ, տեսուչ→տեսչի—տեսչություն, ժողովուրդ→ժողովրդի—ժողովրդական, առու→առվի—առվակ, եղջերու→եղջերվաբաղ («երևակայական կենդանի») և այլն:

գ) Ու-ն հնչյունափոխվում է բառի թե՛ ձևաբանական և թե՛ բառակազմության ժամանակ, ինչպես՝ աշուն—աշնան և աշնանային—աշնանացան, խորհուրդ—խորհրդի և խորհրդային—խորհրդակցություն, սկեսուր—սկեսուրոջ և սկեսուրայր, լեզու—լեզվի—լեզվից և լեզվակ—լեզվաբան, մեղու—մեղվի—մեղվից և մեղվիկ—մեղվանոց—մեղվաբույժ և այլն:

դ) Բառի ածման դեպքում փակ վանկի ու-ն սղվում կամ ք-ի է վերածվում, իսկ բաց վանկի ու-ն վ է դառնում կամ սովորաբար նույնն է մնում:

§ 199. Վերջնավանկի ու-ն, սակայն, բոլոր դեպքերում չէ, որ հնչյունափոխվում է. բառեր կան, որոնց ածման դեպքում այլևայլ պատճառներով այն անփոփոխ է մնում, ինչպես, օրինակ՝ սահուն—սահունորեն—սահունություն, սիրուն—սիրունանալ—սիրունադիմ, արդուկ—արդուկի—արդուկել, աճուրդ—աճուրդի—աճուրդային—աճուրդավաճառ, գործադուլ—գործադուլային—գործադուլավոր, մուլեկուլ—մուլեկուլային, միջուկ—միջուկային—միջուկագերծ, կռունկ—կռունկի—կռունկային—կռունկաձայն, մառախուղ—մառախուղի—մառախուղել, ասուպ—ասուպի—ասուպային, մատուտ—մատուտի—մատուտաձև, վիրուս—վիրուսի—վիրուսային—վիրուսաբան, զգացմունք—զգացմունքի—զգացմունքային, սրբունք—սրունքի—սրունքոսկր, միրում/մորում—միրումավոր/մորումավոր և այլն. թեկնածու—թեկնածուի—թեկնածուական, ժողովածու—ժողովածուի—ժողովածուում, օդաչու—օդաչուի—օդաչուական—օդաչուություն, գնչու—գնչուի—գնչուական—գնչուերեն և այլն:

§ 200. Այսպիսով՝ ու ձայնավորով բազմավանկ բառերը բաժանվում են երկու խմբի. նրանք, որոնց ածման դեպքում ու-ն անփոփոխ է մնում, կոչվում են շհնչյունափոխվող բառեր, իսկ նրանք, որոնց ածման դեպքում այն փոխվում է, կոչվում են հնչյունափոխվող բառեր: Հաս

վերջնավանկների բնույթի էլ դրանք տարբեր տեսակի փոփոխություններ են կրում: Արդ՝ նախ տեսնենք, թե հնչյունափոխական ինչ պատկեր են ներկայացնում ու ձայնավորով երկփակ բազմավանկ բառերը ժամանակակից հայոց լեզվում:

§ 201. Բազմավանկ բառերի ու ձայնավորով երկփակ վերջնավանկերը արտահայտվում են երեք (Բ+Ձ+Բ) կամ չորս (Բ+Ձ+Բ+Բ) հնչյունով, հմմտ., օրինակ, աղ-մուկ, գան-գուր, կար-կուտ, մա-բուր, ա-ծուխ, փր-փուր, բու-ծում, տըր-տում..., տըր-տունջ, ծը-ծումբ, հա-գուտ, ժո-ղո-վուրդ, սե-րունդ և այլն:

Ընդ որում՝ ու-ն ը է դառնում՝

ա) Եթե վերջնավանկը արտահայտվում է չորս հնչյունով, ինչպես՝ քաբուտ→թաքստոց—թաքստարան, զմուտ→զմուսել—զմուսում, ժողովուրդ→ժողովրդի—ժողովրդական—ժողովրդասեր, խորհուրդ→խորհրդի—խորհրդային—խորհրդարան, ծնունդ→ծննդի—ծննդավայր—ծննդական, կորուստ→կորստի—կորստյան, ծծումբ→ծծմբի—ծծմբային—ծծմբաջրածին և այլն:

Այս խմբին են պատկանում նաև այն բառերը, որոնց ու-ն ը է դառնում միայն բառակազմության ժամանակ, հմմտ., օրինակ, աղմուկ→աղմուկի—աղմկել—աղմկալից—աղմկաշատ—աղմկավոր, ապուխտ→ապուխտի—ապխտել—ապխտագործ—ապխտածուկ, խլուրդ→խլուրդի—խլորդային//խլուրդային—խլորդենի//խլուրդենի, շշուճ→շշունջի—շշնջալ—շշնջոց—շշնջաձայն, պանդուխտ→պանդուխտի—պանդիտել—պանդիտավայր—պանդիտություն, տրտունջ→տրտունջի—տրտնջալ—տրտնջոց—տրտնջուն, փամփուշտ→փամփուշտի—փամփշտակալ//փամփուշտակալ—փամփշտատուփ//փամփուշտատուփ, շմուշկ→շմուշկի—շմշկել—շմշկասահք—շմշկախաղ և այլն:

բ) Եթե վերջնավանկը արտահայտվում է երեք հնչյունով և հաջորդում է ձայնորդ (մեծ մասամբ՝ ր) հնչյունին, ինչպես՝ մրմուռ→մրմուռի—մրմուռալ—մրմուռոց, փրփուր→փրփուրի—փրփրել—փրփրալից—փրփրածուփ—փրփրավետ (բայց նաև՝ փրփուրեն—փրփրածին//փրփուրածին), կարկուտ→կարկտի//կարկուտի—կարկտահար—կարկտատար—կարկտային, սանդուղ→սանդուղի—սանդղակ—սանդղաշար—սանդղակալ և այլն:

գ) Եթե վերջնավանկը համընկնում է հնչյունափոխվող միավանկ բառին, որ արտահայտվում է երեք կամ չորս հնչյունով, ինչպես՝ առևտուր→առևտրի—առևտրական, ազատագուրկ→ազատագրկել—ազատագրկում, ալեծուփ→ալեծփանք—ալեծփուն, աճուն→անքնություն, համախումբ→համախմբել—համախմբում, զոբագունդ→զորագնդի—զորագրնդեր—զորագնդային, գետաչուր→գետաչրի—գետաչրեր և այլն:

Մանրություն.— Երբ միավանկ բառ-բաղադրիչը բայարմատ է կամ բարդության փնտրական իմաստի կրողը չէ, ու-ն չի հնչյունափոխվում, ինչպես՝ մեծատուն—մեծատուններ, առևտուր—առևտուրներ, արևախում—արևախումներ, հացթուխներ, բայց նաև՝ ծովացուլ—ծովացուլի—ծովացուլեր:

§ 202. Բազմավանկ բառերի ու-ն սղվում-դուրս է ընկնում, եթե վերջնավանկը արտահայտվում է երեք հնչյունով և ձայնավորի է հաջորդում:

Այդ կարգի բառերն էլ իրենց հերթին բաժանվում են մի քանի խմբի.
ա) Բառեր կան, որոնց ու ձայնավորը սղվում է թե՛ քերականական ձևափոխության և թե՛ բառակազմության ժամանակ, ինչպես՝ ածուխ→ածխի—ածխանալ—ածխաթթու—ածխածին, աշուն→աշնան—աշնանից—աշնանային—աշնանացան, բազուկ→բազկի—բազկաթոռ—բազկավոր, գարուն→գարնան—գարնանային—գարնանամուտ, գլուխ→գլխի—գլխում—գլխավոր—գլխացալ—գլխապահ, մանուկ→մանկան—մանկական—մանկություն և այլն:

բ) Բառեր կան, որոնց ու ձայնավորը հորվական ձևերում պահպանվում է կամ և՛ պահպանվում է, և՛ սղվում, իսկ բառակազմության ժամանակ մեծ մասամբ սղվում է, հմմտ., օրինակ, անասուն→անասունի—անասունից—անասնական—անասնակեր—անասնապահ, բլուր→բլրի/բլուրի—բլրակ—բլրաշղթա—բլրաշատ, կուտի→կուտիի—կուտահաբել—կուտազենք, կողոպուտ→կողոպուտի—կողոպուտել—կողոպտիչ, կրտուց→կտուցի—կտցել—կտցահար—կտցաձկ/կտուցաձկ, ձեղուն→ձեղունի—ձեղնահարկ/ձեղունահարկ—ձեղնալույս, մածուկ→մածուկի/մածուկի—մածուկոտ/մածուկոտ, մամուլ→մամուլի—մամուլատ—մամուլակալել, փետուր→փետուրի—փետրել—փետրահան—փետրանման/փետուրանման—փետրավոր և այլն:

գ) Բառեր կան, որոնց ու ձայնավորի պահպանումն ու սղումը կապվում են նաև նրանց ի՛նչ խոսքի մասի պատկանելու կամ ի՛նչ հոլովման ձևարկվելու հետ: Որակական ածականների հոլովման ժամանակ, օրինակ, ու-ն պահպանվում, իսկ բառակազմության ժամանակ սղվում է, օրինակ՝ ամուլ→ամուլի—ամուլանալ—ամուլություն, ամուր→ամուրի—ամրանալ—ամրոց—ամրակուռ, բազում→բազումի—բազմանալ—բազմաթիվ—բազմապատկել, դալուկ→դալուկի—դալկանալ—դալկազեմ, քաֆուն→քաքնվել—քաքնապես, կակուղ→կակղել—կակղամորթ, հատուկ→հատկապես—հատկացուցիչ, մաքուր→մաքրել—մաքրասեր—մաքրություն, վայելուչ→վայելչաբար—վայելչություն, տրտուլ→տրտմել—տրտմություն, տխուր→տխրել—տխրալի—տխրազեմ և այլն:

Այդպես և ու-ն սղվում է -ում (<ումն) ածանցով բայանուններում, երբ դրանք -ան հոլովմամբ են հոլովվում, օրինակ՝ զգացում—զգացման—զգացմամբ, խոսում—խոսման—խոսմամբ, կործանում—կործանման—կործանմամբ, որոշում—որոշման—որոշմամբ, շարժում—շարժման—շարժմամբ, տատանում—տատանման—տատանմամբ և այլն: Սա գալիս է գրաբարից և արտահայտվում է նաև այդպիսի բառերի երբեմնի հոգնակի ձևերում, ինչպես՝ զգացումն, ցուցումն, արարումն, հարց-

մունք, վերլուծումն, բուրմունք, գրադումն, սխարմունք, հիացումն և այլն:

Մանրություն.— Արևմտահայ գրական լեզվում ում (<ումն) ածանցով բառերը հորվակելով -ի հոլովմամբ (որոշումի, զգացումի, երդումի և այլն)՝ նման հնչյունափոխություն չեն կրում:

§ 203. Բազմավանկ բառերի վերջին՝ բաց վանկի ու-ն՝

ա) Մի խումբ, հատկապես՝ պարզ, բառերի ինչպես ձևաբանական փոփոխության, այնպես էլ բառակազմության ժամանակ դառնում է վ, որը միաժամանակ նաև պատմական հնչյունափոխության հետ է կապվում, օրինակ՝ առու→առվի (<առուի)—առվակ (<առուակ), եղջերու→եղջերվի—եղջերվապահ, քթու→թթվել—թթվաշ, լեզու→լեզվի—լեզվով—լեզվական—լեզվաբան, կկու→կկվի—կկվիկ, կատու→կատվի—կատվից—կատվաձագ, մեղու→մեղվի—մեղվանոց—մեղվապահ և այլն:

բ) Որոշ, մանավանդ բաղադրյալ բառերի ձևաբանական փոփոխության ժամանակ պահպանվում, իսկ բառակազմության ժամանակ նույնպես վ է դառնում, կամ կորսվում է, օրինակ՝ լրատու→լրատուի—լրատվական, մեզատու→մեզատուի—մեզատվություն, հաշվետու→հաշվետուի—հաշվետվություն, ձեռնածու→ձեռնածուի—ձեռնածվություն/ձեռնածություն, ազդու→ազդուի—ազդվել—ազդվություն/ազդություն (*), երկու→երկվանալ—երկվություն:

գ) Մի շարք բառերի թե՛ ձևաբանական փոփոխության և թե՛ բառակազմության ժամանակ չի հնչյունափոխվում, ինչպես՝ ածու→ածուի, նրագու→նրագուի, ջաղու→ջաղուի—ջաղուական, քարթու→քարթուանալ—քարթություն, թեկնածու→թեկնածուի—թեկնածուական (այլև՝ թեկնածություն), ժողովածու→ժողովածուի—ժողովածուում, կատարածու→կատարածուի—կատարածուական (այլև՝ կատարածություն), շինծու→շինծուի—շինծուորեն—շինծություն, վերաբերու→վերաբերուի—վերաբերուացու, գնչու→գնչուի—գնչուական—գնչուերեն, օղաչու—օղաչուի—օղաչուական (հնացած է՝ օղաչվական), քուս→քսուի—քսություն/քսություն, տիրացու→տիրացուի—տիրացուական—տիրացուականություն և այլն:

Մանրություն 1.— Ուրյուն ածանցով բաղադրյալ բառերում ու-ն հաճախ ընկնում է, ինչպես՝ թեկնածու—թեկնածություն, կատարածու—կատարածություն, հոգաբարձու—հոգաբարձություն և այլն:

Մանրություն 2.— Որոշ բառերում ու-ն երկու՝ անհնչյունափոխ և հնչյունափոխված ձևով է գործածվում, ինչպես՝ դաստառ—դաստառի/դաստառի, սերմացու—սերմացուի/սերմացվի, ուրու—ուրուի/ուրվի—ուրուանալ/ուրվանալ և այլն:

Է ձայնավորի հնչյունափոխությունը

§ 204. Ր-ն, որ հայերենի թույլ ձայնավորն է և շեշտ չի առնում, որոշ բառերի ածման դեպքում, կարելի է ասել, նույնպես հնչյունափոխվում է: Սա, անշուշտ, յուրահատուկ երևույթ է, որ բացատրվում է նման բառերի հնչյունական կազմով և դրա հետ կապված նաև նրանց հարաշեշտությունը:

Հայտնի է, որ հայերենում կան երկու կամ երեք բաղաձայն հնչյունով վերջացող այնպիսի բառեր, որոնք գաղտնավանկ են կազմում և այդ պատճառով էլ վերջընթեր վանկում են շեշտվում, ինչպես՝ ատա՛մ(ը)ն, գագա՛ք(ը)ն, սե՛րմ(ը)ն, կո՛ղմ(ը)ն, հի՛մ(ը)ն, ուսո՛ւմ(ը)ն, ա՛նգ(ը)ն, ա՛րկ(ը)ն, բա՛րձ(ը)ն, կա՛րձ(ը)ն, մա՛ն(ը)ն, ծա՛ն(ը)ն, մե՛ղ(ը)ն և այլն: Գրանք բոլորը հարաշեշտ (տե՛ս § 143, դ) բառեր են, որոնք ըստ իրենց վերջնահնչյունի երեք խմբի են բաժանվում.

ա) Ն վերջնահանգով բառեր, որոնք հայոց լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում ուղիղ ձևերում կորցրել, իսկ բաղադրություններում դաղտնավանկի Ր-ի սղումով պահում են այն, ինչպես՝ ատամնաբույժ, գագաթնակետ, մասնագետ, կողմնացույց, ուսումնական և այլն:

Մանրություն.— Ն վերջնահանգով պահպանվող հիմն բառից կազմված ձևերում գաղտնավանկի Ր-ն նույնպես սղվում է, ինչպես՝ հիմն—հիմնական—հիմնադիր—հիմնավոր և այլն:

բ) Ր-ով վերջացող բառեր, որոնց գաղտնավանկի Ր-ն սղվում-դուրս է ընկնում թե՛ ձևաբանական փոփոխության և թե՛ բառակազմության ժամանակ, օրինակ՝ աստղ→աստղի—աստղում—աստղեր—աստղային—աստղաբույլ, անգղ→անգղի—անգղից—անգղեր—անգղաբուն—անգղաձագ, արկղ→արկղի—արկղում—արկղեր—արկղերից—արկղագործ—արկղաձև և այլն:

գ) Ր-ով վերջացող բառեր, որոնց գաղտնավանկի Ր-ն ևս երկու դեպքում սղվում-դուրս է ընկնում, ինչպես՝ ազդ(ը)ր→ազդրի—ազդրեր—ազդրերից—ազդրային—ազդրակապ, բարձր→բարձրանալ—բարձրություն—բարձրաձայն, կարծր→կարծրի—կարծրեր—կարծրանալ—կարծրություն, մեղր→մեղրի—մեղրոտ—մեղրամոմ, փոքր→փոքրի—փոքրեր—փոքրիկ—փոքրություն և այլն:

Պետք է, սակայն, ասել, որ բոլոր դեպքերում Ր-ն, այնուամենայնիվ, ավելի թույլ է արտասանվում և նրանով ոչ թե լիարժեք երկու, այլ մեկուկես վանկանի բառեր (տե՛ս § 143, բ) են կազմվում՝ ոչ պատահականորեն հոգնակի թվում ստանալով ոչ թե -ներ, այլ -եր մասնիկը, ինչպես՝ աստղ—աստղեր, անգղ—անգղեր (բայց կա նաև՝ անգղներ), արկղ—արկղեր, դուստր—դուստրեր, կայսր—կայսրեր, փոքր—փոքրեր և այլն:

Ա ձայնավորի հնչյունափոխությունը

§ 205. Ա-ն շատ կայուն ձայնավոր լինելով հանդերձ, բառաշեշտի տեղափոխությամբ պայմանավորված, որոշ դեպքերում նույնպես ենթարկվում է հնչյունափոխության:

Այսպես՝

ա) Բառեր կան, որոնց թեք և ավելի շատ ուղիղ ձևերում այն սղվել-դուրս է ընկել, ինչպես՝ ամառ—ամռան, աստված—աստծո/աստծու (<աստուածոյ), արմտիք (<արմատիք), կոնկել (<կոճակել), մատղաշ (<մատաղաշ), պարպել (<պարապել), հավասար (<հաւասար), երկուշաբթի (<երկուշաբթի), ֆաղֆենի (<քաղաքենի), այլև՝ ցամաֆել > ցամբել > ցմբել > սմբել, շիտակել > շտակել, ծիծաղուն > ծիծղուն, համարել > համրել, անցավոր (<անցաւոր) > անցվոր, կարակին > կարկին, ավելացուկ > ավելցուկ և այլն:

Ա ձայնավորի այս փոփոխությունը տեղի է ունեցել հայոց լեզվի երկարատև զարգացման ընթացքում և հիմնականում էլ կապվում է խոսակցական լեզվի կամ բարբառների հետ:

բ) Բառեր կան, որոնցում ա-ն հնչյունափոխվելով՝ դառնում է ր: Այդպիսի փոփոխություն են կրում նույն արմատի կրկնություններում կազմված կցական բարդությունները, որոնք նույնպես սերում են ժողովրդախոսակցական լեզվից ու բարբառներից, ինչպես՝ դաղը(ը)ղորել (<դաղդաղորել), քափք(ը)փել (<թափթափել), խաբխբել, խազխզուրել, խազմրգել, ծալծլվել, ծալծլուտել, ծախծխել, ծախծխում, ծակծկել, կաթկթել, կաթկթոց, կապկպել, կապկպում, մազմզոտ, մազմզուկ, շափշփել, շափշփում, պաշպշել, պաշպշոց, վազվզել, տաշտշել, ֆաշֆշել, ֆաշֆշոց և այլն:

§ 206. Մասնավոր դեպքերում և դարձյալ հիմնականում ժողովրդախոսակցական լեզվում հնչյունափոխվել են նաև ե-ն և ո-ն՝ սղվելով կամ դառնալով ր, ինչպես՝ ձմեռ—ձմրան, ավել—ավլել, վերա (<ի վերայ) —վ(ը)րա, մծեղ (<մծեղն) —մծղուկ—մծղիկ, փոքրերել, ցուցլալ, բոսմել (<թոռոմել), սապնոտ (<սապոնոտ), սապնաշուր (<սապոնաշուր), այլև՝ գրք. որկորամղ > որկրամոլ:

բ. ԵՐԿՆԵՅՑՈՒՆՆԵՐԻ ՀՆՅՑՈՒՆԱՓՈՒՅՑՈՒՆԸ

§ 207. Հայերենի ույ (<ոյ), յա (<եա) և յու (<իւ) երկհնչյուններից բառաշեշտի տեղափոխությամբ պայմանավորված՝ հնչյունափոխվում է ավելի շատ ույ-ը, պակաս՝ յա-ն, մասնակի դեպքերում՝ յու-ն:

§ 208. Ույ-ը հնչյունափոխվում է միայն բառակազմության ժամանակ՝ թե՛ միավանկ և թե՛ բազմավանկ բառերի դեպքում ընդհանուր առմամբ դառնալով ու, հմմտ., օրինակ, բույս→բուսական—բուսաբան—

բուսակեր, գույն→գունավոր—գունատ—գունազարդ, թույլ→թուլանալ—
թուլամիտ—թուլամորթ, լույս→լուսավոր—լուսամուտ—լուսին, հույս→
հուսալի—հուսահատ, ձույլ→ձուլել—ձուլվածք—ձուլարան... և աշխույժ
→աշխուժանալ—աշխուժորեն—աշխուժութուն, զգույշ→զգուշանալ—ըզ-
գուշավոր—զգուշացում, ընկույզ→ընկուզենի—ընկուզային, կառույց→
կառուցել—կառուցիկ—կառուցվածք, ողջույն→ողջունել—ողջունում—ող-
ջունաճառ, տարակույս→տարակուսել—տարակուսանք—տարակուսում,
ուսույց→ուսուցում—ուսուցանել—ուսուցիչ, ուռույց→ուռուցիկ—ուռուց-
քաբան և այլն:

§ 209. Բայց կան բառեր, որոնք այս ընդհանուր կանոնից շեղվում են:

Այսպես՝

ա) Անշուշտ, պատմական հնչյունափոխությամբ պայմանավորված՝
որոշ բառերի ուղիղ՝ ելակետային ձևերում ևս ույ-ը ու է դարձել, ինչ-
պես՝ բույր→բույթ>բութ («մեծ մատր»), ոչո→ույթ>ուծ, բոյն→բույն>
բուն («ծիծեռնակը բույն էր շինում, Ծ՛վ շինում էր, և՛ երգում», Ղ. Աղա-
յան), անուշ→անուշ («Ա՛խ, ի՛նչ լավ են սարի վրրա Անցնում օրերն,
ան՛ուշ, ան՛ուշ», Հովհ. Քումանյան), շոյտ→շուտ, այտույց→այտույց>
այտուց, այլև՝ խոսակցական լեզվում՝ գուծ<գույթ<գոյթ, տուծ<տույթ
<տոյթ («Քիչ խմողին ուծ ես տալիս, Շատ խմողին տուծ ես տալիս»,
Աշուղ Աթա):

Սրանք կենդանի լեզվում առաջ եկած հնչյունափոխական ձևեր են,
որոնք ընդհանուր գործածություն են ստացել և ըստ այդմ էլ միանգա-
մայն անտեղի է, որ, օրինակ, բուծ-ի փոխարեն բույն-ն է նախընտրելի
համարվում:

բ) Բառեր կան, որոնց աճման դեպքում ույ-ը նույնն է մնում, օրի-
նակ՝ նույն (<նոյն>)→նույնական—նույնանալ—նույնություն—նույնա-
տեսակ, ֆույր→քույրաբար—քույրիկ—քույրական—քույրացու—քույրու-
թյուն (բայց նաև՝ ֆույր—ֆույր), ուրույն→ուրույնանալ—ուրույնություն,
այլև՝ ինֆուուրույն→ինքնուրույնաբար—ինքնուրույնություն, դոււր→դը-
րույթային, ինչույք→ինչույթային—ինչույթասեղան, խույր→խույրա-
գործ—խույրակերպ—խույրակիր, կահույք→կահույթային—կահույթավա-
ճառ, հատույթ→հատույթավորել—հատույթավորում, նծույզ→նծույզա-
յին, համույր («վիթ, գազել»)→համույրանման—համույրենի և այլն:

Նկատելի է, որ ույ-ը չի հնչյունափոխվում այն բառերում, որոնք
հիմնականում կա՛մ գրական ճանապարհով են անցել նոր հայերենին,
կա՛մ նորակազմություններ են, կա՛մ հնչյունափոխվելով՝ կարող են ան-
բարեհունչ դառնալ և միաժամանակ իմաստային աղճատում առաջ բերել:

գ) Կան բառեր, որոնցից երկու ձևով՝ ույ>ու հնչյունափոխությամբ
և առանց հնչյունափոխության են բաղադրություններ կազմվում, ինչ-
պես՝ հեռուստացույց→հեռուստացուցային//հեռուստացուցային, մակույկ

→մակուկաձև//մակույկաձև—մակուկավոր//մակույկավոր—մակուկավար
//մակույկավար (բայց միայն՝ մակույկանման, մակույկավազք), ող-
կույզ→ողկուկաձև//ողկույզաձև—ողկուկաբեր//ողկույզաբեր (բայց միայն՝
ողկուկազարդ—ողկուկենի—ողկուկավոր), պատույզ→պատուկազավոր//
պատուկազավոր—պատուկել//պատուկել (բայց միայն՝ պատուկազա-
լար—պատուկազահրացան), հնչույթ→հնչույթային//հնչույթային—հնչույթա-
բանություն//հնչույթաբանություն, սամույր→սամուրագգեստ//սամուրա-
զգեստ—սամուրեկ//սամուրեկ—սամուրենի//սամուրենի (բայց միայն՝ սա-
մուրամուշտակ, սամուրյա) և այլն: Պետք է ասել, որ այդ զուգահեռ
ձևերի միջև պայթար է գնում, որը և ավարտվում է վերջիններից մեծ
մասի հաղթանակով:

դ) Մի քանի բառեր էլ կան, որոնց ուղիղ ձևերում ույ (<ոյ>-ը մի
հնչյունի է վերածվել, որը իր հերթին ևս հնչյունափոխվել է՝ դառնալով
ը կամ սղվելով, օրինակ, հետևյալ բաղադրություններում. բնագուրկ—
բնավեր—բնատեղ—բնկալ (<բունկալ), բքամատ—բթաչափ—բթաթումբ,
կապտել—կապտագույն—կապտավուն—կապտադեղին—կապտաներկ (<
կապիտ // կապուտ<կուպույտ<կապույտ-ից), սառցահատ—սառցաչոր—
սառցային—սառցարան—սառցե (<սառուց<սառույց<սառույց-ից) և
այլն:

Այդպես և պտույտ (<պտոյտ) բառի ույ-ը մի դեպքում անփոփոխ
է մնացել, ինչպես՝ պտույտաթիվ—պտույտաձև—պտույտվել, մի դեպ-
քում ու է դարձել, ինչպես՝ պտուտակ—պտուտահողմ—պտուտաչափ—
պտուտավոր—պտուտակե, իսկ մի այլ՝ ույ>ու//ի անցումով ը է տվել,
ինչպես՝ պտուաթիո—պտուահողմ—պտուաձող—պտուան—պտտել—պրտ-
տիկ—պտտում և այլն: Հմմտ. նաև ֆույր—ֆույր—ֆույրից—ֆույրով—ֆու-
չական (<բույր>քիթ//քուր-ից):

§ 210. Յա երկհնչյունը, որ սերում է գրաբարի եա երկբարբառից
կամ -եայ եռարարբառից, ժամանակակից հայոց լեզվում հնչյունափոխ-
վում է միայն բառակազմության ժամանակ՝ դառնալով ե՝

ա) Բառավերջյան փակ վանկում, ինչպես՝ ատյան (<ատեան)→
ատենաբան—ատենակալ—ատենապետ, այծյամ (<այծեամն)→այծեմ-
նի—այծեմնիկ, կատարյալ→կատարելապես—կատարելագործել—կատա-
րելություն, մատյան→մատենագիր—մատենագրարան, մեհյան→մեհենա-
կան—մեհենագիր—մեհենապետ, պատյան→պատենավոր—պատենա-
զարդ—պատենամերկ, առաքյալ→առաքելական—առաքելություն, տեղ-
յակ→տեղեկանք—տեղեկատու—տեղեկություն, այլև՝ ազդեցիկ→ազդե-
ցություն (ազդեաց-ից), միութենական (միութեան+ական-ից), պահե-
ցող→պահեցողական—պահեցողություն (պահեաց-ից):

բ) Բառավերջյան բաց վանկում, ինչպես՝ այծմյա (<այծմեայ)→
այծմեական—այծմեանալ, առոյա—առօրեական—առօրեապաշտ—առօ-
րեություն, գործունյա—գործունեություն, միջօրյա—միջօրեական—միջօ-

րեագիծ, պաշտօնյա—պաշտոնեական—պաշտոնեություն, ֆրիստոնյա—
քրիստոնեաբար—քրիստոնեական—քրիստոնեանալ—քրիստոնեություն և
այլն:

Մանրություն.— Բառավերջան յա-ն սերելով գրաբարի —եայ եռահնչյունից՝ հի
ուղղագրությամբ արտահայտվում է է տառով, ինչպես՝ պաշտօնեայ—պաշտօնեական—
պաշտօնեություն:

§ 211. Յա երկհնչյունի հնչյունափոխությունը շատ ավելի սերտո-
րեն է կապվում պատմական հնչյունափոխության հետ. ուստի՝ ներկա-
յումս այն առանձնապես գործքն չէ, և այդ պատճառով էլ բառեր կան,
որոնք նաև առանց հնչյունափոխության կամ միայն այդպես են գոր-
ծածվում, հմմտ., օրինակ՝ ժանեկագործ//ժանյակագործ—ժանեկագոր-
ծություն//ժանյակագործություն—ժանեկագորդ//ժանյակագորդ—ժանե-
կավոր, հայեաացություն//հայատյացություն, վայրկենական//վայրկյանա-
կան—վայկենապես//վայկյանապես, պատենավոր//պատյանավոր, դայե-
կորդի//դայակորդի—դայեկել//դայակել—դայեկություն//դայակություն...,
հորեյար—հորեյարունի, հորեյան—հորեյանական, մանյակ—մանյա-
կաշար—մանյակագորդ—մանյակաձև//մանեկաձև և այլն:

Խարտյաշ (<խարտեաշ) բառը, որ անցյալում ավանդված է նաև
խարտեշ և խարտէշ ձևերով, որոշ բաղադրություններում նույնն է մը-
նում, որոշ բաղադրություններում էլ յա (<եա> >ե, եա > է > ի հնչյու-
նափոխությանն է ենթարկվում, հմմտ. խարտյաշ—խարտյաշագեղ//խար-
տիշագեղ, խարտյաշություն—խարտյաշումի//խարտիշումի—խարտեշա-
վարս//խարտիշավաս, այլև՝ խարտիշագես—խարտիշագույն—խարտիշա-
հեր—խարտիշանալ և այլն:

Մանրություն.— Պատմական հնչյունափոխությամբ դեռ վաղ անցյալում կամ հա-
յոց լեզվի հետագա զարգացման ընթացքում որոշ բառերի ուղիղ ձևերում նույնպես ես
(>յա) ն է դարձել, օրինակ՝ կոբեակ—կորեկ, ցորեան—ցորեն, լեառն—լեռ, լեարդ-
լյարդ—լերդ («լերդ ու թոքս շորացավ», Խ. Արսլյան), որից՝ լերդանալ և այլն:

§ 212. Յու (<իւ//իւ) երկհնչյունը ժամանակակից հայոց լեզվում
հնչյունափոխվում է սակավ ղեպքերում՝ սղվելով կամ դառնալով ը: Նը-
ման հնչյունափոխության են ենթարկվում. մի քանի բառեր՝ ալյուր (<
ալիւր//ալիւր), աբիւն (<արիւն), ձյուն (<ձիւն), այլև՝ աղբյուր (<աղ-
բիւր), ճյուղ (<ձիւղ), որոնց յու երկհնչյունը ժողովրդախոսակցական
լեզվում վերածվել է մի հնչյունի՝ ի-ի կամ ու-ի, ինչպես՝ աբիւն//արուն,
ալիւր//ալուր, ձիւն//ձուն (<ձիւն), ճուղ//ճեղ:

Այսպիսով՝ յու երկհնչյունը ի//ու հնչյունափոխական անցումով հա-
մապատասխան բաղադրյալ բառերում՝ ա) սղվել է, ինչպես՝ աբյուն
(>արին, արուն)—արնագույն—արնաղեմ—արնածուփ—արնակուլու—
արնախում—արնաման («Արնաման ծաղիկների ու վարդերի բույրը
վառման, Ու նաիրյան աղջիկների հեղաճկուն պարն եմ սիրում», Ծ. Զա-

րենց)— արնավառ, ալյուր—ալրաղաց—ալրատուն—ալրոտ—ալրափոշի
ալրաթաթախ, բ) դառնում է ը, ինչպես՝ ձյուն (>ձիւն//ձուն)—ձնաբեր-
ձնաբուք—ձնագնդի—ձնհալ—ձնփաղիկ—ձնաշերտ, ճյուղ—ճղակտոր-
ճղակախ—ճղափայտ, աղբյուր—աղբրաջուր («Թջնում էին օդի պաղպա-
յուն ալիքների ու աղբրաջրի նման վետվետում էին դաշտի վրա», Ստ.
Զորյան):

Այդ նույն բառերից՝ սակայն, մեծավ մասամբ առանց հնչյունա-
փոխության են բաղադրյալ բառեր կազմվում, ինչպես, օրինակ՝ աբյու-
նաբեր—աբյունագուրկ—աբյունաթաթալ—աբյունածո—աբյունոտ—աբ-
յունարբու..., ալյուրաղաց—ալյուրախառն—ալյուրաշաղախ—ալյուրա-
շատ—ալյուրոտ..., ձյունաղաշտ—ձյունաթագ—ձյունախեղդ—ձյունապատ-
—ձյունե—ձյունոտ..., ճյուղավոր—ճյուղապատ—ճյուղաշատ—ճյուղա-
հյուս և այլն:

Մանրություն.— Միութենական, արեւակից բառեր սերելով հոլովական ձևերից՝
(միութան, արյան)՝ ոչ թե յու >ե, այլ յա >ե հնչյունափոխության են ենթարկվել:

2. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՆԶՅՈՒՆԱՓՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆ

§ 213. Պատմական կամ ընդհանուր պատմական է կոչվում այն
հնչյունափոխությունը, որը կապվում է լեզվի հնչյունական կազմի զար-
գացման հետ և արտացոլում է ժամանակի ընթացքում նրանում կա-
տարված հնչյունական փոփոխությունները: Պատմական հնչյունափոխու-
թյունը այդ պատճառով շատ ավելի բարդ հնչյունափոխական երևույթ
է և բազմատեսակ դրսևորումներ ունի, որոնք և թե ինչպե՞ս և ի՞նչ
օրենքներով ու օրինաչափություններով են առաջ եկել, հաճախ դժվար
է լինում բացատրել:

§ 214. Հայոց լեզուն կտրած-անցած լինելով զարգացման երկար
ճանապարհ՝ հարուստ է պատմական հնչյունափոխության շատ ղեպքե-
րով, որոնք իրենց արտահայտությունն են գտել թե՛ հնչյունական կազ-
մում, թե՛ բառապաշարում և թե՛ բերականական կառուցվածքում: Պետք
է, սակայն, ասել, որ առավել մեծ չափով պատմական հնչյունափոխու-
թյան է ենթարկվել հայոց լեզվի հնչյունական կազմը: Ինչպես լեզվա-
կան ամեն մի իրողություն, այնպես էլ դա անփոփոխ չի մնացել և ժա-
մանակի ընթացքում հնչյունական այլևայլ փոփոխություններ է կրել:
Եվ իրո՞ք. փաստերը ցույց են տալիս, որ բազմատեսակ փոփոխություն-
ներ են կրել թե՛ ձայնավորները, թե՛ երկբարբառներն ու եռաբարբառ-
ները, թե՛ բաղաձայնները և թե՛ վերհատույթային իրույթները (չեղտ,
հնչերանգ):

§ 215. Հայոց լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում ձայնավորների համակարգում կատարվել են հետևյալ փոփոխությունները.

ա) Բառասկզբի և ձայնավորը, որ է է արտաբերվել և չի տարբերվել բառամիջի ե-ից, ընդհանուր առմամբ երկհնչյունացել է՝ յե (=յէ) է դարձել, իսկ բարբառներում այլազան փոփոխություններ է կրել, հմմտ., օրինակ՝ երեխա > երեխա = յերէխա, եղբայր, երագ, երբ, երեկո > երեկո = յերէկո, երկիր, ասել, բերան, խելք, գեղեցիկ և երես > էրես/էրէս, յերէս, յիրէս, իրէս, իրես, եղբայր > էխբար, ախբար, ախպէր, ախպրէր, ելանել (<ելնել) — էլնել, յէլնել, յէլել, էլլել, իլլի, ըլլի, ըլլել և այլն¹⁵:

բ) է ձայնավորը, որ երկբարբառային ծագում ունի (սերում է ե + յ-ից) և միատեսակ է հնչվել բառի բոլոր դիրքերում (ինչպես՝ էակ, էջ, կէս, պարտէզ, մարգարէ, բազէ) նույնացել է բառամիջյան ե-ին և այլևս չի տարբերվում նրանից, ինչպես՝ հայերէն > հայերեն, ոսկեղէն > ոսկեղեն, սէք > սեք, հանդէս > հանդես, ոսկէ > ոսկե և այլն:

գ) Բառասկզբի ո (օ) ձայնավորը, որ նույն կերպ է հնչվել նաև բառամիջում (օր.՝ բոլոր, զոհար, սովորութիւն և այլն) և բառավերջում (օր.՝ հասո՛ւ > հասցրու, վագեցո՛ւ > վագեցրու և այլն), հետագայում նույնպես երկհնչյունացել է՝ դարձել վո (վօ), ինչպես՝ որդի (= վօրթի), որ (= վօր), ոսկի (= վօսկի), ռի (= վօիս) և այլն:

Այս կանոնին շեն ենթարկվել ով (= օվ), ովկիանոս = օվկիանոս, ովագիս (= օվագիս), ովան = օվան («ծովային մի գազան»), ովսանեայ = օվսաննա («օրհնության ձայն՝ օրհներգ») բառերը իրենց հնչյունական կազմի՝ ո-ից հետո վ (վեվ) ունենալու պարզ պատճառով:

Բառասկզբի ո (օ)-ն բարբառներում նույնպես տարբեր փոփոխություններ է կրել, ինչպես՝ ողորմել > վօղօրմել, օղօրմէլ, ըղօրմիլ, ուղօրմիլ, վուղօրմիլ, որդի > օրդի, վօրդի, վորդի, վո՛ւրթի, վրէ՛րթի և այլն¹⁶:

դ) Օ ձայնավորը սերելով բաղաձայնին նախորդող աւ երկբարբառից (տե՛ս § § 128—131)՝ ժամանակի ընթացքում նույնացել է բառամիջյան ո (օ)-ին և արդի ուղղագրութեամբ նույնկերպ է գրվում, ինչպես՝ ծանաւթ > ծանօթ > ծանոթ, նաւնել > ճօճել > ճոճել, ալաւս > ալօս > ալոս և այլն:

ե) Ո՞ ձայնավորը, որ ծագում է ո + ի > ու երկբարբառից և 5-րդ դարում տակավին ինքնուրույն հնչույթային արժեք չէր ստացել (այդ պատճառով՝ իբրև առանձին տառ մեսրոպյան այբուբենում էլ տեղ չի գտել), ժամանակի ընթացքում բաղաձայնից առաջ և բառավերջում՝ ար-

¹⁵ Բարբառային ձևերի համար տե՛ս չր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հտ. 2, Երևան, 1973, էջ 16, 47, 9:

¹⁶ Նույն տեղում, հտ. 3, էջ 557, 577:

դեն մեկ մաքուր ձայնավոր (օր.՝ ուրախ, զարուն, ջուր, առու, լեզու), իսկ ձայնավորից առաջ վ է դարձել, ինչպես՝ զանգուած > զանգված, կռուել > կովել, սուին > սվին, սիրուել > սիրվել, ձուած > ձված, լեզուանի > լեզվանի և այլն: Ի դեպ, պետք է ասել, որ այդ հիմամբ էլ նոր հայերենում վ-ով նոր վանկեր են կազմվում, օրինակ՝ զուարթ > զվարթ = զր + վարթ, նուիրական > նվիրական = նր-վի-րա-կան, կառուցվածք > կառուցվածք = կա-ռուց-վածք, ուրուական > ուրվական = ուր-վա-կան և այլն:

բ. ԵՐԿԲԱՐԲԱՐՆԵՐԻ ԵՎ ԵՌԱՐԱՐԱՐՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՆՁՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 216. Հայոց լեզվի զարգացման ընթացքում շատ ավելի մեծ շափով պատմական հնչյունափոխության են ենթարկվել գրաբարյան երկբարբառներն ու եռարբառները: Ընդ որում հայ նոր գրական լեզվում նրանք եթե ընդհանուր առմամբ՝ երկհնչյունների (երկբարբառակերպերի), ապա բարբառներում մեծ մասամբ մեկ հնչյունի են վերածվել:

Այսպես՝

ա) -այ երկբարբառը գրական լեզվում բառակցքում և բառամիջում պահպանվել է, անշուշտ, յ-ի խիստ բաղաձայնացմամբ, իսկ բառավերջում կորցրել է դա, հմմտ., օրինակ՝ այս > այս, այն > այն, ձայն > ձայն, փայտ > փայտ, եղբայր > եղբայր, նառագայթ > նառագայթ..., արեայ > արբա, երեխայ > երեխա, շղթայ > շղթա, պողոտայ > պողոտա, տղայ > տղա..., գնայ > գնա, մեծացայ > մեծացա, հեռանայ > հեռանա և այլն:

Այ երկբարբառը բառավերջում անփոփոխ է մնացել միայն բայ, նայ, նայ, վայ միավանկ բառերում՝ դրանց իմաստապես շաղճատվելու պահանջով:

Բարբառներում բառի բոլոր դիրքերում այ-ը մի հնչյունի է վերածվել այ > ա կամ այ > է փոփոխությամբ, օրինակ՝ հայր > հար/հէր, այս > էս/աս, եղբայր > ախպէր/ախպար և այլն:

Այ-ը այդպիսի փոփոխություն է կրել նաև երբեմնի տղայք (> տղէք > տղէքք), փեսայք (> փեսէք) և նման այլ ձևերում: Մի քանի բառեր այ > է կամ այ > ա փոփոխությամբ անցել են գրական լեզվին, ինչպես՝ էլ («Ես էլ քեզ պես ոաստ շեկա մի լավ յարի Սայաթ-Նովա», Հովհ. Շիրազ), ալ («Աստղ մըլալ ես կերթամ հավելուլ երկնից», Պ. Դուրյան), վայր > վէր > վեր/վար, ցայտկել — ցատկել, դեա (<դէս < դայս < ընդ + այս), դեն (<դէն < դայն < ընդ + այն) և այլն:

բ) -Ա երկբարբառը եթե բաղաձայնից առաջ՝ օ (տե՛ս § 131), ապա ձայնավորից առաջ և բառավերջում ավ է դարձել, ինչպես՝ աղաւղել > աղավաղել, աւագ > ավագ, աւազակ > ավազակ, աւել > ավել, ա-

ւին>ավյուն, բաւական>բավական, գաւազան>գավազան, հաւանել>հավանել..., ագռաւ>ագռավ, համբաւ>համբավ, լաւ>լավ, հարաւ>հարավ, նաւ>նավ, պառաւ>պառավ և այլն:

գ) -Եւ երկբարբառը մեծ մասամբ վերածվել է երկհնչյունի՝ յա-ի, առանձին բառերում ու բառաձևերում՝ մի հնչյունի՝ ե-ի կամ ա-ի, հմմտ., օրինակ, սենեակ>սենյակ, վայրկեան>վայրկյան, մատեան>մատչան, համարեա>համարչա, իրեար>իրար, իրեանք>իրենք, սիրեաց>սիրեց, գործեաց>գործեց, բերեալ>բերել, անցեալ>անցել, մնացեալ>մնացել, գնացեալ>գնացել, փախեար>փախար, փախեաք>փախանք, այլև՝ սիրեալ>սիրեց>սիրի>սիրիր, վագեալ>վագեց>վագի>վագիր և այլն:

Եւ երկբարբառը միահնչյունութեան է վերածվել կենդանի խոսակցական լեզվում և հիմնականում հատուկ է բարբառներին:

դ) -Եւ երկբարբառը, ինչպես Մ. Արեղյանն է նշել, «բաղաձայնից առաջ գրաբարում արդեն շրջվել է իւ (iu) երկբարբառի»¹⁷, իսկ բառա-

միջում՝ ձայնավորից առաջ և բառավերջում երկհնչյունի՝ -ել (-և)-ի է վերածվել, ինչպես՝ ալիւր>ալիր>ալյուր, արեւն>արիւն>արչուն, բեր>բիր>բյուր, գել>գիր>գյուլ, հարեւր>հարիր>հարչուր, մեւ>միւ>մյուս, արեւ>արեւ, թեթեւ>թեթեւ, տերեւ>տերեւ, երեւիլ>երեւալ, սեթեւեթ>սեթեթ և այլն:

ե) -Իւ երկբարբառը բաղաձայնից առաջ բառասկզբում և բառամիջում՝ յու, իսկ բառավերջում իվ է դարձել, ինչպես՝ իւր>յուր, ձիւն>ձյուն, անկիւն>անկյուն, մեծութիւն>մեծություն..., անիւ>անիվ, թիւ>թիվ, ագնիւ>ագնիվ, արծիւ>արծիվ, կոիւ>կոիվ և այլն:

Բարբառներում իւ երկբարբառը ևս վերածվել է մի հնչյունի՝ ի-ի կամ ու-ի, ինչպես՝ ալիւր>ալիր//ալուր, արիւն>արին//արուն, ձիւն>ձին//ձուն, հարիւր>հարիր//հարուր և այլն: Բարբառներ կան, որոնցում ու-ն քմայնանալով՝ ու է արտաբերվում, ինչպես՝ ծոււն, սոււն, հւրուր, անխոր:

Մանրութիւն.— Գրաբարում, հատկապես բառակազմութեան ժամանակ, բառավերջի իւ-ը շեշտազրկվելով՝ վերածվել է ու-ի, ինչպես՝ ագնիւ>ագնություն—ագնական—ագնական, հաշիւ>հաշուի—հաշուկ—հաշուակից, պատիւ>պատուի (պատու) —պատուել—պատուասէր—պատուաւոր, ցրիւ>ցրուել (=ցրել)—ցրուած—ցրուական—ցրուիչ և այլն:

զ) -Ոյ երկբարբառը, որի կրած պատմական հնչյունափոխությունը լավագույնս է ներկայացրել Մ. Արեղյանը, 1) «Գրաբարում արդեն բաղաձայնից առաջ արտասանվել է ոյ», ինչպես՝ բայր>բույր, լոյս>լույս, քոյր>քույր, ողջոյն>ողջուն, համբայր>համբույր, խարոյկ>խարույկ, ծածկոյթ>ծածկույթ, կապոյտ>կապույտ և այլն. 2) բառավերջում, բա-

¹⁷ Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 115:

ցառութեամբ մի քանի միավանկ բառերի (տոյ, խոյ, հոյ), «հին գրական լեզվի մեջ դարձել է պարզ ձայնավոր ո (=o) և այսպես ընդունվել նոր գրական լեզվի մեջ», ինչպես՝ ձուլածոյ>ձուլածո, ներհոյ>ներքո, երեկոյ>երեկո, գազանբարոյ>գազանբարո և այլն. 3) բարբառներում «դարձել է ու, ի, ո (-o) պարզ ձայնավորներից մեկը՝ լուս, լիս, լոս, ֆուր, ֆիր, ֆոր»¹⁸, այլև՝ կապուտ, կապիտ, կապուտ (վանի բարբ.) և այլն:

Այս բոլորից բացի ոյ-ը ու է դարձել ո կամ ո-ա խառն հոլովման պատկանող մի շարք բառերի որոշ հոլովաձևերում, ինչպես՝ մարդ→մարդոյ>մարդու, սիրել→սիրելոյ>սիրելու, գնալ→գնալոյ>գնալու, թշնամի→թշնամոյ>թշնամու, զինի→զինոյ>զինու և այլն:

Դրանք ոյ>ու պատմական հնչյունափոխությամբ առաջ եկած բուն (<բոյն), ուծ (<ոյծ), բուք (<բոյթ), անուշ (<անոշ), շուտ (<շոյտ) և այլն ուղիղ բառաձևերի պես (տե՛ս § 209) ընդունվել ու գործածվում են հայ նոր գրական լեզվում:

§ 217. Ժամանակի ընթացքում եռաբարբառները ևս պատմական հնչյունափոխության են ենթարկվել:

ա) -Եայ եռաբարբառը, որ գործածվել է հիմնականում բառավերջում, երկու տեսակ փոփոխություն է կրել. որոշ դեպքերում երկբարբառ՝ եա է դարձել, որն էլ իր հերթին երկհնչյունի՝ յա-ի է վերածվել, ինչպես՝ գործուեեայ>գործուեեա>գործուեյա, բրդեայ>բրդեա>բրդչա, փայտեայ>փայտեա>փայտչա, ֆրիստոեայ>քրիստոեեա>քրիստոեյա և այլն. որոշ դեպքերում ե (<ե+ա+յ) հնչյունափոխությամբ է (=ե) է դարձել՝ նույնանալով բառամիջյան ե-ին, ինչպես՝ աղամանդեայ>աղամանդէ>աղամանդե, կաւեայ>կաւէ>կավե, մարմարեայ>մարմարէ>մարմարե, ֆարեայ>քարէ>քարե և այլն:

Նկատելի է, որ նման հնչյունափոխության են ենթարկվել մի քանի բառեր դեռ վաղ շրջանում՝ գրաբարում, գործածվելով երկու՝ անհնչյունափոխ ու հնչյունափոխված ձևերով, ինչպես՝ աշտեայ//աշտէ, փստեայ//փստէ, գոնեայ//գոնէ (նակ՝ գոնեա), միջօրեայ//միջօրէ, ֆուեայ//ֆուէ և այլն:

Բայաձևերում հանդիպող եայ եռաբարբառը հնչյունափոխվելով՝ ա կամ է (>ե) է դարձել, ինչպես՝ փախեայ>փախայ>փախա, փախեայք>փախաք, թեայ>թոայ>թոա, թեայք>թոաք. փախեայք>փախեք, թեայք>թոէք>թոեք և այլն:

բ) -Եա եռաբարբառը, որ շատ լայն գործածություն չի ունեցել, եո>յո (>յո) հնչյունափոխությամբ երկհնչյունի է վերածվել, ինչպես՝ եաթեւ>եոթեւ>յոթեւ, արդեաւք>արդեոք>արդյոք, ընտանեաւք>ընտանեոք>ընտանյոք, կարծեաւք>կարծեոք>կարծյոք և այլն:

¹⁸ Տե՛ս Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 113:

§ 218. Հայոց լեզվի երկարատև զարգացման ընթացքում պատմական հնչյունափոխության են ենթարկվել նաև մի շարք բաղաձայնները Այսպես՝

ա) Բառասկզբի յ-ն, որ վաղ անցյալում տարբերվել է հագագային հ (հո)-ից՝ աստիճանաբար արտասանվել է դրա պես և այսօր, ամենևին ոչ պատահականորեն, արտահայտվում է նույն ուղղագրությամբ, օրինակ՝ յաղթանակ > հաղթանակ, յանախ > հանախ, յատուկ > հատուկ, յարմար > հարմար, յետոյ > հետո, յիմար > հիմար, յոյս > հույս, յունիս > հունիս, յօժար > հոժար և այլն:

բ) Հայերենը նախապես երկու լ է ունեցել՝ 1) նուրբ, որ արտասանվել է «լեզվի ծայրով, ինչպես մեր լ ձայնը», և 2) հաստ կամ թանձրը, որ արտասանվել է «լեզվի հետևի մասով»¹⁹:

Գնալով, ինչպես Հր. Աճառյանն է մի շարք փաստերով հաստատել, դրանք ավելի են հեռացել իրարից, և վերջնականապես 11-րդ դարում արդեն հաստ կամ թանձր լ-ն ղ է դարձել, հմմտ., օրինակ, այլ—այղ—աղավաղել, այլուր—աղալ, անաղի—անալի (> ալանի), փայլ—փայղ—փաղփաղել, ջիլ—ջիղ, հյուպե (< հիւլէ)—հյուղե (< հիւղէ), թույլ տալ (< թոյլ տալ)—թողնել, մուլ (մլել)—մուղ (մղել), Պղատուն—Պլատուն և այլն:

գ) Հայերենը անցյալում ֆ (= ֆե) հնչյուն չի ունեցել և հին փոխառյալ բառերի մեջ դրա փոխարեն փ կամ ֆ է գործածել²⁰, ինչպես՝ փիլիսոփա, Ափրիկա, հրասախ/փարսախ («շափի միավոր») և այլն:

Ֆ հնչյունը, որ բացակայում է Արցախի (Ղարաբաղի), Գորիսի, Թիֆլիսի, Ագուլիսի բարբառներում, առաջ է եկել միջին դարերում (այբուբեն է մշակվել 11-րդ դ.) ոչ թե օտար լեզուների ազդեցությամբ, այլ հայոց լեզվի պահանջով՝ բարբառային հիմքի վրա: Օրինակ՝ հենց Արարատյան բարբառում «Հ-ն ֆ է արտասանվում «ա»-ից առաջ, ինչպես՝ ֆոտ < հոտ, ֆող < հող, ֆոֆ < հոֆ, ֆոք < հոք»²¹:

Այդպես և ֆ հնչյունը հատուկ է մի շարք (հատկապես՝ «կը» ճյուղի) բարբառների, որոնցից սերելով և ընդհանրական դառնալով՝ այն գործածվում է, իհարկե, հիմնականում փոխառյալ բառերում:

դ) Ի (վյուն կամ հյուն)-ը, որ իբրև երկբարբառի (ալ, իլ, ել, այլև ու) և եռբարբառի (նալ) բաղադրիչ է գործածվել և իր մեջ թերևս ավելի շատ ձայն է պարունակել, աստիճանաբար կորցրել է իր հնչույթային արժեքը՝ վերածվելով՝ 1) վ-ի բառամիջում՝ ձայնավորից առաջ, և

¹⁹ ՏՃԱ Հր. Աճառյան, Ծ՞րբ և դարձավ Ղ («Հայերեն արձատական բառարան, հտ. 4, Երևան, 1980, էջ 643—644»);
²⁰ Այդ մասին տե՛ս, օրինակ, Ա. Ա. Աբրահամյան, Գրաբարի ձևաբանություն, էջ 8:
²¹ Ա. Ղարիբյան, Հայ բարբառագիտություն, Երևան, 1953, էջ 221:

բառավերջում, ինչպես՝ ալագան > ավագան, խալար > խավար, հիւանդ > հիվանդ, երեւելի > երևելի..., հարալ > հարավ, դալ > դավ, կախալ > կաքավ, անիլ > անիվ, թիլ > թիվ, արծիլ > արծիվ, արեւ > արև, տերեւ > տերև և այլն. 2) ու-ի՝ բաղաձայնին նախորդող իլ (//ել) երկբարբառում, ինչպես՝ ալիւր (//ալիւր) > ալյուր, սիւն > սյուն, աղբիւր (//աղբիւր) > աղբուր, ֆաջուքիւն > քաջություն, դոփիւն > դոփյուն և այլն:

§ 219. Այս բոլորից բացի, որ արտացոլում են գտել ներկայիս ուղղագրության մեջ, շատ ավելի մեծ շահով ու ընդգրկմամբ պատմական հնչյունափոխության են ենթարկվել պայթյալական (բ-պ-փ, դ-տ-թ, գ-կ-ֆ) և պայթաշփական (ծ-ծ-ց, ջ-ճ-չ) հնչյունները:

Մի կողմ թողնելով այն տեղաշարժերը, որ կրել են դրանք հայ բարբառներում (ձայնեղների խլացում կամ շնչեղ խլացում, խուլերի ձայնեղացում), պետք է ասել, որ արևելահայ գրական լեզվում մի շարք դեպքերում (հատկապես բառավերջում և ձայնորդից հետո) բ, գ, դ, ձ, ջ ձայնեղները խլացել և խուլ կամ շնչեղ խուլ են արտաբերվում, հմմտ., օրինակ, բարդ > բարթ, արդար > արթար, մարդ > մարթ, նուրբ > նուրփ, վարդ > վարթ, երգ > յէրթ, երբ > յէրփ, օգուտ > օքուտ, միւրգ > միրք, հարբել > հարփէլ, վերջ > վէրչ, բարձ > բարց, աջ > աչ, օձ > օց, օղ > օթ, թագավոր > թաքավոր, խաբել > խափէլ, առաջ > առաչ, կենդանի > կենթանի և այլն:

Բառեր կան, որոնցում ձայնեղ դ-ն խլանում և խ է արտասանվում, ինչպես՝ աղբյուր > ախպուր, աղբ > ախպ, եղբայր > յէխպայր, ողբ > վօխպ, աղջիկ > ախչիկ, դեղձ > դէխց և այլն:

Նկատելի է, որ այդպիսի հնչյունափոխության են ենթարկվել հիմնականում ժողովրդախոսակցական լեզվում լայնորեն գործածվող բառերը:

Ինչպես հայտնի է, պայթական և պայթաշփական հնչյունները պատմական հնչյունափոխության այլ ընթացք են ունեցել արևմտահայերենում: Բարբառային հիմքով պայմանավորված՝ այդտեղ խուլերը վերածվում են ձայնեղների, ձայնեղները՝ շնչեղ խուլերի, «Ուրիշ խոսքով պ, կ, տ, ծ, ց ձայները հնչվում են իբրև բ, գ, դ, ձ, ջ (b, g, d...), իսկ բ, գ, դ, ձ, ջ ձայները հնչվում են ճիշտ փ, ֆ, թ, ց, չ ձայների պես»²², ինչպես, օրինակ՝ պատ > բաղ, Պետրոս > Բեդրոս, կով > գով, դանակ > դանագ, գիրք > քիրք, բազմիլ > փազմիլ, ձագ > ցաք և այլն:

§ 220. Հայոց լեզվի բաղաձայնների կրած փոփոխությունները, անշուշտ, այսքանով չեն ավարտվում: Պատմական հնչյունափոխությունը հնչյունափոխական այնպիսի երևույթ է, որ նաև այլ արտահայտություններ ունի և մի կողմից եթե հայոց լեզվի հեռավոր կյանքի, ապա մյուս կողմից՝ բառերի հնչյունական կազմի և այլ գործոնների ազդեցությամբ

²² Հր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Մաս II, Երևան, 1951, էջ 554:

նրանցում տեղի ունեցած այլ փոփոխությունների հետ է կապվում: Իսկ սա ցույց է տալիս, որ հնչյունափոխության երեք տեսակները (շեշտափոխական, ընդհանուր պատմական և փոխազդեցական) ո՛չ թե անջրպետված են իրարից, այլ զանազան թելերով կապված են իրար հետ և միասին ավելի պարզ ու ամբողջական պատկերացում են տալիս հայոց լեզվի հնչյունափոխության ու նրա պատմական զարգացման մասին:

ՉԱՅՆԱՐՁ ԵՎ ԱՃԱԿԱՆ

§ 221. Հայոց լեզվի պատմական հնչյունափոխությանն են վերաբերում և նրա առանձին տեսակներն են նաև ձայնդարձը և անականը: Դրանք ավելի հնագույն պատմություն ունեն, գալիս են հնդեվրոպական հիմք լեզվից, գործել, ավարտին են հասել նախագրաբարյան շրջանում և իբրև հետքեր են պահպանվում մի շարք բառերում ու քերականական ձևերում: Եվ թեև թե՛ մեկի և թե՛ մյուսի ուսումնասիրությամբ հիմնականում զբաղվում է պատմահամեմատական լեզվաբանությունը, բայց պետք է ասել, որ նրանք կարևորություն են ներկայացնում նաև ժամանակակից հայոց լեզվի հնչյունափոխական իրողությունները լուսաբանելու տեսակետից:

§ 222. Ձայնդարձը այն հնչյունափոխական երևույթն է, որ տեղի է ունեցել միևնույն արմատի մեջ՝ առաջ բերելով տարբեր արմատներ կամ քերականական ձևեր: Այսպիսով՝ ձայնդարձը երկակի՝ և՛ բառակազմական, և՛ ձևաբանական դեր է կատարել հայոց լեզվում: Ընդ որում դա պահած է եղել «հին ձայնդարձի բոլոր աստիճանները»²³, որոնք և արտահայտվել են ձայնավորների փոփոխությամբ. այս հիմամբ ձայնդարձը փաստորեն նույն արմատում ձայնավորի կրած հնչյունական փոփոխությունն է: Այդպես են առաջ եկել, օրինակ, հետևյալ տարարմատները՝ բահ (<բահր)—բիր (<բիր), գաղչ—գոլ, գոզ—գաղել, դեղ (<1. հոտ, 2. Դարման») — դեղին — դեղր — դեղնան — դեղն, դալար — դալուկ — դաղձն, զիրկ — զուրկ, խաչ — խոչ — խեչ, խառն — խոռն, կեր — կոք (<կոկորդ») — կուր, կոք — կեռ, հետ//յետ//ետ — սոն, ոտք — յատակ (>հատակ), շեղ — շիլ — շաղիլ, չոր — չիւ, սան — սին — սուն, տիղմ — տիլ — տող. ֆերել — ֆոբել և այլն²⁴: Նման փոփոխությամբ առաջ եկած քերականական ձևերից են, օրինակ, հարսն — հարսին — հարսամբ — հարսունք, մատրն — մատին — մատամբ — մատունք, կին — կանամբ — կանայք — կանանց, ետու (<տվեցի») — տուր — տամ, շուն — շան — շունք — շանց, տուն — տան — տունք — տանց, ֆոք — քեռ — քորք — քերց և այլն²⁵:

§ 223. Նույն արմատից, թեև ոչ շատ, բաղաձայնի փոփոխությամբ

²³ Հր. Աճառյան, կիսկատար քերականություն հայոց լեզվի, հտ. 3, Երևան, 1957, էջ 34:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 33—35:

²⁵ Տե՛ս Հր. Աճառյան, կիսկատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 3, էջ 33—36:

նույնպես նոր բառեր կամ արմատներ են կազմվել, ինչպես՝ ագանել — օթել (<գիշերել») — օթևան, արև (<արել) — արեգ (<համտ. արեգակն — արեգակ), աղծ — աղտ, տոյծ (>տույծ) — տոյգ (<տուգանք), ոյծ (>ույծ — ուծ) — առոյգ (>առույգ), պիղծ — պղտոր (>պիղտ + որ), խանդ — խանձ, կոգի — կով և այլն:

Բաղաձայնների կրած այսպիսի փոփոխությունները սովորաբար կոչվում են հնչյունների հերթագայություն:

§ 224. Անականը այն հնչյունն է, որ արմատին ավելանալով՝ առաջ է բերում նույնպես նոր բառեր կամ բառարմատներ:

Ընթացիկում է, որ աճականները նախապես եղել են ամբողջական բառեր կամ բառիկներ, որոնք ժամանակի ընթացքում, սակայն, մաշվել և առանձին հնչյունների են վերածվել²⁶: Այստեղից հետևում է, որ աճականը ոչ միայն բառաստեղծական-բառակազմական, այլև հնչյունափոխական երևույթ է, որի գործընթացում, ի տարբերություն ձայնդարձի, առավել մեծ դեր են կատարել բաղաձայնները: Եվ իրո՞ք. փաստերը ցույց են տալիս, որ գրեթե բոլոր բաղաձայնները (թվով՝ 24)²⁷ բազմազան բառերում իբրև աճական են գործածվել. օրինակ՝ բ-ն՝ դեղր «դեղին», լիւր, ողբ, սուրբ, ֆարք «վիշապ օձ», դ-ն՝ օդ «կոշիկ», արդ «ձև», արդ «այժմ», կենդանի, հոդ (<յօդ), նյարդ, սարդ, օդ, կ-ն՝ բողկ, բոկ, մեղկ, ոսկր, տատասկ, փեղկ, ձ-ն՝ անձ (>անձ), առաղձ, գեղձ, դեղձ, դեղձան, փորձ, մ-ն՝ բարմ, հոզմ, մեղմ, յարմ-ար (>հարմար), ջերմ, սերմն, սողմ (սողալ), տամուկ, տարտամ, տիղմ, ր-ն՝ ազդր, ար («բուրդ»), դիր (դնել), եգր, լիւր (լրանալ), լուր, ծաղր և այլն բառերում:

§ 225. Առանձին դեպքերում զրաբարում իբրև աճական են գործածվել նաև ձայնավորները՝ դրվելով, օրինակ, որոշ բայերի անցյալ կատարյալի միավանկ ձևերի վրա, ինչպես՝ ետու — ետուր — ետուր, տես// ետես, հաս//եհաս, ցայց//եցայց, թող//եթող, կաց//եկաց, մուտ//եմուտ, առ//եառ, ամ//եամ, արկ//եարկ, օծ//եօծ և այլն:

Ընդհանուր առմամբ, սակայն, աճականները բառարմատներին ձուլված, լիովին մթազնած լեզվական տարրեր են և մեզ են ներկայանում իբրև հնչյունների անկման կամ հավելման հնագույն, մեռած արտահայտություններ՝ կապվելով ոչ միայն պատմական, այլև փոխազդեցական հնչյունափոխության հետ:

ՓՈՒՍԱԶԴԵՑԱԿԱՆ ՀՆՉՅՈՒՆԱՓՈՒՄՈՒԹՅՈՒՆ

§ 226. Փոխազդեցական է կոչվում այն հնչյունափոխությունը, որը տեղի է ունենում բառի մեջ հնչյունների փոխադարձ ազդեցությամբ: Դա

²⁶ Նույն տեղում, էջ 61:

²⁷ Այդ մասին տե՛ս նույնպես նույն տեղում, էջ 62—64:

ևս հնչյունափոխական բարդ երևույթ է, որը պայմանավորվում է զանազան գործոններով և դրանց համապատասխան՝ տարբեր դրսևորումներ է ունենում:

Փոխազդեցական հնչյունափոխության տարբեր դրսևորումները կամ տեսակներն են՝ ա) հնչյունների անկումը կամ կորուստը, բ) հնչյունների հավելումը կամ ավելացումը, գ) հնչյունների ետևառաջությունը կամ դրափոխությունը, դ) հնչյունների առնմանումը կամ առնմանությունը, ե) հնչյունների տարնմանումը կամ տարնմանությունը, զ) հնչյունների ամփոփումը:

Քննենք դրանք առանձին-առանձին:

ա. ԱՆԿՈՒՄ

§ 227. Ինչպես հայտնի է, հայերեն բոլոր բառերը չէ, որ իրենց հնչյունական կազմով անփոփոխ են մնացել: Բառեր կան, որոնք ժամանակի ընթացքում զրկվել են մեկ կամ մեկից ավելի հնչյուններից:

Այդ երևույթը, որ հնչյունների անկում (կորուստ) է կոչվում, առանձնապես հատուկ է կենդանի խոսակցական լեզվին ու բարբառներին, որոնցից և բազմաթիվ բառեր նման ձևով անցել են գրական լեզվին և դարձել նրա սեփականությունը:

§ 228. Բառի կազմում անկման են ենթարկվել և՛ բաղաձայնները, և՛ ձայնավորները բոլոր դիրքերում՝ սկզբում, միջում և վերջում: Միայն նկատելի է, որ՝ ա) հնչյունի անկումը տեղի է ունեցել առավելապես բառամիջում ու բառավերջում և բ) ավելի շատ անկման են ենթարկվել բաղաձայնները, քան ձայնավորները:

Բաղաձայնների անկումը բառի կազմում

§ 229. Խիստ սակավաթիվ են այն բառերը, որոնց կազմից սկզբի հնչյունը կամ հնչյուններն են դուրս ընկել, ինչպես՝ սկեսուր>կեսուր, կնքավոր (<կնքատոր)>ֆավոր, հատակ (<լատակ)>տակ, այլև՝ Մնացական>Ցական, Հովհան>Օհան և այլն:

Դա, որ հատուկ է հիմնականում ժողովրդախոսակցական լեզվին, բացատրվում է սկզբնահնչյունի անկմամբ բառի ու նրա իմաստի աղձատում առաջ չբերելու հանգամանքով:

Եվ, ընդհակառակն, բավական շատ են այն բառերը, որոնց միջի բաղաձայնն է դուրս ընկել, ինչպես՝ արժան>աժան/էժան, խորհ(ել)>խոհ, քարշել>ֆաշել, խարշ(ել)>խաշ(ել), շարժք>շաժք>ժաժֆ, տարժանելի>տաժանելի, ջրաղաց>ջաղաց, ջրաղացպան>ջաղացպան, պահս>պաս, տապք>տաֆ, թմբրել>թմբել, թամբք>թամֆ, վարդապետ>վարդպետ>վարպետ և այլն:

Կան բառեր, որոնցում բաղաձայն հնչյունի անկումից բացի նաև ձայնավորի անկում կամ այլ հնչյունափոխություն է տեղի ունեցել, ինչպես՝ ընդ+բռնել>ըն+բռնել>ըմբռնել, ընդ+գճել>ըն+գճել>ընկճել, ընդ+դիր>ըն+դիր>ընտիր, հրամայեցեք (<հրամայեցէք)>հափեցեֆ (այլև՝ համմեֆ), առնել>արնել>այնել>անել>ընել, տարգալ>տրգալ>որգալ>գգալ>գղալ և այլն:

Նշենք, որ եթե բարբառներում՝ շատ²⁸, ապա գրական լեզվում քիչ բաղաձայններ (մեծ մասամբ՝ ր-ն, որոշ դեպքերում՝ հ-ն, դ-ն, ք-ն) են անկման ենթարկվում: Բավական շատ են նաև այն բառերը, որոնց կազմից վերջին բաղաձայնն է դուրս ընկել: Գրեթե բոլոր՝ և վերջնահանգով բառերը գաղտնավանկի դժվար արտասանելիության պատճառով ժամանակի ընթացքում կորցրել են այն, ինչպես՝ դուռն>դուռ, ձուկն>ձուկ, արեգակն>արեգակ, շուրթն>շուրթ, կայծակն>կայծակ, սկիզբն>սկիզբ, ուսումն>ուսում, բուժումն>բուժում, ծագումն>ծագում, այծյամն>այծյամ և այլն:

Նկատելի է նաև և վերջնահնչյունի անկումը ր ձայնորդից հետո՝ աշխարհ, խոնարհ, ճանապարհ, շնորհ բառերում, որոնցում գրվում, բայց չի արտասանվում, ինչպես՝ աշխար, խոնար, ճանապար, շնոր: Ավելացնենք, որ հ-ի անկմամբ ճանապարհ բառը բարբառներում այլազան փոփոխություններ է կրել և ճանապարհ—ճանապար—ճանապա—ճանպա—ճամբա ընթացքով ի վերջո ճամփա է դարձել, որ իբրև բառային տարբերակ նրանից զատ գործ է ածվում ժամանակակից հայ գրական լեզվում:

§ 230. Վերջնաբաղաձայնի անկում է տեղի ունեցել նաև որոշ քերականական ձևերում: Ժխտական դերբայը, որով պայմանական եղանակի ժխտական խոնարհման բայաձևերն են կազմում, առաջ է եկել անորոշ դերբայից՝ լ-ի անկմամբ, ինչպես՝ չեմ կարդալ>չեմ կարդա, չենք կարդալ>չեմ կարդա, չէի կարդալ>չէի կարդա, չէինք կարդալ>չէինք կարդա, չես խոսիլ>չես խոսի, չեք խոսիլ>չեք խոսի և այլն:

Այդպես և և վերջնահնչյունը վա (<վան<ուան<եան) հոլովման պատկանող բառերի, այլև աղջիկ բառի որոշ թեք հոլովաձևերում է դուրս ընկել, ինչպես՝ օր>օրվան>օրվա, ամիս>ամսվան>ամսվա, գիշեր>գիշերվան>գիշերվա, աղջիկ>աղջկան>աղջկա և այլն:

Ձայնավորների անկումը բառի կազմում

§ 231. Ձայնավորների անկումը, որ տեղի է ունեցել նույնպես բառակազմում, բառամիջում և բառավերջում, զգալապես տարբերվում է բաղաձայնների անկումից: Փոխազդեցական լինելով՝ այն միաժամանակ

²⁸ Այդ մասին տե՛ս, օրինակ, Հր. Անառյան, Վանի բարբառը, Երևան, 1952, էջ 98—այլև՝ մեր «Գործիսի բարբառը», Երևան, 1975, էջ 110—112:

կապվում է շեշտափոխական ու պատմական հնչյունափոխության հետ և այդ պատճառով էլ բառակազմում և բառավերջում խիստ հազվադեպ, իսկ բառամիջում, ընդհակառակն, հաճախ է հանդիպում:

Ըստ այդմ էլ՝

ա) Բառակազմի ձայնավորի անկմամբ են առաջ եկել մեծ մասամբ բարբառային որոշ բառեր ու ձևեր, ինչպես՝ դես (<դէս<դաս<ընդ+այս), դեն (<դէն<դան<ընդ+այն), դունչ (<ընդ+ունչ), դորդ (<ուղ-դորդ<ուղիդ+որդ), ֆացի (<աբացի), դել տալ (<դէլ<դալ<ընդ+այլ) և այլն:

բ) Բառավերջի ի ձայնավորի անկմամբ նախավոր արժուի, կարասի, պանդուխի, պատասխանի, հիսիսի բառերը դարձել են արժիվ (<ար-ծիւ), կարաս, պանդուխ, պատասխան, հյուսիս, որոնք այդպես էլ գործածվել են անգամ հետին գրաբարյան շրջանում:

գ) Բառամիջում ավելի շատ ենթակա լինելով շեշտի ազդեցության՝ ձայնավորները մի շարք դեպքերում են դուրս ընկել բառի կազմից:

Բազմաշատ փաստերը ցույց են տալիս, որ ձայնավորի անկման են ենթարկվել՝

1) Գրաբարյան պատճառական բայերը, ինչպես՝ ծառայեցուցանել > ծառայեցնել, վազեցուցանել > վազեցնել, զգացուցանել > զգացնել, խաղացուցանել > խաղացնել, մեծացուցանել > մեծացնել, փախուցանել > փախցնել, հասուցանել > հասցնել և այլն:

Այսպիսի բայերում ընկել են ու և ա ձայնավորները, իսկ երկու ց-երի դեպքում դրանց միացում է տեղի ունեցել:

2) Գրաբարյան -ան + ալ-ով կազմված բայերը, ինչպես՝ անցանել > անցնել, էլանել > էլնել, հասանել > հասնել, գտանել > գտնել, մտանել > մտնել, անկանել > րնկնել, մեռանել > մեռնել, բուսանել > բուսնել և այլն: Այսպիսի բայերում էլ ընկել է ա ձայնավորը, որպիսի գործընթացը վաղուց է սկսել և իր արտահայտություններն ունի միջին հայերենում: Որոշ բայերում ամբողջ -ան ածանցն է դուրս ընկել, ինչպես՝ սպանանել > սպանել (արևմտահայերենում՝ սպաննել), ծնանել > ծնել, սկսանել > սկրսել, շիջանել > շիջել և այլն:

3) Իրենց կազմում երկու միատեսակ ձայնավոր ունեցող որոշ բառեր, ինչպես՝ բաղանիք—բաղնիք, պարապել—պարպել, հավասար—հավսար, պատառել—պատռել, լալական—լալկան, առաջև—առջև, սատակել—սատկել, համարել—համրել և այլն:

Բառամիջում, ինչպես օրինակներից էլ կարելի է նկատել, ավելի շատ ա ձայնավորն է հապավվել: Նկատելի է նաև, որ մի շարք բաղադրյալ (բարդ, ածանցավոր) բառերում այն իբրև հոդակապ է գործածվել, և որի անկմամբ էլ նոր բառեր են առաջ եկել, ինչպես՝ բանավոր—բանվոր, անցավոր—անցվոր, հրածիք—հրծիք, ֆարահատ—ֆահատ, այլև՝ ֆաղահան—ֆաղհան, խրատառու—խրատու և այլն: Այլ՝

■ (•) ձայնավորի անկման լավագույն օրինակ են կոտոր արմատից այլազան փոփոխությամբ առաջ եկած կոտորատել, կոտրատել, կոտրտել, կոտրտել, կոտել, կոտբել, կոտբել, կոտր (ընկնել) բառերը:

բ. ՀԱՎԵԼՈՒՄ

§ 232. Հավելումը հնչյունի անկման հակառակ երևույթն է, որ, սակայն, իր արտահայտություններով զգալապես զիջում է նրան և, բնականաբար, հանդիպում է ոչ շատ բառերում ու քերականական ձևերում: Իսկ դա, անշուշտ, բացատրվում է նրանով, որ լեզուն ընդհանրապես խուսափում է բառերի հնչյունական կազմի մեծացումից և առավելագույնս մեկ հնչյունի ավելացում է թույլատրում:

Այսպես՝

ա) Որոշ բառերի սկզբում ավելացել է հ, ինչպես՝ ազանել > հազանել, անդ > հանդ (հմմտ. հանդամաս), արբել > հարբել, ունդ > հունդ, որթ > հորթ, այլև՝ ալետր > հալետր, ապա > հապա:

բ) Որոշ բառերի վերջում ավելացել է ր, ինչպես՝ ցած > ցածր (բարձր բառի ազդեցությամբ), եղր (մեղր բառի ազդեցությամբ՝ եղր—մեղր), բ, ինչպես՝ բեմ—բեմբ (հմմտ. բեմբասաց), պատշգամ և պատշգամբ:

§ 233. Հնչյունի հավելում է տեղի ունեցել նաև որոշ քերականական ձևերի վերջում. մարդ բառի հին հայերենի մարդկան հոգնակի հոլովածին ավելացել է ց՝ մարդկանց, ե խոնարհման պարզ բայերի եզակի հրամայականի -եա-ով ձևերը եա > ե > ի հնչյունափոխական ընթացքով վերջում ր են ստացել և այդպես էլ ամրակայվել նոր գրական լեզվում, ինչպես՝ սիրեա > սիրե > սիրի > սիրի, վազա > վազե > վազի > վազիր:

Այդպես և վերջում ր է ստացել նաև պատճառական բայերի եզակի հրամայականը՝ ենթարկվելով միաժամանակ դրափոխության, ինչպես՝ մեծացուցանել > մեծացո՛ւ—մեծացո՛ւր—մեծացրո՛ւ, վազեցուցանել > վազեցո՛ւ—վազեցո՛ւր—վազեցրո՛ւ, զգացուցանել > զգացո՛ւ—զգացո՛ւր—զգացրո՛ւ և այլն²⁹:

§ 234. Որոշ բառերի ու քերականական ձևերի միջում էլ և է ավելացել, ինչպես, օրինակ՝ արտասուի > արտասունք > արտսունք > արտհրսունք > արցունք, մեք > մեք, կանայք > կանաց > կանանց: Նմանակություններ (անալոգիայով) և են ստացել նաև սահմ. եղանակի անցյալ անկատարի և անցյալ կատարյալի հոգնակի թվի առաջին դեմքի ձևերը, ինչպես՝ սիրէաք—սիրեիք, գնայաք—գնայիք, սիրեցաք—սիրեցիք, գրեցաք—գրեցիք և այլն:

§ 235. Հավելումը ավելի շատ գործածվում է բարբառներում՝ արտահայտվելով ինչպես հիշյալ, այնպես էլ այլ հնչյուններով. օրինակ—

²⁹ Տե՛ս այդ մասին Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 102:

ներ՝ կանաչ>կանանչ, ճանաչ>ճանանչ («է՛յ կանանչ ախպեր, է՛յ ճանանչ ախպեր, Արի՛, քեզ հետ բեր Արևի շողեր», Հովհ. Թումանյան), ամաչ>ամանչ, մեծ>մեծծ (— ... մեծծ շհասություն կա մեջը», Պ. Պրոտոշյան), քիթ>քիթք («... քնթիդ ծերին տնկեցիր հա», Պ. Պրոտոշյան), կամաց—կամանց, փո+ուռ—հափուռ, մզել—մրզել, յունուար>հունվար >հունրվար (փետրվար բառի ազդեցությամբ), ծանր>ծանդր, մանր>մանդր, բունիր>բունդիր («... կրակ արեց, որ թունդիրը վառի», Խ. Աբովյան), նմուռ—նմրուռ («... էնքան զրից արեց կամ աչքերը ճմբոնց, մինչև խալիսը մի քիչ շատացավ», Խ. Աբովյան), համարք>համբարք («— ... էլ թիվ ու համբարք չկա», Պ. Պրոտոշյան) և այլն:

Այդպես և հնչյուն է հավելվում նաև ձայնավորով սկսվող բառերի կրկնությունները կազմված հարադրական բարդություններում, որոնք նույնպես հիմնականում հատուկ են ժողովրդագիտական լեզվին ու բարբառներին, ինչպես՝ ավել—մավել, էծան—մէծան, օրեմ—մօրեմ, ուտել—մուտել, աման—շաման, առակ—պառակ և այլն:

գ. ԴՐԱՓՈՒԹՅՈՒՆ

§ 236. Դրափոխությունը (հուն. մետաթեզիս), որ անվանվում է նաև հնչյունների ետևառաջություն (Մ. Աբեղյան), տեղափոխություն (Հր. Աճառյան), հնչյունափոխական այն երևույթն է, երբ բառի մեջ ալտասանական ինչ-ինչ գործոններով պայմանավորված՝ որոշ հնչյուններ փոխում են իրենց տեղը՝ ընկնելով ետ կամ առաջ: Դրափոխությունը տեղի է ունենում բառի բոլոր դիրքերում՝

ա) Սկզբում, ինչպես՝ խստոր>սխտոր, ձգել>զծել>զցել, տարգալ>տրգալ>դրգալ>դգալ>զդալ, նման>մնան (բբբ.), լվացք>վլացք (բբբ.) և այլն:

բ) Միջում, ինչպես՝ կապեռ>կարպետ, կոպղէք>կոպպեք, անաղի>անալի>ալանի, բանալի>բալանի (բբբ.), դատարկ>դարտակ (բբբ.), աշխարհ>ախշար (բբբ.), աշխատել>ախշատել (բբբ.), բաշխել>բախշել (բբբ.), հարյուր>հարյուր (բբբ.), ականգ>անկանգ (բբբ.) և այլն:

գ) Վերջում, ինչպես՝ արմուկն>արմունկ, կրուկն>կրունկ, մեղր>մերդ (բբբ.), թիկն>թինկ (բբբ.), այլև՝ մեծացուր>մեծացրու, վազեցուր>վազեցրու, խաղացուր>խաղացրու և այլն (տե՛ս § 233):

§ 237. Ինչպես օրինակներն են ցույց տալիս, դրափոխությունը հիմնականում հատուկ է խոսակցական լեզվին ու բարբառներին: Եվ իրո՞ք. եթե գրական լեզվում այն հատուկե՞նտ բառերում (կարպետ, խստոր, զցել, ճկել...) և պատճառական բայերի եզակի հրամայականում, ապա դրանցում, ընդհակառակն, շատ բառերում ու ձևերում է արտահայտվում: Ընդ որում դա տեղի է ունենում որոշ օրենքներով, ըստ որոնց էլ գերազանցապես բաղաձայնները և դրանցից էլ հատկապես ն, ր ձայ-

նորդներն են ենթարկվում դրափոխության, օրինակ՝ «... իմացողն իմացավ ու անկաջի տակն էլ բալթի թե քորեց» (Խ. Աբովյան), «Քի՛նկը տրված քնել էր» (Հովհ. Թումանյան), «... տունդ կմնա դարտակ» (Մ. Նալբանդյան), անձրև>անձվեր, սովորեցնել>սորվեցնել «... գրելը սորվեցնում է ճշտություն» (Մ. Նալբանդյան), փիփերդ>փիփետ և այլն:

Այդպես և շատ հաճախ դրափոխվում են շխ և իշ հնչյունները բառամիջում, հմմտ., օրինակ, աշխատանք>ախշատանք, աշխարհ>ախշար, իշխան>իխշան, Աշխեն>Ախշեն և նախշ>նաշխ, նախշուն>նաշխուն, Բախշյան>Բախշյան և այլն: Կան դեպքեր, երբ բաղաձայնը և ձայնավորն են փոխում իրենց տեղերը, օրինակ՝ սպիտակ>սիպտակ («Դրի սևն ու սիպտակը հո, էսպես տեղը, տերտերներն էլ բռանց էին շոկում», Խ. Աբովյան), Մարիամ>Մարյամ>Մարյամ, այլև՝ արյուն>այրուն, այլուր>այլուր:

§ 238. Բառերի մեջ, ինչպես դարձյալ օրինակներն են ցույց տալիս, դրափոխությունը ճիշտ միակերպ չի տեղի ունենում. ա) բառեր կան, որոնցում ուղղակի կից հնչյուններն են դրափոխվում, օրինակ՝ ձգել>զցել, խստոր>սխտոր, լվացք>վլացք, արմուկն>արմունկ և այլն. բ) բառեր կան, որոնցում իրար ոչ կից հնչյուններն են փոխում իրենց տեղերը, օրինակ՝ բանալի>բալանի, անալի>ալանի, կուն (<գուն)>նունկ («... որոնք նունկ կու տային իրենց մեջքը», Համաստեղ), պուտ>տուպ (բբբ.՝ տուպ «կակաչ») և այլն: գ) բառեր էլ կան, որոնցում հնչյունը վերջին վանկից տեղափոխվում և հանդես է գալիս նախորդ վանկի բաղաձայնից առաջ: Այս դեպքում հնչյունը նախասություններ հաճախ պահանջվում է նաև իր տեղում, ինչպես՝ ականգ>անկանգ>անկանց, զոհանչ>զոհնաչ>զոհնանչ, այլև՝ կամուրջ>կարմուրջ>կարմունջ:

Սա ցույց է տալիս, որ կան բառեր, որոնք դրափոխության հետ մեկտեղ նաև այլ (անկում, հավելում, առնմանում, տարնմանում և այլն) հնչյունափոխության են ենթարկվում: Փետուր բառն, օրինակ, տեփուր>թեփուր հնչյունական փոփոխությամբ դարձել է թեպուր/թեփուր, որից կազմվել են մի շարք բառեր, որոնք գործածվում են նաև գրական լեզվում, ինչպես՝ թեպրեյ/թեփոել, թեպրահան, թեպրին տալ («Նոր մորթած հավը ինչպես է թեպրին տալիս» Դ. Աղայան), թեպուռել, թպրտալ («Իսկ տղան նրա գրկի մեջ թպրտում է»), թպրտոց («Մարդը ծպտաց աղավնիների թպրտոցի վրա», Ա. Բակունց) և այլն:

դ. ԱՌՆՄԱՆՈՒՄ

§ 239. Առնմանումը (ասիմիլյացիա) հնչյունափոխական այն երևույթն է, երբ բառի մեջ մի հնչյուն ազդելով մի այլ հնչյունի վրա՝ մոտեցնում կամ նմանեցնում է իրեն: Ըստ այդմ էլ այն լինում է թերի և լիակատար, առաջընթաց (պրոգրեսիվ) և ետընթաց (ռեգրեսիվ):

§ 240. Առնմանումը թերի է, երբ բառի մեջ մի հնչյուն ազդելով մի այլ հնչյունի վրա՝ ոչ թե նմանեցնում, այլ որևէ հատկանիշով (ձայնեղությամբ կամ խլությամբ, արտասանության տեղով, եղանակով և այլն) մոտեցնում է իրեն: Ընդ×բռնել>ընդբռնել բռն, օրինակ, դ-ի անկումով դարձել է ընբռնել, իսկ սա էլ ըմբռնել և—բ>մ+բ թերի առնմանամբ. այդպես և բ-ի ազդեցությամբ և-ն մ է դարձել մի խումբ բառերի գործիականի ձևերում, ինչպես՝ սովորութեանք>սովորութեանք >սովորությամբ, ուրախությամբ, զգացմամբ (<զգացմանք), առյամբ, աճամբ, մատամբ, հիմամբ և այլն:

Մի այլ օրինակ. գլխով նախավոր ձևում փ շնչեղ խուլի ազդեցությամբ գ-ն գրկվել է ձայնեղությունից և վերածվելով ս-ի՝ մոտեցել նրան:

§ 241. Առնմանումը լիակատար է, երբ բառի մեջ մի հնչյուն ազդելով մի այլ հնչյունի վրա՝ ամբողջապես նույնացնում է իրեն: Այդպես են առաջ եկել, օրինակ, ժույժ (<ժոյժ<զոյժ<զ+ոյժ), բոբիկ (<բոկ+իկ), ցրցամ (<ջրցան), նանիկ (<հանիկ), ջաղջպան (<ջաղացպան. արևմտահայերենում) բառերը:

§ 242. Ինչպես թերի, այնպես էլ լիակատար առնմանումը կարող է լինել առաջընթաց և ետընթաց:

Առնմանումը առաջընթաց է, երբ նախորդ հնչյունն է ազդում հաջորդի վրա և մոտեցնում կամ նմանեցնում իրեն, ինչպես՝ բոբիկ<բոկիկ, ձուազեղ>ձվազեղ>ձվածեղ (>ձվածեղ), ի գրաւ գալ>գրաւ գալ >գրազ, հին՝ մնամվ>մնամվ, հին՝ զարմանամվ>զարմանամվ, այլև ամպ>ամբ, ընկեր>ընգեր և այլն:

Առնմանումը ետընթաց է, երբ հակառակն է տեղի ունենում՝ հաջորդ հնչյունն է ազդում նախորդի վրա և մոտեցնում կամ նմանեցնում իրեն: Նկատելի է, որ բառերի մեծ մասում հենց այդպիսի առնմանում է լինում, ինչպես՝ ծանաշել>ճանաշել, գփոջել (<դ+քփոջել)>սփոջել անբարիշտ > ամբարիշտ, փաշութեանք > փաշութեամբ > փաշությամբ. շարժվ>ժարժ, ցրցամ<ջրցան և այլն:

§ 243. Առնմանումը տեղի է ունենում թե՛ իրար կից և թե՛ իրարից հեռու, բայց միաժամանակ ինչ-ինչ առնչություն կամ ընդհանրություն ունեցող բառերի միջև: Այդ պատճառով այն առանձնապես չի փոխում բառերի հնչյունական տեսքը և ավելի լայնորեն է գործածվում գրական լեզվում:

Բայց կան, իհարկե, մի շարք բառեր, որոնցում առնմանումը բացարձակապես բարբառային բնույթ է կրում, ինչպես՝ ուսուցիչ>ուշուշիչ, աշխ>աշկ. փաջլ>փաշկ, ոտներ>ոճներ, մատներ>մաններ, թուղթ>թուխթ, աստիճան>աշտիճան, բանալիք>բալանիք>բալնիք>բալլիք և այլն:

§ 244. Բառի մեջ, սակայն, ոչ միայն բաղաձայնները, այլև ձայնավորներն են ազդում իրար վրա և առնմանվում: Այդպիսի առնմանու-

մբ, որ նաև ձայնավորների ներդաշնակություն է կոչվում, սովորական է բարբառներում, իսկ գրական լեզվում խիստ հազվադեպ է պատահում, ինչպես՝ յանուար>յունուար>հունվար, երախայ>երեխա, փիլիսոփա>փիլիսոփա, գոռելի>գոռախ («իշամեղու»), հուն. երգասիա>արգասի(f):

§ 245. Այսպիսով՝ ակներև է, որ առնմանումը նույնպես հնչյունափոխական բարդ երևույթ է և տարբեր դեպքերում տարբեր դրսևորումներ է ունենում: Ընդ որում նկատելի է, որ բառեր կան, որոնցում նրա հետ կամ նրանից զատ նաև այլ հնչյունափոխություններ (շեշտափոխական, պատմական, անկում, դրափոխություն, տարնմանում և այլն) են տեղի ունենում: Սկիզբ բռն, օրինակ, առաջ է եկել սկիսմն-ից ս→զ (սկիզմն), մ→բ (սկիզբն), և→օ (սկիզբ), ձվածեղ բառը՝ գ→ձ (ձուածեղ), ձ→ժ (ձուածեղ), ու>վ (ձվածեղ), գդալ բառը՝ տարգալից՝ տրեգալ>դրգալ>դգալ>գդալ այլազան հնչյունական փոփոխությունների ձևնապարհով: Վերջապես հարկ է նշել, որ կան դեպքեր, երբ բառն է ազդում բառի վրա և դա ինչ-որ շափով մոտեցնում կամ նմանեցնում իրեն, ինչպես՝ սեպտեմբեր—սեկտեմբեր (հոկտեմբեր-ի ազդեցությամբ), հունվար—հունրվար (փետրվար-ի ազդեցությամբ), օրական—օրեկան, ամսական—ամսեկան (տարեկան-ի ազդեցությամբ), որոնք, սակայն, մերժելի են գրական լեզվի համար:

Ե. ՏԱՐՆՄԱՆՈՒՄ

§ 246. Տարնմանումը (դիսիմիլյացիա) առնմանման հակառակ երևույթն է, երբ բառի մեջ մի հնչյուն ազդելով նույնատիպ կամ հարաբերակից մի այլ հնչյունի վրա՝ հեռացնում է իրենից, օրինակ՝ շունչ>սունչ, շրջան>սրջան, ծածկել>ծասկել (>տասկել), խաղող>հաղող>հավող, բարբառ (<բառ+բառ), զրգիռ (<զիռ+զիռ), ամբար>անբար, ամբիռն>անբիռն, բամբակ>բանբակ, բարձր>բանձր, ամբողջ>անբողջ, Սամվել>Սանվել, Սմբատ>Ս՛բատ և այլն:

§ 247. Տարնմանումը հիմնականում հատուկ է խոսակցական լեզվին ու բարբառներին: Գրական լեզվում այն գործուն չէ և հանդիպում է գլխավորապես կցական կրկնավոր բարդություններում և այլ կարգի հատուկներ բառերում, ինչպես՝ բրբիռ, մրմուռ, բարբառ, սարսուռ, կարկառ (<կառ+կառ), կսկիծ (<կիծ+կիծ), կասկած (<կարծ+կարծ), կուլ (<գուն «ծունկ»), հմմտ. նաև ճուկ—կուլն—գուն:

Վաղ անցյալում տարնմանում է տեղի ունեցել բայերի ստորադասական եղանակի երկրորդ ապառնիի ցոյական հիմքով ձևերում, ուր երկու ց-երից նախորդը հաջորդի ազդեցությամբ ս է դարձել, օրինակ՝ գրեսցես (<գրեց+ցես), գրեսցէ (<գրեց+ցէ), գրեսցուց (<գրեց+ցուց), գրեսցեն (>գրեց+ցեն), մնասցես (>մնաց+ցես), մնասցէ (>

մնաց + ցէ), մնացուի (<մնաց + ցուի), մնացեն (<մնաց + ցեն) և այլն:

§ 248. Առնմանման պես տարնմանումը ևս լինում է առաջընթաց և ետընթաց, որոնցից այս դեպքում նույնպես գերիշխում է երկրորդը: Եվ իսկապե՛ս. փաստերը ցույց են տալիս, որ տարնմանումը մեծ մասամբ տեղի է ունենում ինչպես անմիջապես կից, այնպես էլ ոչ կից նախորդ հնչյունի վրա հաջորդ հնչյունի ազդեցութեամբ: Շրթնային ք-ի ազդեցութեամբ դրան անմիջապես նախորդող շրթնային մ-ն հեռանալով նրանից՝ ն է արտասանվում, օրինակ՝ ամբիոն > անբիոն, ամբողջ > անբողջ, ամբար > անբար, բամբակ > բանբակ, Սմբատ > Սնբատ և այլն բառերում. իսկ, ասենք, գրգիռ, բարբառ, մեմուռ և նման բառերում էլ հաջորդ ո-ի ազդեցութեամբ դրան անմիջապես ոչ կից ո-ն տարնմանվել և դարձել է ր:

§ 249. Ինչպես առնմանումը, այնպես էլ տարնմանումը միշտ չէ, որ ուղղակիորեն կամ ուղղագծորեն է արտահայտվում: Բառեր կան, որոնցում այն կատարվում է այլ հնչյունափոխություններից (շեշտափոխական, անկում, դրափոխություն) հետո և կամ՝ նրանց հետ միաժամանակ, հմմտ., օրինակ, ձուագեղ > ձուաձեղ > ձվաձեղ > ձվածեղ, բոկիկ > բոբիկ > բոպիկ, թիռ + թիռ > թոթիռ > թրթիռ, կարծ + կարծ > կածկած > կասկած և այլն:

Տարնմանումը ունի և մասնավոր արտահայտություններ. առանձին դեպքերում տարնմանվում են նաև ձայնավորները, ինչպես՝ ցերեկ-ցարեկ, բարձրաբարձ—բարձրաբերձ, աղչամաղչ—աղչամաղչ, սառ + սառ > սառսառ > սարսառ > սարսուռ և այլն:

Դա գրական լեզվում եթե հազվադեպ, ապա բարբառներում շատ սովորական երևույթ է, ինչպես՝ երեխ > իրեխ, շերեփ > շիրեփ, խորովել > խրովել և այլն:

դ. ԱՄՓՈՓՈՒՄ

§ 250. Ամփոփումը (հապլոլոգիա) այն երևույթն է, երբ բառի միջից դուրս է ընկնում կից երկուական կամ մեկական հնչյուններից մեկը, ինչպես, օրինակ՝ հասարակակարգ > հասարակարգ (դուրս է ընկել մի կա-ն), տավարառած > տավարած (դուրս է ընկել մի առ-ը), օրոհան (<օրօրան) > օրհան (դուրս է ընկել մի օ-ն), մեքենայաբար—մեքենաբար (դուրս է ընկել մի ա-ն՝ ձայնակապի հետ միասին), հլուություն > հլություն (դուրս է ընկել մի ու-ն), անձնանվեր > անձնվեր (դուրս է ընկել մի ն-ն ա հոդակապի հետ միասին) և այլն:

§ 251. Ամփոփումը փաստորեն հնչյունի անկման մի տարատեսակ է, որի դեպքում այն տեղի է ունենում միանման հնչյունների կամ վանկերի փոխադարձ ազդեցությամբ առ ամփոփմամբ: Բայց դա էլ իր հեր-

թին ճիշտ նույն բնույթը չի կրում և արտահայտվում է մի քանի կերպ. ա) Բառեր կան, որոնցում հապավվում է միանման երկուական հնչյուններից մեկը, ինչպես՝ աշխարհ + ա + հայացք > աշխարհահայացք > աշխարհայացք, կինամոմոն > կինամոն, հասարակակարգ > հասարակարգ, Մարմարաշեն > Մարմաշեն, Ցուլակեբտ > Ցուլեբտ, բազմակալ > բազմակալ, երասանակ + ա + կալ > երասանակակալ > երասանակալ, եղերեբգ (<եղեր + երգ) > եղերգ, օրոհոց > օրոհց և այլն:

բ) Բառեր կան, որոնցում հապավվում է երկու ձայնավորներից մեկը (ա-ի դեպքում յ ձայնակապի հետ միասին), ինչպես՝ արեղայական > արեղական, ընծայատություն > ընծատություն, մեքենայաբար > մեքենաբար, մեքենայացում > մեքենացում, փեսայացու > փեսացու, չովսալագգեստ > չովսագգեստ, թեկնածություն > թեկնածություն, հլուություն > հլություն, հոգաբարձություն > հոգաբարձություն և այլն:

գ) Բառեր կան, որոնցում հապավվում է միանման հնչյուններից մեկի մի՛ սովորաբար ձայնավոր հնչյունը, ինչպես՝ օրոհան > օրհան, լալական > լակական, ծոճոհակ > ծոճակ և այլն:

դ) Բառեր կան, որոնցում հապավվում են երկու կամ ավելի հնչյուններ ներգործող որևէ հնչյունի ազդեցությամբ կամ պարզապես բարեհնչութեան պահանջով, օրինակ՝ անձնանվեր > անձնվեր, ճարտարասան > ճարտասան, ասպապետ > ասպետ, ապաստանաբան > ապաստանան, մեղվանույշ (<մեղուանույշ) > մեղույշ և այլն:

ե) Բառեր կան, որոնցում կից երկու հնչյունների միացում է տեղի ունենում, ինչպես՝ սպանանել > սպաննել (այդպես էլ զործածվում է արևմտահայ գրական լեզվում) > սպանել, հայեացք > հայացք > հայացք, սեպուհ + ական > սեպհական > սեփական, արտասուի > արտասունի > արտասունի > արտահուսնի > արցունի, թշուառ > շուառ > շվառ, Կա նաև հակառակ երևույթը, երբ բարդ հնչյունը տարրալուծվում, բաղադրիչների է վերածվում, օրինակ՝ վեց—վաց—վաքսուն:

§ 252. Ամփոփմանը հարում է նաև հնչյունափոխական այն երևույթը, երբ բառերը արագ արտասանության հետևանքով զրկվում են շատ հնչյուններից՝ հասնելով երբեմն իսկ մի հնչյունի: Աստված բառը, օրինակ, ժողովրդի լեզվում արտասանվում է աստձո, աստձու, ասձո, ասձու, ասսո, ասսու («— Ասսու հրամանովն ա,— պատասխանեց հայրը», Պ. Պոռոյան): Պիտի եղանակիչ բայը մաշվելով՝ բարբառներում դարձել է բի «բի անիմ», բ («բասիմ»), դի («դի բերիմ»), դը («դը սիրիմ»), տի («Ու տի ծագի հանուր կյանքի արշալույսը վառ հագած», Հովհ. Քումանյան): Ճիշտ այդպես էլ կամի եղանակիչ բայաձևից առաջ է եկել կը (կ) եղանակիչը⁸⁰:

⁸⁰ Այդ մասին տե՛ս մեր «Հայերենի հարադիր բայերը», Երևան, 1966, էջ 365—393, այլև՝ Յ. Ա. Макаев, Общая теория сравнительного языкознания, М., 1977, с. 151.

Հայտնի է, որ անսովոր կրճատումների են ենթարկվում հատկապես հատուկ անունները, ինչպես՝ Աստվածատուր—Ասատուր—Մատուր—Մատի, Կարապետ—Կարպիս—Կրպո, Կրպե, Կարո, Խաչատուր—Խաչի, Խաչիկ, Խեչո և այլն:

է. ՀԱՄԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

§ 253. Համաբանությունը (անալոգիա), որ գործածվում է նմանակություն, նմանաբանություն անուններով, հնչյունափոխական այն երկվայթն է, երբ փոխազդեցությունը տեղի է ունենում ոչ թե նույն բառի կազմում, այլ տարբեր, բայց միաժամանակ ինչ-ինչ կողմերով իրար հետ կապված բառերի, բառաձևերի միջև: Ըստ այդմ էլ այն լինում է երկու տեսակ՝ բառային և ֆերականական:

ա) Բառային է կոչվում այն համաբանությունը, երբ բառն է ազդում մի այլ բառի վրա և ինչ-որ կողմով նմանեցնում իրեն, ինչպես, օրինակ՝ գրօնուլ > գրօնել, կիգուլ > կիգել, առնուլ > առնել, հեղուլ > հեղել (Ե խոնարհման բայերի ազդեցությամբ), ուրսուն—ուրանասուն, իննսուն—իննասուն (երկուսն էլ յոթանասուն բառի ազդեցությամբ), ցած—ցածր (բարձր բառի ազդեցությամբ), յուլ (<իւլ)>եղ—եղր (մեղր բառի ազդեցությամբ), ամսական—ամսեկան, օրական—օրեկան (տարեկան բառի ազդեցությամբ), ծաղկափունջ («Մաղկափունջը միայն փուռ է ծակոտող», Հովհ. Հովհաննիսյան)— ծաղկեփունջ, ծաղկապսակ—ծաղկեպսակ (ի + ա > ե-ով՝ ոսկեպսակ, ոսկեթով և այլն բառերի ազդեցությամբ), սիրական—սիրեկան (հոգեկան, ընտանեկան և նման այլ բառերի ազդեցությամբ) և այլն:

Բառային համաբանությունը, ինչպես օրինակներից էլ կարելի է նրկատել, առավելապես հատուկ է խոսակցական լեզվին ու բարբառներին:

բ) Քերականական է կոչվում այն համաբանությունը, երբ քերականական ձևն է ազդում ինչ-որ կողմով իր հետ կապված մի այլ քերականական ձևի վրա և նմանեցնում իրեն:

Ի տարբերություն բառային համաբանության, որ քիչ դեպքերում է հանդես գալիս, քերականական համաբանությունը շատ լայն ընդգրկումներ ունի և բավական մեծ դեր է կատարել հայոց լեզվի՝ մանավանդ քերականական կառուցվածքի մեջ՝ նրա պատմական զարգացման ողջ ընթացքում:

Եվ իրո՞ք. փաստերը ցույց են տալիս, որ ժամանակակից հայոց լեզվի թե՛ հոլովման, թե՛ խոնարհման և թե՛ քերականական մի շարք իրողություններ համակարգվել ու կանոնարկվել են ամենից առաջ հենց համաբանությամբ կամ նրա շնորհիվ:

Ժամանակի ընթացքում, օրինակ, որոշ անկանոն բայեր (լսել, նախաչել, ըմպել, մեղանչել և այլն) Ե խոնարհման կանոնավոր բայերի

ձևերի ազդեցությամբ նույնպես կանոնավոր են դարձել և խոնարհվում են նրանց պես³¹:

Այդպես և մի շարք բառեր զրկվել են իրենց նախնական կամ բուն հոլովումից (օր.՝ Արշակ—Արշակայ, աստղ—աստեղ, գործ—գործոյ, ծով—ծովու) և համաբանությամբ ենթարկվել ի հոլովման, ինչպես՝ Արշակ—Արշակի, աստղ—աստղի, գործ—գործի, ծով—ծովի և այլն:

Համաբանությամբ է առաջ եկել նաև -ոջ հոլովումը, որով եթե գրաբարում միայն կին (կին—կնոջ, այլն՝ տիկին—տիկնոջ) բառը, ապա հետագայում հենց դրա նմանությամբ սկսել են նաև այլ բառեր (օր.՝ ֆույր—ֆրոջ, անեք—անեռոջ, տեք—տիրոջ, ընկեք—ընկերոջ և այլն) հոլովվել:

§ 254. Ավելորդ համարելով ընդարձակել օրինակների շարքը, պետք է ասել, որ համաբանությունը անընդհատական երևույթ է և այսօր էլ շարունակում է գործել մեր լեզվում. օրինակ՝ -ն, -չ, -ան ածանցյով բայերի արդելական հրամայականը, որ անցյալում կազմվել է ներկայի հիմքից (ինչպես՝ մի՛ մտնիր—մի՛ մտնեք, մի՛ փախչիք—մի՛ փախչեք, մի՛ զարմանաք—մի՛ զարմանաք), ներկայումս դրական խոնարհման ձևերի նմանությամբ ավելի շատ նույն՝ անցյալ կատարյալի հիմքից է կազմվում, ինչպես՝ մի՛ մտիր—մի՛ մտեք, մի՛ փախիր—մի՛ փախեք, մի՛ զարմացիր—մի՛ զարմացեք և այլն:

Եվ կամ՝ Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալի վերջավորությունների (-եցի, -եցիր, -եցինք, -եցիք, -եցին) ազդեցությամբ պատճառական բայերի անցյալ կատարյալի կարճ ձևերը, մանավանդ առօրյա խոսակցական լեզվում, շատ հաճախ գործածվում են գրական արժեք չստացած երկար ձևերով, ինչպես՝ սովորեցրի—սովորեցրեցի, սովորեցրիր—սովորեցրեցիր, սովորեցրինք—սովորեցրեցինք, սովորեցրիք—սովորեցրեցիք, սովորեցրինք—սովորեցրեցինք, լավացրի—լավացրեցի, լավացրիր—լավացրեցիր, լավացրինք—լավացրեցինք, լավացրիք—լավացրեցիք, լավացրինք—լավացրեցինք և այլն:

Համաբանությամբ է բացատրվում նաև այն, որ մի խումբ բառեր իրենց բուն հոլովումից զատ հոլովվում են նաև -ի հոլովմամբ, ինչպես՝ ամիս—ամսի—ամսվա, օր—օրվա—օրի, ընկեք—ընկերոջ—ընկերի, ձյուն—ձյան—ձյունի, արյուն—արյան—արյունի, որոշում—որոշման—որոշումի—որոշմամբ—որոշումով, զեկուցում—զեկուցման—զեկուցումի, ձուկ—ձկան—ձկի, գառ—գառան—գառի և այլն:

³¹ Այդ մասին տե՛ս, օրինակ, մեր «Հայերենի անկանոն բայերի զարգացումը» երկվան, 1961:

§ 255. Փոխազդեցական հնչյունափոխության տեսակները, անշուշտ, հիշյալներով շեն վերջանում: Հայոց լեզվում կան նաև բառեր, որոնք այլ փոփոխություններ են կրել և կապվում են կամ ժողովրդական (կեղծ) ստուգաբանության, կամ գրության նմանության, կամ թյուրըմբռնման ու բաղարկության (կոնտամինացիա) հետ:

ա) Ժողովրդական ստուգաբանությամբ, օրինակ, արդ («ձև») արմատից և -ուկ ածանցից կազմված արդուկ բառը հարթ + ուկ բաղադրիչներից կազմված բառ է ըմբռնվել՝ գործածվելով ավելի շատ հենց նման ձևով (հմմտ. նաև արդուկել և հարթուկել): Վարկաբեկել («հեղինակությունը գցել») բայի վառկ սկզբնաբաղադրիչը վառք է կարծվում և ամբողջ բառն էլ սխալաբար վարկաբեկել արտասանվում: Շղագիր բառի շղա-ն, որ սերում է շիլ/շյուղ-ից, նույնացվել է շեղ բառին և կարծվել, որ այն ոչ թե «շյուղով կամ բարակ ծայրով», այլ «իր թե շեղ դիրքով գրված գիր է նշանակում»³²:

Այդպես և ժողովրդական կեղծ ստուգաբանությամբ ճրագալույց բառի լույց-ը (լուցանել «վառել» բայի արմատն է)՝ լույս, գործուղել բայի ուղ (ուղի)-ը ուղիղ է կարծվում և հաճախ էլ սխալ գործածվում գրավոր խոսքում: Կամ՝ արաբերենից փոխառյալ մղղեսի/մղղուի («Ծրուսաղեմ ուխտի գնացած, հաջի») ման + տես + ի բաղադրիչներից կազմված բառ ըմբռնվելով՝ դարձել է մանտեսի և այդպես էլ գործածվում է գրական լեզվում:

Տարկետում (отерчка) բառի տար նախածանցը շատերը տարի կարծելով՝ այն տարեկետում են դարձնում և սխալաբար էլ գործածում գրավոր խոսքում:

բ) Գրության նմանությամբ որոշ բառեր նույնպես ենթարկվել են փոփոխության: Շեռա բառի ս-ն՝ մ-ի, շահղանակ բառի դ-ն գ-ի հետ շփոթվելով՝ առաջ են եկել շեռամ, շագանակ ձևերը, որոնք այդպես էլ սկսել են գործածվել նոր հայերենում ու համանման բառեր կազմել, ինչպես՝ շեռամաբույծ, շեռամագործ, շեռամապան, շեռամապահություն... շագանակագույն, շագանակահեր, շագանակե, շագանակենի:

Մի քանի բառեր էլ ստուգաբանորեն սխալ ըմբռնվելով՝ արտահայտվել են նաև սխալ գրությամբ և այդպես էլ ամրակայվել լեզվում, ինչպես՝ արձագանգ (<արձ + ա + գանգ «գանգուկ») — արձագանք, խաղալիկ (<խաղալ + իկ) — խաղալիք:

գ) Բառեր էլ կան, որոնք թյուրըմբռնմամբ կամ խաչավորմամբ են հնչյունական փոփոխություն կրել. օրինակ՝ կալ գոյականից ազդվելով՝

³² Հր. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հտ. 6, էջ 731:

կասել բայը դարձել է կալսել³³, հունարեն օրգանոն («նվագարան»)-ը «երգ բառից կարծվելով՝ դարձել է երգեմոն, երգիմոն»³⁴, հեսան (<յեսան)-ը լեսուլ («մանրել, փշրել») բայի «արմատի հետ խառնվելով՝ տեղ տեղ դարձել է լեսան»³⁵, այդող (= այգալաց) -ը ինքն բառից կարծվելով՝ Արցախի և Գորիսի բարբառներում դարձել է ինքնահող (>ինքնավրէղ), գրկունք (<գրիկ + ունք) -ը գիրք բառից կարծվելով՝ դարձել է գրույկ և այլն:

ՇՆՉՅՈՒՆԱՓՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ

§ 256. Հնչյունափոխությունը, իբրև գործուն լեզվական իրողություն, միշտ էլ կարևոր դեր է խաղացել հայոց լեզվում: Իր բազմազան արտահայտություններով ու դրսևորումներով այն մեծազույն ազդեցություն է ունեցել ամենից առաջ նրա հնչյունական կազմի վրա և, կարելի է ասել, հնչյունաբանորեն ձևավորել նաև աշխարհաբարը կամ հայ նոր գրական լեզուն:

Մի շարք հնչյունների, երկբարբառների ու եռաբարբառների, բազմաքանակ բառերի ու բառաձևերի և այլն կրած հնչյունական փոփոխությունները զգալի տեղաշարժեր են առաջ բերել թե՛ արևելահայերենի, թե՛ արևմտահայերենի հնչյունական կազմում և նպաստել դրա զարգացմանն ու բարելավմանը:

Բազմատեսակ այդ փոփոխությունները ճիշտ միատեսակ ընթացք չեն ունեցել: Արևելահայ գրական լեզուն, պայմանավորված նաև իր բարբառային հիմքով, եթե գերազանցապես և ըստ կարելիության հետևել է հին հայերենի՝ գրաբարի, բառաձևերին, ապա արևմտահայ գրական լեզուն մի շարք դեպքերում իր հիմքը կազմող բարբառի (Պուսի) և միջին հայերենի բառաձևերն է ժառանգել, հմմտ., օրինակ, ասել > րսել, առնել > անել > րնել, լինել > րլլալ, ճանաչել > ճանչնալ, կանաչ > կանանչ, բաժանվել > բաժնվիլ, դադարել > դադրիլ, կարենալ > կրնալ, ջրաղացապան > ջրաղացպան > ջաղջպան, այն > ան և այլն:

§ 257. Հնչյունափոխությամբ, սակայն, լեզվի ոչ միայն հնչյունական կազմում, այլև քերականական կառուցվածքում են մեծ փոփոխություններ կատարվել: Եվ իրոք. ժամանակակից հայոց լեզվում բազմաթիվ են այն քերականական ձևերը, որոնք նախավոր ձևերից առաջ են եկել հնչյունափոխության միջոցով կամ նրա շնորհիվ:

³³ Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հտ. 2, Երևան, 1973, էջ 483, 532:

³⁴ Հր. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հտ. 6, էջ 735:

³⁵ Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հտ. 2, էջ 277:

Հնչյունափոխության մեջ են առաջ եկել, օրինակ, ա) անկատար և ժխտական դերբայները՝ անորոշից (ի խաղալ եմ—խաղամ եմ—խաղում եմ, շեմ խաղալ—շեմ խաղա, շենք խաղալ—շենք խաղա). բ) ապառնի դերբայը՝ անորոշի սեռական-տրական հոլովածներից (գրելոյ եմ—գրելու եմ, գնալոյ եմ—գնալու եմ). գ) Ն խոնարհման պարզ, ինչպես նաև պատճառական բայերի եզակի հրամայականը՝ նախավոր հրամայականից (սիրեալ > սիրե > սիրի > սիրի, մեծացո > մեծացու > մեծացուր > մեծացրու). դ) վաղակատար դերբայը՝ անցյալ դերբայից (անցեալ > անցել // անցեք, մոռացեալ > մոռացել // մոռացեք). ե) վա հոլովիչը ժամանակ ցույց տվող որոշ բառերի նաև վերջավորությունից (ամիս > ամսեան > ամսուան > ամսվան > ամսվա). զ) բացառականի ից վերջավորությունը՝ անեղական բառերի բացառականից (խօսմ—խօսից—ի խօսից—խօսմ—խօսից). է) Ա որոշյալ հոգը բառավերջում և հոգից առաջ լսվող ձայնից (ֆաղաֆն—ֆաղաֆրն—ֆաղաֆր, կողմրն—կողմր) և այլն:

Այդպես և հնչյունափոխության են ենթարկվել բայի խոնարհման մի շարք ձևեր՝ վերածվելով միակերպության, հմմտ., օրինակ՝ սիրեցի—սիրեցեք—սիրեաց—սիրեցաք—սիրեցէք // սիրեցիք—սիրեցին և սիրեցի—սիրեցիր—սիրեց—սիրեցին—սիրեցիք—սիրեցին. գնացի—գնացեք—գրնաց—գնացաք—գնացէք // գնացիք—գնացին և գնացի—գնացիր—գնաց—գնացին—գնացիք—գնացին. սիրեմ—սիրես—սիրէ—սիրեմք—սիրէք—սիրեն և սիրեմ—սիրես—սիրի—սիրենք—սիրեք—սիրեն և այլն:

§ 258. Հնչյունափոխությունը նշանակալից դեր է խաղացել նաև բառակազմության գործում: Դեռ շատ վաղ ժամանակից սկսած՝ իր զանազան տեսակներով ու արտահայտություններով այն առաջ է բերել կամ ձևավորել մի շարք նոր բառեր, որոնք և երկու խմբի են բաժանվում.

ա) Բառեր կան, որոնք գործածվում են միայն իրենց հնչյունափոխված ձևերով, ինչպես՝ բարբառ (<բառ+բառ), գրգիռ, փաթաթել, բաբախել, հեղեղ (<հեղ+հեղ), ընկեր (<ընդ+կեր), դունչ (<ընդ+ունչ), սփռել (<զ+սփռել), կսկիծ, կասկած, հոռովել (<հոյ+առաել) և այլն:

բ) Բառեր կան, որոնք գործածվում են իրենց բուն և հնչյունափոխված ձևերով, ինչպես՝ կտորել—կտորել—կտրել—կտր (ընկնել), շիլ—շիլ, հավասար—հավասար, պարապել—պարպել, համարել—համարել, հրաշ(f)—հրեշ (հրէշ, հրէշք), ցամաքել (>ցամքել > ցմքել) > սմքել, ցած—ցածր, գոլ—գաղղ, ոլոր—ոլորտ, վերացնել (<վերացուցանել)—վերցնել և այլն:

§ 259. Հնչյունափոխությամբ տարբերակված բառերը իմաստապես և տարբերվում են իրարից:

Այսպես՝

ա) Բառեր կան, որոնք նույն կամ մոտ իմաստ են արտահայտում և նույնանիշներ, համանիշներ կամ բառային տարբերակներ են, օրինակ՝

արտասուֆ—արցունք, գոլ—գաղղ, աֆաղաղ (>աքալալ > աքլալ > աքլուլ) > աֆլուր, եղբերեք—եղբրք, հաճապարհ—համփա և այլն:

բ) Բառեր էլ կան, որոնք իմաստապես խստորեն հեռացել են իրարից և որոշ դեպքերում անգամ հակառակ նշանակություն են արտահայտում, ինչպես՝ արվեստ—արհեստ, կտրիչ—կտրիհ, հավասար—հավասար, հրաշֆ—հրեշ, ոլոր—ոլորտ, պարապել—պարպել, ձգել («դեպի իրեն քաշել») — գցել («հեռու՝ դեն նետել»), դասել—դարսել և այլն:

Նկատելի է, որ երկու դեպքում էլ ծագումնաբանական կապը մթազնած է հատկապես այն բառերում, որոնք ավելի «բարդ» հնչյունական փոփոխության են ենթարկվել, ինչպես՝ ի գուն գալ—կուն գալ // հուկ գալ—կուչ գալ, եղբայր—աղբար—ախպար—ապար—ապեր—ապի («մեծ եղբայր, հայր, հայրիկ»), ցամաքել—ցմքել—սմքել, փետուր—տեփուր—թեփուր—թեպուր // թեպուտ, շիտակել—շիտկել—շտկել և այլն:

§ 260. Ավարտելով այսբանով հնչյունափոխության քննությունը, քննում ենք, որ իր արտահայտություններով ու դրսևորումներով այն իսկապես բազմազան պատկեր է ներկայացնում, առանց որի լուսաբանության էլ չի կարելի ամբողջական ու լիակատար պատկերացում կազմել հայոց լեզվի ոչ միայն հնչյունական կազմի ու քերականական կառուցվածքի, այլև գրաբանության, ուղղագրության, և ուղղախոսության մասին:

ԳՐԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳԱՂԱՓԱՐ

§ 261. Լեզուն, իբրև հաղորդակցման միջոց, արտահայտվում է ինչպես բանավոր, այնպես էլ գրավոր ձևով: Դրանք նույն լեզվի տարբեր դրսևորումներն են, որոնք ոչ թե տարազատված, այլ սերտորեն կապված են իրար հետ և փոխադարձ կապի ու հարաբերության մեջ են գտնվում:

Միաժամանակ այդ երկու ձևերը մի շարք կողմերով տարբերվում են իրարից, յուրաքանչյուրը մի ուրույն, առանձնահատուկ համակարգ է ներկայացնում, և ոչ պատահականորեն մեկը՝ բանավոր, մյուսը գրավոր լեզու է կոչվում:

§ 262. Բանավոր լեզուն, պարզ է, հնչյունային լեզուն է, ծագումնաբանորեն ավելի հին է և արտահայտվում է խոսողության գործարանների միջոցով իրացվող հնչյունային նշաններով, որոնք բնորոշվում են ուղղագծային հաջորդականությամբ, իսկ գրավոր լեզուն, որ, անշուշտ, ավելի ուշ է առաջ եկել, բանավոր լեզվի յուրատեսակ արտացոլումն է,

արտահայտվում է գրային-գծագրային նշանների (տառեր, կետադրութ-
թյան նշաններ) միջոցով, որոնք և միշտ չէ, որ ուղղագծային-հաջորդա-
կան բնույթ են կրում:

Բանավոր լեզվի, իբրև հնչյունական իրողության ու համակարգի,
ուսումնասիրությանը եթե ընդհանրապես հնչյունաբանությունը, ապա
գրավոր լեզվի, իբրև գրային-գծային միջոցներով արտահայտվող իր-
ողության ու համակարգի, ուսումնասիրությանը նրա այն գիտաճյուղն է
գրադիվում, որը գրաբանություն (գրաֆիկա, գրամատալոգիա) է կոչվում:

ԳՐԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆ, ՆՊԱՏԱԿԸ ԵՎ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

§ 263. Գրաբանությունը համեմատաբար նոր ժամանակներում ծը-
նունդ առած լեզվաբանական գիտաճյուղ է, որի ուսումնասիրության ա-
ռարկան էլ գրային-գծային այն միջոցներն են, որոնցով բանավոր լե-
զուն է արտահայտվում:

Գրաբանություն գիտանվանումը լեզվաբանական որոշ գիտանվա-
նումների պես երկու տարբեր՝ թե՛ լեզվաբանական գիտաճյուղի և թե՛
լեզվական իրողության անվան նշանակություններ է գործածվում:

Իբրև լեզվական իրողություն, գրաբանությունը հնչվող խոսքը գրով
արվող բոլոր միջոցների, լեզվի հնչյունների (հնչույթների) և դրանց կա-
պակցությունների արտահայտման կանոնների ամբողջությունն է, այ-
բուբենի տառերով գրերի և դրանցով նշվող հնչյունների համակարգը,
խսկ իբրև լեզվաբանական գիտաճյուղ, գրի ու նրա հետ կապված իր-
ողությունների այն գիտական տեսությունն է, որն ուսումնասիրում է. ա)
լեզվի հնչյունների (հնչույթների) արտահայտման կանոններն ու օրի-
նաչափությունները, բ) գրի բոլոր գրային միջոցները՝ գրույթները (գրա-
ֆեմաները), տառերը, կետադրության նշանները, գ) այդ նշանների ա-
ռաջացումը և պատմական զարգացման փուլերը, դ) լեզվի այբուբենը
և դրա կառուցվածքն ու համակարգը, ե) գրային միջոցների (գրույթ-
ների, տառերի և այլն) և հնչյունների (հնչույթների) կապերն ու հարա-
բերությունները, զ) հնչյունաբանության այլ գիտաճյուղերի՝ ուղղագրու-
թյան, ուղղախոսության և այլն հետ ունեցած կապերն ու աղերսները:

Այսպիսով՝ գրաբանությունը ուսումնասիրում է գրավոր խոսքը հա-
մակողմանիորեն և նրա օրինաչափություններն ու կանոնները լուսաբա-
նելու նպատակ է հետապնդում, որ, անշուշտ, ունի ինչպես տեսական,
այնպես էլ գործնական կարևոր նշանակություն:

§ 264. Գրաբանությունը, իբրև լեզվաբանական գիտաճյուղ, լինում
է ընդհանուր և մասնավոր, ինչպես նաև՝ պատմական և նկարագրական:

Ընդհանուր գրաբանությունը՝ շատ լեզուների, իսկ մասնավորը մի
առանձին լեզվի գրավոր խոսքը և նրա կանոններն ու օրինաչափություն-

ներն է ուսումնասիրում, ընդ որում՝ եթե դա կատարվում է տարածա-
մանակյա (դիախրոնիկ) մեթոդով, գրաբանությունը կոչվում է պատմա-
կան, իսկ եթե կատարվում է համաժամանակյա (սինխրոնիկ) մեթոդով,
կոչվում է նկարագրական: Պարզ է, որ այս դեպքում մենք գործ ունենք
մի՞ հայոց լեզվի գրաբանության հետ, որի ուսումնասիրության բուն
առարկան հայկական գիրն է՝ իր ամբողջ համակարգով:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԻՐԸ

§ 265. Իբրև աշխարհի հին գիր ու գրականություն ունեցող լեզու-
ներից մեկը, հայոց լեզուն իր բազմադարյան գրավոր հուշարձաններով
առանձնահատուկ տեղ է բռնում մարդկության հոգևոր մշակույթի պատ-
մության մեջ: Հայկական գիրը հնչյունային է և խարսխվում է մի այն-
պիսի այբուբենի (§ 286) վրա, որ ստեղծվել է «մի հնչյունին մի գիր»
սկզբունքով և թերևս դրա շնորհիվ հաստատուն մնացել հայոց լեզվի
պատմական զարգացման ողջ ընթացքում:

§ 266. Այսքանից, սակայն, սխալ կլինի կարծել, թե այդ՝ հայկա-
կան հնչյունային գիրը միանգամից է ծնունդ առել և չի անցել զարգաց-
ման այն աստիճաններով՝ պատկերագրություն (պիկտոգրաֆիա), զաղա-
փարագրություն (իդիոգրաֆիա), հնչյունագրություն (ֆոնոգրաֆիա), որ
հատուկ են գրին ընդհանրապես:

Ընդհակառակն, հայկական գրի խիստ ինքնատիպությունը, կատա-
րելությունը և լեզվի հնչյունական կազմի նկատմամբ ունեցած՝ համա-
պատասխանությունը լավագույն ապացույցն ու հաստատումն են այն
բանի, որ նա սկիզբ է առել հազարավոր տարիներ առաջ և բազմադար-
յան զարգացման ճանապարհ անցնելով՝ մ. թ. 5-րդ դարի սկզբում՝ 406
թվականին պսակվել մի այնպիսի հրաշակերտ այբուբենով, ինչպիսին
մաշտոցյան կամ մեսրոպյան այբուբենն է:

§ 267. Եվ եթե դա այդպես է, նշանակում է հայկական գիրը ունի
շատ ավելի հին պատմություն, որը, սակայն, զանազան պատմական
հանգամանքներով պայմանավորված՝ մշուշված է մի շարք մութ ու կրնճ-
ոտ հարցերով, որոնցից մեկը և առավել կարևորը այն է, թե նախքան
մաշտոցյան այբուբենի ստեղծումը հայերը գիր ու գրականություն ունե-
ցե՞լ են, թե՞ ոչ:

Դա, ինչպես հայտնի է, շատ մեծ վիճահարույց հարց է, որի վերա-
բերյալ հայտնվել են երկու հակադիր՝ իրարամերժ կարծիքներ:

Մի շարք հեղինակներ (Մ. Չամչյանց, Մ. Ավգերյան, Ղ. Ալիշան,
Ք. Պատկանյան, Ս. Պալասանյան, Ն. Մառ, Ի. Հարությունյան, Լեո, Հ.-
Օրբելի...), գրողներից՝ Խ. Արովյան, Մ. Նալբանդյան, նորերից՝ պատմա-
բան Ա. Գ. Արրահամյան, թատերագետ Գ. Գոյան և ուրիշներ) այն կար-
ծիքն են հայտնել կամ դավանել, որ 5-րդ դարից առաջ հայերը նույն-

պես գիր ու գրականություն են ունեցել, որ, սակայն, մեզ չի հասել:

Այդպես կարծողներն ընդհանուր առմամբ ելնում են նրանից, որ՝

ա) Հայկական հզոր պետություն է եղել, որ չէր կարող ինքնուրույն գիր ու գրականություն չունենալ:

բ) 5-րդ դ. դրաված հայերենը՝ գրաբարը, այնքան ճոխ ու գեղեցիկ, հզվված լեզու է, որ առանց նախնական գրավոր մշակվածության չէր կարող այդպիսին լինել:

գ) Աստվածաշունչը թարգմանված է այնպիսի ճոխ, գեղեցիկ ու հիասքանչ լեզվով, որ առանց նախնական մշակվածության նույնպես չէր կարող այդպիսին լինել:

դ) Կան գրավոր ավանդված որոշ տեղեկություններ, որոնք հավաստում են վաղ շրջանում հայ գրի ու գրականության գոյությունը:

§ 268. Բերելով նման փաստարկներ՝ այդպես կարծողները միաժամանակ գտնում են, որ քրիստոնեությունը մուտք գործելով (մ. թ. 301 թ.) Հայաստան և հակադրվելով հեթանոսական մշակույթին՝ կործանման է մատնել հայ հին գիր ու գրականությունը և ոչինչ չի թողել դրանցից:

Ավելորդ չէ, օրինակ, ասել, որ իրողությունը նույն կերպ է մեկնաբանել Մ. Նալբանդյանը՝ ասելով. «Ինչ որ կար չկար, լե՛ք արթունական և թե՛ մեհենական գրվածք կամ մատյանք, որ պատկանում էին հայոց ազգի հեթանոսական կյանքին, լուսավորչի ձեռքով դատապարտվեցան դեպի կորուստ, դեպի կրակ առանց ամենևին խնայելու, կորան կործանվեցան և այն գեղեցիկ արձանները, որ այսօր կարող էին հասկացնել մեզ հայոց ազգի ճարտարագիտության շափ ու կշիռը, և քրիստոնեությունը մի անհայտության պարիսպ քաշեց մեր քրիստոնեական և հեթանոսական կյանքերի մեջ»¹: Սա, անշուշտ, շատ զորեղ փաստարկ է, որ ցույց է տալիս, որ չի կարելի անհեթեթություն կամ սխալ համարել այն կարծիքը, թե ավելի վաղ շրջանում հայերը նույնպես գիր ու գրականություն են ունեցել:

§ 269. Հակառակ դրան մի շարք գիտուններ ու հայկաբաններ էլ (Զ. Տաշյան, Զ. Հյուբշման, Գ. Մենելիշյան, Հր. Աճառյան, Մ. Աբեղյան, Ստ. Մալխասյանց և այլք) գտնում են, որ մինչ մաշտոցյան այբուբենի ստեղծումը հայերը ոչ մի գիր ու գրականություն չեն ունեցել, որ եթե ունեցած լինեին, պետք է, այնուամենայնիվ, ինչ-որ բան պահպանված ու հասած լիներ մեզ: Այս տեսանկյունից էլ նրանք մի կողմից հերքում կամ աշխատում են հերքել բոլոր հակադիր պատճառաբանությունները, իսկ մյուս կողմից՝ բանն այնպես են ներկայացնում, թե իբր ավելի վաղ հայ գրի ու գրականության գոյությունն ընդունելով՝ նսեմացվում է այն մեծ գործունեությունը, որ ծավալել է հայոց այբուբենի հանձարեղ ըստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցը:

§ 270. Զկամենալով հեռուն գնալ և հարցի հանգամանալից մեկնաբանությունը սույն ուսումնական ձեռնարկի նպատակից դուրս համարել՝ պետք է ասել, որ չի կարելի անվերապահորեն ընդունելի ու ճիշտ համարել նաև այն կարծիքները, որոնցով մերժվում է նախամաշտոցյան շրջանում հայ գրի ու գրականության գոյությունը: Բանն այն է, որ կան, այնուամենայնիվ, ինչ-ինչ փաստեր ու վկայություններ, որոնք վաղ շրջանում հայ գրի ու գրականության գոյությունն են ինչ-որ շափով հավաստում:

Դրանցից առաջինը Մաշտոցի կենսագիր Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» աշխատությունն է, որտեղ շատ պարզ դանիելյան կոչված գրերը «հայերեն լեզվի այբուբենի նշանագրեր» («նշանագիրս աղփաբետաց հայերէն լեզուի») են համարվում: Ինչպես Կորյունն է վկայում, երբ Մեսրոպ Մաշտոցը և Սահակ Պարթևը «հայ ազգի համար նշանագրեր գտնելու համար» «միաբանյալների աշխարհահոգ խորհուրդ են գումարում» և «իրենց առաջուց ուղած բանի մասին» իմաց են տալիս Հայոց Վոսմաշապուհ թագավորին, վերջինս պատմում է նրանց «մի մարդու, Դանիել անունով մի ազնվական ասորի եպիսկոպոսի մասին, որ հանկարծ գտել է հայերեն լեզվի ալփաբետներ—նշանագրեր» («վասն առն ուրումն ասորույ եպիսկոպոսի ազնուականի՝ Դանիէլ կոչեցելոյ, որոյ յանկարծ ուրեմն գտեալ նշանագիրս աղփաբետաց հայերէն լեզուի»)²:

Նույն Կորյունի վկայությամբ հայտնի է նաև, որ Վոսմաշապուհ արքայի ջերմ աջակցությամբ, Վահրիճի և Հաբելի օգնությամբ Հայոց երկիրն են առաքվում Դանիելի մոտ գտնված նշանագրերը, որոնք և ընդունելով մեծապես ուրախանում են արքան, Մեսրոպ Մաշտոցը և Սահակ Պարթևը:

Հաջորդ քայլն էլ այն է լինում, որ երանելի հոգեբարձունքը «արքայից մատաղահաս մանուկներ» են խնդրում այդ նշանագրերը կիրառելու համար: «Եվ երբ նրանցից շատերը,— հավաստում է Կորյունը,— սովորեցին, ապա (թագավորը) հրամայեց ամեն տեղ նույն (նշանագրերով) կրթել, որով և երանելին (իմա՛ Մ. Մաշտոցը— Ա. Մ.) հասավ նույնիսկ վարդապետության գեղեցիկ աստիճանին, և մոտ երկու տարի իր ուսուցչությունն արեց ու նույն նշանագրերով տարավ» («Եւ յորժամ բազումք ի նոցանէ տեղեկանային, ապա հրաման տայր ամենայն ուրեք նովին կրթել. որով և յաստիճան իսկ վարդապետութեան գեղեցիկ՝ երանելին հասանէր, և իբրև ամս երկու կարգեալ զվարդապետութիւն իւր, և նովին նշանագրովք տանէր»)³:

Դրան հաջորդող մի այլ, նույնպես շատ կարևոր վկայությունն էլ այն է, թե Մաշտոցն ու Սահակը «Իսկ երբ հասկացան, որ այդ նշանա-

¹ Մ. Նալբանդյան, Ընտիր երկեր, Երևան, 1953, էջ 300—301:

² Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1941, էջ 42:

³ Նույն տեղում, էջ 44:

գրերը բավական շեն հայերեն լեզվի սիղոբաները— կապերն ամբողջութամբ արտահայտելու համար,— մանավանդ որ նշանագրերն էլ ուրիշ դպրութուններից թաղված և հարություն առած հանդիպեցին,— ապա դարձյալ երկրորդ անգամ նույն հոգսի մեջ ընկան և մի քանի ժամանակ մի ելք էին փնտրում դրան» («Իսկ իբրև ի վերայ հասեալ, թէ շեն բավական նշանագիրքն՝ ողջ ածել զսիղոբայս զկապս հայերէն լեզուս, մանաւանդ զի և նշանագիրքն իսկ յայլոց դպրութեանց թաղեալ և յարուցեալ գիպեցան, (ընդգծումները իմն են— Ա. Մ.), յետ այնորիկ դարձեալ կրկին անգամ ի նոյն հոգս դառնային, և նմին ելս խնդրէին ժամանակս ինչ»)»⁴։

§ 271. Ավելի վաղ շրջանում հայ գրի ու գրականության գոյությունը հավաստող երկրորդ հին ու ստույգ աղբյուրը Ղ. Փարպեցու «Պատմութիւն Հայոց» գիրքն է։ Նկարագրելով Մ. Մաշտոցի «բազմաժամանակյա մտածությունը», տառապանքներն ու դեգերումները այն բանի համար, որ «Հայաստան աշխարհիս մանկունք» տանջալից ճանապարհով օտար՝ ասորական կրթություն են ստանում, որ «եկեղեցական արարողությունները և սուրբ գրքի ընթերցանությունները... վանքերում ու եկեղեցիներում կատարվում էին ասորերեն», որ ժողովուրդը այդ լեզուն չի հասկանում, Ղ. Փարպեցին այդտեղ հայ գրերի գոյության մասին է խոսում՝ ասելով. «չէ՞ որ կային հայերեն լեզվի նշանագրեր («մանաւանդ թէ գոն նշանագիրք հայերէն լեզույս»), որոնցով հնարավոր էր սեփական ձայնով և ոչ թե մուրացած լեզվով, եկեղեցիներում շահել տղամարդկանց ու կանանց և առհասարակ ամբողջ բազմության սրտերը»⁵, «Քանի որ ոչ այնքան շատ օրեր առաջ խոսք եղավ այդպիսի նշանագրերի պահանջի մասին, մեկը թագավորին ասաց, թե հայերեն նշանագրեր է տեսել մի գյուղում, ինչ որ եպիսկոպոսի մոտ (այս ընդգծումները ևս իմն են— Ա. Մ.)»⁶։

§ 272. Այսպիսով՝ ակներև է, որ Կորյունը և նրա հետևողությամբ Ղ. Փարպեցին ոչ միայն շեն մերժում, այլև ընդունում են նախամաշտոցյան հայ նշանագրերի գոյությունը։

Այդ են հաստատում դանիելյան գրերի մասին Կորյունի տված նաև մյուս տեղեկությունները։

Այսպես՝ եթե երանելին՝ Մ. Մաշտոցը, երկու տարի (սամա երկուս) ուսումը վարել է դանիելյան գրերով, հասել «յաստիճան իսկ վարդապետութեան գեղեցիկ» եթե աշակերտներից շատերը («բազումք ի նոցանէ») կարողացել են սովորել այդ նշանագրերով, նշանակում է՝ դրանք ոչ թե օտար, այլ իրոք հայկական գրեր են եղել։

Եթե երկու տարի ուսուցումը վարելուց հետո պարզվել է, որ «այդ

նշանագրերը բավական շեն հայերեն լեզվի սիղոբաները— կապերը ամբողջությամբ արտահայտելու համար», նշանակում է՝ այդ գրերը պարզապես պակասավոր են եղել և հնարավորություն չեն ընձեռել հայերենի հնչյունակապակցությունները («սիղոբայս— զկապս») ամբողջությամբ կամ, ինչպես Ղ. Փարպեցին է ասում, «հայերեն բոլոր վանկերը հնչյունաբանական ամբողջ ճշգրտությամբ» («ստույգ հոլովել զհեգեհայ բառից հայկականց հագներգաբար») կիրառելու համար։ Եվ վերջապես՝ եթե, ի լրումն դրան, ասվում է՝ «մանավանդ որ նշանագրերն էլ իսկապես ուրիշ դպրություններից թաղված և հարություն առած հանդիպեցին», նշանակում է, որ նրանք թաղվել՝ գործածությունից դուրս էին մղվել այլ դպրությունների՝ այլ գիր ու գրականությունների կողմից և հետո միայն կենդանություն ստացել ու հայտնի դարձել...

§ 273. Կորյունի (ինչպես նաև Ղ. Փարպեցու) տված այդ չափազանց արժեքավոր վկայությունները, սակայն, նախամաշտոցյան հայ գրի գոյությունը ժխտողները բոլորովին այլ կերպ են մեկնաբանում՝ հարմարեցնելով դրանք իրենց տեսակետներին։

Մեծանուն հայագետ-լեզվաբան Հր. Աճառյանը, որ անգնահատելի ավանդ ունի մաշտոցագիտության բնագավառում, խորապես համոզված լինելով, որ «Հայերը նախքան Մեսրոպը գրավոր գրականություն չեն ունեցել», գտնում և քանիցս շեշտում է, թե «դանիելյան գրերը հայերեն չէին և հայոց մեջ երբեք գործածված չէին, այլ կորած հին սեմական (*) մի ազգի այբուբենը»⁷, «... նորագյուտ այն տառերը ուրիշ բան չէին, բայց եթե ինչ-որ արամեական հնացած տառեր»⁸, թե Մ. Մաշտոցը դանիելյան գրերը լրիվ անպետք է համարել և հայոց այբուբենը ստեղծելիս որևէ չափով չի օգտվել նրանցից։

Եվ կամ՝ Մ. Աբեղյանը, որ նույնպես մեծ ծառայություն է մատուցել մաշտոցագիտությանը, մերժած լինելու համար դանիելյան գրերի հայկական լինելու վարկածը՝ Կորյունի «մանաւանդ զի և նշանագիրքն իսկ յայլոց դպրութեանց թաղեալք և յարուցեալք դիպեցան» վկայությունը թարգմանում և այնպես է մեկնաբանում, որ իբր այդ նշանագրերը «ուրիշ լեզուների դպրություն էին, մոռացված և հետո լույս աշխարհ կհած»⁹։ Միայն, ի տարբերություն Հր. Աճառյանի, որ առհասարակ որևէ կապ չի տեսնում դանիելյան և մաշտոցյան գրերի միջև, Մ. Աբեղյանը չի բացառում, որ Մաշտոցը իրեն ծանոթ նշանագրերից բացի օգտված եղած լինի նաև նրանցից¹⁰։

§ 274. Այսպիսով՝ հակադիր տեսակետներով հիմնավորապես չի

⁷ Հր. Աճառյան, Հայոց գրերը, Երևան, 1984, էջ 455, 459։

⁸ Նույն տեղում, էջ 153։

⁹ Կորյուն, վարք Մաշտոցի, էջ 47։

¹⁰ Մ. Աբեղյան, Երկեր, Գ, Երևան, 1968, էջ 643։

⁴ Նույն տեղում, էջ 46—47։

⁵ Ղ. Փարպեցի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1982, էջ 31։

⁶ Նույն տեղում, էջ 33։

ժխտվում նախամաշտոցյան հայ գրի ու գրականության գոյությունը, և մենք ավելի շատ հակամետ ենք կարծելու, որ՝

ա) Դանիելյան գրերը եղել են հայկական գրեր, որոնք գոյություն են ունեցել նախաքրիստոնեական շրջանում և հեթանոսական կյանքին վերաբերելով՝ ոչնչացվել են հենց քրիստոնեության կողմից:

բ) Շուրջ մեկ դար հետո հայտնաբերված («այլ դպրություններից թաղված ու հարություն առած») այդ նշանագրերը իրոք պակասավոր են եղել և հնարավորություն չեն ընձեռել լիովին կամ ամբողջապես արտահայտելու հայերենի հնչյունակապակցությունները:

գ) Նրանք լրիվ չեն համապատասխանել հայերենի հնչյուններին և ամենայն հավանականությամբ զուրկ են եղել ձայնավորների վերաբերող տառերից:

դ) Իրենց արտաքին տեսքով, ձևավորմամբ ևս այդ նշանագրերը կատարյալ չեն եղել և «մուրացածին այնուիկ գծագրութեամբ» («իրենց մուրացածո գծագրությամբ») նշանագրեր են համարվել¹¹:

§ 275. Այսպիսով՝ Կորյունի և Ղ. Փարպեցու վկայություններով մի կողմից եթե նշվում է, որ նախաքրիստոնեական շրջանում հայերը իրոք գիր են ունեցել, ապա մյուս կողմից՝ հավաստվում է, որ հայ հին գրերից սոսկ նշխարներ էին մնացել և ասորի եպիսկոպոս Դանիելի մոտ գտնված նշանագրերը մեծ մասամբ իրենց ուժը կորցրած հայոց հին գրերն են եղել: Ուստի և՛ այն ժամանակ, երբ հայ ժողովուրդը երկու մասի բաժանված և երկու տարբեր տիրապետությունների (Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի) տակ ընկած՝ կարող էր բնաշինչ լինել, նոր ու կատարյալ այբուբենի ստեղծումը առաջնահերթ խնդիր է դառնում, որի քաղաքական, ազգային, հոգևոր-մշակութային նշանակությունը ամենից խոր է գիտակցում հենց նրա հիմնադիրը՝ մեծն Մեսրոպ Մաշտոցը:

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅԸ ԵՎ ՀԱՅ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԸ

§ 276. Մեսրոպ Մաշտոցը է՛ առաջին մարդը, որ «հոգացել է հայերեն գրի ու գրականության կամ, ինչպես այն ժամանակ ասում էին, դպրության մասին»¹²: Մ. Մաշտոցը ծնվել է Տարոն գավառի Հացեկաց գյուղում, Վարդան անունով երանելի մարդու ընտանիքում՝ մոտ 361 թ., մահացել է 440 թ. փետրվարի 17-ին (մեհենական ամսի 13-ին)՝ Վաղարշապատում, հազարապետ Վահան Ամատունու պահանջով ու գործադրած ջանքերով թաղվել է Օշականում, ուր այսօր էլ գտնվում է նրա գերեզմանը և սրբատեղի է ծառայում ողջ հայության համար:

§ 277. Մ. Մաշտոցը իր ժամանակի ամենանշանավոր ու մեծագույն

¹¹ Ղ. Փարպեցի, Հայոց պատմություն, էջ 32—33:

¹² Մ. Արեղյան, Երկեր, Գ, էջ 86:

դեմքն է եղել. ստացել է հիմնավոր կրթություն, «մանկական հասակում կրթվել է հելլենական դպրությամբ», իմացել է հունարեն, ասորերեն, պարսկերեն: Ուսումն ավարտելուց հետո գնացել է Մեծ Հայաստանի Արշակունի թագավորների մայրաքաղաքը՝ Վաղարշապատ, ծառայության է անցել արքունի դիվանում իբրև քարտուղար, միաժամանակ զբաղվել է զինվորական արվեստով և դրանով սիրելի դարձել իր զորականներին («ցանկալի եղեալ զինուորական արուեստին իւրոց զորականացն»):

Մ. Մաշտոցը, ինչպես նրա կենսագիր Կորյունն է վկայում, ծավալել է բազմահարուստ գործունեություն, որը երկու ընթացք է ունեցել՝ աշխարհական և կրոնական:

§ 278. Բայց երկու դեպքում այդ բազմահարուստ գործունեության առանցքը կազմել է հայ ժողովրդի համար հայ գրի ու գրականության ստեղծման խնդիրը, որի իրագործմանն էլ հենց սկզբից ձեռնամուխ է եղել Մ. Մաշտոցը՝ խորապես ըմբռնելով նրա ազգափրկարար մեծ դերն ու նշանակությունը:

Այդ խնդրով նա զբաղվել է դանիելյան կողմած գրերը կիրարկելուց թե՛ առաջ և թե՛ հետո: Գողթն գավառում քրիստոնեական ուսմունքը քարոզելիս զգալով հայ գիր ու գրականություն չունենալու ծանր հետևանքները, Մ. Մաշտոցը, ինչպես Կորյունն է ասում. «Եվ այնպես տըրտմական հոգսերով պաշարված ու թակարդապատված և մտածմունքների ծփանքի մեջ էր ընկած, թե արդյոք ինչպիսի ելք գտնի այդ բանի համար» («Եւ այնպէս տրտմական հոգով պաշարեալ և թակարդապատեալ անկեալ ի ծուփս խորհրդոց, եթէ որպիսի արդեօք ելս իրացն գտանիցէ»)¹³:

§ 279. Ելքը հայերեն լեզվով ուսումն ու գրականությունն էր, որ ինչքան կարևոր, այնքան էլ դժվար լուծելի խնդիր էր:

Մ. Մաշտոցը խորապես գիտակցելով նաև դա՛ դիմում է կաթողիկոս Սահակ Պարթևին, միաբանների աշխարհահոգ խորհուրդ է գումարվում Վոսմշապուհ արքայի աջակցությամբ, ինչպես արդեն ասվել է, Հայաստան են բերվում դանիելյան նշանագրերը, որոնցով և մոտ երկու տարի նա իր ուսուցչությունն է անում և մանուկներին հայերեն սովորեցնում:

Բայց հետո, երբ պարզ է դառնում, որ «այդ նշանագրերը բավական չեն հայերեն լեզվի սիղոբաները— կապերն ամբողջությամբ արտահայտելու համար» և ցանկալի արդյունք չեն տալիս, Մ. Մաշտոցն ու Սահակ Պարթևը «դարձյալ երկրորդ անգամ նույն հոգսի մեջ ընկան և մի քանի ժամանակ մի ելք էին փնտրում դրան» («Դարձեալ կրկին անգամ ի նոյն հոգս դառնային, և նմին ելս խնդրէին ժամանակս ինչ») ¹⁴:

¹³ Կորյուն, Վարդ Մաշտոցի, էջ 40:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 46:

§ 280. Ահա հենց այս ժամանակվանից էլ ծնունդ է առնում հայոց գրերի գյուտը: Մ. Մաշտոցը, ինչպես դարձյալ Կորյունն է վկայում, Վոսմշապուհ արքայի հրամանով և Սահակ Պարթևի համաձայնությամբ մի խումբ աշակերտներ առած գնում է ասորոց երկու քաղաքները՝ Ամիդ և Եդեսիա, նրանց երկու մասի բաժանելով՝ մի մասին ասորական դպրության (Եդեսիայում), մյուս մասին հունական դպրության է կարգում՝ ուղարկելով Սամոսատ քաղաքը: Իսկ ինքը մնում է Եդեսիայում և «իր ազգին մի բարի օգնություն գտնելու համար» շարունակելով շատ նեղություններ կրել՝ կերտում է հայոց շնաշխարհիկ գրերը, ինչպես Կորյունն է հաստատում՝ ուղղակի ասելով. «Նա իր սուրբ աջով հայրաբար ծնեց նոր ու սքանչելի ծնունդներ— հայերեն լեզվի նշանագրեր» («հայրական շափուն ծնեալ ծնունդս նորոգ ու սքանչելի՝ սուրբ աջով իւրով, նշանագիրս հայերէն լեզուի»)¹⁵:

§ 281. Կերտելով հայերեն լեզվի «նոր ու սքանչելի նշանագրերը», Մ. Մաշտոցը նույն տեղում՝ Եդեսիայում, շուտով նշանակում, անվանում ու դասավորում, սիղոբաներով՝ կապերով հորինում է դրանք («Եւ անդ վաղվադակի նշանակեալ, անուանեալ և կարգեալ, յօրինէր սիղոբայիւք կապօք»)¹⁶:

Այդպիսով՝ Մ. Մաշտոցը կատարում է լեզվաբանական մեծագույն սխրագործություն, գիտականորեն համակարգում է հայերենի «նոր ու սքանչելի նշանագրերը» և, չբավարարվելով այդքանով, այնուհետև «իր օգնականների հետ իջնում է Սամոսատ» և այնտեղ գտնելով Հոտիանոս անունով մի հույն գրագրի ու նրա օգնությամբ ամբողջապես «հորինում ու ավարտում է» նշանագրերի «բոլոր զանազանությունները՝ բարակն ու հաստը, կարճն ու երկայնը, առանձինն ու կրկնավորը» («Եւ անդէն ի նմին քաղաքի գրիչ ոմն հելլենական դպրութեան գտեալ, որով զամենայն ընտրութիւնս նշանագրացն զնրբագոյնն և զլայնագոյնն, զկարճն և զերկայնն, զառանձինն և զկրկնաւորն, միանգամայն յօրինեալ և յանկուցեալ»)¹⁷:

§ 282. Կարծիք է հայտնվել, թե Մաշտոցը խորհրդակցելով Հոտիանոսի հետ այս դեպքում էլ իբր թե հունարենի համեմատությամբ հայերենի խուլ («նուրբ»), ավելի թավ («շնչեղ»), բարդ («կարճ, երկար, կրկնակ կամ կրկնավոր») և պարզ («առանձին») հնչյուններն է որոշել¹⁸:

Իրապես սակայն դա ժամանակայնացված ու խիստ հրապուրիչ մեկնություն է և չի համապատասխանում իսկությունը: Կորյունի նշած «բո-

լոր զանազանությունները բացառապես նշանագրերի արտաքին ձևին՝ գծագրության են վերաբերում, ինչը ճշտորեն է նշել Մ. Աբեղյանը՝ ասելով. «Մաշտոցը Սամոսատում հույն գրագրի ձևով հորինել, վերջացրել է «առանձին» նշանագրերի գծագրությունը, նրանց հաստ ու բարակ, կարճ ու երկայն մասերը, և առանձին տառերի ձևն ընդհանրապես, գույց և շատ բան փոխելով Եդեսիայում իր «նշանակած», «նախագծած ձևերից»¹⁹:

§ 283. Ավարտելով հայերենի նշանագրերի նաև վերջնական գծագրությունը և ձևավորումը՝ Մ. Մաշտոցը իր երկու աշակերտների՝ Հովհանն Եկեղեցացու և Հովսեփ Պաղնացու հետ ձեռնամուխ է լինում Աստվածաշնչի թարգմանությանը՝ սկսելով Սողոմոնի առակներից, որոնց սկզբում էլ ծանուցվում է՝ «Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ» («Ճանաչել իմաստություն ու խրատ, իմանալ հանճարի խոսքերը»):

Սրանք են ահա այն իմաստալից բառերը, որ առաջին անգամ գրվել են մաշտոցյան սքանչելի նշանագրերով՝ հայոց այբուբենով:

Ոգելից ուրախությամբ վերադառնալով Հայաստան՝ այդ այբուբենով Մաշտոցը ծավալում է լուսավորական շատ ավելի լայն գործունեություն: Առաջ է տարվում Աստվածաշնչի թարգմանությունը, ստեղծվում են ինքնուրույն ու թարգմանական բազմաթիվ երկեր, բազմատեսակ խոընդոտներ հաղթահարելով շարունակում է անընդմեջ զարգանալ հայ հոգևոր մշակույթը՝ նշանավորվելով մարդկության պատմության մեջ իրենց առանձնահատուկ տեղն ունեցող մեծարժեք զանձերով:

§ 284. Թեև պատմական աղբյուրները տվյալներ չեն հաղորդում այն մասին, թե Մ. Մաշտոցը «հայոց լեզվի սքանչելի նշանագրերը» ըստեղծելիս ինչ ժողովուրդների այբուբեններից է օգտվել, բայց անվիճելի ու միանգամայն տրամաբանական է, որ նրանք ինչ-ինչ թելերով ոչ միայն հունական, ասորական, պարսկական այբուբենների, այլև հայոց հին՝ դանիելյան կոշված գրերի հետ են կապվում՝ իրենց ինքնատիպությամբ ինչ-որ շափով պայմանավորվելով, անշուշտ, նաև դրանցով:

ՀԱՅՈՑ ԱՅԲՈՒԲԵՆԸ

§ 285. Տառերի ընդունված, ավանդական շարքը՝ նրանցից առաջին երկուսի՝ ա-ի՝ այբի և բ-ի՝ բեն-ի անունով կոչվում է այբուբեն:

Մեսրոպյան այբուբենը բաղկացած է 36 տառից և հետևյալ պատկերն է ներկայացնում.

¹⁹ Մ. Աբեղյան, Երկեր, Գ, էջ 643:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 48:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, էջ 48—50:

¹⁸ Տե՛ս Գ. Սևակ, «Թե ի՞նչ է արել Մաշտոցը Սամոսատում» (ԵԳԶ Մառի անվան կաթինների «Աշխատություններ», Երևան, 1947), այլև՝ Ս. Ղ. Ղազարյան, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Երևան 1934, էջ 88—89:

Ա	ալբ	1	ժ	ժե	10	Ճ	Ճե	100	Ռ	ռա	1000
Բ	բեն	2	Ի	ինի	20	Մ	մեն	200	Ս	սե	2000
Գ	գիմ	3	Լ	լուն	30	Յ	հի	300	Վ	վեվ	3000
Դ	դա	4	Խ	խե	40	Ն	նու	400	Տ	տյուն	4000
Ե	եչ	5	Մ	ծա	50	Շ	շա	500	Ր	րե	5000
Զ	զա	6	Կ	կեն	60	Ո	ո	600	Յ	ցո	6000
է	է	7	Հ	հո	70	Չ	չա	700	Ի	վյուն	7000
										(հյուն)	
Ը	ըթ	8	Ձ	ձա	80	Պ	պե	800	Փ	փյուր	8000
Թ	թո	9	Ղ	ղատ	90	Ջ	ջե	900	Ք	քե	9000

§ 286. Մ. Մաշտոցը հայերենի այբուբենը ստեղծել է մի հնչյունին մի գիր սկզբունքով, որով և որոշվում է նրա ընդհանուր համակարգն ու արժեքը: Խորապես ըմբռնելով հայերենի հնչյունական կազմը, իմաստազատիչ հնչյունական միավորները՝ հնչույթները, նա յուրաքանչյուրի համար առանձին տառ է ստեղծել և միանգամայն ճշտորեն արտահայտել հնչյունների կապերն ու կապակցությունները (սիղոբաները):

Ըստ այդմ էլ հայերենի այբուբենը հնչյունատառային և միաժամանակ նաև ոչ թե կցողական, այլ անջատողական այբուբեն է, որտեղ էլ բնականաբար, ոչ միայն բաղաձայնները, այլև ձայնավորներն են զատ-զատ տառերով ներկայացվում:

§ 287. Մի հնչյունին մի գիր սկզբունքով ստեղծելով հայոց այբուբենը, Մ. Մաշտոցը գրության ոչ թե աչից ձախ՝ աշակողմյան (ինչպիսիք, օրինակ, ասորեստանյան, բաբելական, հին պարսկական գրություններն էին), այլ ձախից աջ՝ ձախակողմյան (ինչպիսիք էին, օրինակ, փյունիկյան, հունական գրությունները) ուղղությանն է հետևել:

Պետք է ասել, որ տառերի ձևավորումն ու գծագրումները ևս կատարվել են հիմնականում դրան համապատասխան, և նրանց մեծ մասն էլ, բնականաբար, հատկանշվում է ձախից դեպի աջ գնացող գծումներով, ինչպես՝ Ա, Բ, Գ, Դ, Ե, Ի, Լ, Ռ, Վ, Ր, Թ, Ք, Խ և այլն:

§ 288. Մեսրոպյան այբուբենը աչքի է ընկնում նաև տառերի թվային արժեքի իր կատարելությունը: Այն այդ տեսակետից, ինչպես հայտնի է, ներկայացնում է քառաչար համակարգ. Ա—Թ—ով արտահայտվում են միավորները (1—9), ժ—Ղ—ով՝ տասնավորները (10—90), Ճ—Ջ—ով՝ հարյուրավորները (100—900), Ռ—Ք—ով՝ հազարավորները (1000—9000):

10 000-ի համար գործածվել է բյուրի նշանը, որը գրվելով այս կամ այն տառի վրա՝ համապատասխանաբար շորս զրոյով մեծացրել է թվական արժեքը, ինչպես՝ Ա—10 000, Գ—30 000, ժ—100 000, Լ—300 000 և այլն: Մեծ թվերը երբեմն արտահայտվել են նաև տառերի համադրությամբ, ինչպես՝ ԻՌ=4000, ժՌ=10 000, ՌԲՃ=12 000 և այլն:

Տառերն այսպիսով գործածվել են բազմատեսակ թվեր արտահայ-

տելու համար: Երկար ժամանակ նրանցով են արտահայտվել նաև տարեթվերը, և որովհետև ներկայումս գործածական թվականի սկիզբը կապվում է Քրիստոսի ավանդական ծննդյան հետ, տառերով արտահայտված թվականին ավելացվում է 551, ինչպես՝ ՊՄԹ (= 859 + 551 = 1410), ՉԿԶ (= 766 + 551 = 1317), ՋԼԵ (= 935 + 551 = 1486), ՌՄՂԳ (= 1293 + 551 = 1844) և այլն:

ՀԱՅՈՑ (ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ) ԳՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

§ 289. Տառը հնչյունի գրային նշանն է՝ նրա գծային պատկերը: Մեսրոպյան այբուբենը, ինչպես ասվել է, ունի 36 տառ, որոնցից ամեն մեկն էլ մի առանձին հնչյունի գրային նշանն է: Հայերենի տառերը ներկայացնում են մի ամբողջական համակարգ և ամենից առաջ բնորոշվում են նրանով, որ գործածվում (գրվում, տպագրվում) են երկու ձևով՝ մեծատառ և փոքրատառ, ինչպես՝ Ա ա, Բ բ, Գ գ, Դ դ, Ե ե, Կ կ, Վ վ, Տ տ, Ք ք և այլն:

§ 290. Տառերի այդ երկու ձևերը միաժամանակ կամ միանգամից չեն ստեղծվել: Ինչպես մատենագիտական աղբյուրները՝ հին ձեռագրերն ու վիճագրություններն են ցույց տալիս, հայոց գրերը ճիշտ նույնը չեն մնացել և 1600 տարվա ընթացքում որոշակի զարգացում ապրելով ու ձևափոխություններ կրելով՝ հայտնի են մի քանի տեսակներով:

Հայերեն տառերի ամենահին գրատեսակը գլխագիրը կամ մեսրոպյան երկաթագիրն է՝ իր տարատեսակներով (փոքր երկաթագիր կամ փոքր-մեսրոպյան երկաթագիր, անցման գիր), և որի «հիմնական հատկանիշն է տառասյունների վերի և ներքևի միացումը կոր կամ կամարաձև գծիկներով»²⁰: Այն հայերենի հիմնական գրատեսակն է եղել 5—9-րդ դարերում և այսօր էլ գործածվում է տպագրության մեջ:

Դրան հաջորդող գրատեսակը բոլոր(ա)գիրն է, որ սերում է փոքր երկաթագրից, սկսել է գործածվել 10—11-րդ դարերից, գնալով գերիշխող է դարձել սովորական տպագրության մեջ, ինչպես՝ ա, բ, գ, դ, ե, զ, ս, շ, փ և այլն:

Հայոց տառերի մի այլ գրատեսակն էլ նառ(ա)գիրն է (հուն. նոտր— notarios «ղպիր, գրագիր» բառից), որը իր հերթին սերում է բոլոր(ա)-գրից և առաջ է եկել արագ գրելու և ժամանակ խնայելու պահանջով. սկսել է գործածվել 13-րդ դարից, լայնորեն կիրառվել է 17—18-րդ դդ. և 19-րդ դարում փոխարինվել է շղագրով:

Շղագիրը, որ նշանակում է «շյուղով, բարակ ծայրով գրված» և «ավելի հետո՝ սխալ ստուգաբանությամբ դարձրել են շեղագիր» (տե՛ս § 255, ա), նույնպես բոլոր(ա)գրի մի տարատեսակն է և դրանից տարբերվում է որոշ մեծությամբ ու շեղությամբ:

²⁰ Հր. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 602:

Շղագիրը առաջին անգամ հանդիպում է 11-րդ դ., լայն գործածություն է ստացել հատկապես 19-րդ դարում, նրա վերջին ձևափոխություններն էլ, ինչպես Հր. Աճառյանն է նշում, արդի ձևագիրն ու արամյան գրերն են, ինչպես՝ ա, բ, գ, դ, ե, զ, լ, տ, ց, ք և այլն:

§ 291. Հայոց լեզվի այբուբենը իր գրատեսակներով ևս յուրահատուկ համակարգ է կազմում և հետևյալ պատկերն է ներկայացնում (տե՛ս աղյուսակը, էջ 148):

§ 292. Հայոց լեզվի այբուբենը հիմնականում նույնը մնալով՝ ժամանակի ընթացքում, այնուամենայնիվ, որոշ փոփոխություններ է կրել.

ա) 12-րդ դ. այն հավելվել է հունալատին այբուբենից առնված օ տառով՝ բաղաձայնից առաջ՝ աւ երկբարբառի կրած պատմական հնչյունափոխության պահանջով (տե՛ս § 131, գ, § 216, բ):

բ) նույն այդ շրջանում դարձյալ հունալատին այբուբենից փոխառվել է Ֆ տառը՝ հատկապես Ֆ հնչյունով փոխառյալ բառերը այդպես արտասանելու համար:

գ) Ի (վյուն կամ հյուն)-ը, որ հիմնականում իբրև երկբարբառի և եռաբարբառի բաղադրիչ է գործածվել (տե՛ս § 218, դ), զրկվել է հրնչույթային արժեքից և դրա հետ կորցնելով տառային նշանակությունը՝ հանվել ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի համար ընդունված այբուբենի կազմից:

դ) ՈԻ (<n+i>)-ն, որ սկզբնապես երկբարբառ է եղել (տե՛ս § 215, ե) և, բնականաբար, (ի տարբերություն է-ի) տեղ չի գտել մեսրոպյան այբուբենում, ժամանակի ընթացքում դարձել է մի հնչույթ և այդ հի-

	Պլխագիր	Փոքրատառեր	
		բուրգիր	միեռն
1	Ա	ա	Ա
2	Բ	բ	Բ
3	Գ	գ	Գ
4	Դ	դ	Դ
5	Ե	ե	Ե
6	Զ	զ	Զ
7	Ը	է	Ը
8	Թ	թ	Թ
9	Ք	ք	Ք
10	Պ	փ	Պ
11	Ի	ի	Ի
12	Լ	լ	Լ
13	Ն	ն	Ն
14	Ս	ս	Ս
15	Ս	հ	Ս
16	Հ	չ	Հ
17	Ձ	ձ	Ձ
18	Ղ	ղ	Ղ
19	Ճ	ճ	Ճ

	Պլխագիր	Փոքրատառեր	
		բուրգիր	միեռն
20	Մ	մ	Մ
21	Յ	յ	Յ
22	Ն	ն	Ն
23	Շ	շ	Շ
24	Ո	ո	Ո
25	Չ	չ	Չ
6	Պ	պ	Պ
27	Ղ	ղ	Ղ
28	Ռ	ռ	Ռ
29	Ս	ս	Ս
30	Վ	վ	Վ
31	Տ	տ	Տ
32	Ր	ր	Ր
33	Ց	ց	Ց
34	Ի	ի	Ի
35	Փ	փ	Փ
36	Ք	ք	Ք
37	Օ	օ	Օ
38	Ֆ	ֆ	Ֆ

մամբ իբրև մի տառ տեղ գտել նույնպես ժամանակակից հայոց լեզվի համար ընդունված այբուբենում:

§ 293. Այդտեղ, ինչպես հայտնի է, առանձին տառ է ներկայացվում նաև և-ը, որ առաջ է եկել դեռևս միջին դարերում և և-ի միացմամբ և, իբրև մի նշանագիր, գործածվել է շատ-շատերի, ի թիվս դրանց նաև Նոր հայկազթա՛ն բառարանի երախտավոր հեղինակների կողմից:

Սակայն այս վերջին մի քանի տարում մեզանում հայտնվել են մարդիկ, որոնք անհիմն պատճառաբանություններով և մանավանդ հնչույթային արժեքը կորցրած և տառը «վերականգնելու» նպատակով մերժում են ընդհանրապես և-ի, իբրև առանձին տառի կամ նշանագրի, գործածությունը և սփյուռքում կիրառվող ուղղագրությանը հետևելով՝ պահանջում այն փոխարինել երկու՝ Ե+Է (կամ՝ Ն+Է) տառով²¹:

Նման պահանջը, սակայն, չի բխում ժամանակակից հայոց լեզվի ողուց և հակասում է նրա ուղղախոսական ու ուղղագրական օրինաչափություններին: Բոլոր դեպքերում և-ը պատմականորեն առաջ եկած ինքնուրույն և այնպիսի տառ կամ նշանագիր է, որով երկու՝ էվ (բարեբարեվ, երևալ=յէրէվալ և այլն), երբեմն նաև երեք (ինչպես՝ ևս=յէվս, իսկույն և եթ=իսկույն յէվէթ և այլն) հնչյուններ են արտահայտվում. դրսևորելով դրանց համապատասխան արտասանական-ուղղախոսական և ուղղագրական օրենքներ ու կանոններ:

§ 294. Այդ փոփոխությունները անհրաժեշտաբար իրենց արտացոլումն են գտել մեսրոպյան այբուբենում, և այն ներկայումս բաղկացած է 39 տառից՝ հետևյալ կարգով. ա, բ, գ, դ, ե, զ, լ, տ, ց, ք, ժ, ի, յ, խ, ծ, կ, հ, ձ, ղ, ճ, մ, յ, ճ, շ, ո, չ, պ, շ, ո, ս, վ, տ, ր, ց, ու, փ, ք, և, օ, ֆ²²:

Դա իր փոփոխություններով լիովին համապատասխանում է մաշտոցյան այբուբենի՝ մի հնչյունին մի գիր սկզբունքին և իր հերթին ոչ միայն նրա ինքնատիպության, կատարելության, այլև արդիական-ուղեցույցային նշանակության մասին է վկայում: Հայոց լեզվի հնչյունական կազմում կատարված փոփոխություններին համապատասխան և դրանց պահանջով հավելվելով մի քանի նոր տառերով (օ, ֆ, ու, և)՝ մաշտոցյան այբուբենը ավելի է հարստացել և լիովին արտահայտելով նրա հրնչույթները՝ ամենայն իրավամբ առանձնահատուկ տեղ է բռնում աշխարհի լեզուների այբուբենների մեջ:

²¹ Այդ մասին տե՛ս մեր «և-ը տա՛ն է, թե ոչ» հոդվածը («Մանկավարժ», 1991, № 4, էջ 29—32):

²² Տե՛ս Ս. Ղազարյան, Ուղեցույց տերմինաբանական կոմիտեի որոշումների, Երևան, 1945, էջ 31:

§ 295. Գրաբանությունը, իբրև լեզվաբանական գիտաճյուղ, ոչ միայն տառային նշանագրերի, այլև բոլոր այն միջոցների ուսումնասիրությամբ է զբաղվում, որոնք ծառայում են բանավոր խոսքը գրավոր ձևով ճիշտ արտահայտելուն:

Ի տարբերություն տառային նշանների, որոնցով արտահայտվում են լեզվի գծային կամ հատույթային միավորները, կետադրության նշանները, որ նույնպես գրային միջոցներ են, կապված են բառի, նախադասության հետ, առանձնաբար գոյություն չունեն և մեծ մասամբ էլ վերհատույթային, ոչ գծային հնչյունական միավորներ են:

§ 296. Ժամանակակից հայոց լեզվի կետադրության նշանները 15-ն են, որոնք, ինչպես հայտնի է, ըստ իրենց ընդհանուր կիրառական նշանակության լինում են երեք տեսակ՝ ա) տրոհության, որ են՝ վերջակետը (:), միջակետը (.), ստորակետը (,) և բուրբ ('): բ) Առոգանության, որ են՝ շեշտը (^), հարցական նշանը (?) և բացականչական նշանը կամ երկարը (~): գ) Բացահայտության, որ են՝ շակերտները (« »), փակագծերը (), [], կախման կետերը (...), բազմակետերը (.....), անջատման գիծը (—), միության գծիկը (-), ենթամնաց (˘) և պարթարցը ('):

§ 297. Հայերենի կետադրության նշանները ստեղծվել են հիմնականում 10-րդ դարից հետո և ժամանակի ընթացքում նույնպես զարգացել են ու կատարելագործվել, որին մեծապես նպաստել են բառերի միասին գրությունից անջատ գրության անցնելը և գրատպագրությունը:

Գնալով կետադրության նշանները ավելի են ամրակալվել և ժամանակակից հայոց լեզվում ներկայացնում են մի ամբողջական համակարգ՝ իրենց համապատասխան գործածություններով ու կանոններով:

Կետադրության նշաններից գրաբանությունը առավելապես զբաղվում է նրանց ուսումնասիրությամբ, որոնք ավելի շատ են կապվում բանավոր խոսքի հնչերանգի հետ և ծառայում են նրա ելևէջները ճշտորեն արտահայտելու համար: Այդպիսի նշաններից են հատկապես շեշտը (^), հարցականը (?), բացականչականը (~) նշանները և ապաթարցը ('), որոնք, իբրև վերհատույթային գրային նշաններ, հայերենում դրվում են հենց այն բառերի վրա, որոնցով համապատասխան նշանակությունն է արտահայտվում, ինչպես, օրինակ՝ Ի՞նչ ես ասում, Ո՞վ եկավ, Լո՞ւ, «Ծրկիինքնե՛ր կան կապուտաշյա, հորիզոննե՛ր՝ անծա՛յր, անծի՛ր» (Ս. Չարենց), «Ի՞նչ կ'ուզեք որ ձեզի ըսեմ ասկե ավելի», «... աղջիկ մը, ոչ, հրապուրիչ կին մ'էր» (Գր. Զոհրապ) և այլն:

Ապաթարցը, ինչպես վերջին երկու օրինակից էլ կարելի է նկատել, հիմնականում հատուկ է արևմտահայերենին:

§ 298. Գրաբանության համար, անշուշտ, պակաս նշանակություն չունեն նաև կետադրության մյուս նշանները: Մտալելով բանավոր խոսքը

գրավոր ձևով ճշտորեն արտահայտելու նպատակին՝ կետադրության նշանները ամբողջական, փոխկապակցված համակարգ են ներկայացնում, և նրանցից յուրաքանչյուրը որոշակի դեր է կատարում լեզվում:

Առողանության նշաններով, օրինակ, եթե բանավոր խոսքի զանազան հնչերանգները, ապա մյուս կետադրական նշաններով քերականական, իմաստային այլևայլ իրողություններ են արտահայտվում: Որոշ կետադրական նշաններ էլ կապվում են հատկապես խոսքի շարահյուսական կառուցվածքի հետ և շարահյուսական կետադրական նշաններ են կոչվում: Կետադրական նշաններ էլ կան (օրինակ՝ շակերտները, կախման կետերը, բազմակետերը և այլն), որ գրավոր խոսքում բացառապես իմաստային դեր են կատարում և ըստ այդմ էլ բացահայտության նշաններ են կոչվում:

§ 299. Հաճախ այնպես է պատահում, որ գրավոր խոսքում կետադրության այդ երեք տեսակները համատեղ են գործածվում՝ հնչարտաբերությամբ այն դարձնելով ավելի բարդ ու բազմաբնույթ: Իսկ սա ևս ցույց է տալիս, որ կետադրության նշանները գրային այնպիսի կարևոր միջոցներ են, որոնք շաղկապում են բանավոր ու գրավոր խոսքերն իրար և իրենց հերթին զգալապես նպաստում ինչպես մեկի, այնպես էլ մյուսի զարգացմանը:

ՏԱՌԵՐԻ (ԳՐՈՒՅԹՆԵՐԻ) ԵՎ ՀՆՉՈՒՅԹՆԵՐԻ ՓՈՆԶԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 300. Տառերը գրային ամենակարևոր ու հիմնական միջոցը լինելով՝ կոչված են գրավոր ճշտորեն արտահայտելու լեզվի հնչյունական կազմը: Ուստի և՛ թե լեզուն քանի՞ տառ ունի, ի՞նչ տառով ինչ հնչյուն է արտահայտվում, և ընդհանրապես տառերն ու հնչյունները (հնչույթները) ի՞նչ փոխհարաբերությամբ են կապված իրար հետ, այս և նման հարցերը գրաբանությանն են վերաբերում և նրա ուսումնասիրության առջնահերթ խնդիրներից են հանդիսանում:

§ 301. Ոչ մի լեզվում և, բնականաբար, նաև հայերենում տառերի և հնչյունների (հնչույթների) լիակատար համապատասխանություն գոյություն չունի: Բայց, ի տարբերություն մի շարք լեզուների (օրինակ՝ ռուսերենի, անգլերենի), որոնցում տառերը զգալապես գիշում են հընչույթներին, ժամանակակից հայոց լեզուն յուրաքանչյուր հնչույթի համար առանձին տառ ունի, ինչպես՝ ա, բ, ծ, դ, ը, օ և այլն:

§ 302. Այստեղից, սակայն, չպետք է հետևեցնել, թե հայերենում բոլոր տառերը միանշանակ են և անխտիր մի տառ մի հնչյունի (հնչույթի) է համապատասխանում կամ մի հնչյուն է նշանակում. ամենևին:

Իրենց կապերով ու հարաբերություններով տառերն ու հնչյունները (հնչույթները) հայերենում նույնպես բավական բարդ համակարգ են ներ-

կայացնում՝ արտացոլելով այն փոփոխությունները, որ երկարատև ժամանակամիջոցում տեղի են ունեցել նրա հնչյունական կազմում:

Նման հանգամանքով պայմանավորված՝ հայերենի տառերը մի քանի խմբի են բաժանվում և լինում են՝

ա) Միանշանակ, երբ մի տառով միայն մի հնչյուն է արտահայտվում, ինչպես՝

ա (ասա, գարուն, արքա, համար, լավանալ), ու (ուրախ, լեզու, անուն, ուշադրություն), լ (լավ, ալիք, կարգալ, փայլուն), ս (սովորել, կիսատ, մաս, ուսումնասիրել) և այլն:

բ) Երկնշանակ, երբ մի տառով երկու հնչյուն է արտահայտվում, ինչպես՝ ղ=ղ (ղեկ, աղ, խաղալ, լողալ), ղ>խ (աղբ<ախպ, աղջիկ> ախջիկ, եղբայր>չխպայր, կողպեք>կոխպէք), վ=վ (վատ, ավագ, կավ, հավատ), վ>ֆ (հարավ>հարաֆ, ավտո>աֆտո), կ=կ (կարմիր, կորուստ, կրակ, կերակրել), կ>գ (երկիր>յէրգիր, ընկեր>ընգէր) և այլն:

գ) Եռանշանակ, երբ մի տառով երեք հնչյուն է արտահայտվում, ինչպես՝ ք=ք (բարձր, ընկերաբար, խմբակ), ք պ (եղբայր>յէխպայր, աղբ>ախտ, ողբալ>վոխպալ), ք>փ (երբ>յէրփ, հարբել>հարփել, սուրբ>սուրփ), գ=գ (գարուն, բուրգ, գագաթ), գ>կ (ագգ>ագկ, շաղգամ>շախկամ), գ>ֆ (երգ>յէրք, թագավոր>թաքավոր, միրգ>միրք), ղ=ղ (ղանակ, դողալ, խինդ, խանդ), ղ>տ (այդ>այտ, գիրք>գիրքտ. բարեկամիցդ>բարեկամիցըտ) և այլն:

§ 303. Մյուս կողմից էլ, պետք է ասել, կան դեպքեր, երբ՝

ա) Մի հնչյութը, ինչպես՝ է-ն, օ-ն, բառի տարբեր դիրքերում տարբեր տառերով է արտահայտվում, հմմտ., օրինակ, էակ—էջ—բերել—ափսե (այլև՝ վայրէջք, մանրէ), օտար—օրոհ—խոշոր—պահածո (այլև՝ այսօր, տնօրեն):

բ) Երկու կամ երեք հնչյութը մի տառով է արտահայտվում, ինչպես՝ ե-ն և ո-ն բառակազմում, և-ը՝ բառի տարբեր դիրքերում, հմմտ., օրինակ, երեխա=յէրէխա, եթե=յէթէ, եղանակ=յէղանակ, որդի=վօրթի, ոսպ=վօսպ, ոչինչ=վօչինչ, ևս=յէվս, հոգևոր=հօֆէվօր, երեվոյթ=յէրէվոյթ, բարև=բարէվ և այլն:

գ) Հնչյութը արտասանվում, բայց չի արտահայտվում գրով, ինչպես՝ գնալ=գրնալ, խնդիր=խընքիր, սպասել=ըսպասէլ, զգույշ=ըզգույշ, բնկերս=բնկէրս, խզմզել=խըզմըզէլ, գրեի=գըրէյի, ուտելիք=ուտէյիք և այլն:

դ) Հնչյութը չի արտասանվում, բայց արտահայտվում է տառով, ինչպես՝ հ-ն հատկապես Բ ձայնորդից հետո՝ շնորհք≠շընօրք, աշխարհ=աշխար, խորհուրդ=խօրուրք և այլն:

§ 304. Ինչպես բերված օրինակներն են ցույց տալիս, մեկից ավելի հնչյուններ արտահայտող տառերը իրենց նշանակությամբ համազոր չեն: Նրանք ընդհանրապես բնորոշվում են բուն կամ հիմնական (դա ցայտուն

է արտահայտվում հատկապես բառակազմում), իսկ մասնավոր դեպքերում՝ երկրորդական կամ ածանցյալ նշանակությամբ:

Արդ՝ տեսնենք, թե իրապես ինչպիսի փոխհարաբերության մեջ են գտնվում հայոց լեզվի տառերն ու հնչյունները (հնչյութները) միմյանց նկատմամբ, թե ինչ տառերով ինչ հնչյուններ են արտահայտվում կամ բառերի տարբեր դիրքերում նրանք ինչպես են հնչվում:

§ 305. Ձայնավոր հնչյուններից (հնչյութներից)՝

ա) Ա-ն, Ի-ն, Ու-ն ընդհանուր առմամբ բառի բոլոր դիրքերում նույն տառերով են արտահայտվում, հմմտ., օրինակ, առագ, գնալ, պողոտա, խղաղաբար, անզգա. իմանալ, իրական, տիրել, իլիկ, ուղի, սիրելի. ուրախ, ուշադիր, գիտուն, հուզմունք, ուրա, եղջերու և այլն:

բ) Է-ն բառակազմում (նաև համապատասխան բաղադրյալ բառերի մեջ կամ վերջում)՝ է, իսկ բառամիջում և բառավերջում և տառով է արտահայտվում, ինչպես, օրինակ՝ էակ, էլի, էջ, վայրէջք, որևէ և բերել, խոսել, մեծամեծ, աներեր, բագե, եթե, որևիցե և այլն:

գ) Օ-ն բառակազմում (նաև համապատասխան բաղադրյալ բառերի մեջ)՝ օ, իսկ բառամիջում և բառավերջում ու տառով է արտահայտվում, ինչպես, օրինակ՝ օր, օգուտ, օտար, բեօրան, ապօրինի, հօգուտ և բալթ, խորովել, դրածո, այո և այլն:

դ) Ը-ն արմատական բառերի սկզբում և համապատասխան բարդությունների մեջ արտահայտվում է ք տառով, իսկ գաղտնավանկի և սպ-, սկ-, զք-, զգ-, շտ- հնչյունակապակցություններով սկսվող բառերի դեպքում չի արտահայտվում, ինչպես, օրինակ՝ ընտիր, ընձուղտ, ընդունել, ընթացք, գործընկեր, խոչընդոտ..., մնալ (=մընալ), վստան, նրվեր..., ստանալ (=ըստանալ), սպանել, զգաստ, զրոսանք, շտապել և այլն:

Ը-ն ք տառով է արտահայտվում նաև բառավերջում, երբ իբրև որոշիչ հոդ և մի քանի բառերում իբրև նրանց հնչյուն է գործածվում, օրինակ՝ անտառը—անտառները, գարնանը, դառը..., սառը, դառը, ինք, ինքը և այլն:

Մանրություն.— Գաղտնավանկի Ը-ն գրվում է միայն տողադարձի ժամանակ (տե՛ս § 437, 438):

§ 306. Արտասանության ու գրության փոխհարաբերության տեսակետից ավելի բազմազան պատկեր են ներկայացնում բաղաձայն հնչյունները (հնչյութները):

Այսպես՝

ա) Մի խումբ բաղաձայններ իրենց հնչմանը համապատասխան արտահայտվում են միայն մի տառով: Բառի բոլոր դիրքերում մի տառով են արտահայտվում, օրինակ՝ գ-ն (զորեղ, գազան, հանապազ), ժ-ն (ժամանակ, գուժել, վրեժ), լ-ն (լեզու, ձուլել, կաթիլ), մ-ն (միտք, աման,

երդում), ն-ն (նոր, անտառ, ցորեն), շ-ն (շուն, գիշեր, հրեշ), ր-ն (օրոր, բարի, գործարար) և այլն:

բ) Հակառակ դրան, մի շարք բաղաձայն հնչյուններ՝ երկու, երբեմն նաև երեք տառով են արտահայտվում:

Հատկապես այդպես են արտահայտվում՝

1) Պայթական ձայնեղ բաղաձայն հնչյունները՝ բ-ն, դ-ն, գ-ն հմմտ., օրինակ, խումբ և ամպ (ամբ), բուրգ և ընկեր (ընգեր), անդուլ և բանտ (բանդ):

2) Պայթական խուլ բաղաձայն հնչյունները՝ պ-ն, տ-ն, կ-ն, հմմտ., օրինակ, կապել—աղբյուր (ախպյուր), ազատ—միտիդ (միտթըտ), թաղք (թուխտ), ազան—ազգ (ազկ):

3) Պայթական շնչեղ խուլները՝ փ-ն, ք-ն, ֆ-ն, հմմտ., օրինակ, արփի—խաբել (խափէլ)—երբ (յէրփ), զվարթ—զարդ (զարթ)—արդար (արթար), կարիֆ—միրգ (միրթ)—թագավոր (թաթավօր):

4) Պայթական բաղաձայններից ց-ն և շ-ն, հմմտ., օրինակ ևարց—բարձ (բարց)—փողոց—օձ (օց), աղաշանֆ—միջակ (միշակ)—դարչին—վերչին (վէրչին) և այլն:

5) Շփականներից խ-ն, հմմտ., օրինակ՝ խիգախ—աղբ (ախպ)—մխալ—ողբալ (վօխպալ) և այլն:

§ 307. Այսպիսով՝ հնչյունները (հնչույթներն) ու տառերը (գրանշանները) իրենց կապերով ու հարաբերություններով ևս մի այնպիսի բազմաբարդ համակարգ են ներկայացնում, որը արտացոլում է բանավոր խոսքի հնչյունական իրողությունները, ինչպես նաև այն փոփոխությունները, որ կրել են հայերենի հնչյունները նրա պատմական զարգացման ընթացքում: Ընդ որում՝ այս դեպքում մի կողմում մենք գործ ունենք լեզվի գրային՝ հաստատուն (ստատիկ) նշանների, իսկ մյուս կողմում՝ այնպիսի հնչյունական իրողությունների հետ, որոնք հարաշարժ են, ենթակա են լեզվական զանազան օրենքների և անխտիր նաև անհատականության դրոշմ են կրում իրենց վրա:

Եվ, այնուհանդերձ, բոլոր դեպքերում արևելահայ գրական լեզուն ունի գրության և արտասանության ժամանակի ընթացքում մշակված իր որոշակի կանոններն ու օրինաչափությունները, որոնցով և զգալի չափով տարբերվում է արևմտահայ գրական լեզվից:

§ 308. Հայ նոր գրական լեզուն հնչյունների արտասանությամբ ու գրությամբ, սակայն, շատ ավելի մեծ չափերով տարբերվում է բարբառներից: Բարբառները, ինչպես հայտնի է, հնչյունների (հնչույթների) քանակով գերազանցում են գրական լեզվին (Վանի բարբառն, օրինակ, ունի 43, Գորիսի բարբառը՝ 41 հնչյուն) և հատկանշվում են այնպիսի հրնչյուններով ու գրանշաններով, որոնք միայն իրենց են բնորոշ, ինչպես՝ ւն (լնվ<լաւ), օ (ծօր<ձոր), ւն (լիզնւ<լիզու), ըէ (մըէս<միս), բլ (բլէրան<բերան) և այլն:

§ 309. Տառադարձությունը (տրանսկրիպցիա) տառային գրության տարատեսակ է, որը գործածվում է այս կամ այն լեզվի, բարբառի կամ անհատական խոսքի հնչյունների ճիշտ արտահայտման համար:

Նրա հիմնական սկզբունքն այն է, որ ամեն մի հնչյուն պետք է անպայման արտահայտվի մի տառով, և մի տառն էլ պետք է համապատասխանի մի հնչյունին (հնչույթին):

Իբրև տառային գրության տարատեսակ, տառադարձությունը լինում է գիտական և գործնական:

§ 310. Գիտական տառադարձությունը կիրառվում է լեզվաբանական գրականության մեջ և նպատակ ունի ճշտորեն ներկայացնելու լեզվի հնչյունները՝ միջազգայնորեն ընդունված օտար տառերով: Հայերենի գիտական տառադարձության համար գործածվում է լատինական այբուբենը՝ որոշ հավելադիր նշաններով, ինչպես՝ ֆաղաֆ—k'ayak՝ անուն—anon, բերան—beran, հավասար—havasara և այլն:

Այդպիսի տառադարձություններ են կազմել Ն. Յա. Մանուկը, Հ. Հյուբշմանը: Ներկայումս ընդունված է վերջինիս կազմած և Ա. Մեյերի ու է. Բենվենիստի կողմից վերամշակված տառադարձությունը, որը և հետևյալ պատկերն է ներկայացնում.

ա — a	ի — i	յ — y	տ — t
բ — b	լ — l	ն — n	ր — r
գ — g	խ — x	շ — š	ց — c'
դ — d	ծ — c	ո — o(vo)	ւ — w
ե — ē	կ — k	չ — č	փ — p'(ph)
զ — z	հ — h	պ — p	ք — k'(kh)
է — e	ձ — j	ջ — j	ու — u
ը — ə	ղ — γ	ռ — ř	և — ēw
թ — t'(th)	ճ — č	ս — s	օ — ō
ժ — ž	մ — m	վ — v	ֆ — f

§ 311. Գործնական տառադարձությունը կիրառվում է լեզվի սեփական այբուբենի տառերի և հարկ եղած դեպքում նաև տարբերակիչ նշանների միջոցով բառերը հնչյունաբանորեն ճիշտ արտահայտելու համար: Նման տառադարձությունը լայնորեն գործ էածվում հատկապես բարբառագիտական ուսումնասիրություններում, ինչպես, օրինակ՝ բան>բ'ան, բ'ան, բէն, պան, պէն, փան, փա, բ'օն, բ'ոն, պօն²³, դնել>դնէլ, դ'նէլ, դ'նել, դ'ընել, տնել, թնել, տրիլ²⁴, սիրտ>սիրտ, սիրդ, սիտ, սի'ըդ, սէրտ, սըէրտ, սըտ, սըրտ, սիյդ, սառտ, սիտ, սիդ²⁵ և այլն:

²³ Տե՛ս Չր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հտ. 4, էջ 403:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 676:

²⁵ Նույն տեղում, հտ. 4, էջ 221:

§ 312. Տառադարձության մի այլ տարատեսակն էլ գրադարձությունն (տրանսլիտերացիա) է, որի դեպքում մի լեզվի գրանշանները (այբուբենի տառերը) արտահայտվում են մի այլ լեզվի գրանշաններով, օրինակ՝ Հայաստան—Айастан, մատենադարան—матенадаран, վարպետ—варпет, «Գոլոս Արմենիի»—Голос Армении, «Պրավդա»—Правда, հոմո հոմինի լուպուս—homo homini lupus, դեֆակտո դեյուրե—de facto de jure և այլն:

§ 313. Ավարտելով այսքանով գրաբանության, իբրև հնչյունաբանական-լեզվաբանական գիտաճյուղի նկարագրությունը, տեսնում ենք, որ այն ոչ միայն հայոց լեզվի գրային համակարգն է պատկերում՝ իր բազմազան արտահայտություններով, այլև այնպիսի իրողություններ է ներառում, որոնք մի կողմից եթե նրա հնչյունական կազմի ու համակարգի, ապա մյուս կողմից ուղղագրության ու ուղղախոսության հետ են կապվում՝ հնարավորություն ընձեռելով երկու դեպքում էլ դրանք գիտականորեն ավելի խոր ու համակողմանիորեն լուսաբանելու համար:

ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳԱՂԱՓԱՐ

§ 314. Ուղղագրությունը (= օրֆոգրաֆիա < հուն. orthos «ուղիղ» + grapho «գրում եմ») հնչյունաբանության և առավելապես՝ գրաբանության հետ կապված իրողություն է և իբրև գիտանվանում գործածվում է երկու նշանակությամբ: Ուղղագրություն ասելով հասկացվում է՝ ա) նախադասությունների, բառերի, բառաձևերի, ձևույթների՝ հանուրի կողմից ընդունված գրության կամ պարզապես ճիշտ գրելու կանոնների համակարգը և բ) լեզվաբանական այն գիտաճյուղը, որը զբաղվում է այդ համակարգի ուսումնասիրությամբ, բացահայտում ուղիղ գրելու կանոններն ու օրենքները, հիմնավորում դրանց կիրառման անհրաժեշտությունն ու կարևորությունը:

Այսպիսով, ամփոփ ձևով ասած, ուղղագրություն է կոչվում գրության ընդունված, պարտադիր համարվող կանոնների համակարգը և այդ համակարգն ուսումնասիրող ու բացահայտող գիտությունը:

§ 315. Գրության ընդունված, ուղիղ գրելու կանոնների համակարգը ներկայացնելով՝ ուղղագրությունը անմիջականորեն կապվում է գրի (այբուբենի) ու գրականության ստեղծման հետ և արտացոլում է այն փոփոխությունները, որ տեղի են ունեցել լեզվի հնչյունական համակարգում ու գրավոր խոսքում՝ նրա երկարատև զարգացման ընթացքում:

Եվ հետևաբար՝ բոլոր դեպքերում այն գրությունների պատմակա-

նորեն ստեղծված, մշակված համակարգ է և, իբրև այդպիսին, լեզվի զարգացման տարբեր փուլերում ծառայել է գրավոր խոսքի առաջադրած պահանջներին:

§ 316. Իբրև գիտաճյուղ, ուղղագրությունը վերաբերում է լեզվաբանական գիտությանը և ստեղծվել, մշակվել ու զարգացել է դրա զարգացմանը համընթաց: Այդ իմաստով այն նաև պատմական գիտություն է և, բնականաբար, լեզվի ոչ միայն մի շրջանում, այլև տարբեր փուլերում գործածվող գրության կանոնների ուսումնասիրությամբ է զբաղվում:

ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆ, ՆՊԱՏԱԿԸ ԵՎ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

§ 317. Ուղղագրությունը, իբրև գրության համընդհանուր կանոնների համակարգ, ներառում է՝ ա) բառերի և նրանց իմաստակիր մասերի՝ հիմնական և երկրորդական ձևույթների (արմատ, ածանց, վերջավորություն, հոդեր) գրությունը, բ) բաղադրյալ բառերի, համադրական և վերլուծական բարդությունների, կայուն բառակապակցությունների գրությունը, գ) տառերի՝ մեծատառերի և փոքրատառերի գրությունը, դ) տողադարձը և նրա գործածությունը, ե) կետադրությունը և նրա գործածությունը:

§ 318. Ուղղագրությունը այդպիսով ուղղագրական բազմազան իրողությունների բավական մեծ ու տարողունակ համակարգ է և կապվելով՝ գրաբանության հետ՝ ինչ-ինչ կողմերով եթե ընդհանրաբանում, ապա մի շարք կողմերով տարբերվում է նրանից, ինքնորոշվում իր հատուկ խնդիրներով ու նպատակներով:

Գրաբանությունը եթե գրության արտահայտության բոլոր միջոցների ամբողջությունն է, «ընդգրկում է բառերի բոլոր հնարավոր գրությունները» և նրա հետ «գործ ունի ընդհանրապես»¹, ապա ուղղագրությունը գրային կանոնարկված միջոցների, բառերի միակերպ գրությունը սահմանող կամ հաստատող կանոնների համակարգն է և իր ընդգրկումներով ու ծավալով, անշուշտ, զիջում է նրան: Այդպիսին լինելով՝ ուղղագրությունը զբաղվում է գրության համընդհանուր կանոնների համակարգի ուսումնասիրությամբ և ըստ այդմ էլ պարզաբանում լեզվի հնչյունների (հնչույթների) և գրերի (տառերի) կապերն ու հարաբերությունը, հնչյունների գրային արտահայտությունները, ձայնավորների, բաղաձայնների, երկհնչյունների, մեծատառերի, տողադարձի, դժվարագիր և փոխառյալ բառերի գրության, ինչպես նաև կետադրության գործածությամբ ընդհանուր կանոններն ու օրենքները:

¹ И. Р. Зиндер, Общая фонетика, с. 283.

§ 319. Ուղղագրությունը, հարկավ, չի սահմանափակվում այդքանով: Իբրև գիտաճյուղ, այն հետևում է ուղղագրական կանոնների կիրառմանը, կանխում է ուղղագրական խաթարումները, պաշտպանում է գրությունների միակերպությունը, հարկ եղած դեպքում անհրաժեշտ ճշգրտումներ է կատարում, դյուրացնում է երկգրություն ունեցող բառերի ուղղագրությունը:

Այսպիսով, ընդհանուր առմամբ, ուղղագրությունը ունի տեսական ու դործնական բավական մեծ նշանակություն, իր միակերպությամբ նրա պատճառով է գրական լեզվի զարգացմանը, գրագիտության բարելավմանը՝ ելակետ ունենալով այն սկզբունքները, որ մշակել է գրավոր լեզուն իր պատմական զարգացման ընթացքում:

ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՍԿՋՐՈՒՆՔՆԵՐԸ

§ 320. Որո՞նք են ուղղագրության հիմնական սկզբունքները կամ՝ քանի՞ տեսակ ուղղագրություններ են լինում հարցը էական նշանակություն ունի ինչպես ամեն լեզվի, այնպես էլ հայերենի ուղղագրության բնույթը որոշելու, նրա իսկական բնութագիրը տալու համար:

Ուղղագրությունը, իբրև ուղիղ գրելու կանոնների համակարգ, սկիզբ է առնում այբուբենի ստեղծումից և սովորաբար արտահայտվում է հենչյունային կամ հնչույթային գրով, որի «հսկայական առավելությունն էլ նրանում է, որ շատ ավելի բազմակողմանորեն է արտացոլում լեզուն»²:

§ 321. Հնչյունային-հնչույթային գիրը այն հիմքն է, որի վրա խաբրսվում է հնչյունական ուղղագրությունը:

Դա ստեղծվում է սովորաբար «մի հնչյունին մի գիր» սկզբունքով, որի համապատասխան էլ բառերը գրվում են այնպես, ինչպես արտասանվում են: Այդպիսի սկզբունքով ստեղծված ուղղագրությունը կոչվում է հնչյունային ուղղագրություն, որ ամենակատարյալը լինելով՝ երբեք անփոփոխ չի մնում և ժամանակի ընթացքում փոփոխություններ կրելով՝ հիմք է դառնում նաև այլ տեսակի ուղղագրությունների առաջացման համար:

Դրանցից մեկը այն ուղղագրությունն է, որի դեպքում բառերը գրվում են ոչ թե այնպես, ինչպես արտասանվում են, այլ այնպես, ինչպես գրվել են անցյալում, օրինակ՝ դադար—դաթար, բարձրանալ—բարցրանալ, միջակ—միշակ, միբգ—միբգ, աղբիկ—ախիկ, մարդկային—մարթկային և այլն:

Մագումնաբանորեն հնչյունային ուղղագրության հետ է կապվում նաև այն ուղղագրությունը, որի դեպքում բառերը, արտասանությունից

անկախ, գրվում են իրենց ձևույթների գրության համապատասխան, օրինակ ուսերենից՝ дом (դոմ), домою (դամոյ), домашний (դամաշնի), вода (վադա), вода (վոդկա), водный (վոդնի), водянка (վադյանկա) և այլն:

§ 322. Ըստ այդ սկզբունքների ուղղագրությունը հիմնականում լինում է երեք տեսակ՝ ա) հնչյունային կամ հնչյունական (որոշ լեզուաբաններ դա հնչույթաբանական են անվանում), բ) ավանդական և գ) նևաբանական:

Դրանցից ավանդական ուղղագրության հետ են կապվում և նրա տարատեսակներն են՝

ա) պատմական ուղղագրությունը, որի դեպքում բառերը գրվում են ո՛չ ներկայիս արտասանության և ո՛չ էլ անցյալում ունեցած գրության համեմատ, ինչպես՝ ողջոյն—ողջույն (<վոխչյուն/վոչչյուն>), աղբիւր—աղբյուր (<ախայուր>), թագաուր—թագավոր (<թաթավոր>), համբոյր—համբույր (<համփույր>) և այլն. բ) ստուգաբանական ուղղագրությունը, որի դեպքում բառերը գրվում են ըստ իրենց ստուգաբանական բաղադրության, ինչպես՝ հոգուտ (<յօգուտ—ի+օգուտ>), գիշեր ու գօր (<գիշեր ու գ+օր>), մանրէ (<մանր+է>), արծաթագօծ (<արծաթ+ա+գ+օծ>), ինչևէ (<ինչ+և+է>) և այլն:

§ 323. Ոչ մի լեզվի ուղղագրություն բացարձակապես միայն մի սկզբունքի վրա չի խարսխվում: Նկատելի է, սակայն, որ այն սովորաբար որոշվում է մի հիմնական սկզբունքով: Ըստ այդմ էլ, օրինակ, հիմնականում ավանդական ուղղագրություն ունեն անգլերենն ու ֆրանսերենը, հնչյունական ուղղագրություն՝ վրացերենը, ձևաբանական ուղղագրություն՝ ուսերենը:

§ 324. Իսկ ինչպիսի՞ն է ժամանակակից հայոց լեզվի ուղղագրությունը, որի դեմ ահավոր պայքար է մղվում 1988 թ. ի վեր և պահանջվում, իբրև «սովետական բռնադատում ու ծռագրություն», «աղձատում ու աղավաղում», դուրս մղել գործածությունից և փոխարինել հնով:

§ 325. Ժամանակակից հայոց լեզվի ուղղագրությունը գերազանցապես՝ հնչյունային, պակաս շափով՝ ավանդական-պատմական ուղղագրություն է՝ ստուգաբանական ու ձևաբանական սկզբունքների առանձին տարրերով, և իրապես այլ բան չէ, քան հնուց ավանդված ուղղագրության բարեփոխված արտահայտությունը և առավել բարձր աստիճանը³:

³ Այդ տեսանկյունից նրա պաշտպանության են նվիրված մեր մի շարք հոդվածները, որոնցից են, օրինակ, «Ուղղագրությունը գիտություն է» («Սովետական դպրոց», 3 օգոստոսի 1962), «Հօգուտ արդի ուղղագրության», («Սովետական մանկավարժ», № 6, 1988), «Ինչո՞ւ է խաթարվում «մաշտոցեան ուղղագրութիւնը», («Ավանգարդ», 1 հոկտ. 1989), «Հերթական պատասխան», («Մանկավարժ», 1990, № 11), «Հայերենի նոր ուղղագրությունը և նրա մերժման անհիմն փորձերը» (ՊՔԸ, 1991, № 1), «Ներկայիս ուղղագրության մերժման երկու խայտառակ փորձ ևս» («Հայաստան», 12 հունվ.

² Л. И. Зиндер, Общая фонетика, с. 202

Դա են հաստատում այն փոփոխությունները, որ հայ գրական լեզվի զարգացմանը համընթաց արտացոլվել ու ամրակայվել են նրա մեջ: Արդ՝ տեսնենք, թե պատմական զարգացման ինչ ընթացք է ունեցել ժամանակակից հայոց լեզվի ուղղագրությունը:

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

§ 326. Հայոց լեզվի ուղղագրությունը կապվում է հայ գրի (այբուբենի) և գրականության ստեղծման հետ, խարսխվել է «մի հնչյունին մեկ գիր» սկզբունքի վրա և, բնականաբար, նախապես եղել է հնչյունային ուղղագրություն: Ըստ այդմ էլ հին հայերենում՝ գրաբարում, բառերը գրվել են այնպես, ինչպես որ արտասանվել են, օրինակ՝ մարդ, խաւսել (>խօսել), լռյս, ծառայ, զուարթ, յիմար և այլն: Այդ ուղղագրությունը, որ կոչվում է գրաբարյան կամ հին ուղղագրություն, և որով էլ ծովածավալ գրականություն է ստեղծված, միշտ նույնը չի մնացել և, պայմանավորված լեզվի հնչյունական կազմում կատարված փոփոխություններով, իր հերթին նույնպես որոշ փոփոխություններ է կրել:

Միջին դարերում, ինչպես հայտնի է, հայերենի այբուբենում հավելվում են օ և ֆ տառերը (տե՛ս § 292), որոնցից վերջինով գրվում են ֆ հնչյունն ունեցող փոխառյալ բառերը, իսկ առաջինով՝ բաղաձայնից առաջ՝ աւ երկբարբառը: Հայտնի է նաև, որ ժամանակի ընթացքում ընդհանրացել են մի քանի տառերի, ինչպես՝ վ-ի, լ-ի և ու-ի, ե-ի և է-ի, յ-ի և ի-ի հնչյունները, և այդ պատճառով նույնիսկ գրաբարյան հին բնագրերում երբեմն կամ հաճախ խախտվել է նրանց ուղղագրությունը, և, ասենք, ու-ի փոխարեն վ կամ լ, ե-ի փոխարեն է գրվել կամ հակառակը⁴:

§ 327. Ուղղագրական շեղումներն ու խախտումները, բնականաբար, ավելի են շատանում ուշ շրջանի գրաբարյան բնագրերում և առավելապես միջին հայերենում, որ այլ բան չէր, քան ժամանակի խոսակցական հայերենի օրգանական շարունակությունը և գրառվելով՝ չէր կարող այսպես թե այնպես շարտացոլել կենդանի խոսքի հնչյուններն ու արտասանությունները: Աերդ («ինչպես») բառն, օրինակ, որ ծագում է գրաբարյան զիարդ (<զի+արդ) բառից, միջին հայերենում արտահայտված ենք տեսնում զեդ, զէա, զեա, զէթ, զէշ, զերդ, զերթ (դա այդպես

1993), «Կյանքը կորոշի» («Հայաստան», 12 մարտի, 1993), «Ուղղագրությունը ծուհայերու մեջ» («Հայաստան», 12 փետր., 1994), «Մի անգամ ևս ուղղագրության խառնաշփոթի և նրա վտանգավորության մասին» («Մեր խոսքը», 1 հոկտեմբերի, 1995 թ.):

⁴ Ուղղագրական նման խախտումների մի շարք օրինակներ է բերել Ս. Գյուլբաղադյանը իր «Հայերենի ուղղագրության պատմություն» գրքում (Երևան, 1973, էջ 12-54):

է գործածել և Հովհ. Թումանյանը «Ձմեռվա իրիկունը» թարգմանության մեջ՝ «Մին՝ ոռնում է զերթ գազան»), զերտ ձևերով:

Այդպես և քիչ չեն դեպքերը, երբ, ասենք, ա) ձայնեղ պայթականները (բ, դ, գ) և պայթաշփականները (ծ, ջ) գրվում են իրենց համապատասխան խուկերով (պ, տ, կ, ծ, ց) և կամ շնչեղ խուկերով (փ, բ, ք, ց, ջ), ինչպես, օրինակ՝ արեղայ>ափեղա (ԺԾ դ. հձհ, Բ, 304), ունդ>ունտ (ն. տ., 113), տառապեալս>դառապեալս (ն. տ., 5), յիշողացդ>յիշողացտ (ն. տ., 255), սուգ>սուփ (ն. տ., 106), գանգատ>գանկատ (ն. տ., 138), հոգին>հոփին (ն. տ., 289), այլև՝ գեղեցիկ>գեղեցիփ (ն. տ., 142), զմբէթ>կմբեթ (ն. տ., 406), աներոջն>աներոջն (ն. տ., 389), անսայթափ>անսայթակ (ն. տ., 324), բաղարշ>բաղարե (ն. տ., 359) և այլն:

բ) Ձայնեղ դ-ն խուկ խ-ով և կամ, ընդհակառակն, դա դ-ով է գրվում, ինչպես, օրինակ՝ աւաղ>աւախ (ն. տ., 100), թուղթ>թուխտ (ն. տ., 85), սխալանս>սղալանս (ն. տ., 83), թախտ>թաղթ (ն. տ., 217), թախծեալ էի>թաղծեալ էի (ն. տ., 136 և այլն:

գ) Ու-ն լ կամ վ է գրվում, ինչպես, օրինակ՝ թուականիս>թվականիս (ն. տ., 16), նուէր>նրւէր (ն. տ., 86, 140, 297), նուիրակ>նվիրակ (ն. տ., 78), թուին>թւին>թվին (ն. տ., 12, 14) և այլն:

դ) Բառավերջում ա-ից հետո յ-ն չի գրվում, ինչպես, օրինակ՝ արեգայ>արեղա (ն. տ., 5, 27, 110), քանաւա (ն. տ., 19), կա (ն. տ., 27), վայելել տա (ն. տ., 25), Վարդաւա (ն. տ., 35), սկսա (ն. տ., 298), իմացա (ն. տ., 47), ի վերա (ն. տ., 293, 442) և այլն:

ե) Ե-ն՝ է, է-ն Ե է գրվում, օրինակ՝ մի՛ սպանաներ—մի սպանանէր, աւարեւ—արաւէր (ն. տ., 87), երէցս—էրէցս (ն. տ., 227) և այլն⁵:

§ 328. Սրանք փաստեր են, որոնք ցույց են տալիս, որ հին հայերենի՝ գրաբարի, հնչյունական ուղղագրությունը ճիշտ նույնությամբ չի պահպանվել միջին հայերենում, որ միջին հայերենը ունեցել է իրեն հատուկ ուղղագրությունը, որը խարսխվելով հիմնականում գրաբարյան ուղղագրության վրա՝ հատկանշվել է ավելի շատ տարածություններով ու շեղումներով:

Սա էլ հիմք է տալիս միջինհայերենյան ուղղագրությունը համարելու հայոց լեզվի ուղղագրության պատմության երկրորդ շրջանը, որին էլ, բնականաբար, հաջորդում է նոր հայերենի՝ աշխարհաբարի ուղղագրությունը, մի ուղղագրություն, որ իր կանոններով ու օրենքներով ոչ թե միջին հայերենի, այլ դասական գրաբարի ուղղագրության հետ է կապվում և դրա յուրատեսակ շարունակությունը կազմում:

⁵ Բոլոր օրինակների համար տե՛ս «ԺԾ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Մասն Բ, Երևան, 1958:

§ 329. Նոր հայերենի՝ աշխարհաբարի ուղղագրությունը գրաբարյան ուղղագրության շարունակությունը լինելով՝ գործածվել և նաև որոշ փոփոխություններ է կրել նրա իսկ պատմական կյանքի զարգացման համապատասխան: Ընդ որում պետք է ասել, որ հայ ժողովրդի՝ երկու հատվածի բաժանված լինելու և այդ պատճառով մեկի փոխարեն երկու աշխարհաբար կամ երկու գրական լեզու ունենալու հանգամանքը իր դրոշմն է դրել նաև գրաբարից ժառանգված ուղղագրության վրա: Այդ ուղղագրությունը եթե պահպանվել և այսօր էլ գործածվում է արտասահմանյան համայնքներում ու կենտրոններում, ապա Արևելահայաստանում կամ Մայր Հայաստանում որոշ և այնպիսի փոփոխությունների է ենթարկվել, որոնց պահանջը, անշուշտ, հենց արևելահայ գրական լեզուն է առաջադրել:

§ 330. Բայց սա, իհարկե, չի նշանակում, թե Արևմտահայաստանում և առհասարակ արտասահմանում կիրառվող ուղղագրությունը զերծ է եղել կամ զերծ է անմիօրինակություններից, խոտորումներից ու շեղումներից, թե այն ամենեին բարեփոխության կարիք չի զգացել և կամ՝ փորձեր չեն արվել նրանում ինչ-որ փոփոխություններ կատարելու համար:

Ավելորդ չէ ասել, որ գրաբարի ճանաչված քերական Ա. Բագրատունին ուղղագրական խաթարումներ է նկատել անգամ գրաբարում՝ ասելով, օրինակ, «Եւ մերթ ընդհակառակն փոխանակ փւնի և ու-ի գրեն վ. Ահավասիկ, խարդավանեմ, նուագ, նւագ, նվագ, և փոխանակ վեփ ւ. Իջեւան, օթեւան, երիւար, վարսաւիրայ, հիւանդ, զօրաւիգն, վաւաշ և վավաշ. և սկիզբն վարեն փոխանակ հոյի. փւծեալ, փւսել, փւթական»⁶:

Ա. Բագրատունուց առաջ, այն էլ՝ աշխարհաբարի ուղղագրության մեջ այդօրինակ խաթարումների ու անմիօրինակությունների մասին է խոսել և՛ «ականավոր քերական» (Մ. Նալբանդյան) հ. Գաբրիել Ավետիքյանը. «Անորոշ արտաբերութենէն մտեր է,— գրել է նա դեռևս 1815 թ.,— որ ու-ով կամ իւ-ով բառերը երբեմն վե՛վով կը գրեն. զորօրինակ բուրուառ և բուրվառ, երիվար և երիւար, նուագ և նրվագ, թուական և թվական:

Ասոնցմով կիմանաս պատճառը՝ որ ինչո՞ւ աս Քերականության աշխարհաբարին մեջ վե՛վով գրինք, անվան, պիտվական, հիմակվան, առավօտանց և այլն. անոր համար որ աշխարհաբար վե՛վ կըսենք նե, վե՛վ ալ գրելու է և ոչ ու կամ ւ, որ ծուռ հնչումը հաստատել շերենա»⁷:

⁶ Ա. Բագրատունի, Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, 1852, էջ 642—643:

⁷ Գ. Աւետիքեան, Քերականութիւն հայկական, Վենետիկ, 1815, էջ 179:

Այսպիսով՝ հ. Գաբրիել Ավետիքյանի պես գրաբարի մեծագույն գիտակը հին կամ ավանդական, գրաբարյան ուղղագրության մեջ ու-ի և ւ-ի փոխարեն վ-ի գործածությունը միանգամայն օրինաչափ ու հիմնավոր է համարել, Մ. Նալբանդյանի բնորոշմամբ «խոստովանելով նոր լեզվի սեփական ուղղության իրավունքը»⁸:

§ 331. Ուղղագրությունը մեկընդմիջտ տրված, քարայած բան չի համարել նաև նշանավոր քերական Արսեն Այտրնյանը: Նշելով, որ «Հայերէն բառերուն ուղղագրութիւնը» «սակայն և ոչ այնչափ պարզ և որոշ է՝ որ ամենեւին մտադրութիւն չպահանջէ», որ «Քիչ կայ հայերէն բառ՝ որուն ուղղագրութիւնը սխալի. ենթակայ շըլլայ», նա դա բացատրել է ժամանակի ընթացքում լեզվի հնչյունական համակարգի կրած փոփոխություններով:

«... Կեզուին բազմաթիւ տառերը,— հավաստում է Այտրնյանը,— վայրապար ստեղծուած շըլլալով, յայտնի է, թէ ի սկզբան շատ պարզ և շատ որոշ էր ուղղագրութիւնը, քանի որ հին բնիկ հնչմունքը կենդանի էին և նման ձայներուն իրարմէ զանազանութիւնը բացայայտ էր և զգալի: Հիմայ որ դարերէ ի վեր հնչմունքն այլայլած են, դժուարացած է ուղղագրութիւնն ալ...»⁹. կամ՝ «Ստորին դարուց մէջ (ԺԱ դարէն սկսեալ) շատ անգամ մը կը գրուէր վ փիսկ. ւ (իւվի, տվել, տուեալ. նվագ, թվել, ծախվորել): Իսկ անցեալ դարուն վերջերն սկսան բանասէրք զանազանութիւն մը հաստատել գրաբար և աշխարհաբար ուղղագրութեան մէջ, միևնույն բառին գրութեան կերպըն երկուքի բաժնելով «վ փիսկ. ւ կամ ք փիսկ. է և այլն»¹⁰: Ուղղագրական խոտորումները բացատրելով լեզվի հնչյունների արտասանության («հնչմունքի») փոփոխությամբ և դա միանգամայն բնական համարելով՝ Ա. Այտրնյանը միաժամանակ միակերպ ուղղագրություն ունենալու, միակերպ ուղղագրությամբ առաջնորդվելու պահանջն է առաջադրել և այդ տեսակետից էլ ճիշտ ու բարձր գնահատել հին՝ ավանդական (գրաբարյան) ուղղագրության գործածությունն ու նշանակությունը:

§ 332, Արևմտահայ իրականության մեջ ուղղագրության բարելավման խնդրով, սակայն, առանձնապես զբաղվել է հայտնի գործիչ Նահապետ Ռուսինյանը (1819—1876)՝ 1853 թ, Գր. Օտյանի և Թնկրյանի հետ հրատարակելով «Ուղղախօսութիւն արդի հայ լեզուի» աշխատությունը:

Դավանելով այն սկզբունքը, որ «Ուղղագրությունը արտասանության հետեւելու է միշտ, և չէ թե արտասանությունը՝ ուղղագրությանը», «բառ

⁸ Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հտ. 4, Երևան, 1983, էջ 259:

⁹ Ա. Այտրնեան, Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Վիեննա, 1866, էջ 338:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 342:

մը ինչպես որ գրվի, այնպես ալ կհնչվի»¹¹, նա ևս ուղղագրական փոփոխությունները օրինաչափ երևույթ է համարել և, օրինակ, պահանջել ավանդական ուղղագրությամբ գործածվող ույ-ը փոխարինել ույ-ով, ինչպես՝ յոյս > հույս, լոյս > լույս, կոյս > կույս, համբոյր > համբույր, վ լըսվող ու-ն և լ-ն՝ վ-ով, ինչպես՝ թիւ > թիվ >, պատիւ > պատիվ, զուարթ > զվարթ, զուարե > զվարե, նուաղ > նվաղ, բառասկզբում հ լսվող յ-ն՝ հ-ով, ինչպես՝ Յիսուս > Հիսուս, Յուդայ > Հուդա, ա խոնարհման բայերի սահմ. եղանակի ներկայի եզակի թվի 3-րդ դեմքի ձևերում վերջի յ-ն չգրել, ինչպես՝ կերթայ-կերթա:

Դրանց հետ մեկտեղ ն. Ռուսինյանը արել է նաև այլ, խիստ ծայրահեղ ու մերժելի առաջարկություններ՝ պահանջելով, օրինակ, մի շարք բառերում ու բառաձևերում եա-ի փոխարեն գրել իա (ինչպես՝ արտասանութեան > արտասանութիան), ե-ի փոխարեն՝ է (ինչպես՝ բառեր > բառէր, դերանուններ > դերանուններ, գտնել > գտնէլ, պարզեց > պարզէց):

Ուղղագրական նման փոփոխություններով էլ հրապարակվել է «Ուղղախօսութիւն»-ը, որը, սակայն, 1854-ին արգելվել է Կ. Պոլսի պատրիարքարանի կողմից, խստագույնս դատապարտվել են նրա ուղղագրական նորամուծությունները, և դրանք կիրառություն չեն գտել կյանքում:

§ 333. Արևմտահայ իրականության մեջ Ռուսինյանից հետո ուղղագրությունը բարեփոխելու այլ փորձեր են եղել, բայց դրանք նույնպես դատապարտվել, նույն բախտին ձև արժանացել և մնացել անհետևանք:

Հայերենի ուղղագրության բարեփոխության դեմ խստորեն են արտահայտվել Մխիթարյան միաբանության հատկապես ուշ շրջանի հայկաբանները (Գ. Մենկիշյան, Ա. Ղազիկյան, Վ. Հացունի և այլք) և մերժելով առհասարակ որևէ փոփոխություն՝ համարել դա սրբապղծություն:

§ 334. Եվ թեև այսօր էլ ամբողջ Սփյուռքում հիմնականում գործածվում է հին՝ ավանդական կամ գրաբարյան ուղղագրությունը, իսկությունը պահանջում է ասել, որ այն ամենևին միակերպ բնույթ չի կրում, ամենևին զերծ չէ զանազան տեսակի անմիօրինակություններից, այնպիսի շեղումներից ու խոտորումներից, որոնք, անշուշտ, գալիս են ավելի վաղ ժամանակներից և տարբեր հեղինակների գործերում, տարբեր գրավոր աղբյուրներում տարբեր պատկեր են ներկայացնում: Բավական է, օրինակ, ասել, որ դեռևս 140 տարի առաջ արևմտահայ նշանավոր գործիչ Գր. Օտյանը իր «Առաջարկութիւն աշխարհաբար լեզուի վրա» գրքույկում ոչ միայն վրայ-ի փոխարեն՝ վրա, այլև կրավորական բայերի ու-ի փոխարեն վ է գործածել, ինչպես՝ կը դրվին, կոկված, մոռացված, կարգատրված, կը կարդացվին, ճաղորդվիլ, հասկացըվիլ, սկսվի, ճամոզվինք և այլն:

§ 335. Արդ՝ ինչ՞ով բացատրել, որ այդպիսի պարագաներում հին

ավանդական կամ գրաբարյան ուղղագրությունը արևմտահայ իրականության մեջ և արտասահմանյան հայկական օջախներում ու համայնքներում չի բարեփոխվել և հիմնականում նույնն է մնացել: Դա, անշուշտ, բացատրվում է հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի և ընդհանրապես արտասահմանյան հայության պատմական կյանքով, պետական մարմնի ու իշխանության բացակայությամբ: Սրան հավելվում է և այն, որ հին՝ ավանդական կամ գրաբարյան ուղղագրությունը, որ կարևոր պայման է ծառայել և մեծագույն դեր է խաղացել միակերպ գրական լեզվի ըստեղծման ու զարգացման գործում, հայկական Մեծ եղեռնից հետո հատկապես, ազգապահպանման գործոն, ներկայի մշակույթը անցյալի մշակույթի հետ կապող օղակ է դիտվել և ըստ էության անձեռնմխելի համարվել:

Պատմական նման հանգամանքների պատճառով արևմտահայ իրականության մեջ ինչպես մեռած գրաբարի դեմ և նոր լեզվի՝ աշխարհաբարի օգտին մղված պայքարը՝ գրապայքարը ավելի մեղմ բնույթ է կրել և ավելի երկար տևել, այնպես էլ հետևողական պայքար չի մղվել ուղղագրության մեջ բարեփոխություններ կատարելու համար, և եղած առաջարկներն էլ միշտ մերժվել ու անհետևանք են մնացել:

§ 336. Հին՝ ավանդական ուղղագրության բարեփոխման համար մղվող պայքարը այլ ընթացք է ունեցել արևելահայ իրականության մեջ: Արևելահայ աշխարհաբարով կամ գրական լեզվով հրապարակվող բոլոր գործերում շատ հաճախ են խախտվում ավանդական կամ գրաբարյան ուղղագրության կանոնները, և բազմաթիվ բառեր ու բառաձևեր գրվում են իրենց կենդանի հնչման համապատասխան:

Դրանք էլ անխուսափելիորեն ու բնականաբար ուղղագրության մեջ փոփոխություններ մտցնելու պահանջն են առաջադրում, որը ամենևին ոչ պատահականորեն սկիզբ է առնում նոր հայերենի՝ աշխարհաբարի մեծագույն պաշտպան Խ. Աբովյանից:

§ 337. Խոսելով միակերպ հնչվող վ, ու, լ տառերի գրության մասին՝ Խ. Աբովյանը միանգամայն իրավացիորեն նկատել է, որ «Մեծ դրժուարութիւն պատճառէ ոչ միայն համբակին, այլև հասունացեալ երիտասարդաց զանազանութիւն երից տառիցդ վ, ու, լ»¹², և կանոններ է մշակել դրանց ուղղագրությունը հեշտացնելու համար, նշել, թե որ դեպքում ինչ պետք է գրել:

Բացի այդ, գործնականում հնչման համապատասխան նա նախապատվությունը տվել է վ-ին, որը և բարձր է գնահատել Մ. Նալբանդյանը՝ ասելով. «պ. Աբովյանցը ավելի հավատարիմ մնալով նոր լեզվի

¹¹ Ն. Ռուսինյան, Ուղղախօսութիւն արդի հայ լեզուի, Կ. Պոլս, 1853, էջ 100:

¹² Խ. Աբովյան, Նախաշավիղ, Երևան, 1941, էջ 17:

իրավունքին և արտոնության (ընդգծումն իմն է— Ա. Մ.), իր «վերջ Հայաստանի» գործում ու-ի տեղ միշտ վե՛վ է գործ ածում»¹³:

§ 338. Ինքը՝ Մ. Նալբանդյանը ևս պաշտպանել է «նոր լեզվի իրավունքը» և դեմ է եղել այն «տեսակ պահպանողության», որոնք «ծանր են գալիս հասարակ ժողովրդին» և «դժվարացնում են ընթերցանությունը»:

Այդ նկատառումով էլ նա քննադատել է Պ. Պոռչյանին՝ անորոշ դերբայի ու վերջավորության փոխարեն ոչ (ինչպես՝ կենդանացնելոյ, գրեյոյ, կանգնելոյ, նստելոյ), կրավորական բայերի վճանցի փոխարեն ու (ինչպես՝ բարձուում է, վերահաստատուիրը, պառակտուիրը) գործածելու համար և միանգամայն տեղին նշել, որ եթե «այդ ու-ն վե՛վ պիտի հնչվի, ու պահելու խորհուրդն ինչ է՝ ընթերցանությունը դժարցնել»¹⁴:

Ի դեպ, ավելորդ չէ ասել, որ վե՛վագրությունը նախապատվություն է տվել նաև «Սայաթ-Նովայի երգերի» հրատարակիչ Գ. Ախվերդյանը՝ հատկապես իր իսկ գրած առաջաբանում և ծանոթագրություններում:

§ 339. Հին՝ գրաբարյան ուղղագրությունը բարեփոխելու, այն բաների արտասանությանը՝ հնչմունքին, համապատասխանեցնելու համար ավելի համարձակ քայլերի է դիմում «Կոունկ հայոց աշխարհի» («Հայոց աշխարհ») հանդեսի խմբագիր Ստեփան (Խորեն) Ստեփանեն:

Իր խմբագրական գործունեությունը սկսելով «համարձակ ուղղագրական նորաձևություններով», նա, իբրև «ուղղագրական ռեֆորմատոր» (Լեո), պահանջում է՝ ա) չգրել բառավերջում չհնչվող յ-ն, ինչպես՝ երեխայ>երեխա, առարկայ>առարկա, քահանայ>քահանա. բ) վճանցում ու-ն և ի-ն գրել վ, ինչպես՝ անուանում է>անվանվում է, դժուար>դժվար, օգտաւէտ>օգտավէտ. գ) բառասկզբի ու լսվող յ-ն փոխարինել հ-ով, ինչպես՝ յետոյ>հետո, յաջորդ>հաջորդ:

Այս և մի քանի այլ ուղղագրական փոփոխություններով գրեթե մի ամբողջ տարի հրատարակելով «Կոունկ հայոց աշխարհի» հանդեսը՝ Ստեփան Ստեփանեն երկու դեպքում էլ խիստ ընդդիմություն է արժանանում և հարկադրված նորից անցնում հին՝ չբարեփոխված ուղղագրությանը՝ ազդարարելով միաժամանակ, թե «նոր ուղղագրությունն ընդունվելու և տարածվելու է անշուշտ մի օր հայերի մեջ»¹⁵: Եվ ամենևին պատահական չպետք է համարել, որ Գր. Արծրունին «Աշխարհաբարի նորաձևությունների հասարակական նշանակությունը» հողվածով շատ բարձր է գնահատել Ս. Ստեփանենի՝ ուղղագրությունը բարեփոխելու փորձերը և գրանք համարելով «որպես բողոք անշարժության դեմ»՝ նշել, որ նա

¹³ Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հտ. 4, էջ 259.

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 261:

¹⁵ «Հայկական աշխարհ», 1870, № 12, էջ 293:

«գուցե և անհետևաբար վարվելով՝ առաջինն է եղել, որը ըմբռնեց (...)

ժողովրդական աշխարհաբար լեզվի պահանջմունքը»¹⁶:

§ 340. Գնալով ավելի է սրվում այդ պահանջմունքը: Անցյալ դարի 70-ական թվականներից սկսած լայն քննարկման առարկա է դառնում հատկապես վճանցի երեք տառերի՝ վ-ի, ու-ի, ի-ի ուղղագրության հարցը: Ուժեղ պայքար է ծավալվում այսպես կոչված վե՛վագրության ու հյունագրության հարցի շուրջը: Գրող ու մանկավարժ Գ. Աղայանը ջերմեռանդորեն պաշտպանում է հյունագրությունը և բազմաթիվ հողվածներով ու մեկնաբանություններով ջանում է հիմնավորել, որ վճանցի գրվի միայն բառասկզբում (ինչպես՝ վատ, վիատ, վերջ) և ո-ից հետո (ինչպես՝ ծով, խոռովել, գովասանք), իսկ ի-ն մնացած բոլոր դեպքերում (ինչպես՝ լաւ, բաւարար, անիւ, բարեւ):

Այդպես էլ նա հրատարակում է իր ստեղծագործություններն ու կազմած դասագրքերը, և յունագրությունը լայն տարածում է գտնում, այն ընդունելի ու ճիշտ է համարում անգամ անվանի գիտնական Նիկոլայ Ադոնցը¹⁷:

Մյուս կողմից ուրիշները մերժում են յունագրությունը և գտնում են, որ վճանցում ու-ն և ի-ն պետք է ևս վճանցում (վե՛վ)-ով գրվեն:

Ի հակադրություն Գ. Աղայանի, վե՛վագրությունը պաշտպանում է լեզվաբան Ս. Սարգսյանցը՝ իր «Հին թե՛ վե՛վ» ուսումնասիրության մեջ նշելով, որ յունագրության վաղուց է կորցրել իր հնչյունային արժեքը և պետք է փոխարինվի վ-ով: Նույնն է պահանջել նաև Ստ. Մալխասյանցը: Քրոնիկոսյանը Գ. Աղայանին և ասելով, թե նրա «մտքած ռեֆորմը ոչ միայն հեշտություն ու միօրինակություն չի մտցնի մեր գրության մեջ, այլև նորանոր թյուրիմացություններ ու շարիքներ առաջ կը բերեք»¹⁸, Մալխասյանցը գտնում էր, որ պետք է առաջնորդվել «մի հնչյունին մի գիր» սկզբունքով, և «բոլոր այն տեղերում, ուր վճանցում մենք արտահայտում էինք «վ», «ու», «ի» գրերով՝ գործ ածել միայն «վ», այսինքն՝ մի հնչյունի արտահայտության համար գործ ածել մի գիր (ընդգծումն իրենն է— Ա. Մ.): Փոխանակ գրելու «վան» և «նաւ»՝ գրել վան, նավ. փոխանակ գրելու «հով» և «հաւ»՝ գրել հով և հավ. փոխանակ գրելու «լուծուած» կամ լուծուած»՝ գրել լուծված. փոխանակ գրելու «խոսվուել», «գլոսուել»՝ գրել խոսվել, գլոսվել և այլն»:

§ 341. Հակադիր կարծիքներ հայտնելով և տարբեր ուղղագրություններ գործածելով՝ յունագրության և վե՛վագրության պաշտպանները իրապես մի հիմնական նպատակ էին հետապնդում՝ կանոնավորել վ-ի, ու-ի, ի-ի ուղղագրությունը և միակերպ, միօրինակ դարձնել այն:

¹⁶ «Հայկական աշխարհ», 1867, № 9.

¹⁷ Ն. Ադոնց, Լեզվական ուղղագրական (Բանբեր գրականության և արվեստի), Բ գիրք, Ս. Պետերբուրգ, 1904:

¹⁸ Ստ. Մալխասյանց, Մի հնչյունին մի գիր, Թիֆլիս, 1910, էջ 17:

Պահպանողական խավը, սակայն, ի դեմս Մխիթարյան վանահայր Գ. Մենկիշյանի, ծառանում է ինչպես մեկի, այնպես էլ մյուսի դեմ՝ շահնդուրծելով առհասարակ որևէ փոփոխություն ուղղագրության մեջ:

Գ. Մենկիշյանը խստորեն մերժում է վեժագրությունը և Ստ. Մալխասյանցի՝ վ-ով գրելու առաջարկը համարում է «հայերէնի դէմ յանդրգնութիւն մը», մեկ հնչյունին մեկ գիր սկզբունքը՝ սոփեստություն ու «բուրբուրվին սխալ վարդապետութիւն»: Զխորշելով անգամ վիրավորանքներից՝ նա ազդարարում է, թե Մալխասյանցը «քանզիչ հարվածներ կիջեցնէր հայերէնի շէնքին»¹⁹, «հայերէն պարզ ուղղագրութիւնը» «աղաւաղելու կը ջանայ»²⁰, և հակադրվելով թե՛ նրան և թե՛ Ղ. Աղայանին՝ ասում. «Կը դատապարտենք նվէրն ալ, նւէրն ալ, կը մնանք հաստատուն նուէրի վրայ, քանի որ այս վերջինը կը կապէ զմեզ մեր նախնեաց կանոնաւոր ուղղագրութեան հետ»²¹:

§ 342. Հին՝ ավանդական կամ գրաբարյան ուղղագրության մոլի պաշտպանները, անշուշտ, չէին գիտակցում կամ չէին ուզում գիտակցել, որ ուղղագրության բարեփոխության պահանջը ոչ թե առանձին անհատներ, այլ կյանքը և արդեն միակերպության հասած հայ նոր գրական լեզուն էին առաջադրում:

Արևելահայ իրականության մեջ անցյալ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբներում ուղղագրության բնագավառում իրապես խառնակ վիճակ էր ստեղծվել, որը մի կողմից եթե պարզեցում, ապա մյուս կողմից՝ մեծ դժգոհություն էր առաջ բերում: Եվ բնավ էլ անտեղի չէր, որ դեռևս 1906 թ. «Ընկեր» շաբաթաթերթում մի շարքային ուսուցիչ այսպես էր արտահայտվում. «Ուղղակի մնում եմ ապշած, երբ մեր ուղղագրության մասին եմ մտածում: Տե՛ր Աստված, այս ի՞նչ քառս է, որ մեր փքուն թերթերը, ամսագրերը, շաբաթաթերթերը, հանդեսները, մանկավարժները, վիպասանները և այլն, ստեղծել են մեզ նման հասարակ մահկանացուների համար. մեկը գրում է սիրուել, մյուսը՝ սիրվել, երրորդը՝ սիրել...» (19):

§ 343. Եվ միանգամայն իրավացի էր Մ. Աբեղյանը, երբ նման վիճակը նկատի ունենալով՝ շատ ավելի առաջ՝ 1892 թ. գտնում էր, որ «Հայոց լեզվի ուղղագրությունը դեռ իր վերջնական որոշ, միաձև կերպարանքը չի ստացել: Գրեթե ամեն մարդ իր առանձին ուղղագրությունն ունի (ընդգծումն իմն է— Ա. Մ.) և շատ անգամ առանց որևէ հիմունքի, ինչպես պատահում է, գրում է. դրա համար և մեր ուղղագրության մեջ տիրում է բազմատեսակություն, մինչդեռ լեզվի մեջ գրության միատեսակությունն անհրաժեշտ է»²²:

¹⁹ Գ. Մենկիշյան, Հայերէն լեզուի խնդիրը, Վիեննա, 1910, էջ 33:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 53:

²¹ Նույն տեղում, էջ 29:

²² Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի ուղղագրությունը, Թիֆլիս, 1892, էջ 3:

§ 344. Սա ինչպես տեսական, այնպես էլ գործնական մեծ նշանակություն ունեցող հայ գրական լեզվի զարգացմանը և գրագիտության մակարդակի բարելավմանը նպաստող կարևորագույն խնդիր էր, որի լուծմանը ձեռնամուխ է լինում հենց ինքը՝ Մ. Աբեղյանը, ծավալելով բազմաբեղուն գործունեություն հայ նոր գրական լեզվի ուղղագրությունը միատեսակ-միակերպ դարձնելու համար:

Իր այդ գործունեությամբ նա անվիճելիորեն մեծագույն ծառայություն է մատուցում հայերենի ուղղագրությանը, որը և ճշտորեն ըմբռնելու դեպքում միայն ճշտորեն կարելի է գնահատել այն փոփոխությունները, որ տեղի են ունեցել գրաբարից ժառանգված ուղղագրության մեջ:

Ժամանակակից հայոց լեզվի բարեփոխված ուղղագրության դեմ վերջին տարիներս տարվող պայքարը և դրանից բխող հնարավոր ծանր հետևանքները ստիպում են ինչ-որ շափով ավելի ծանրանալ այն հարցի վրա, թե իրականում ուղղագրական ինչպիսի գործունեություն է ծավալել Մ. Աբեղյանը և ինչով է նշանավորվում ու արժեքավորվում այն:

ՄԱՆՈՒԿ ԱՐԵՂՅԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՈՒՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 345. Մ. Աբեղյանի (1865—1944) բազմաբովանդակ գիտամանկավարժական գործունեության մեջ կարևոր ու ծանրակշիռ տեղ են բռնում նաև հայերենի ուղղագրությանը վերաբերող աշխատանքները: Նրավիրվելով ու ազնվորեն ծառայելով հայագիտությանը, հայ դպրոցին, հայոց լեզվի ու գրականության ուսուցմանը, հայ ժողովրդի լուսավորության գործին՝ Մ. Աբեղյանը սկզբից ևեթ խորապես գիտակցել է ուղղագրության կարևորությունն ու գործնական նշանակությունը և մի քանի տասնամյակ զբաղվել նրա խնդիրներով:

§ 346. Մ. Աբեղյանի ուղղագրական գործունեությունն ընթացել է երկու՝ տեսական ու գործնական աշխատանքների ուղղությամբ և ըստ էության երեք հիմնական շրջանի է բաժանվում:

Առաջին շրջանում, որ ընդգրկում է 1890—1912 թվականները, Աբեղյանը զբաղվել է ուղղագրության և՛ տեսական հարցերի լուսաբանմամբ, և՛ գործնական աշխատանքներով:

Մի շարք հոդվածներից («Գրաբարի երկբարբառները և ու թե՞ ու թե՞ փ», «Ժողովրդական լեզվի շեշտադրությունը», «Ուղղագրական նկատողություններ», «Հայոց լեզվի ուսումը», «Հաճո՞ւյթ թե օրենք» և այլն) բացի²³, որոնցում թե՛ տեսական, թե՛ գործնական նշանակություն ունեցող հարցեր են շոշափվում, նշվում, որ «այժմ մեր ուղղագրությունը մեծ դժվարություն է ներկայացնում», «ուղղագրության խնդիրը լեզվի ուսումնասիրության մեջ կարելի չէ երկրորդական համարել»²⁴, «ամե-

²³ Դրանց մասին տե՛ս «Նոր-դար», 1890, 1891, 1893:

²⁴ «Նոր-դար», 1890, № 151:

նայն գրական լեզվի համար պահանջվում է մի տեսակ ուղղագրություն»²⁵ և այլն, Մ. Աբեղյանը նաև առանձնաբար ուսումնասիրել է հայոց լեզվի ուղղագրությունը՝ 1892 թ. հրատարակելով «Հայոց լեզվի ուղղագրությունը» աշխատությունը:

Այդտեղ ներկայացնելով ժամանակի հայ գրական լեզվի ուղղագրության, ներառյալ նաև կետագրության ընդհանրական կանոնները, Մ. Աբեղյանը, ինչպես ինքն է ասում, մի կողմից «ուղղագրության ընդհանուր սկզբունքների վրա հիմնված» «գրության բազմատեսակությունների և տարածանությունների մեջ միություն մտցնելու», մյուս կողմից՝ մարդկանց հայերենի ուղղագրությունը սովորեցնելու նպատակ է հետապնդել: Նույնպիսի նպատակով նա ուղղագրությանը պատշաճ տեղ է հատկացրել նաև «Աշխարհաբարի քերականություն» (Վաղարշապատ, 1906, էջ 18—38), «Տարրական քերականություն» (1907, 2-րդ տպ.՝ 1908, 3-րդ տպ.՝ 1910, 4-րդ տպ.՝ 1913, 5-րդ տպ.՝ 1916) գրքերում և մեծապես նպաստել դպրոցներում ուղղագրության ուսուցման բարելավման և սովորողների գրագիտական մակարդակի բարձրացման խիստ կարևոր գործին:

Նույն այդ շրջանում Աբեղյանը, սակայն, չի բավարարվել այդքանով. նա կազմել է թելադրության համար «Գայլ և պատահարներ», արտագրության համար Արտ. Աբեղյանի և Մամբրե Մատինճյանի հետ՝ «Գրագետ» ուղղագրական հոդվածների ժողովածուները, որոնք և, իբրև ուղղագրության լավագույն դասագրքեր, քանիցս հրատարակվելով՝ գործնական բավական մեծ դեր են խաղացել կյանքում:

§ 347. Իր ուղղագրական գործունեության սկզբնական (ավելի երկար) շրջանում Մ. Աբեղյանը եթե ժամանակի ընդունված ուղղագրությունը կիրառելու և այն դպրոցներում լավագույնս ուսուցանելու խնդիրներով է զբաղվել ու նման նպատակներ հետապնդել, ապա հետագայում հանդես է եկել նաև նրա մեջ որոշ փոփոխություններ կատարելու առաջարկություններով ու պահանջով:

Այդպիսով՝ սկսվում է Աբեղյանի ուղղագրական գործունեության մի նոր՝ ավելի բարձր շրջանը, որը նշանավորվում է 1913 թ. հոկտեմբերի 14-ին էջմիածնում հայոց գրերի գյուտի համազգային մեծ հոբելյանի հանդեսի ժամանակ կարդացված «Մեր ուղղագրության մասին» զեկուցմամբ:

Գա, որ տպագրվել է «Արարատ» ամսագրի նույն տարվա 11—12-րդ համարներում (էջք 1047—1071, 1120—1141) և արտատպվել հեղինակի «Երկերի» 8-րդ հատորում (Երևան, 1985, էջ 330—366), ոչ թե սովորական զեկուցում, այլ մի ամբողջական, կուռ ու տրամաբանական քննություն է, որտեղ և հայ նոր գրական լեզվի ուղղագրության և՛ բնույթն

²⁵ «Նոր-գար», 1890, № 151:

ու էությունն է պարզաբանվում, և՛ իրական վիճակն է ներկայացվում, և՛ ինչ հիմունքներով ուղղագրական ինչպիսի փոփոխություններ կատարելու ուղիներն են նշվում:

§ 348. Մ. Աբեղյանի այդ քննությունը, բնականաբար, ամբողջությամբ առած, հայ նոր գրական լեզվի ուղղագրության լեզվաբանական խոր գիտական տեսությունն է և, իբրև այդպիսին, բոլոր կարևոր ու էական հարցերի ճիշտ պատասխանն է տալիս: Եվ իսկապե՛ս. Մ. Աբեղյանը այնտեղ ամենից առաջ միակերպ ուղղագրություն ունեհսուլու խրեղիւն է դեռում և բացահայտելով դրա նշանակությունը՝ նշում, որ «ամեն գրական լեզվի համար միակերպ քերականության հետ անհրաժեշտ պայման է նաև միակերպ ուղղագրությունը (ընդգծումն իրենն է— Ա. Մ.), որով պահվում է գրական լեզվի միությունը»²⁶:

Ուղղագրական փոփոխությունները համարելով լեզվի հնչյունական կազմում օրինաչափորեն կատարված փոփոխությունների արդյունք և պատմական իրողություն՝ Աբեղյանը գտնում է, որ հայ գրական լեզուն զարգանալով ու միակերպության հասնելով՝ ինքն է առաջադրում միակերպ ուղղագրության պահանջը:

Այդ առումով էլ նա ճիշտ ու բարձր է գնահատում հին՝ գրաբարյան ուղղագրության դերն ու նշանակությունը՝ ասելով, օրինակ, «Շատ անգամ հայտնված ճշմարտություն է, որ աշխարհաբարը չէր կարող այնպես արագ զարգանալ, եթե չլիներ գրաբարի ուղղագրությունը: Բայց ճշմարտություն պետք է ընդունել և այն, որ եթե չլիներ գրաբարի ուղղագրությունը, մենք դժվար թե ունենայինք մեր արդի գրական լեզուն (ընդգծումն իմն է— Ա. Մ.)»²⁷. կամ՝ «գրաբարի ավանդական գրությունը, որ ընդունել են ամենուրեք, մի անհրաժեշտ միջոց է եղել աշխարհաբարը առաջ բերելու համար, քանի որ ոչ մի տեղի արտասուսություն չէր կարող տեղի տալ մյուսի առաջ, իսկ ընդհանուր միատեսակ գրությունն անհրաժեշտ պայման է գրական լեզվի համար»²⁸, և կամ՝ «Եվ եթե մի գրական լեզու պիտի լիներ միակերպ ուղղագրությամբ, դա պիտի լիներ անհրաժեշտորեն գրաբարի ուղղագրությամբ, և ոչ մի ուրիշ (այս ընդգծումը ևս իմն է— Ա. Մ.)»²⁹:

§ 349. Իրողությունը այդպես մեկնաբանելով՝ Մ. Աբեղյանը միաժամանակ գտնում էր, որ գրաբարյան ուղղագրությունը չէր կարող մինչև վերջ նույնությամբ կիրառվել և պետք է որ միակերպ գրական լեզվի պահանջով ինչ-որ չափով բարեփոխվեր և համապատասխաններ նրան:

Իսկ սա նշանակում է, որ հին՝ գրաբարյան ուղղագրության ավելի

²⁶ Մ. Աբեղյան, Երկեր, Ը, Երևան, 1985, էջ 330:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 33:

²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 338:

վաղ փոփոխությունը միայն վնասել կարող էր հայ գրական լեզվին և խառնափնթոր գրություն ստեղծել:

Եվ հենց դրանով էլ նա բացատրում է, թե «ինչո՞ւ աշխարհաբարի ահահորդաները 19-րդ դարում առանձին ուղղագրության շեն առել ուղղագրության խնդիրը», և նաև նշում, որ ուղղագրության փոփոխության անցյալի փորձերը անհաջողության են մատնվել և մնացել անհետևանք, որովհետև «Իրանք այդ ժամանակ լոկ վնասել կնշանակեին աշխարհաբարի գործին՝ դանդաղեցնելով նրա հաղթությունը գրաբարի վրա»³⁰:

§ 350. Իսկ երբ արդեն այդ հաղթությունը ապահովված էր, երբ արդեն հայ նոր գրական լեզուն միակերպության էր հասել, բնականաբար և հասունացել էր հին՝ ավանդական ուղղագրության բարեփոխության խնդիրը, որը և առաջադրելով և միանգամայն ճիշտ սկզբունքներով առաջնորդվելով՝ Մ. Աբեղյանը գտնում էր, որ՝ ա) ուղղագրական փոփոխությունը պետք է հիմնված լինի «միայն ընդհանուր գրական արտասանության վրա», բ) այն այնպիսին պետք է լինի, որ շաղարտի «բաների ընդհանուր պատկերը», և նրանք շատ չպետք է տարբերվեն իրենց բուն, սկզբնական ձևերից, գ) այդ իսկ պատճառով չի կարելի և չպետք է դիպչել բաղաձայնների ուղղագրությանը, և դա «անձեռնմխելի պիտի մնա», զ) ուղղագրական փոփոխությունը միայն մասնակի բնույթ պիտի կրի, այն էլ՝ «ձայնավորների գրության մեջ», ե) ուղղագրական փոփոխությունը ոչ թե տարբերայնորեն ու միանգամից, այլ «որոշ սիստեմով և հետզհետե, միայն աստիճանաբար պիտի լինի»³¹:

§ 351. Այս սկզբունքները կամ պայմանները հիմք ընդունելով՝ Մ. Աբեղյանը առաջարկում է՝

ա) «բաների մեջ օ հնչյունը» գրել «միշտ ու տառով, իսկ բառի սկզբում՝ օ տառով (բացի ով, ովկիանոս)».

բ) «բաների սկզբում վո վանկը գրել ո-ով».

գ) «է-ն պահել բաների վերջում, քանի որ այս գրությունն ընդհանուր ընդունված է, և շատ որոշ է».

դ) է գրել՝ 1) «բաների սկիզբն ու մեջը փակ վանկերում, երբ այդ է-ն փոխվում է ի ձայնավորի (բացառություն՝ էն ձայնարկությունը)» 2) «բաների մեջը և սկիզբը», «երբ ծագում է այ նրկաբարբառից՝ էս, էր էգուց, էրիկ, դէս, դէն և այլն: «Վայր ընկնել, վէր ընկնել», 3) «բաների սկիզբն ու մեջը՝ ա, ի, ո, ու ձայնավորներից առաջ».

ե) բառավերջի անձայն յ-ն չգրել և և ո ձայնավորներից հետո (ինչպես՝ ծառայ—ծառա, զարմանայ—զարմանա)».

զ) բառասկզբի յ-ն փոխարինել ն-ով.

է) վ, ռ և ու տառերի փոխարեն վ հնչելու դեպքում գրել միայն վ³²:

³⁰ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Երկեր, Ը, էջ 340—349:

³¹ Նույն տեղում, էջ 338:

³² Նույն տեղում, էջ 349—363:

§ 352. Ուղղագրության փոփոխության նման առաջարկներ անելով՝ Մ. Աբեղյանը միաժամանակ խորապես գիտակցում էր, թե ինչպիսի դժվարությունների հետ է կապվում և ինչ դժգոհություններ կարող է հարուցել այն: Նա նաև գիտակցում էր, որ ուղղագրության փոփոխությունը հավասարապես վերաբերում է և արևմտահայերենին, որը, ինչպես հայտնի է, հնչյունական մի շարք իրողություններով տարբերվում է արևելահայերենից:

Մտահոգվելով այդ խնդրով՝ իր առաջարկություններով Աբեղյանը, անշուշտ, հետամուտ էր լինում երկու հայ գրական լեզուների ավելի սերտ մերձեցմանը և անգամ ասում, որ «եթե որևէ փոփոխություն պիտի վերացնի մեր ուղղագրության միությունը և մեր երկու գրական լեզուները իրարուց ավելի հեռացնի, ավելի լավ է, որ չլինի»³³:

§ 353. Այսպիսով՝ ուղղագրության խնդիրը ժամանակի կարևոր ու դժվարին խնդիրներից մեկն էր, որի լուծումը հեշտ չհամարելով՝ Մ. Աբեղյանը պահանջում էր ստեղծել «մի հեղինակավոր խորհուրդ՝ մասնագետներից կազմած, որ լրջությամբ պարապեր այդ խնդրով, բազմակողմանի կերպով ուսումնասիրեր մեր ուղղագրությունը և մի որոշ լուծում տար ընդունելի կամ մերժելի փոփոխությունների համար»³⁴:

Պատմական դառն հանգամանքները՝ 1915 թ. Մեծ եղեռնը, 1914 թ. ծագած առաջին համաշխարհային պատերազմը, անհնարին են դարձնում այդպիսի խորհրդի ստեղծումը, ու ուղղագրության բարեփոխության հարցը մնում է չլուծված: Եվ միայն 1920 թ. Արևելահայաստանում խորհրդային կարգեր ստեղծվելուց հետո հնարավորություն է ընձեռվում քննության առնելու այն և փոփոխություններ մտցնելու հին՝ ավանդական ուղղագրության մեջ:

Այդ ժամանակվանից էլ սկսում է Մ. Աբեղյանի ուղղագրական գործունեության երրորդ՝ ուղղագրական փոփոխությունների ընդունման շրջանը:

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՌԻՂԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐԵՓՈՒՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (ՌԵՑՈՐԵՆՏԸ)

Ուղղագրության յուրաքանչյուր բարեփոխության դեմ ամենից շատ ծառայում են նրանք, ովքեր ծանոթ չեն գրա պատմությանը:

2. ՍՎԻՏ

§ 354. Հայերենի ուղղագրությունը բարեփոխվել է երկու անգամ՝ 1922 և 1940 թվականներին: 1922 թ. բարեփոխությունը, որ համեմատաբար ավելի շատ կետեր է պարունակում և առաջինը լինելով՝ ուղղա-

³³ Մ. Աբեղյան, Երկեր, Ը, էջ 366:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 365:

գրութեան հիմնական բարեփոխութիւնն է կոչվում, կապվում է Մ. Աբեղ-
յանի անվան հետ:

Ի՞նչ ամենևին էլ պատահական չպետք է համարել, որ այդ՝ 1922 թ.
ուղղագրութեան բարեփոխութեան պատմութիւնը ճշտորեն է ներկայաց-
րել հենց ինքը՝ Մ. Աբեղյանը՝ ասելով. «1921 թ. հունվար ամսին Հա-
յաստանի Հանրապետութեան Ժ. [ողովրդական] կոմիսար Ա. Հովհան-
նիսյանի հրավերով Երևանում բազմամարդ ունկնդիրների առաջ կար-
դացի մեր ուղղագրութեան բարեփոխութեան մասին մի գեկուցում, որից
հետո եղավ մտքերի փոխանակութիւն: Այդ խնդիրն ինձ համար նորու-
թիւն չէր, որովհետև նույնպիսի գեկուցում կարդացել էի 1913 թ. հայոց
գրերի գլուտի մեծ հոբելյանի առթիւ հոբելյանական հանձնաժողովի
հանձնարարութեամբ: Իմ գեկուցումը լուս. ժող. կոմիսարը ներկայացրեց
մի հանձնաժողովի, որ և ընդունեց այն, ապա կոմիսարը տպագրել տա-
լով այն՝ ուղարկեց շատերին, ցանկանալով «լսել հայ լեզվի մշակների,
առանձնապես լուսավորութեան գործով մտահոգվածների խոսքը»:

Որքան գիտեմ, ոչ մի տեղից չլսվեց այդ խոսքը: 1922 թ., որքան
հիշում եմ, փետրվար ամսին, կազմվեց մի 2-րդ հանձնաժողով, որ նո-
րից քննութեան առնելով իմ գեկուցումը՝ իր կարծիքը մեր լեզվի ուղղա-
գրութեան ռեֆորմի մասին՝ ներկայացրեց լուս. ժող. կոմիսարին, բայց
լուս. ժող. կոմ. ընկեր Պ. Մակինցյանը ոչ թե Հանձնաժողովի կարծիքը,
այլ իմ Զեկուցման մեջ արված բոլոր առաջարկությունները ներկայաց-
րեց ժող. կոմիսարների խորհրդին, որ և 1922 թ. մարտի 3-ին հաստա-
տեց այն և հրամայեց գործադրել (ընդգծումները իմն են — Ա. Մ.)»³⁵

§ 355. Այսպիսով՝ ինչպես հաստատվում է և սույն վկայութեամբ՝
ա) 1922 թ. մարտի 4-ին ընդունված դեկրետից առաջ Մ. Աբեղյանը
«բազմամարդ ունկնդիրների առաջ» հայոց լեզվի ուղղագրութեան մա-
սին հանդես է եկել հատուկ գեկուցմամբ³⁶, գիտականորեն հիմնավորել,
թե ինչպիսիք պետք է լինեն բարեփոխումները և անելով երեք առա-
ջարկություն («1. Օ և է տառերը դուրս ձգել այբուբենից» և «ամեն դեպ-
քում օ և է հնչյուններն արտահայտել օ և է տառերով», «2. Վ հնչյունն
ամեն դեպքում գրել միայն վ տառով» և «3. բառերի վերջում ա և օ
ձայնավորներից հետո գրվող անձայն յ տառը դուրս ձգել», «բառերի
սկզբում հազագային յ տառի փոխանակ գրել հ»)՝ նշել նրանց գործ-
նական նշանակությունն ու կարևորությունը. բ) Աբեղյանի գեկուցումը
քննութեան առնելու համար երկու անգամ (1921 և 1922 թթ.) հանձնա-
ժողով է կազմվել, և լուսժողով Պ. Մակինցյանը ոչ թե դրանցից երկ-
րորդի կարծիքը, այլ Մ. Աբեղյանի արած «բոլոր առաջարկություններն

³⁵ Մ. Աբեղյան, Ուղղագրութեան ռեֆորմը, Երևան, 1925, էջ 3, այլև՝ Երկեր, Է,
Երևան, 1935, էջ 334:

³⁶ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Զեկուցում հայոց լեզվի ուղղագրութեան ռեֆորմի մասին, է՝
միածին, 1921:

է ներկայացրել Ժողովուրդահին», որը և դրան համապատասխան դեկ-
րետ է ընդունել 1922 թ. մարտի 4-ին:

§ 356. Այդ դեկրետով, որ լույս է տեսել «Խորհրդային Հայաստան»
թերթի նույն տարվա մարտի 18-ի համարում՝ Ժողովուրդահին նախագահ
Ա. Մյասնիկյանի և Ժողովուրդահի քարտուղար Գ. Տեր-Սիմոնյանի ստո-
րագրութեամբ, պահանջվում է առաջնորդվել բարեփոխված ուղղագրու-
թեամբ և ըստ Աբեղյանի արած բոլոր առաջարկությունների գրել՝

«1. Օ տառի փոխանակ Ո ամեն դեպքում, ինչպես՝ ակոս, ծանոթ,
կոշիկ, թոշնել, նոսր..., ոգնել (= օգնել), ոժիտ, որիորդ..., Մարո, Կարո.

«2. է տառի փոխանակ Ե ամեն դեպքում, ինչպես՝ աղետ, աղվես,
բզեզ, գեթ, գեր..., եզ (= էզ), եջ, էյակ, հանդես (= հանդէս), մարգարե,
Գուրգեն և այլն.

3. Ի տառի փոխանակ վ, երբ ւ տառն արտասանվում է վ, ինչպես՝
ավազ (= աւազ), հավանել, մտավ, հաշիվ, հիվանդ և այլն.

«4. Ո՛ր երկտառի փոխանակ վ, երբ ու-ն արտասանվում է վ, ինչ-
պես՝ զվարթ (<զուարթ), գրվածք, կատվի, շվել և այլն.

«5. Ո տառի փոխանակ Ո՛ր, երբ ոյ կապակցությունն արտասանվում
է ոյ, ինչպես՝ լույս (<լոյս), նույն, համբույր, ողջույն և այլն.

«6. Յ տառի փոխանակ Հ բառերի սկզբում, երբ յ տառն արտա-
սանվում է իբրև հազագային ո հնչյուն», ինչպես՝ հագենալ (<յագե-
նալ), հակինթ, հաճախ, հեղաշրջել, հիսուն, հողված, հույս, հուշիկ և
այլն.

«7. Ծա, եօ, իւ երկբարբառների փոխանակ յա, յո, յու», ինչպես՝
մատյան (<մատեան), անցյալ, այժյամ, Տիգրանյան, արդյոք, գյուղ,
սոսափյուն, եղջիր> յեղջյուր, սրբութիւն և այլն.

«8. Գուրս է ձգվում բառերի վերջի անձայն Յ տառը», ինչպես ծա-
ռ (<ծառայ), արքա, տեսա, ներքո, պահածո և այլն.

«9. Ե տառից հետո բառերի միջում ավելացվում է յ տառը, երբ
ետևից մի ձայնավոր է գալիս», ինչպես՝ թույլական (= թույլական),
քրեյական, գործունեություն, էյություն, էյի (<էի), գրեյի (<գրէի) և
այլն.

«10. Ո տառից առաջ բառերի սկզբում ավելացվում է անկայուն Վ
տառը ամեն անգամ, երբ արտասանվում է», ինչպես՝ ոգի (>վոգի),
վոխ, վոր, վորոշ, վորդի, վոշխար, վոստ և այլն.

«11. Ե տառից առաջ բառերի սկզբում ավելացվում է անկայուն Յ
տառը ամեն անգամ, երբ արտասանվում է», ինչպես՝ յեթե (<եթէ),
յելնել, յեղբայր, յեղնիկ, յերևալ, յեփել և այլն:

«12. Եմ բայի միավանկ ձևերը, երբ իբրև վերջահար բառ սերտ կեր-
պով միանում են ձայնավորով վերջացած նախորդ բառին, գրվում են
արտասանութեան համեմատ սկզբից ավելացած անկայուն յ տառով՝
յեմ, յես, յե, յենք, յեք, յեն. իսկ երբ նախորդ բառը բաղաձայնով է վեր-

ջանում, գրվում են առանց յ տառի՝ եմ, ես, ե, ենք, եք, են... (բոլոր ընդգծումներն Արեղյանին են— Ա. Մ.)»³⁷,

§ 357. Ուղղագրական այս 12 փոփոխությունները, ինչպես դժվար չէ նկատել, կենդանի արտասանության համեմատ կատարված հնչյունական փոփոխություններ էին, որոնց մի մասով (կետեր 1, 2, 9, 10, 11, 12), այնուամենայնիվ, զգալի շափով փոխվում էր մի շարք բառերի նախնական պատկերը, այբուբենից հանվում էին 0 և է տառերը, և այդպիսով՝ լրիվ խախտվում էր ուղղագրության նաև ստուգաբանական սկզբունքը:

Եվ ոչ միայն այդ պատճառով, այլև ընդհանրապես, ինչպես սպասվում էր, ուղղագրության բարեփոխությունը (ոեֆորմը) ոչ միայն հեշտ ու խաղաղ ընթացք չի ունենում, այլև ոմանց կողմից խիստ քննադատության (որոշ դեպքերում՝ անգամ ծաղրի) է արժանանում ու դատապարտվում ինչպես Խորհրդային երկրում, այնպես էլ մանավանդ արտասահմանում:

§ 358. Խորհրդային երկրում հայոց լեզվի ուղղագրության բարեփոխության դեմ զայրույթով է արտահայտվում հատկապես թրիխասայ մտավորականությունը՝ լեզվաբան Ստ. Մալխասյանցի գլխավորությամբ, որը և մի շարք հոդվածներ³⁸ է հրատարակում՝ մերժելով ընդունված առաջարկությունների մեծ մասը:

Այսպես՝ նա մերժելի ու ավելորդ է համարում բառասկզբում ա-ից և ե-ից առաջ վ և յ տառերի, բառասկզբի յ-ի փոխարեն հ-ի, օժանդակ բայերի ձևերում և ձայնավորից առաջ է ձայնավորից հետո յ կիսաձայնի գրությունը, ինչպես նաև գտնում էր, որ նույնը պիտի թողնել երկբարբառների ուղղագրությունը և գրել ոչ թե յա, յա, ույ, յա, այլ՝ հա, իւ, ոյ, եօ:

§ 359. 1922 թ. ուղղագրության բարեփոխության մասին, որքան էլ զարմանալի թվա, բացասաբար է արտահայտվել նաև լուսավորության նախկին ժողովում, իր ժամանակին նրա իրագործմանը նպաստած Պ. Մակինցյանը:

Համաշխարհային հեղափոխության հաղթանակի, ինչպես նաև այն սին գաղափարով համակված, թե աշխարհի լեզուների գիրը միատեսակ՝ լատինական գրով պետք է արտահայտվի, 1924 թ., ուղղագրության բարեփոխությունը (ոեֆորմը) ընդունելուց երկու տարի հետո նա «Заря Востока»-ում հանդես է գալիս «լատինական գրի մասին» («О латин-

³⁷ Տե՛ս Մ. Արեղյան, Առաջնորդ հայոց լեզվի նոր ուղղագրության, Երևան, 1922, էջ 4—13:

³⁸ «Հայ լեզվի ուղղագրության ոեֆորմի մասին» («Կարմիր աստղ», 1922, № 98), «Մեր այբուբենի բարեփոխման հարցի շուրջը» («Մարտակոչ», 1923, № 252), «Առաջնորդ հայոց լեզվի նոր ուղղագրության» («Մարտակոչ», 1924, № 10, 11, 291, 295), «Առձեռն պատասխան Մ. Արեղյանին» («Մարտակոչ», 1925, № 154):

ском шрифте») խորագիրը կրող հոդվածով, քննադատելով ու մերժելով այդտեղ թե՛ «սահակ-մեսրոպյան» իբրև թե՛ «անկյունավոր, տգեղ, աչքերի համար վնասակար այբուբենը», թե՛ արեղյանական ուղղագրությունը և ուղղակի ասում. «Հայերենի ուղղագրության հարցը լուծվեց կիսակատար կերպով», «եթե հայերենի ուղղագրության ոեֆորմին վիճակված էր սառչել մնալ կես ճանապարհին՝ այս դեպքում ավելի լավ կլիներ առանց այլևայլի դառնալ էլի հին ուղղագրության», «... լատինական գրին անցնելու ժամանակ՝ այժմյան ուղղագրությունը կարող կլինե՞ք համարել անցողական աստիճան», «Անձնապես ես ոչ մի դեպքում ոչ մի ձայն չէի տա ի նպաստ այդ ոեֆորմին, այլև չէի առաջարկի ժող. Կոմ. Խորհրդի քննության, եթե նրան շհամարեի մի աստիճան՝ դեպի լատինական գիրը անցնելու գործը դուրացնելու համար»³⁹:

Պետք է ասել, որ Պ. Մակինցյանի անհեթեթություններով լեցուն այդ հոդվածը անպատասխան չի մնում. լեզվաբան Ստ. Մալխասյանցը նույն այդ ժամանակ թարգմանում է և խիստ քննադատությամբ հանդերձ հրատարակում «Մարտակոչ» թերթում (1924, № № 279, 282, 291, 295):

Իր պատասխան-քննադատությամբ Մալխասյանցը հիմնավորապես հակադրվում է Պ. Մակինցյանին, ցույց տալիս տարբեր ազգերի համար միասնական լատինական գիր ստեղծելու տեսակետի անհեթեթությունը, դատապարտում հատկապես հայկական գիրը լատինականով փոխարինելու առաջարկը, մերժում և ոչ միայն անիրագործելի, այլև վնասակար համարում դա:

Պ. Մակինցյանի այդ հոդվածը նույն կերպ է գնահատել նաև Մ. Արեղյանը և դատապարտելով նման դիրքը՝ նշել, որ նա պարզապես գաղտնի նպատակ է ունեցել և այդպիսով՝ ուղղագրության խնդրին վերաբերող հայտնություններով ընկել «զվարճալի դրության մեջ»⁴⁰:

§ 360. Հայերենի ուղղագրության բարեփոխությունը (ոեֆորմը), սակայն, շատ ավելի մեծ աղմուկ է առաջ բերում արտասահմանում, և նրա դեմ քննադատում են մի շարք Մխիթարյան միաբաններ՝ Գ. Մենկիշյանի պես առհասարակ շքնդունելով ո՛չ մի փոփոխություն հայերենի ուղղագրության մեջ:

Նրանցից հայերենի բարեփոխված ուղղագրության մասին խիստ բացասաբար են արտահայտվում հատկապես Արսեն Ղազիկյանը՝ իր «Հայ լեզուի ուղղագրական դասեր», և Վարդան Հացունին՝ իր «Երեսնեան ուղղագրութեան դէմ» աշխատությամբ:

Չընդունելով ընդհանրապես որևէ ուղղագրական փոփոխություն, Մրխիթարյան պահպանողականները գտնում են, թե իբր կատարված ուղղագրական բարեփոխությամբ ուղղագրական «նոր ու նոր խոչըր» են հարուցվում, «աղավաղվում է լեզուն իր հիմերեն, տասնկհինգդարյան

³⁹ Մեջբերումները կատարված են ըստ Ստ. Մալխասյանցի թարգմանության:
⁴⁰ Մ. Արեղյան, Երկեր, Ը, էջ 490—492:

մեր գրութեան ոճն ու ձևը վերիվայր տապալելով և այլանդակելով»⁴¹, թե իբր նրանով մի ամբողջ բարեկոնյան խառնակություն է ստեղծվում, եղծվում է «պատմական կապը հին ու նոր լեզվաց մեջ»⁴², հեռացվում են արևելահայերենը և արևմտահայերենը իրարից, թե իբր այդ նոր բարեփոխված ուղղագրությունը սոսկ խորհրդային կարգերի ծնունդ է, ծոագրություն և վաղ թե ուշ ենթակա է մերժման:

Վկայաբերելով Ռուսիայաներին և Չերազներին, որոնց փորձերը անհաջողության են մատնվել, Ղազիկյանն ուղղակի ասում է, թե ինչպես «ասոնք ամենքը անցեր գացեր են ու լեզուն մնացեր է, այնպես էլ պիտի անցնի այս վերջին փորձն ալ»⁴³:

§ 361. Հայերենի ուղղագրության բարեփոխության դեմ են արտահայտվում նաև ուրիշները, ինչպես՝ Արշակ Չոպանյանը Փարիզում՝ «Ապագայի» խմբագրականում ասելով, օրինակ. «Հեղափոխության բերումով կաղճատվի հայերենը Հայրենիքին մեջ. ուղղագրությունը կայլանդակվի, իսկ գրականությունը կդառնա ձանձրալիորեն միակողմանի»⁴⁴. Վահրամ Մարգարյանը Պոլսում՝ «Անգիտաց պիտանի տասերկու փոփոխութեան դէմ տասերկու առարկութիւն» գրքույկում՝ ասելով, օրինակ, «Եթե լեզուն մեր հնչյուններուն պիտի հարմարեցնենք, վա՛յ մեզ, շատ չը տևեր՝ բառերն անճանաչելի կըլլան ու նշանակություննին կը կորսնցնեն ու իրար բնավ շենք հասկնար»⁴⁵. Խ. Քարտաշյանը (Վեմյանը) Բեյրութում՝ «Խորհրդային Հայաստանի նոր ուղղագրութիւնը» գրքույկում՝ ասելով, օրինակ, «Մ. Արեղյանի ուղղագրությունը խիստ աճապարտ և ձախավեր է, որովհետև իր հախուռն հեղակարծությամբն իսկ լեզվին ոգիին դեմ է»⁴⁶:

§ 362. Այս և նման այլ քննադատություններից ու մեղադրանքներից բոլորին չէ, որ պատասխանել է Մ. Արեղյանը: Նա անդրադարձել է միայն Ստ. Մալխասյանցի քննադատություններին՝ գրելով «Ուղղագրության ռեֆորմը» աշխատությունը (Երևան, 1925), որ իրավամբ հայ բանավիճային դիտական գրականության փայլուն նմուշներից է, և որտեղ էլ նա իրեն հատուկ տրամաբանությամբ մեկ առ մեկ քննել է Ստ. Մալխասյանցի առարկությունները և հիմնավոր փաստերով հերքել կամ մերժել դրանք:

Հասկանալի պատճառներով չզբաղվելով այդ աշխատության նկարագրությամբ, հարկ ենք համարում միայն նշել, որ այդտեղ Մ. Արեղ-

41 Ա. Ղազիկեան, Հայ լեզուի ուղղագրական դասեր, Վենետիկ, 1923, էջ Ա—Բ:
42 Վ. Հաջուկի, Ուղղագրութիւն եւ առգանութիւն հայերենի, Վենետիկ, 1933, էջ 11:
43 Ա. Ղազիկեան, Հայ լեզուի ուղղագրական դասեր, էջ 64:
44 «Ապագա» (Թերթ, 1921—1924):
45 Վ. Մարգարյան, Անգիտաց պիտանի..., Կ. Պոլիս, 1924, էջ 15:
46 Խ. Քարտաշյան, Խորհրդային Հայաստանի նոր ուղղագրութիւնը, Պէլրութ, 1926,

յանը մի կողմից մի անգամ ևս մեկնաբանում է, թե ուղղագրական փոփոխություններից յուրաքանչյուրը ինչ հիմունքով է կատարված, իսկ մյուս կողմից՝ ցույց է տալիս, որ Մալխասյանցը (հավանաբար նաև անձնական որոշ հակակրանքից մղված) դեմ է գնում մի ժամանակ իր իսկ դավանած՝ «մի հնչյունին մի գիր» սկզբունքին և մերժում նաև այնպիսի առաջարկություններ, որոնք ախուսափելիորեն հենց նրանից են բխում: Այդ աշխատությամբ ավարտվում է Մ. Արեղյանի ուղղագրական գործունեությունը, և հետագայում նա այլևս ուղղագրության հարցին չի անդրադառնում ու դրանով չի զբաղվում:

Մանրորչյուն.— Հայերենի ուղղագրության ու նրա բարեփոխության մասին Արեղյանը խոսել է նաև «Հայոց լեզվի տեսության» մեջ, բայց դա նույնպես այդ շրջանին է վերաբերում:

§ 363. Այսքանից, անշուշտ, չի հետևում, թե առաջին՝ 1922 թ. ուղղագրական բարեփոխությունը բացարձակապես կատարյալ էր, անթերի և դերժ խոտելի կետերից ու ծայրահեղություններից:

Ինչպես արդեն ասվել է, շափից ավելի տուրք տալով ուղղագրության հնչյունական սկզբունքին՝ բառասկզբի և-ի, ո-ի, օժանդակ բայի, յ կիսաձայնի գրություններին վերաբերող առաջարկություններով (տե՛ս § 356), այբուբենից է և օ տառերի վտարումով Մ. Արեղյանն ընկավ նաև ծայրահեղությունների մեջ և ավանդական ուղղագրության մեջ առաջ բերեց միաժամանակ այնպիսի փոփոխություններ, որոնք մի կողմից եթե մի շարք բառերի ընդհանուր պատկերն էին այլափոխում (տե՛ս § 357), ապա մյուս կողմից՝ ուղղագրության պատմական-ստուգաբանական և որոշ դեպքերում էլ անգամ հենց հնչյունական սկզբունքին էին հակասում, հմմտ., օրինակ՝ որակ—վորակ—անորակ, երգ—յերգ—համերգ, երասան—յերասան—ապերասան և այլն:

§ 364. Սա էլ, բնականաբար, առաջարկում էր բարեփոխված ուղղագրության մեջ անպայման որոշ փոփոխություններ կատարելու պահանջը: Այդ մասին է վկայում, օրինակ, իրողություններին քաջածանոթ ու մասնակից գիտնական-պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանը՝ ասելով. «1920-ական թվականների կեսերին հասունացել էր Մ. Արեղյանի նախագծի հիման վրա 1921 (պետք է լիներ՝ 1922) թվականին տեղի ունեցած հայ ուղղագրական ռեֆորմի մեջ որոշ փոփոխություններ մտցնելու հարցը (ընդգծումն իմն է— Ա. Մ.)»⁴⁷:

Եվ ահա լուծելու համար այդ հարցը լուսժողովի կարգադրությամբ «Գիտության և արվեստի ինստիտուտի պատմական հասարակագիտական և գեղարվեստական բաժինների 17 հոկտեմբերի 1926 թվի միացյալ ժողովում» քննարկվում է «Ուղղագրության և տառերի ձևի բարեփոխության հանձնաժողով», որի կազմում էլ ընկերակցվում են այնպիսի նշանա-

47 Ա. Հովհաննիսյան, Հուշեր և բնութագրումներ, Երևան, 1969, էջ 123:

վոր դեմքեր, ինչպիսիք էին Մ. Աբեղյանը, Հր. Աճառյանը, Քաղ. Ավ-
դալբեգյանը, Առ. Բաբախանյանը (Լեո), Գար. Լեոնյանը, Աս. Խաչա-
տրբյանը, Ստ. Կանայանը, Ս. Հակոբյանը, Գր. Ղափանցյանը, Հ. Մա-
նանդյանը, Շիրվանզադեն:

Հանձնաժողովը, որի անդամ լինելուց հրաժարվում է Մ. Աբեղյանը,
և նրա կազմում վճռական ձայնի իրավունքով ընդգրկվում է Ստ. Մալ-
խասյանցը՝ հրավիրվելով Քբիլիսիից, իր աշխատանքները սկսում է
1926 թ. հոկտեմբերի 21-ին և ավարտում 1927 թ. մայիսի 17-ին՝ կա-
յացնելով ընդամենը 35 նիստ⁴⁸:

§ 365. Զիտորանալով մանրամասների մեջ, պետք է ասել, որ հա-
յերենի ուղղագրության պատմության մեջ այդ հանձնաժողովի գործու-
նեությունը առանձնահատուկ տեղ է բռնում ինչպես տեսական, այնպես
էլ գործնական նշանակություն ունեցող հարցերի լուսաբանման ու լուծ-
ման տեսակետից:

Հանձնաժողովի նիստերում զեկուցումներով հանդես են գալիս Լեոն
(«Պատմական տեսություն հայերեն ուղղագրության դրույթունների տը-
պագրության սկզբից մինչև մեր օրերը»), Հր. Աճառյանը («Մեր նոր ուղ-
ղագրության մասին»), պրոֆ. Աս. Խաչատրյանը («Հայերենի ուղղագրու-
թյան բարեփոխության խնդիրը»), Գր. Ղափանցյանը («Արդի հայերենի
ուղղագրության խնդիրը»), Ստ. Մալխասյանցը («Զեկուցում հայերենի
ուղղագրության մասին»), Գ. Լեոնյանը («Խնայողության հարցը հին և
նոր ուղղագրական սիստեմաների մեջ»):

Այդ զեկուցումներում, որ տպագրվել են «Տեղեկագրում», լուսաբան-
վում են ուղղագրությանը վերաբերող բազմազան հարցեր և պարզա-
բանվում ընդհանուր առմամբ, թե ինչ փոփոխություններ կարելի է կամ
պետք է կատարել գործող՝ 1922 թ. մարտի 4-ին դեկրետով ընդունված
ուղղագրության մեջ:

§ 366. Այդ հանձնաժողովի գործունեությունը նշանավորվում է նաև
նրանով, որ կազմում է՝ ա) «ուղղագրական խնդիրները դպրոցական-
մանկավարժական տեսակետից քննության ենթարկելու համար» «Երևա-
նում ապրող մանկավարժներից մի ենթահանձնաժողով»՝ դրա մեջ ընդ-
գրկելով մի շարք հայտնի մանկավարժների ու գործիչների (Գ. էդիլյան,
Վ. Քոթովենց, Ս. Լիսիցյան, Ա. Խնկոյան, Խ. Կանայան, Ս. Մանուկյան
և այլք). բ) իր շորս լեզվաբան անդամների՝ Աճառյանի, Խաչատրյանի,
Ղափանցյանի և Մալխասյանցի զեկուցումների թեզիսների հիման վրա

⁴⁸ Հանձնաժողովի կատարած աշխատանքները հիմնականում արտացոլված են «Տե-
ղեկագիր 2. Ս. Խ. 2. գիտության և արվեստի ինստիտուտի ուղղագրության և տառերի
ձևի բարեփոխության հանձնաժողովի» ժողովածուում (Երևան, 1927), որից և ընթեր-
ցողը կարող է շատ բան իմանալ ժամանակի ուղղագրության և դրա մեջ նոր փոփ-
ոխություններ կատարելու մասին:

մի համադրական աղյուսակ⁴⁹՝ ուղարկելով դա մի շարք նշանավոր հա-
յագետների ու գիտնականների (Ն. Ադոնց, Յ. Կարստ, Ն. Մառ, Ա. Մեյե,
Մարքվարդ, Մխիթարյաններ, Ա. Չոպանյան, Ա. Տոմսոն, Հ. Օրբելի և
այլք):

Այսպիսով՝ 1922 թ. բարեփոխված ուղղագրության մեջ փոփոխու-
թյուններ կատարելու խնդիրը համընդհանուր բնույթ է ստանում, արվում
են բազմաթիվ առաջարկություններ, համադրական աղյուսակի կետերի
վերաբերյալ իրենց կարծիքն են հայտնում Ա. Մեյեն, Ն. Մառը, Ն. Ադոն-
ցը և ուրիշներ՝ նրանց մի մասը համարելով ընդունելի, մի մասը՝ ոչ:

§ 367. Չկամենալով շատ հեռուն գնալ, պետք է ասել, որ «Ուղղա-
գրության և տառերի ձևի բարեփոխության հանձնաժողովի» գործունեու-
թյան առավել մեծ ու գնահատելի նվաճումը շորս լեզվաբանների կազ-
մած «Համադրական աղյուսակն» է, ըստ որի էլ նրանք միաձայն առա-
ջարկել են՝ «1. Բառասկզբում գրել է և ոչ թե յե, ինչպես՝ էգ, էություն,
էդիտն, էքսպերտ», «4. Բառի մեջ բաղաձայնից առաջ միշտ գրել ե,
ինչպես՝ հանդես, հրավեր, սեր, կեր», «6. Բառասկզբում գրել ե և ոչ թե
յե, ինչպես՝ ես, երկու, եզ», «7. Բառասկզբում գրել օ և ոչ թե ո, ինչ-
պես՝ օդ, օգուտ, օր», «9. Բառամիջում միշտ գրել ո, ինչպես՝ Պողոս,
կոշիկ, կոալիցիոն, կոպերացիա», «10. Բառավերջում գրել ո, ինչպես՝
այո, Մկո, Սաքո», «14. Ամեն դեպքում գրել վ և ոչ թե մերթ ո, մերթ
ու, մերթ վ, ինչպես՝ ավազ, ազնիվ, հողված, նվաստ», «15. Ամեն դեպ-
քում գրել ոյ, ինչպես՝ բույս, լույս, կույր, և ոչ թե լոյս, բոյս, կոյր»,
«16. Բառավերջում անձայն չ չգրել, ինչպես՝ վկա, ծառա»⁵⁰:

Այսբանին եթե ավելացնենք և այն, որ արվել են նաև թեև ոչ միա-
ձայն, բայց տեղին այլ առաջարկներ («8. Բարդությանց և ածանցմանց
մեջ պահելով ստուգաբանական ճշտությունը՝ գրել օ կամ ո, ինչպես՝
անօգուտ, տնօրինել, միջօրեական, անողոք, անողորմ», «16. Յ գիրը բա-
ռասկզբում վերածել հ-ի, ինչպես՝ հարմար, հղի, հուլիս», «13. Բառա-
սկզբում գրել ո և ոչ թե վո, ինչպես՝ որդի, որ, որսորդ»), ապա շատ
ավելի պարզ կդառնա, որ հայերենի ուղղագրության հետագա բարեփո-
խության հիմքը դրել է հենց նույն հեղինակավոր հանձնաժողովը:

§ 368. Եվ անվիճելիորեն դրա հիման վրա էլ ուղղագրության մեջ
անհրաժեշտ փոփոխություններ կատարելու համար լեզվաբան Գ. Սևակը
կազմել է մի նախագիծ, որը ՀՍՍՀ Լուսժողովատնին առընթեր Տերմի-

⁴⁹ Տե՛ս «Տեղեկագիր 2. Ս. Խ. 2. գիտության և արվեստի...», Երևան, 1927, էջ 94—
96:

⁵⁰ Դրանց մասին տե՛ս նույն «Տեղեկագիր...»-ը, էջ 94—96: Ավելացնենք, որ գրե-
թե այդ բոլոր փոփոխություններին առաջին և երկրորդ քվեարկությամբ միաձայն կողմ-
նակից են եղել Հանձնաժողովի նաև մյուս անդամները (տե՛ս նույն տեղում՝ «Ուղղա-
գրական առաջարկությունների քվեարկությունը», էջ 168—170):

նաբանական կոմիտեն 1940 թ. մայիսի 10-ին քննարկել և օգոստոսին որոշել է.

«1. Վերականգնել հայոց այբուբենի և գրություն մեջ «է» և «օ» տառերը, որպես սխալ հանված, գործածելով միայն իբրև է (ռուսերեն Э), և «օ» (ռուսերեն О), օրինակ՝ էպոխա, էվոլյուցիա, օր, օպերա:

Մանրություն.— Բառամիջում և բառավերջում գործածել միայն «ե» և «օ» տառերը, ինչպես ընդունված է այժմ (տեսնել, խելո՛ւմ, բազե, այո և այլն):

2. Ե և ռ տառերը բառասկզբում գործածել իբրև յե (ռուս. е) և վա (ռուս. во), օր.՝ ես (ес), երբ (ерб), Եգիպտոս (Египтос), ոսկի (воски), որակ (ворака) և այլն:

Իբրև բացառություն ով, ովքեր դերանունները գրել ու-ով:

3. Բարդ և ածանցավոր բառերի մեջ պահել ստուգաբանական գրությունը (լուսնոսկի, անեթես և այլն):

4. Յ-ն իբրև ձայնակապ գործածել ա-ից և ո-ից հետո, օրինակ՝ կայանալ, գոյանալ, նայել, շոյել և այլն:

5. Սահմանել եմ օժանդակ բայի տարբեր ձևերի հետևյալ ուղղագրությունը. եմ, ես, է, եեմ, եբ, են, էի, էիր, էր, էիմ, էիբ, էին»⁵¹:

§ 369. Այսպիսով՝ տեղի է ունենում հայոց լեզվի ուղղագրության երկրորդ՝ մասնակի բարեփոխությունը, որով և՛ ա) վերացվում են այն ծայրահեղությունները, որ թույլ էին տրվել առաջին ուղղագրական բարեփոխությամբ (ռեֆորմով), բ) վերականգնվում է մի շարք բառերի ընդհանուր գրային պատկերը, գ) կանխվում են գրության մի շարք երկձևություններ, դ) ուղղագրությունը դառնում է շատ ավելի միակերպ՝ լիապես բավարարելով գիտական, մանկավարժական և ավանդական սկզբունքներին:

Այդբանով, անշուշտ, չի նսեմացվում առաջին ուղղագրական բարեփոխությունը, նրա դերն ու նշանակությունը: Բոլոր դեպքերում ուղղագրության այդ՝ երկրորդ, մասնակի բարեփոխությունը խարսխվում է նրա վրա և իր կետերով հիմնականում համապատասխանում է այն նմուշօրինակներին, որ ներկայացրել է Մ. Աբեղյանը դեռևս 1921 թ.⁵²:

§ 370. Եզրակացություն. 1922—1940 թթ. ուղղագրական բարեփոխություններով հայերենի հին կամ ավանդական ուղղագրության մեջ կատարվել են անհրաժեշտ մի 10—12 փոփոխություն, որոնցով այն դարձել է շատ ավելի միակերպ, միասնական, կուռ ու դյուրամատչելի: Իբրև այդպիսին, հայերենի «նոր» ուղղագրությունը հնի ոչ թե աղճատումն ու աղավաղումն է, այլ բարեփոխված շարունակությունը, ավելի բարձր աստիճանը և նրա հետ միասին հայ հոգևոր մշակույթի մի անկապտելի մասը, հարստությունն է կազմում:

⁵¹ Մ. Ղազարյան, Ուղեցույց Տեյմինաբանական կոմիտեի որոշումների, էջ 30—31:

⁵² Մ. Աբեղյան, Զեկուցում հայոց լեզվի ուղղագրության ռեֆորմի մասին, էջ 23—24:

Արտացոլելով հայոց լեզվի հնչյունական կազմում պատմականորեն տեղի ունեցած փոփոխությունները՝ այն ամենևին չի խարխել նրա ուղղագրության հիմքերը, ամենևին խզում չի առաջ բերել անցյալի և ներկայի գրավոր մշակույթների միջև, ամենևին սեպ չի խրել արևմտահայերենի ու արևելահայերենի միջև և դրանք հեռացրել միմյանցից, ինչպես կարծում ու քարոզում են ոմանք՝ վարպետորեն խաղալով մեր ժողովրդի ազգային զգացումների հետ:

§ 371. Այսքանից հետևում է նաև մի այլ ճշմարտություն. ժամանակակից հայոց լեզվի արդի՝ բարեփոխված ուղղագրությունը հին՝ ավանդական ուղղագրության օրգանական շարունակությունը լինելով՝ սերտորեն շաղկապված է մնում նրա հետ և հիմնականում պահպանում է բառերի նախնական գրությունը, ինչպես դա շատ պարզ կարելի է տեսնել զրաբար, միջին հայերեն, արևմտահայերեն և արևելահայերեն զբրված ցանկացած նմուշի կամ նմուշների համեմատությամբ, օրինակ՝ «Բաղում ձմերաց հալեցան սառնամանիք. եհաս գարուն և եկին նորեկ ծիծուռը. տեսին և խնդացին կենցաղասէր մարդիկ, և նոքա ոչ երբէք կարացին տեսանել զանձկալիսն իւրեանց: Մաղիկք գարնանայինք յիշատակեցին զպսակասէր ամուսինս նոցա, և աչք իւրեանց կարօտացան տեսանել զցանկալի գեղ երեսաց նոցա: Սպառեցան բարակք որսականք, և խցեալ կուրացան արշաւանք որսորդաց: Բնագրօք յիշատակեցան նոքա, և ոչ մի տօնք տարեկանաց ոչ ածին զնոսա ի հեռաստանէ...» (Ծղիշե, «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին»):

Զբարեփոխված ուղղագրությամբ՝ «Շատ ձմեռների սառույցներ հալուեցին, գարուն հասաւ և նոր ծիծեռներ եկան. կենցաղասէր մարդիկ տեսան և ուրախացան, բայց նրանք երբէք չկարողացան տեսնել իրենց անձկալիներին: Գարնանային ծաղիկները նրանց միտն էին բերում իրենց հաւատարիմ ամուսիններին, բայց նրանց աչքերը կարօտ մնացին նրանց երեսների ցանկալի գեղեցկութիւնը տեսնելու: Որսի բարակները վերջացան և բոլորովին դադարեցին որսորդների արշաւանքները: Նրանք յիշուեցին միայն զրուած յիշատակարաններով և ոչ մի տարեկան տօն նրանց հեռու օտարութիւնից տուն շքերեց»:

Բարեփոխված ուղղագրությամբ՝ «Շատ ձմեռների սառույցներ հալվեցին, գարուն հասավ և նոր ծիծեռներ եկան. կենցաղասէր մարդիկ տեսան և ուրախացան, բայց նրանք երբէք չկարողացան տեսնել իրենց անձկալիներին: Գարնանային ծաղիկները նրանց միտն էին բերում իրենց հավատարիմ ամուսիններին, բայց նրանց աչքերը կարօտ մնացին նրանց երեսների ցանկալի գեղեցկությունը տեսնելու: Որսի բարակները վերջացան և բոլորովին դադարեցին որսորդների արշաւանքները: Նրանք հիշվեցին միայն զրված հիշատակարաններով և ոչ մի տարեկան տօն նրանց հեռու օտարութիւնից տուն շքերեց...»:

§ 372. Ինչպես հենց այս նմուշի համեմատությունն է ցույց տալիս,

հայերենի նոր՝ բարեփոխված ուղղագրությունը ոչ միայն շատ մեծ շահով չի տարբերվում նրա ավանդական՝ չբարեփոխված, այլև գրաբարյան ուղղագրությունից:

Հայերենի բառերի, բառաձևերի մեծագույն մասը այսօր ևս այնպես է գրվում, ինչպես գրվել է Մ. Մաշտոցի ժամանակ ու դրանից հետո, իսկ այն բառերն ու բառաձևերը, որոնց ուղղագրությունը ինչ-որ շահով փոխվել է, պահում են իրենց գրության ընդհանուր պատկերը և, բնականաբար, դժվարություն չեն հարուցում նաև հեշտ ընկալման ու ընթերցման համար:

Այսպիսով՝ ժամանակակից հայոց լեզվի ուղղագրությունը իսկապես ներկայացնում է կուռ ու ամբողջական համակարգ և խարսխված լինելով որոշակի գիտական հիմունքների ու սկզբունքների վրա՝ ունի իր հաստատուն կանոններն ու օրենքները, որոնք և պարտադիր ու անշեղ կիրառում են պահանջում:

§ 373. Բայց, ցավոք, բոլորը չէ, որ գիտակցում են դրա կարևորությունն ու անհրաժեշտությունը և դժգոհելով հայերենի արդի՝ բարեփոխված ուղղագրությունից՝ պահանջում են վերափոխել այն: Ընդ որում նկատելի է երկու՝ իրար հակադիր մտտեցում. ոմանք գտնում են, որ բառերը պետք է գրել իրենց արտասանության համեմատ, այսինքն՝ այնպես, ինչպես արտասանվում են. իսկ ոմանք էլ բացարձակապես մերժում են 1922—1940 թթ. ուղղագրական բարեփոխությունները և պընդում, թե պետք է վերադառնալ հին՝ այսպես կոչված «դասական» կամ «մաշտոցյան» ուղղագրությանը:

§ 374. Առաջին մտտեցումը արտահայտված ենք տեսնում 1962 թ. «Սովետական դպրոց» թերթում ուղղագրության հարցերի վերաբերյալ մտքերի փոխանակության կարգով տպագրված մի շարք հոդվածներում, որոնց հեղինակները (հիմնականում՝ ուսուցիչներ) պահանջում են արձատական փոփոխության ենթարկել ներկայիս ուղղագրությունը, փոխել անգամ բաղաձայնների գրության կանոնները և բոլոր դեպքերում բառերը գրել արտասանության համապատասխան:

Դրան հակառակ, այլ հոդվածներում և մտքերի փոխանակության ամփոփման մեջ (հեղինակ՝ Գ. Սևակ) ցույց է տրվում, որ այդպես վարվել, նշանակում է խարխել ուղղագրության հիմքերը և խառնաշփոթություն առաջ բերել նրանում⁵⁰: Այսպիսով՝ հիմնովին մերժվում է նման անհեթեթ պահանջը, թեև այսօր էլ տրտունջներ են լսվում այն մասին, թե ինչու բառերն անխտիր չեն գրվում այնպես, ինչպես որ արտասանվում են:

§ 375. Մյուս մտտեցումը, որով բացասվում-մերժվում են 1922—

⁵⁰ Իրողությունն այդպես է մեկնարանվել նաև տողերիս հեղինակի՝ մտքերի փոխանակության կարգով տպագրված «Ուղղագրությունը գիտություն է» հոդվածում:

1940 թթ. ընդունված ուղղագրական բարեփոխությունները, անցյալի մի շարք պահպանողականների (Գ. Մենևիշյան, Ա. Ղազիկյան, Վ. Հացունի և այլք) հայացքների յուրատեսակ կրկնությունն է, որ լայն ծավալ է ստացել մեզանում հատկապես 1988 թ. սկսած՝ հայ ժողովրդի կյանքում ստեղծված ամենաթողութայան, խառնաշփոթության, քաոսի ու անարխիայի շրջանում:

Ժամանակակից հայոց լեզվի ներկայիս ուղղագրությունը զուտ խորհրդային կարգերի ծնունդ ու բունադատում համարելով՝ ոմանք, ինչպես հայտնի է, ոչ միայն նրանից հրաժարվելու և հին՝ իբրև թե «դասական» կամ «մաշտոցյան» ուղղագրությանն անցնելու պահանջն են առաջադրում, այլև որոշակի քայլեր են անում դա գործնականում կիրառելու համար:

§ 376. Այսպիսով՝ ժամանակակից հայոց լեզվի ուղղագրության բընագավառում ստեղծվել է կատարյալ խառնակ վիճակ և նրա դեմ ահավոր պայքար է մղվում այն պատճառաբանությամբ, թե իբր այն փոփոխվել է «հայ ժողովրդից և հայ մտավորականներից զաղտնի», սոսկ «երկու հոգու շանքերով», հայկական գրից «լատինական գրին անցնելու մեն-միակ նպատակով», թե իբր այդ փոփոխությամբ ավերվել է հայ ազգային մշակույթը, խզվել է կապը հայ ժողովրդի երկու՝ արևելահայ և արևմտահայ հատվածների միջև, թե իբր «1922—1940 թթ. ուղղագրությունը անավանդույթ», «մշակութային որևէ արժեք» չունեցող և «նաև հակասական» ուղղագրություն է, թե իբր «դասական» ուղղագրությամբ գրելիս գրավոր խոսքի (") ընդհանուր գրագիտական մակարդակն ավելի բարձր է լինում, քան 1922—1940 թթ. ուղղագրությունը գործածելիս» և այլն:

§ 377. Իրապես, սակայն, սրանք միանգամայն անհիմն ու անհեթեթ, ամբոխավարական բնույթի պատճառաբանություններ են և հերքվում են ինքնին ցարդ ներկայացված իրողությունների ու փաստերի քըննությամբ ու լուսաբանությամբ. ուստի մնում է մի անգամ ևս հիշեցնել, որ ժամանակակից հայոց լեզվի բարեփոխված ուղղագրությունը ունի իր մեծ ու հարուստ նախապատմությունը, տեղի է ունեցել անհրաժեշտաբար ու օրինաշարիչ, որ կատարված բարեփոխություններով արեվելահայ գրական լեզվի ուղղագրությունը դարձել է իրոք ավելի միակերպ ու դյուրամատչելի, համապատասխանում է նրա ոգուն ու էությունը և լավագույնս է ծառայում իր նպատակին:

Այսբանից հետևում է, որ ժամանակակից հայոց լեզվի բարեփոխված ուղղագրությունը ամենևին ենթակա չէ վերափոխման, և նրա դեմ մղվող պայքարը, այն հին ուղղագրությամբ փոխարինելու փորձերը պարզապես խառնաշփոթություն են ստեղծում և վնասում նրա թե՛ միակերպությանը, թե՛ ուսուցմանը և թե՛ առհասարակ ժողովրդի գրագիտության մակարդակի բարելավման ընդհանուր ու շատ կարևոր գործին:

§ 378. Առաջ գնալով նշենք, որ հիմնավոր չէ նաև այն պատճա-

ուսմանը, թե իբր ուղղագրության փոփոխությանը սեպ է խրվել արևելահայերենի և արևմտահայերենի միջև, հայ ժողովրդի արևելահայ հատվածը՝ արևմտահայ, իսկ արևմտահայ հատվածն էլ արևելահայ մշակույթին է անհաղորդակից դարձել: Այդպես կարծողները առաջ քաշելով արևելահայության ու սփյուռքահայության կամ ամբողջ հայերի համար մի միասնական ուղղագրություն ունենալու հարցը՝ պարզապես շահարկում են այն և բարեփոխված ուղղագրությունը ստորադասելով սփյուռքում գործածվող հին՝ ավանդական ուղղագրությանը՝ պահանջում են փոխարինել դրանով:

Սա նույնպես անհիմն ու անտեղի պահանջ է, որով և նկատի չի առնվում, որ երկու «տարբեր» (հին ու նոր) ուղղագրությունները՝ ա) հայ ժողովրդի երկու հատվածի բաժանված լինելու, ինչպես նաև երկու գրական լեզու ունենալու, բ) հայ ժողովրդի մի հատվածի (արևմտահայության) պետականությունից զրկված լինելու, իսկ մյուս հատվածի (արևելահայության) պետականություն ունենալու անխուսափելի արդյունքն են ու հետևանքը:

§ 379. Նման հանգամանքներով պայմանավորված՝ եթե արևելահայ գրական լեզվի ուղղագրությունը կանոնարկվել, միակերպ ու դյուրամատչելի է դարձել, ապա արևմտահայ գրական լեզվի ուղղագրությունը զերծ չէ բազմաձևություններից և տարբեր հայկական համայնքներում մի շարք դեպքերում ճիշտ միակերպ չի գործածվում: Այս ամենով հանդերձ արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուների ուղղագրությունները առանձնապես մեծ չափով շին տարբերվում իրարից, ուղղագրական տարբերությունները երբեք էլ առանձնակի դժվարություններ չեն հարուցում և իրականում, արևմտահայ մտավորականի հավաստմամբ՝ «... հայաստանյան գրականության հետևելու մեջ արևմտահայ ընթերցողի դժվարությունը կու գա լեզվական, մանավանդ հնչյունային տառաշրջության պատճառով (ընդդժման իմն է— Ա. Մ.) շատ ավելի նվազ չափով՝ նոր ուղղագրական բարեփոխությունն»⁵⁴:

Ավելացնենք, որ սփյուռքում բոլորը չէ, որ գոհ են իրենց գործածած հին կամ ավանդական ուղղագրությունից, և կան մարդիկ, որոնք հայոց լեզվի բարեփոխված ուղղագրությունը ոչ թե «քմահաճորեն», այլ մտածված ու տրամաբանորեն» կատարված, «հարյուր տոկոսով մեքուրայան», ընդունելի ուղղագրություն են համարում, ասելով, օրինակ. «Նոր ուղղագրության մասին արտասահմանի մեջ ջարդ արտահայտված են մի միայն անոնք, որոնք առարկություն ունին այդ ուղղագրության մասին, իսկ լուր մնացած են բոլոր անոնք, որ համաձայն եղած են անոր: Այս

վերջիններուն թիվը կարծե՛լածին շափ փոքր չէ, բայց իրենց պահած լուրջությունը պատճառ հանդիսացած է, որ աննկատ մնան»⁵⁵:

Այսքանից էլ, բնականաբար, հետևում է, որ հայոց լեզվի համար միասնական ուղղագրություն կարող է ծառայել միայն նրա բարեփոխված ուղղագրությունը, որի կանոններն էլ ահա տրվում են ստորև:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՈՒՂԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

§ 380. Ժամանակակից հայոց լեզվի ուղղագրության կանոնները պայմանավորվում են նրա հիմունքներով: Այն հնչյունները, որոնք զրկվում են իրենց արտասանության համապատասխան, ընդհանրապես ուղղագրական դժվարություն չեն հարուցում: Ուղղագրական դժվարություն են հարուցում հիմնականում այն հնչյունները, որոնք միշտ չէ, որ զրկվում են այնպես, ինչպես որ արտասանվում են (տե՛ս § 302): Անկախ, սակայն, դրանից, բոլոր թե՛ ձայնավորները և թե՛ բաղաձայններն ունեն իրենց ուղղագրական կանոնները, որոնք որոշվում են ոչ միայն հնչյունական, այլև ավանդական-ստուգաբանական և ձևաբանական հիմունքներով:

ա. ՁԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐԻ ՈՒՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 381. Ըստ արտասանության և գրության համապատասխանության հայոց լեզվի ձայնավորները երկու խմբի են բաժանվում: Մի խումբ են կազմում այն ձայնավորները, որոնց գրությունը համապատասխանում է արտասանությանը, մի այլ խումբ նրանք, որոնց գրությունը միշտ չէ, որ համապատասխանում է արտասանությանը:

§ 382. Առաջին խմբին են պատկանում ա-ն, ի-ն, ու-ն, որոնք բառի բոլոր դիրքերում ինչպես արտասանվում, այնպես էլ գրվում են, հմմտ., օրինակ, աճուն, առագ, համաձայն, պողոտա, կաթսա..., իմանալ, իլիկ, միամիտ, գինի, սիրելի, ձի..., ուրախ, ուսում, աշուն, բուրմուխ, կատու, թեկնածու և այլն: Այս ընդհանուր կանոնից շեղվում և մի քանի բառերում թույլ են արտասանվում կամ խոսակցական լեզվի ազդեցությամբ սղվում են ա-ն (օր.՝ դաստիարակ), ու-ն (օր.՝ գործունեություն) և ի-ն, որ սակայն, երբեմն և յ է արտասանվում (օր.՝ միայն—մյայն, հեֆիաթ—հեքյաթ, օրհորդ—օրյորդ):

§ 382. Երկրորդ խմբին են պատկանում է-ն, օ-ն և ը-ն, որոնցից առաջին երկուսը արտահայտվում են երկու (է և ե, օ և ո) տառով, իսկ վերջինը՝ ը-ն, մի շարք դեպքերում թեև լավում, բայց չի գրվում (տե՛ս § 305, բ, գ, դ):

⁵⁴ Ռ. Ճնպեճեան, Մտերիմ գրոյց ուղղագրութեան հարցի շուրջ, Հալեպ, 1970, էջ 8—9:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 14:

Է-ի և Է-ի ուղղագրությունը

§ 383. Է ձայնավորը է արտասանվելիս Է-ով է գրվում՝

ա) Բառակազմում, ինչպես՝ էակ, էծան, էլեկտրական, էլի, էջ, էու-թյուն, էպոս, էֆուսիս և այլն:

բ) Բաղադրյալ (բարդ, ածանցավոր) բառերի միջում կամ վերջում, երբ իբրև համապատասխան բաղադրիչի սկզբնահնչյուն է գործածվում, օրինակ՝ առէջք, ամենաէական, ելէջ, գողեոցք, հնէաբան, երեւէ, ինչէ, որէ, մանրէ և այլն:

գ) Օժանդակ բայի սահմ. եղանակի ներկա ժամանակի եզակի թվի 3-րդ դեմքի և անցյալ ժամանակի բոլոր դեմքերի թե՛ դրական և թե՛ ժխտական ձևերում, ինչպես՝ է—չէ, էի, էիր, էր, էինք, էիք, էին—չէի, չէիր, չէինք, չէիք, չէին:

§ 384. Է ձայնավորը մնացած բոլոր դեպքերում է արտասանվելիս գրվում է Ե-ով, ինչպես՝ ասել, ազվես, հանդես, վրեժ, ծլել, արծաթե, միջօրե, երկիցե, Վաչե, Մանե և այլն:

Ե-ով է գրվում Ե (=յէ) երկհնչյունը բառակազմում, ինչպես՝ երեսալ (=յէրէխա), երագ, ելույթ, եղանակ, եռալ, երջանիկ, երեկո, երկիր, երևի և այլն: Այդ գրութունը պահպանվում է նաև բաղադրյալ բառերում, որոնցից բաղաձայնի հաջորդելու դեպքում Ե-ն՝ է, իսկ ձայնավորի հաջորդելու դեպքում յէ է արտասանվում, հմմտ., օրինակ, երասան (=յէ-րասան)—ապերասան (=ապէրասան), անեզական, ապերախտ, համերգ, մեներգ, աներկյաղ, աներե, նոբել, վերելք, տասներեք, նամիկեզ... և երջանիկ—ամենաերջանիկ, ամենաերկար, արեւտաեվրոպական և այլն:

Օ-ի և Ո-ի ուղղագրությունը

§ 385. Օ ձայնավորը օ արտասանվելիս օ-ով է գրվում՝

ա) Բառակազմում, ինչպես՝ օգուտ, օգանք, օքնան, օղի, օվկիանոս, օշարակ, օր, օրոհել, օտարական, օճառ, օպերա և այլն:

Բառակազմում օ լսվող օ-ն ըստ նախնական գրության օ-ով է գրվում միայն ով և դրանից կազմված ովքեր, ովէ, ովէից բառերում:

Մանրություն.— Գրաբարում օ-ով են գրվել ընդհանրապես օվ-ով սկսվող բառերը՝ ովկիանոս, ովսանեայ, ովան («ինչ-որ ծովային գազան»):

բ) Բաղադրյալ (բարդ, ածանցավոր) բառերի միջում, երբ համապատասխան բաղադրիչի սկզբնահնչյուն է գործածվում, օրինակ՝ անօրեն (<ան+օրեն>), ապօրինի, առօրյա, նախօրեք, քաջօթյա, բարօրություն, փոխօգնություն, այսօր, հանրօգուտ, մեղօճոճ, միջօրե, տնօրինել, այլն՝ հօգուտ, ոսկեգօծել, զօր ու գիշեր և այլն:

§ 386. Օ ձայնավորը օ արտասանվելիս օ-ով է գրվում մնացած բոլոր դեպքերում՝ բառամիջում և բառակերպում, օրինակ՝ ալոս, լողորդ,

մուր, կոհակ, բուրավիճ, տոկոս, մեծարգո, բաժո, երեկո, այո, հեռո, բեթևաբառ, գո, բյուր, ուղի, կինո, Մարո, Կարո և այլն:

Օ ձայնավորը բառակերպում օ տառով հանդիպում է միայն հատուկ կենտ տառային հապավումներում, ինչպես՝ ՅՈՒՆԵՍԿՕ, ՆԱՏՕ, ՍԵԱՏՕ, ՍԵՆՏՕ, ՉԹՕ («չճանաչված թուղ օբյեկտներ»):

Ո-ով է գրվում նաև ո (=վօ) հնչյունակապակցությունը բառակազմում, ինչպես՝ ոգի (=վօքի), ոլորել, ոխերիմ, ողջույն, ոչինչ, ոսկեվառ, որդյակ, որոշակի, որոտ, որսորդական, Ոսկան, Ողիսև և այլն:

Այդ գրությունը պահպանվում է և համապատասխան բաղադրյալ բառերում, որոնցից բաղաձայնի հաջորդելու դեպքում՝ ո-ն՝ օ, իսկ ձայնավորի դեպքում վօ է արտասանվում, հմմտ., օրինակ, ողնաշար—անողնաշար (=անողնաշար), անօրոշ, անօրակ, առօղ, ձկնօրս, գանգուկ, մթնօրոտ, միջօրմ, խոշրնդոտ, որսորդօստ և ենթաօրովայնային, ամենօրակալ, ամենօրիցիմ, կիսաօրոհկ, արջօրս, բարձրօտք և այլն:

Իբրև բացառություն, բառակազմում ոչ թե օ-ով, այլ վօ-ով են գրվում նոր ժամանակներում փոխառյալ օտար բառերը, ինչպես՝ վոլտ, վոկալ, Վոլտեր, Վոլգա, վոդկիլ, վոլեյբոլ, Վորոնեժ և այլն:

Վօ գրությունը պահպանվում է նաև բաղադրյալ բառերում, օրինակ՝ բարձրավոլտ, ցածրավոլտ, մերձվոլգյան և այլն:

Մանրություն.— Գրաբարում ո-ի փոխարեն վօ-ով են գրվել ոճ-ով սկսվող բառերը՝ վոճակ (=ոճակ), ռճուկ (=վճուկ):

Ը-ի ուղղագրությունը

§ 387. Ը-ն, իբրև թույլ ձայնավոր հնչյուն, հատկանշվում է երկտեսակ գործածությամբ. մի շարք դեպքերում լսվում և գրվում է, մի շարք դեպքերում, ընդհակառակն, լսվում, բայց չի գրվում:

§ 388. Ը-ն ը արտասանվելիս ը-ով է գրվում՝

ա) Բառակազմում՝ սովորաբար մ-ից, ն-ից, դ-ից առաջ, ինչպես՝ ըմբոստ, ըմբռնել, ընդունել, ընդարձակ, ընդամենը, ընդհանուր, ընթացք, ընթերցել, ընծա, ընկեր, ընկղմվել, ընտիր, ընտրանք, ըղձալ, ըղձական և այլն:

բ) Բառակերպում, երբ սովորաբար իբրև որոշիչ հոգ է գործածվում, օրինակ՝ աշակերտ—աշակերտը, աշակերտներ—աշակերտները, գետը—գետերը, պետությունը—պետությունները, ընկերոջ—ընկերոջը, որոշման—որոշմանը և այլն: Հմմտ. նաև ինը, դառը, սառը, խառը, տառը, ինքը, որոնցում, սակայն, ը-ն հոգ չէ (տե՛ս § 87, 88):

գ) Բաղադրյալ բառերի միջում, երբ իբրև բաղադրիչի սկզբնահնչյուն է գործածվում, օրինակ՝ գործընկեր, գործընթաց, անընդունակ, նյութընկալ, նորընծա, հատընտիր, խոշընդոտ, ինքընտիրեցյան, այլն՝

կրկնի—կրկնեն, շրկնի—շրկնեն, կրնդունես—կրնդունես, շրնդունես—շրնդունես և այլն:

§ 399. Ա-ն ը է արտասանվում, բայց չի գրվում՝

ա) Բառասկզբում ձայնավորի նախորդող զբ-, զգ-, շպ-, սբ-, սկ-, սպ-, ստ-, սֆ- հնչյունակապակցություններից առաջ, ինչպես՝ զբոսնել (= զբոսնել), զգոն, զգաստ, շպարել, շտապ, շտեմարան, սբափվել, սկսել (= ըսկըսել), սպասել, սպիտակ, ստանալ, ստեղծել, սֆանջանալ, սֆոդել և այլն:

Մանրություն.— Ստ հնչյունակապակցությունից առաջ լավող բ-ն գրվում է միայն ըստ միավանկ բառում:

բ) Բառամիջում, երբ իբրև գաղտնավանկի ձայնավոր է գործածվում, օրինակ՝ գրիշ, (= գր + թիշ), բժիշկ, գնդակ, գրգռել (= գրր + գր + ռել), դժնդակ, զրնգզրնգալ, խմբագիր, կշկոց, ֆենել, ֆեֆշորեն և այլն:

Գաղտնավանկի ը-ն, ինչպես հայտնի է, գրվում է միայն տողադարձի ժամանակ և հաճախ նաև բանաստեղծական (չափածո) խոսքում, օրինակ՝

Վրազ անցան երազ, մուրազ, ու շրհասա ոչ մեկին՝
Կյանքըս թեթև ստեղծ տրված գըրազ եղավ, անդկազավ:
(Հովհ. Թումանյան)

բ. ԵՐԿՉԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐԻ ՈՒՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 390. Երկհնչյունները (այ, ույ, ոյ, եյ, իյ—յա, յու, յո, յե, յի) կազմված լինելով ձայնավորից և յ կիսաձայնից՝ իրենց ուղղագրությամբ սերտորեն կապվում են թե՛ մեկի, թե՛ մյուսի հետ: Ընդ որում նրանցում ձայնավորը շատ ավելի կայուն է և գրվում է արտասանությանը համապատասխան, իսկ յ կիսաձայնը տատանումներ է տալիս և միշտ չէ, որ գրությունը համապատասխանում է արտասանությանը:

Բայց ամբողջությամբ վերջորած բոլոր երկհնչյունները (իջնող թե՛ բարձրացող) գրվում են այնպես, ինչպես որ արտասանվում են: Եվ իրո՛ք բառի բոլոր դիրքերում իրենց արտաբերության համեմատ են գրվում՝

ա) այ-ը, օրինակ՝ այգի, այբել, այս, գայլ, ձայն, ճառագայթ, խայթել, կայակ, միայն, փայտ և այլն:

բ) ույ-ը, օրինակ՝ առույգ, աշխույժ, բույս, զրույց, թույլ, լույս, խառույկ, հույս, ձույլ, մակույկ, կահույք, նժույգ, ցույց, ֆույր և այլն:

գ) ոյ-ը, օրինակ՝ գոյական, հոյակապ, շոյել, նոյեմբեր, Նոյյան, այլև՝ բոյկոտել, լոյալ, կոյնե, սոյա և այլն:

դ) եյ-ը, օրինակ՝ թեյել, զեյթուն, այլև՝ լեյտենանտ, հեյրան, նեյնիմ, շեյխ, սեյսմիկ, լակեյ, հակեյ, Սեբեյ և այլն:

Նկատելի է միաժամանակ, որ դրանցից՝ ույ-ը՝ ա) որոշ բառերում ժողովրդախոսակցական լեզվի ազդեցությամբ յու է արտասանվում և

սխալաբար այդպես էլ արտահայտվում գրավոր խոսքում, ինչպես՝ համբյուր, ողջուն, դաշուն՝ համբույր, ողջույն, դաշույն ճիշտ ձևերի փոխարեն, բ) որոշ բաղադրյալ բառերում ույ > ու հնչյունափոխության հակառակ պահպանվում է նույնությամբ, ինչպես՝ առույգություն, ինճնուրյունաբար, նույնական, ֆույրիկ, այլև՝ հեշտության//հեշտության, ձևաբարանական//ձևայբարանական, գործառություն//գործառություն և այլն:

Նշենք նաև, որ իջնող երկհնչյուններից եյ-ը և ոյ-ը առավելապես հանդիպում են փոխառյալ բառերում:

§ 391. Բառի բոլոր դիրքերում հիմնականում իրենց արտասանության համեմատ են գրվում նաև բարձրացող երկհնչյունները՝

ա) յա-ն, օրինակ՝ յասաման, յամբ, արբանյակ, ատյան, սենյակ, որդյակ, վայրկյան, հորեկյան, լյարդ, նյարդ, միմյանց, Մամիկոնյան, սեւյա, առոյս և այլն:

բ) յու-ն, օրինակ՝ յուղ, յուր, աղբյուր, այլուր, երկյուղ, դյութել, ձյուն, հյուսիս, մյուս, սկյուտ, ուրխություն, փյունիկ և այլն:

գ) յո-ն, օրինակ՝ յոթ, յոդ, յոգ, արդյոք, բնտանյոք (հանդերձ), այլև՝ Գյոթե, Պյոտր, Այլոշա և այլն:

դ) Յե (= ե = յէ) երկհնչյունը, ի տարբերություն մյուսների, արտահայտվում է բառասկզբում, այն էլ՝ մեկ տառով՝ ե-ով (տե՛ս § 215, ա). գա, ինչպես հայտնի է, երկու տառով է գրվել 1922 թ. մինչև 1940 թ. գործող ուղղագրությամբ, օրինակ՝ յեթիս, յեթե, յեղյամ, Յեբևան, յեթեկ և այլն:

Բացի այդ, նկատելի է, որ՝ ա) առաջ եկած լինելով եա երկբարբառից՝ յա երկհնչյունը լիովին չի տարազատվել ե (է) ձայնավորից և երբեմն եա (= էա) է արտասանվում: Բ) առանձին դեպքերում յու երկհնչյունի յ-ն ի է հնչվում, ինչպես՝ մյուս (= միուս), այլև՝ միմյանց (= միմիանց):

Նշենք նաև, որ յ կիսաձայնի և ի, ը ձայնավորների միացությամբ ընդհանրապես ո՛չ իջնող և ո՛չ էլ բարձրացող երկհնչյուններ չեն կազմվում:

գ. ԵՐԿՉԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐԻ ՈՒՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 392. Ձայնավորների ուղղագրությունը ոչ միայն երկհնչյունների, այլև նրանց կից գործածության հետ է կապվում: Ձայնավորները, ինչպես հայտնի է, բաղաձայններից բացի հաճախ նաև իրար հետ կամ կից են գործածվում: Ընդ որում դա արտահայտվում է երկու ձևով՝ թե՛ միևնույն ձայնավորի և թե՛ տարբեր ձայնավորների զուգորդությամբ:

§ 393. Միևնույն ձայնավորի զուգորդությամբ արտահայտված հըն-

չունենորը կողմում են կրկնակ ձայնավորներ, որոնք և հատկանշվում են հետևյալ ուղղագրական կանոններով՝

ա) Ա կրկնաձայնավորը ինչպես արտասանվում, այնպես էլ գրվում է. 1) ա հողակապից հետո ա ձայնավորով սկսվող բաղադրիչ ունեցող բառերում, օրինակ՝ ամենաառաջին, ամենաագնիվ, ամենաանբայա, կիսաայլում, նախաաշխարհաբարյան, ենթաաբևադարձային, հավաակա- նտնավ, հակաառաջարկ, տեսաալիք, գիտաաթիստական և այլն:

2) Փոխառյալ, հատկապես որոշ հատուկ անուններում, օրինակ՝ Հաագա, Սաադի, ալմաաթաքի և այլն:

բ) Ե (է) կրկնաձայնավորը նույնպես ինչպես արտասանվում, այն- պես էլ գրվում է, օրինակ՝ կոբեբեբեն, հրեբեբեն:

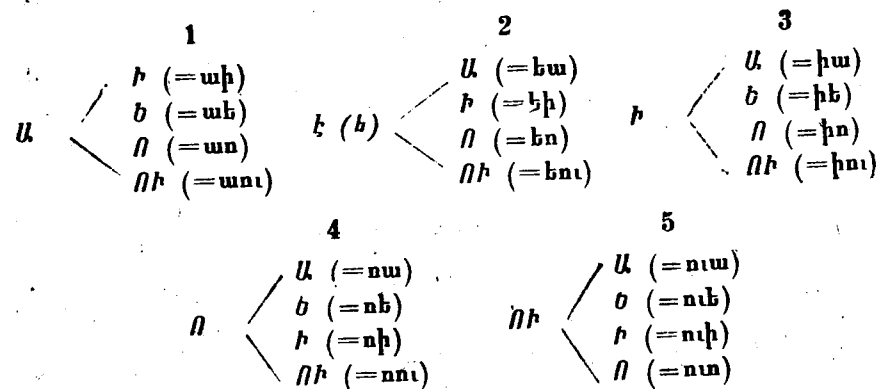
գ) Ի (=ի+ի) կրկնակ ձայնավորի միջև լսվում է թույլ յ, որը չի գրվում, օրինակ՝ լիիբավ, լիիմաստ, փնդրիի, սպիի, Անիի, Քրիլիսիի և այլն:

դ) Ո (օ) կրկնակ ձայնավորը հանդիպում է փոխառյալ բառերում և արտասանվում է իբրև մեկ ձայնավոր (մասամբ՝ երկարացմամբ), օրինակ՝ կոպեբատիվ, կոպեբացիա, կոորդինատ, այլև՝ Վատեռլոո, Լոո, Մոոռ, միկրոօրգանիզմ, հիդրոօդերուրաբանական և այլն:

ե) ՈՒ (ու+ու) կրկնակ ձայնավորը հանդիպում է քիչ թվով հայե- րեն և փոխառյալ բառերում և գրվում է, ինչպես որ արտասանվում է, օրինակ՝ շինծուություն, տիրացություն, օղաչություն, ժողովածուում, վակուում:

§ 394. Ի տարբերություն կրկնակ ձայնավորների, որոնք ընդհանուր առմամբ քիչ են, բավական շատ են այն երկձայնավորները, որոնք տար- բեր ձայնավորների կից գրութայամբ են արտահայտվում:

Այդպիսի երկձայնավորներ են կազմվում ա-ի, է (ե)-ի, ի-ի, օ (ո)-ի, ու-ի առաջադաս և հետադաս զուգակցումներով, ինչպես՝

§ 395. Կից գրվելով՝ այդ երկձայնավորները ճիշտ միատեսակ չեն

արտասանվում և կամ ճիշտ իրենց արտասանության համապատասխան գրվում:

Այսպես՝

1) Ա սկզբնաձայնավորով՝

ա) ԱԻ-ն հանդիպում է հիմնականում փոխառյալ բառերում և սո- վորաբար յ ձայնակապով է արտասանվում, օրինակ՝ աբխաիկ (=ար- խաիկ), նաիվ, կոկաիեն, նովոկային, այլև՝ նաիրի, նաիրյան:

բ) ԱԵ-ն հանդիպում է նույնպես փոխառյալ, հատուկենտ բառերում և մեծ մասամբ թույլ յ ձայնակապով է արտասանվում, օրինակ՝ աերո- ակուր, աերոդինամիկա, աերոպլան, աերոպլան, մատուրն:

գ) ԱՈ-ն հանդիպում է որոշ դարձյալ հիմնականում փոխառյալ, բառերում ու հատուկ անուններում և արտասանվում է գրութայան համա- պատասխան, օրինակ՝ Բաոս, աոբոտա, աոբիստ, բաոբաբ («կապկա- ծառ»), կախո, Լաոս, Մաո և այլն:

դ) ԱՈՒ-ն ևս հանդիպում է փոխառյալ բառերում և գրվում է դարձ- յալ այնպես, ինչպես արտասանվում է, օրինակ՝ աուլ, լաուրեատ, լո- կաուտ, կաուչուկ, հաուրից («հրետանային հրազեն»), մաուզեր, նոկա- ուտ, պաուպեր («ընչազուրկ»), Լաուրա, Կաուրաս, Գաուզավա, Բաու- նաուլ, Սաուդյան Արաբիա և այլն:

Մանրություն.— Խոսակցական լիզվում որոշ բառերում աու-ն վ-ով կամ ե-ով է արտասանվում, ինչպես՝ ավուլ, կավուչուկ, մաուզեր, մաուզերիստ:

2. Ե սկզբնաձայնավորով երկձայնավորներից՝

ա) Եա (էա)-ն հանդիպում է՝ 1) բառասկզբում է արմատով կազմ- ված բաղադրյալ բառերում և յ ձայնակապով է արտասանվում, օրինակ՝ էակ (=էյակ), էպպես, էական, էանալ, էարան. 2) բառամիջում՝ հա- յերեն և փոխառյալ մի շարք բառերում. հայերեն բառերում ձայնակա- պով, փոխառյալ բառերում յա է արտասանվում, հմմտ., օրինակ, բո- պեական (=բոպէյական), այժմեական, մարգարեական, թեական, խա- բեական, հասցեատեր, ֆնեած, այլև՝ հնէարան, մանրէարան և իդեա- լական (=իդյալական), լաուրեատ, սեանս, ռեակտիվ, Անդրեսա. 3) բա- ռամիջում՝ մի քանի (հիմնականում՝ փոխառյալ) բառերում և ընդհան- րապես յ ձայնակապով է արտասանվում, օրինակ՝ իդեա (=իդէյա), ասամրլեա, էպպեա, գալերեա, Կորեա, այլև՝ հրեա (=հրէայ/հրեայ):

բ) Եի (ե+ի)-ն հանդիպում է հայերեն և փոխառյալ որոշ բառերում և անխտիր յ ձայնակապով է արտասանվում, հմմտ., օրինակ, էի (=էյի), էիեն, աթեիստ (=աթէյիստ), դեիստ, պանթեիստ, կոֆեիեն, ափսեի (= ափսէյի), Գայանեից:

գ) Եո (էօ)-ն հանդիպում է հիմնականում՝ 1) փոխառյալ օտար բա- րերում և նույն կերպ կամ յօ է արտասանվում, օրինակ՝ ամեորա, ֆա- մելեն, ֆեոդալական, Նապոլեոն, լեգեոն, թեորիա, թեորեմա, այլև՝ Լեո,

Գեղեցիկ, ռեզուտատ, Մոնտեվիդեո, 2) -ե-ով վերջացող բառերի եզակի գործիականում և ձայնակապով է արտասանվում, օրինակ՝ ափսեով (= փսխելով), բազմով, հասցեով:

դ) եու (= է + ու) -ն հանդիպում է հայերեն և փոխառյալ որոշ բառերում և ձայնակապով կամ առանց դրան է արտաբերվում, օրինակ՝ գործունեություն, խաբեություն, մարգարեություն, ֆրեսկոնեություն, հրեունի, Սեուլ, լիուլեում:

3. Ի սկզբնաձայնավորով երկձայնավորներից՝

ա) իա (= ի + ա) -ն ավելի լայն շարժվում և յա է արտասանվում բառամիջում և բառավերջում, հմմտ., օրինակ, հեֆիաթ, խավիար, փասիան, մանիակ («մուլագար»), օվկիանոս, սոցիալիզմ, իշխաս, միլիարդ. ակադեմիա, ֆիմիա, ուտոպիա, ազիտացիա, Ասիա, Քելզիա, Գերմանիա, Նուվեգիա, Ֆինլանդիա և այլն: Իս երկձայնավորը յա հնչումով բնորոշ է առավելագույն օտարազգի բառերին ու տեղանուններին: Հակառակ դրան, բուն հայերեն բաղադրյալ բառերում այն ոչ թե յա, այլ ձայնակապով իյա է արտասանվում, ինչպես՝ թիակ (= թիյակ), միակ, միավոր, հիանալի, լիակատար, ձիակեր և այլն: Միայն նկատելի է, որ ձայնակապը թույլ է արտասանվում, ինչպես՝ գյուղացիական, լկտիանալ, սպիանալ, լիարժեք, միանձնյա, ձիարշավ և այլն:

բ) իե (= ի + ե) -ն հանդիպում է փոխառյալ բառերում և մի մասում՝ յե, մի մասում իյե է արտասանվում, հմմտ., օրինակ, կարիերիստ, ֆելիետոն, հիգիենիկ, պրիմիերա, Ջուլիետա և ռելիեֆ, պիես, հիերոգլիֆ, վիեննա, Մարիետա:

ԻՅ-ն ձայնակապով է արտասանվում բուն հայերեն տիեզերք (= տիյեզերք) բառում և թի, ձի միավանկ բառերի հոգնակի ձևերում՝ թիեր (= թիրյեր), ձիեր: Որոշ հատկապես -երեն ածանցով կազմված բառերում իե-ն գրվում է այնպես, ինչպես արտասանվում է, օրինակ՝ լեզգիերեն, դպտիերեն:

գ) իո (= ի + ո) -ն հանդիպում է մեծ մասամբ օտարազգի փոխառյալ, սակավ՝ հայերեն բառերում և յո է արտասանվում, օրինակ՝ միլիոն, շեմպիոն, պիոներ, պանֆիոնատ, ռադիո, ստադիոն, գիլիոտին, ինտերնացիոնալ, ֆրակցիոն, ամբիոն, օրիորդ:

Կան բառեր, որոնցում այն զգալի կամ քիչ զգալի յ ձայնակապով է արտասանվում, օրինակ՝ տրիոլետ (= տրիյոլետ), իոն, սիոնիզմ, Դիոնիսոս, կիոն..., հիանալիորեն, իրավացիորեն, անդառնալիորեն, այլն լիովին, հետիոտն, ձիով (= ձիյով), ուղիով, միօրյա և այլն:

դ) իու (= ի + ու) -ն արտասանվում է՝ 1) յու՝ օտարազգի փոխառյալ բառերում, օրինակ՝ ամոնիում, Սիրիուս («Սիրիուս, երկնից ասեղանցվոր», ՀԹ), կալցիում, հելիում, մագնեզիում, նատրիում, ցելսիուս, օպիում. 2) թույլ յ ձայնակապով (= իյու)՝ հայերեն բաղադրյալ, մաս-

նավանդ -ույթուն ածանցով բառերում, օրինակ՝ լիույթուն, հուսալիույթուն, միույթուն, աբիույթուն, ուղղակիույթուն և այլն:

4. Ո (օ) սկզբնաձայնավորով երկձայնավորներից՝

ա) Ոա (= ո + ա) -ն հանդիպում է որոշ փոխառյալ բառերում և գրության համապատասխան է արտասանվում, օրինակ՝ բոա, կոալիցիա, օագիս:

բ) Ոե (= ո + ե) -ն հանդիպում է նույնպես փոխառյալ բառերում և անխտիր ձայնակապով է արտասանվում, օրինակ՝ պոետ (= պոլետ), պոեզիա, պոեմ, ալոե, Միոնե:

գ) Ոի (= ո + ի) -ն հանդիպում է փոխառյալ սակավ բառերում և ձայնակապով է արտասանվում, օրինակ՝ էլիպսոիդ, բանտոիդ, ստոիկ, մետալոիդ:

դ) Ոու (= ո + ու) -ն շատ ավելի սակավաթիվ փոխառյալ բառերում է հանդիպում և գրության համապատասխան է արտասանվում, օրինակ՝ շուու, Լուուրենս, Օուեն, Ջուու:

5. ՈՒ սկզբնաձայնավորով երկձայնավորներից՝

ա) Ուա (= ու + ա) -ն հանդիպում է ու-ով վերջացող բառերից կազմված որոշ բաղադրյալ բառերում, փոխառյալ որոշ հասարակ ու հատուկ անուններում և երկու դեպքում էլ առանց ձայնակապի է արտասանվում, օրինակ՝ գնչուական, երկուական, տիրացուական, թեկնածուական, այնուամենայնիվ, այսուամենայնիվ..., բուրժուա, ակտուալ, դուալիզմ, ինդիվիդուալ, նիկարագուա:

բ) Ուե (= ու + ե) -ն հանդիպում է բացառապես որոշ փոխառյալ հասարակ ու հատուկ անուններում և գրվում է, ինչպես արտասանվում է, օրինակ՝ դուետ, սիլուետ, Սուեզ, Ուելս, Վենեսուելա:

գ) Ուի (= ու + ի) -ն հանդիպում և այդպես է արտասանվում՝ 1) շատ քիչ թվով փոխառյալ հասարակ և հատուկ անուններում, օրինակ՝ ինտուիցիա, կազուիստիկա, Ուինստոն, Լուիզա. 2) ու-ով վերջացող բառերի որոշ թեք հոլովաձևերում, օրինակ՝ թեկնածու—թեկնածուի—թեկնածուից, ժողովածու—ժողովածուի—ժողովածուից, հարսնացու—հարսնացուի—հարսնացուից:

Մանրություն.— Ավելիա բառում ուի-ն նախորդելով ձայնակապով է արտասանվում:

դ) Ուո (= ու + ո) -ն հանդիպում է մի քանի բառերի գործիական հոլովաձևում և ձայնակապով է արտասանվում, օրինակ՝ ժողովածուով, սերմացուով, թեկնածուով:

§ 396. Այսպիսով, հինգ կրկնակ ձայնավորներից բացի, հայերենում գործածվում են քսան երկձայնավորներ, որոնք ճիշտ միատեսակ չեն արտասանվում և ուղղագրական տեսակետից մի քանի խմբի են բաժանվում. ա) երկձայնավորներ (առ, եու, եո, ոու, ուա, ուի, ուե), որոնք ինչպես գրվում, այնպես էլ արտասանվում են (օրինակները տե՛ս հա-

մատաստասխան կետերի տակ). բ) երկձայնավորներ (իա, իե, իո, եա, եո), որոնց սկզբնաձայնավորը յ է արտասանվում և գ) երկձայնավորներ (աի, աե, իե, իու, եո, իա, ոե, ոի, ուի), որոնք ուժեղ կամ թույլ ձայնակապով են արտասանվում (դրանց օրինակները տեսնել նույնպես համապատասխան կետերի տակ):

§ 397. Երկձայնավորներն այդօրինակ պատկեր են ներկայացնում թե՛ բուն հայերեն և թե՛ փոխառյալ բառերում: Նկատելի է միայն, որ յ ձայնակապով գործածությունը առավելապես հատուկ է հայերեն բառերին ու բառաձևերին, որոնք ավելի են կարևորում նրա ուղղագրությունը և պահանջում ճշտորեն կիրառել դա:

3 ձայնակապի ուղղագրությունը

§ 398. 3 կիսաձայնը ոչ միայն ձայնավորների հետ երկհնչյուններ է կազմում, այլև մի շարք դեպքերում նրանց միջև է գործածվում և մեկը կապելով, միացնելով մյուսին՝ ձայնակապ է կոչվում⁵⁶: Ընդ որում արտասանվելիս դա, իբրև կանոն, գրվում է ա-ից և ո (օ)-ից հետո, ինչպես՝ հայել, հայացք, երախայական, վկայություն, կայուն, հայելի, Միխայելյան..., գոյական, բարոյական, հոյակապ, խոյանալ, կոյաղի, հանոյակատար, շոյանք, երեկոյանալ, նոյեմբեր..., այլև՝ խաղայի—խաղային, անհանգստանալիք—անհանգստանալիք, պողոտա—պողոտայի—պողոտայից—պողոտայով, պահածո—պահածոյի—պահածոյից—պահածոյով, բյուրո—բյուրոյի—բյուրոյից—բյուրոյով—բյուրոյում, կարո—կարոյի—կարոյից և այլն:

§ 399. 3 ձայնակապը արտասանվում, բայց չի գրվում ե (է)-ից, ի-ից, ու-ից, հետո, ինչպես՝ էական, գործունեություն, միջօրեական, միակ, միություն, լիանալ, այլև՝ գրեի—գրեինք, սիրեիր—սիրեինք, ձիով, վերաբերի, թեկնածուից և այլն:

Ե (է) ձայնավորից հետո յ է գրվում միայն դրանով վերջացող արմատական բառերի դեպքում, ինչպես՝ թեյ—թեյել, թեյաբան, թեյախոս, թեյաման. Անդրեյ—Անդրեյի, պլեբեյ—պլեբեյական:

3 կիսաձայնը ձայնակապային գործառույթով սերտորեն կապվելով իրենով արտահայտվող երկհնչյունների հետ՝ սովորաբար հաջորդ ձայնավորին միանալով՝ յուրատեսակ երկհնչյուն է կազմում, ինչպես, օրինակ՝ կայաբան—կա-յա-բան, բարո-յա-կան, հանո-յա-խոսել, գո-յու-թյուն, այլև՝ թե-(յ)ա-կան, լի-(յ)ա-հույս, մարգարե-(յ)ա-կան և այլն:

և-ի ուղղագրությունը

§ 400. 3 ձայնորդ հնչյունն առկայանում է նաև եվ (=յէվ) հնչյունակապակցության մեջ, որը ընդհանրապես արտահայտվում է փոքրատառով՝ և նշանագրով:

Դա առաջ է եկել դեռևս միջնադարում՝ ե+ւ (=ւ) միացությունում և ստանալով մի գրանշանի (տառի) իրավունք՝ ժամանակակից հայ գրական լեզվում գործածվում է որոշակի ուղղագրական կանոններով:

Մագման իրավիճակով պայմանավորված՝ շունենալով իր մեծատառը՝ և-ը՝

ա) Բառասկզբում արտասանվում է յէվ և հատուկ անվան ու դրանից կազմված բառերի դեպքում գրվում է երկու՝ եվ, եվ, իսկ այլ դեպքերում՝ մեկ՝ և տառով, ինչպես, օրինակ՝ Եվրոպա, Եվրոպիա, Եվրոպական, Եվրոպացի և ևս, ևեթ:

բ) Բառամիջում և բառավերջում արտասանվում է էվ և մեծ մասամբ գրվում է մեկ՝ և տառով, օրինակ՝ արևային, հարևան, Երևան, բարևել, երևալ, տևական, կարևոր..., թև, ձև, կեղև, անձրև, պարզև, տերև, ներքև և այլն:

Մանրություն.— Ձայնավորից հետո այսպիսի դեպքերում և-ը սովորաբար յէվ է արտասանվում, օրինակ՝ նաև (=նայէվ), թև (տե՛ս նաև հաջորդ կետը):

գ) և շողկապի և դրանից կազմված բաղադրյալ բառերում յէվ կամ էվ է արտասանվում և երկու դեպքում էլ մեկ տառով՝ և-ով է գրվում, հմմտ., օրինակ, և (ես և նա), առևտուր, թերևս, նաև, թև, այլևայլ..., որևէ, ինչևիցե, երբևեկ, Ելևէջ, որբեայրի և այլն:

դ) Ի-ով վերջացող սկզբնաբաղադրյալով և ա հողակապով ու վոր վերջածանցով կազմված բառերում սերելով ի+ա+վ հնչյունակապակցությունից՝ էվ է արտասանվում և մեկ տառով՝ և-ով գրվում, ինչպես՝ հոգևոր <հոգի+ա+վոր, կարևոր, ալևոր, ուլևոր, գտևոր և այլն:

ե) Վ սկզբնահնչյունով արմատական բառերից կազմված բարդություններում ոչ թե և, այլ եվ է գրվում, ինչպես՝ հոգեվարք (<հոգի+ա+վարք), կարեվեր (=կարի+ա+վարք <վեր), տարեվերջ, գերեվարել, գինեվանա, բարեվայելույ, ոսկեվառ և այլն:

Այդպես և ոչ թե և, այլ եվ է գրվում -ավետ ածանցով կազմված բառերում, ինչպես՝ գինեվետ (<գինի+ավետ), այգեվետ, բարեվետ, ոսկեվետ, այլև՝ ոսկեվուն (և ոչ թե՛ ոսկևուն):

զ) Մեծատառի դեպքում երկատվում և երկու՝ Ե+Վ//վ տառերով է արտահայտվում, օրինակ՝ ԵՎՐՈՊԱ//Եվրոպա, ՍԵՎԱՆ//Սևան, ԵՎ//Եվ (<Եվ քարավանը Աբու-Լալայի...», Ավ. Իս.) և այլն:

է) Տողադարձի ժամանակ ևս և-ը երկու տառով է արտահայտվում, ինչպես՝ երե-վակայել, տերե-վաթափ, թեթե-վություն, կարե-վոր և այլն:

Ուղղագրական այս կանոնները իրենց հերթին և ոչ ավելորդ անգամ

⁵⁶ Տե՛ս Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 118—119:

ցույց են տալիս ու հաստատում, որ և-ը իրո՞ք ինքնուրույն լիարժեք տառ է, անհրաժեշտաբար է տեղ գտել հայոց լեզվի այբուբենում, և հետևաբար՝ շարաշար սխալվում են նրանք, ովքեր մերժում և պահանջում են հանել այն դրա կազմից:

դ. ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐԻ ՈՒՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 401. Բաղաձայն հնչյունները արտասանությամբ համապատասխանելով իրենց նշանագրերին՝ նույնպես ճիշտ նույնը շեն մնացել և ժամանակի ընթացքում փոփոխություններ են կրել: Դա էլ, բնականաբար, դժվարացրել է նրանց ուղղագրությունը, որը և ժամանակակից հայոց լեզվում բնորոշվում է իրեն հատուկ կանոններով ու օրենքներով: Ընդ որում պետք է ասել, որ իրենց դրությամբ ու արտասանությամբ նրանք ևս ուրվագծում են հայոց լեզվի հնչյունական համակարգի զարգացման ընթացքը, ակնհերև դարձնում այլևայլ կողմերով առնչակից հնչյունների միջև եղած կապերն ու հարաբերությունները, բառերի տարբեր դիրքերում նրանց կիրառության իրական պատկերը:

§ 402. Այս տեսանկյունից քննելով բաղաձայնների ուղղագրությունը՝ տեսնում ենք, որ՝

ա) Բառասկզբում, իբրև կանոն, նրանք գրվում են զուտ իրենց արտասանության համեմատ, օրինակ՝ բերան, գեղեցիկ, դարբնոց, զորեղ, ժանիֆ, քակարդ, լսել, ծիծաղ, կորյուն, հաց, ձավար, պանեստ, սառսափ, ֆաղցր, փոֆր և այլն:

Այս օրենքից շեղվում են զբ-, զգ-, ստ-, սկ-, շտ- և այլն երկտառերով սկսվող բառերը, որոնք Բ-ով են արտասանվում (տե՛ս § 399, ա):

Փանթրայուն.— Ժողովրդախոսակցական լեզվի աղբյուրությամբ հատուկնա բառերում միայն սկզբնաբաղաձայնը այլ կերպ է արտասանվում, օրինակ՝ ֆցել <զցել, ֆրթալ <զրթալ:

բ) Բառամիջում և բառավերջում նրանք միշտ չէ, որ իրենց դրության համապատասխան են արտասանվում և այնպիսի տարբերություններ են երևան հանում, որոնք ոչ թե վայրիվերո, այլ միանգամայն օրինաշափ բնույթ են կրում և պայմանավորվում են ժամանակակից հայ գրական լեզվի հնչյունական համակարգի բնույթով ու էությամբ:

§ 403. Այսպիսով, ժամանակակից հայոց լեզվի բաղաձայնների ուղղագրությունը ևս ներկայացնում է մի մանրահամակարգ, որը և ամենից առաջ կապվում է նրանց արտաբերության եղանակի (շփական, պայթական, պայթաշփական) հետ և իր կանոններով ու դրսևորումներով այդ տեսանկյունից է ավելի պարզ դառնում մեզ համար:

1. ՇՓԱԿԱՆ ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐԻ ՈՒՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ա. ՁԱՅՆՈՐԳՆԵՐԻ ՈՒՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 404. Շփական հնչյուններից առանձնանում և, կարելի է ասել

ուղղագրական տեսակետից մի առանձին խումբ են կազմում ձայնորդները, որոնցից և՛

1) Լ-ն ինչպես արտասանվում է, այնպես էլ գրվում է բառի բոլոր դիրքերում՝ շհարուցելով, բնականաբար, ուղղագրական որևէ դժվարություն, հմմտ., օրինակ, լայն, լեզու, լսել, լողալ, լուսատու. ալիֆ, գալարվել, երևելի, ծլկել, կալանֆ. հիշել, մնալ, գինեմուլ, մամուլ, շֆեղափայլ և այլն:

2) Յ-ն երկհնչյուններ կազմելով և ձայնավորների միջև իբրև ձայնակապ գործածվելով (տե՛ս § § 398, 399)՝ որոշ դեպքերում ի, ե (է) է արտասանվում և հաճախ սխալաբար այդպես գրվում, օրինակ՝ միմյանց (<միմեանց)=միմիանց, մյուս (<միւս)—միուս/միյուս, լոնլյայն (<լոնելայն)—լոնլիայն/լոնելայն, այլև՝ սենյակ (<սենեակ)—սենիակ, առօրյա—առօրեա, Նոյան (<Նոյեան)—Նոյան և այլն:

3) Մ-ն և Ն-ն արտասանական եղանակով՝ նույնական, տեղով մոտ լինելով՝ աղբյուրակցվում և հաճախ մեկը մյուսի փոխարեն են արտասանվում: Դա ինքնին ուղղագրական դժվարություններ է հարուցում հատկապես բառամիջում, որը հաղթահարելու համար պետք է գիտենալ՝

ա) մ է գրվում հիմնականում բ, պ, փ պայթական հնչյուններից առաջ, ինչպես՝

ամբաստանել	գմբեթ	շամբ
ամբար	դամբան	ռումբ
ամբարիշտ	դիտմամբ	սալամբ
ամբարձիչ	զամբյուղ	սմբուլ
ամբարտակ	թամբ	ամպ
ամբարտավան	թմբուկ	ամպրոպ
ամբիոն	թումբ	ըմպել
ամբոխ	ըմբռնել	լամպ
ամբողջ	ըմբոշխնել	ումպ
ամբոստ(իա)	ըմբոստ	ճամպրուկ:
անձամբ	ծծումբ	ամփոփ
ապստամբ	խումբ	բամփել
արագություն	կաղամբ	զամփո.
բամբակ	համբակ	թըրմփ
բամբասել	համբավ	շամփուր:
բամբիշ	համբերել	փամփուշտ
բամբիռ	համբույր	ճամփա և այլն:
բամբյուն	մասամբ	
բեմբ («բեմ»)	շամբշոտ	
զամբիտ	շամբ	
	(«կերակուր»)	

բ) Բ, Պ, Փ պայթեցականներից առաջ ոչ թե մ, այլ ն է գրվում անժխտական ածանցով կազմված բառերում, ինչպես՝ անբաժան, անբասիր, անբան, անբավարար, անբիծ (և ոչ՝ ամբիծ), անբարոյական, անբունդատ, անբուծելի, անպայման, անպատասխան, անպատվել, անպետք, անպիտանելի, անպտուղ, անփառունակ, անփորձ, անփոփոխ, անփույթ, անփոխարինելի և այլն:

4) Արտասանության եղանակով ու տեղով աղերսակից են նաև Ե-ն և Ռ-ն, որոնցից առաջինը՝ Ե-ն, գրվում է արտասանության համապատասխան, օրինակ՝ բույն, բույնական, բարբի, աբազ, աբամարհել, բարեկամ, մուրովել, համար, բարեբար, փառավոր, փետուր, փաշգր և այլն:

Հայերենում, ինչպես հայտնի է, Ե-ով սկսվող միայն մի քանի բառ կա՝ բույն, Բաֆիի, բարբունի, որ, սակայն, նաև ռաբբունի ձևով է գործածվում:

Որոշ բառերում խոսակցական լեզվի ազդեցությամբ Ե-ն ո է արտասանվում, որ մերժելի է գրական լեզվի համար, օրինակ՝ առծիվ (<արծիվ), մառթ (<մարդ), նոա (<նրա), առթեն (<արդեն), առնամարհել (<արհամարհել) և այլն:

բ) Երկրորդը՝ Ռ-ն, ո է արտասանվում ու գրվում ոչ միայն բառասկզբում (ռազմիկ, ռումբ, ռամիկ) և բառավերջում (ամառ, ծառ, համառ, քիթեռ, նպուռ), այլև բառամիջում՝

1) ն-ից առաջ, ինչպես՝ առնել, բռնել, դառնալ, բառնալ, բեռնել, հառնել, դառնություն, խառնիճաղանջ, առձեռն, եղեռն և այլն:

Մանրություն.— Ն-ից առաջ ր է գրվում հնչյունափոխված բառերում, օրինակ՝ վերեճահարկ, արեճանան, արեճա:

2) Պ, Կ, Թ, Զ, Վ, Ծ, Ք հնչյուններից առաջ, ինչպես՝ խոպոտ, խոշակ, ուռկան, ուռնանալ, հուռթի, կառք, կառչել, կոռնել («հենվել»), հոչակ, մատովակ, առվակ, թոչել, սառչել:

3) Նմանաձայնությամբ կազմված կրկնավոր բարդություններում, ինչպես՝ գոռգոռալ, գոռգոռոց, մոմոալ, հոհոալ, զոզոալ, նոնոալ, դոդոռալ, դոդոռոց և այլն: Այլ կարգի կրկնավոր բարդություններում առաջին բաղադրիչի Ռ-ն տարնմանման ենթարկվելով՝ ր է դառնում, ինչպես՝ բրբրո (<թրո+թրո), գրգրո, բարբառ, սարսուռ, կարկառուն, մրմառ (<մուռ+մուռ), մրմառ և այլն:

Բ-ով վերջացող կրկնավոր բարդություններում Ե-ն անփոփոխ է մը նում, ինչպես՝ բրբուր (<թուր+թուր), փրփուր (<փուր+փուր), քրքրել (<քիր+քիր+ել), գուրգուրանք (<գուր+գուր+անք):

Մանրություն.— Մի քանի փոխառյալ բառերում Ե-ից, Լ-ից առաջ Ռ-ն՝ ռ, իսկ ավելի վաղ գրված, հմմտ, օրինակ՝ ծառնալ, Բեպին, ստեպինգ, էռնեստ, պրոբատոր, բրիգադ, բայց նաև՝ ինտերնացիոնալ, կարլ, կոմիտեերն:

§ 405. Չայնեղությունը ու խլությունը իրար հակադրվող բաղաձայն հնչյունները՝ վ-ֆ-ն, գ-ս-ն, ժ-շ-ն, ինչպես արտասանվում, այնպես էլ գրվում են բառի բոլոր դիրքերում, օրինակ՝ վայելք, վիճել, ավագ, նգովել, անիվ, ժողով. ֆակուլտետ, ֆիզիկա, ֆոսֆոր, Աֆրիկա, ռեխիֆ, ֆեֆ. զարդ, զինվոր, զագան, կիզիչ, երագ, ֆարոգ, սեղան, սարսափ, փստալ, լուսավոր, կրկես, մայիս. ժամանակ, ժպիտ, արժանիք, հոծար, վրեժ, գիծ. շաբաթ, շքեղ, գիշեր, խոշոր, դրոշ, մշուշ և այլն:

Մասնավոր դեպքերում, միայն. առավելապես խոսակցական լեզվի ազդեցությամբ, նրանք գրությունը և արտասանությամբ տարբերվում են իրարից, ինչպես՝ հարավ—հարաֆ, ավտո—աֆտո, նալք—նաֆթ, սկիզբ—սկիզբ, ֆարտեգ—բարտես, իշխա—իշխագ, ղշխունի—գծխունի և այլն:

Բացի այդ, պետք է նաև նկատի ունենալ, որ՝ ա) բառասկզբում ո (o) ձայնավորից առաջ թեև վ է լսվում, բայց նրա հետ ավանդական ուղղագրության սկզբունքով ո (=վo) է գրվում. բ) յեվ, էվ հնչյունակապակցության դեպքում վ-ն նախորդ հնչյունի հետ միասին մեծ մասամբ և տառով է արտահայտվում (տե՛ս § 400).

գ) զբ-, զգ-, սկ-, սպ-, ստ-, շտ- սկզբնահնչյուններով գրվող բառերում գ-ն, ս-ն ը-ով են արտասանվում (տե՛ս § 399, ա):

§ 406. Ղ-ե-ն, ի տարբերություն հիշյալ բաղաձայնների, միշտ չէ, որ գրությամբ համապատասխանում են արտասանությանը. եթե խ-ն բառի բոլոր դիրքերում ինչպես արտասանվում, այնպես էլ գրվում է (օր.՝ խաղ, խունապ, ախորժակ, քախիծ, ուրախ, գլուխ), ապա ղ-ն ք, ա, կ, փ, թ, ձ (>ց), ց, ջ (>չ) բաղաձայններից առաջ սովորաբար խ է հնչվում, ինչպես՝ աղբ (>ախպ), աղբյուր, աղջիկ, աղտ, աղբատ, գաղջ, գեղձ, գաղթել, դաղձ, դեղձ, թուղթ, գեղչ, կեղտ, հաղթել, հաղթանակ, մաղթել, մաղձ, ողբ, ողջ, խեղդել, մեղք, սանդուղք, շաղգամ, գաղտնի, շղթիկ, շղթա, ֆաղցր, բողկ, պղտոր և այլն:

Բայց դա բացարձակ օրենք չէ, և բառեր կան, որոնցում, հատկապես ւ-ից, կ-ից, շ-ից, ս-ից, և-ից առաջ, խ գրվում և խ է արտասանվում, ինչպես՝ ախտ, ապուխտ, ապերախտ, բախտ, բախտակ (ձկան տեսակ), գխտոր, դրախտ, դժոխք, երախտիք, զմուխտ, քախտ, թխկի (ծառի տեսակ), թուխտ, թուխպ, ժխտել, լախտ, լխկել, խախտել, ծախսել, կխտար, կխնորել, հախնապապի, նախշուն, նախնիք, պանդուխտ, սխտոր, վախճան, տախտակ և այլն:

Գրային արտասանությամբ որոշ բառերում ղ-ն ոչ թե խ, այլ հենց ղ է արտասանվում, ինչպես՝ նողկալի, հղկել, պղպեղ, տաղտուկ, նողֆյուն:

§ 407. Հ խուլ շփականը, որ շունի իր լծորդակից ձայնն է, ընդհանրապես գրվում է այնպես, ինչպես արտասանվում է, օրինակ՝ հաց, հեղուկ, հույս, աճավոր, վաճան, ագան, վեճ, գրոճ:

Շնորհանոր կանոնից, ինչպես հայտնի է, շեղվում են այն բառերը, որոնցում հ-ն հաջորդելով ր ձայնորդին՝ չի արտասանվում, ինչպես՝ աշխարհ (> աշխար), արհամարհել (> արհամարել), խոնարհ, խորհուրդ, հանապարհ, շնորհի, շնորհել:

Գրական ճանապարհով փոխառված նման բառերում հ-ն հստակ կամ թույլ է արտասանվում, օրինակ՝ ժպիտ («անամոթ, անպատկառ»), Ճիրհել:

Հ-ն գրեթե չի արտասանվում ընդհանուր (> ընթանուր), ընդամենը (> ընթամէնը), անընդհատ (> անընթատ), Հովհաննես (> Հովանէս) բառերում:

Մանրություն.— Միայն ու մերժելի է նախագահ (< նախ+ա+գահ) բառի առանց հ-ի (նախագա) գ-րծածությունը:

2. ՊԱՅԹԱԿԱՆ ԲԱՂԱՁԱՅՆՆԵՐԻ ՈՒՂԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 408. Շրթնային Բ-Պ-Փ պայթական հնչյուններից պ-ն և փ-ն բառի բոլոր դիրքերում գրվում են այնպես, ինչպես արտասանվում են (օր.՝ պայծառ, պինդ, կապար, ապրել, պարսպ, զուսպ, փայլուն, արփի, շեռնփ), իսկ ք-ն մի շարք դեպքերում բառամիջում և բառավերջում ք գրվում, բայց՝

1) փ է արտասանվում՝ ա) ր ձայնորդից հետո, ինչպես՝ դարքին, երք, երբեկ, լիք, հարքել, նուք, ոք, ոքեկայրի, սուք, սքել, սքիչ, ուքբաք և այլն: Մի քանի բառերում ք-ն փ է արտասանվում նաև մ ձայնորդից հետո, օրինակ՝ համբերել, համբերություն, համբույր:

բ) Ձայնավորների միջև և երբեմն էլ հենց մեկ ձայնավորից հետո, ինչպես՝ խաքել, շաքաք, Հակոք, անխաք:

2) Պ է արտասանվում դ (> խ)-ից հետո, ինչպես՝ աղք (> ախպ), աղբյուր, եղբայր, ողբ, ողբանվագ:

§ 409. Առաջնալեզվային Դ-Տ-Թ պայթականներից նույնպես խուլը՝ տ-ն և շնչել խուլը՝ ք-ն, գրվում են այնպես, ինչպես արտասանվում են (օր.՝ տխուր, տանել, տգեղ, առել, ստոր, զուճատ, գետ. թագ, թեթև, արթո, գաթա, զագաթ, մուք), իսկ ձայնեղը՝ դ-ն, մի շարք դեպքերում բառամիջում և բառավերջում դ գրվում, բայց՝

1) Թ է արտասանվում՝

ա) Բ ձայնորդից հետո, ինչպես՝ կարդալ (> կարթալ), երդիկ, երդում, արդար, որդի, դրդել, վրդովել..., բարդ (> բարթ), զարդ, մարդ, լյարդ, նյարդ, վարդ, բերդ, օրհորդ, ձախարդ, հաշարդ, շորհորդ, կցորդ, բուրդ, որդ, խորհուրդ, խառնուրդ, ժողովուրդ և այլն:

Հակառակ դրան, մի խումբ, հատկապես գրական ճանապարհով փոխառված, բառերում ր-ից հետո դ-ն հենց դ է հնչվում, օրինակ՝ աղարդյուն, արդ («այժմ»), արդի, անուրդ, գերդաստան, բարդի, դրդի,

խուրդ, խորդենի, խարդախ, հագուրդ, հորդոր, մակարդակ, նարդու, պարդել և այլն:

Սրանց կողքին կան մի շարք բառեր, որոնցում ր ձայնորդից հետո ք գրվում և ք է արտասանվում, ինչպես՝ արթուն, երք, զվարք, քարքել, բերք, լուք, խորք, կարք, կիրք, հարք, հերք, հորք, մերք, մորքել, շողմորքել, շարքել, շուք, ոքք (վագ), պարքև, սաղարք, փերքել, փրք-մրնջալ, փարքամ, փիփերք և այլն:

բ) Մի քանի բառերում՝ ձայնավորից հետո կամ ձայնավորների միջև, օրինակ՝ օղ (> օթ), օղանց, դադար, վառող, Թարևու:

գ) Որոշ բառերում՝ ն ձայնորդից հետո, օրինակ՝ անդամ (> անթամ), խնդիր, կենդանի, ընդունել, ընդունելություն, ընդամենը:

2) Տ է արտասանվում, երբ իբրև հոդ է գործածվում (տե՛ս § 268, 2, բ), օրինակ՝ ընկերդ (= ընկէրդ), գիրդ, գրքերդ, ընկերուհուդ, սրբաւուդ, սիրադ («Սիրտդ որպես վառ ատրուշան, պահից վառ»), վ. Տերյան), այլև՝ այդ (= այտ), խեղդել (= խէխտէլ), տախդ (= տաքտէլ):

§ 410. Ծանալեզվային՝ Գ-Կ-Ք պայթականներից կ-ն և ք-ն պ-փ, ա-ք հնչյունների պես ինչպես արտասանվում են, այնպես էլ գրվում են բառի բոլոր դիրքերում (օր.՝ կարուտ, կիսատ, ակնոց, փակել, ներմակ, շէկ, ֆաղաֆ, ֆիթ, արֆա, հերֆել, սլաֆ, թոխլֆ), իսկ գ-ն մի շարք դեպքերում բառամիջում ու բառավերջում գ գրվում, բայց ք է արտասանվում՝

ա) ր ձայնորդից հետո, ինչպես՝ քարզման, մարգարե, պարզև, Սարգիս, երգ, կարգ, միրգ:

բ) ձայնավորից հետո կամ ձայնավորների միջև, ինչպես՝ էզուց, իզական, հագուստ, հագնակի, թագավոր, օգուտ, օգնական, աննագ, ձագ, մարագ, կարագ, ծեգ, ճիգ, մուգ, ուրագ, սուգ և այլն:

Միաժամանակ նկատելի է, որ շատ բառերում ր-ից հետո ք գրվում և հենց ք էլ հնչվում է, ինչպես՝ արֆա, բարֆ, բերֆ, դիրֆ, զորֆ, թուրֆ, սարֆ, ֆուրֆ, ֆրֆիչ, ներֆին և այլն: 2) իբրև կանոն, ն ձայնորդից հետո գ-ն գ է արտասանվում, ինչպես՝ հրահանգ, նենգ, նինգ, սրինգ, եղունգ, ժառանգ, զանգ, զանգ, նահանգ, վտանգ, երանգ, սպունգ և այլն:

Այդ ընդհանուր կանոնից շեղվում է անգամ բառը, որ անհամ է արտասանվում:

3. ՊԱՅԹԱՇՊԱԿԱՆ ԲԱՂԱՁԱՅՆՆԵՐԻ ՈՒՂԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 411. Պայթաշփական՝ Չ, Ս, Յ հնչյուններից կթև ծ-ն և ց-ն ինչպես գրվում, այնպես էլ արտասանվում են (օր.՝ ծարավ, ծիծաղ, ածել, կայծակ, հարված, մեծ. ցամաք, ցնորֆ, ֆարացնել, խցան, ամրաց, ցանց), ապա ձ-ն ձ գրվում, ց է արտասանվում՝

ա) Մի խումբ բառերում ր ձայնորդից հետո, ինչպես՝ արձան, ար-

ծակ, արձակուրդ, դարձվածք, հարձակվել, բարձ, բարձրանալ, վերադարձ, վարձ, որձ, որձախար, փորձել, փորձնական, խուրձ և այլն:

բ) Որոշ բառերում ղ-ից հետո, ինչպես՝ բաղձանք, գեղձ, դաղձ, դեղձ, շնչանեղձ:

գ) Չայնավորից հետո օձ (=օց) բառում և նրանից կազմված բաղադրություններում, ինչպես՝ օձաձուկ, օձագալար, օձային, օձապտույտ:

Նման դեպքերում գրական ճանապարհով փոխառված բառերում ձ-ն նույնն է մնում, օրինակ՝ մերձակից, տնամերձ, ձորձ, բուրձ, հանդերձ, ուղերձ, ատաղձ, օձիք և այլն:

Այս բոլորից բացի պետք է նկատի ունենալ, որ կան նաև այնպիսի բառեր, որոնցում ր-ից և ղ-ից հետո ց գրվում և ց է արտասանվում, ինչպես՝ արցունք, ապաքարց, Արցախ, ընթերցել, հարց, մրցել, պախուրց (սանձ), տրցակ (կապուց, խուրձ), ցրցամ տալ, ֆաղց, ֆաղցր, ֆաղցկեղ և այլն:

§ 412. Ձ-ձ-Ձ պայթաշփականներից էլ ինչպես գրվում, այնպես էլ արտասանվում են ճ-ն և շ-ն (օր.՝ ճանաչել, խուճապ, վիճակ, տհաճ, պեճեճ. շար, շֆնաղ, դարշին, ընչացք, կակաշ, շունչ), իսկ ջ-ն մի շարք դեպքերում ջ գրվում և շ է արտասանվում՝

ա) Չայնավորից հետո, օրինակ՝ աջ (=աշ), առաջ, մեջ, միջոց, միջակ, միջատ, գիջել, իջնել, ոջիլ և այլն:

բ) Ռ՝ ձայնորդից հետո, օրինակ՝ արջ (=արշ), վերջ, որջ, թրջել, այլև՝ առջև: Ջ-ն ջ գրվում և շ է արտասանվում նաև ղ-ից հետո՝ մի քանի բառում, ինչպես՝ աղջիկ (=ախշիկ), աղջույն:

Գրական ճանապարհով փոխառված նման բառերում ջ-ն անփոփոխ է մնում, ինչպես՝ լուրջ, ստերջ, անուրջ, գաղջ:

§ 413. Այսպիսով, ինչպես այս բոլորից է պարզ երևում, ուղղագրական տարատեսակություններով հատկանշվում և ըստ այդմ էլ դժվարություններ են ներկայացնում առավելապես ձայնեղ պայթականներն ու պայթաշփականները, որոնք հայոց լեզվի զարգացման ընթացքում պատմական հնչյունափոխության ենթարկվելով՝ խլանալով, մի շարք դեպքերում հեռացել են իրենց նախնական արտասանությունից:

ԿՐԿՆԱԿ ԲԱՂԱՁԱՅՆՆԵՐԻ ՈՒՂԱՍԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 414. Հայոց լեզվում կան բազմաթիվ բառեր, որոնք գրվում են կրկնակ բաղաձայնով, օրինակ՝ արբա, անըշան, անդորր, բերբի, գրավվել, դդում, երկկողմանի, ընդդեմ, բշշալ, բշշոց, իննեբորդ, ծծումբ, մրրիկ, նեջարան, շշուկ, շշունջ, շշնջալ, տտիպ, տարր, տոնեա, ուղղակի, Աննա, էմմա, Սուսաննա, Նեյլի և այլն:

§ 415. Կրկնակ բաղաձայնները, ինչպես օրինակներից էլ կարելի է

նկատել, հանդես են գալիս և՛ բառասկզբում, և՛ բառամիջում, և՛ բառավերջում:

ա) Բառասկզբում, իբրև կանոն, կրկնակ բաղաձայններն արտաբերվում են ը գաղտնավանկով և առանձին կամ միասին են վանկ կազմում, օրինակ՝ զրզ-վել, դր-դում, զրզ-վել, խր-խունջ, լրլ-կել, կր-կու, նրն-ջել, ցր-ցուն և այլն:

բ) Բառամիջում՝ 1) սկզբնաբաղաձայնին հաջորդելու դեպքում կրկնաբաղաձայնից մեկը կամ երկուսն էլ նույնպես ը-ով են արտաբերվում և առանձին վանկ կազմում, օրինակ՝ բրզ-գալ, բրժ-ժանք, գր-ժր-ժասեր, գրվ-վալ, դրզ-զոց, խր-ճր-ճանք, ժր-ճրն-դա-կան, կր-ժր-ժանք, մրր-րիկ, պր-տր-տել, փրթր-թել, ֆրն-ֆիշ և այլն:

2) Չայնավորից հետո կամ այլ դեպքում կրկնաբաղաձայններն առանց ը-ի են արտաբերվում ու առանձին վանկ կազմում, օրինակ՝ արբա, ան-նա-խանձ, ատ-տիկ-յան, բալ-լադ, գր-բավ-վել, երկ-կեն-ցաղ, եր-բորդ, ընդ-դի-մա-դիր, ուղ-ղա-կի, օր-րան, սե-ղան-ներ, այլև՝ ան-նր-շան, ան-նրշ-մար և այլն:

գ) Բառավերջում կրկնաբաղաձայնները թույլ ը ձայնավորով են արտաբերվում և բառի աճման դեպքում զատ վանկ կազմում, օրինակ՝ ին(ը)ն—ին-նե-բորդ, տար(ը)ր—տար-րա-կան, անդոր(ը)ր—ան-դոր-րա-գիր, վատ(ը)տ—վատ-տա-նոց և այլն:

§ 416. Ինչպես դարձյալ բերված օրինակներից կարելի է նկատել, կրկնակ բաղաձայնները ոչ թե ամեն տեսակի կազմություններում, այլ արտահայտվում են՝

1. Մի շարք բնաձայնական բառերում՝ սաստկացնելով դրանց նշանակությունը, ինչպես՝ բզզալ, բզզան, բզզացնել, բզզոց, դոռալ, դոռոց, գոռալ, գոռոց, գոռան, թշշալ, թշշան, թշշոց, խշշալ, խշշոց, խշշույն, տզզալ, տզզան, տզզացնել, տզզոց և այլն:

2. Հնչյունափոխությամբ առաջ եկած բառերում, ինչպես՝ բջջանյութ (<բջիշ+ա+հյութ), գծծանալ, թթողի, գննել (<գնին+ել), ծծել, ծրծկե, ծննդավայր, հովվերգություն, պտտել, սննդափուռ, ցցուն, ֆննիշ և այլն:

3. Համանման հնչյուններով հարակցվող բաղադրյալ բառերում ու բառաձևերում, օրինակ՝ այբբենական, աննախանձ, աննման, բնակավառավարչություն, գրավվել, երկկողմանի, երկկենցաղ, երբորդ, ընդդեմ, երեսուրիշ, նոյյան, ֆաղդեկ, խրատառ, ֆիմամբում, կեցցե (<կեաց+ցե), կազմման (<կազմում+ան), սեղաններ, պետություններ և այլն:

Մանրություն.— Այս խմբին պատկանող կեղծամ (<կեղծ+ծամ) բառը գրվում է մեկ ծ-ով:

4. Փոխառյալ որոշ բառերում և հատուկ անուններում, օրինակ՝

Աֆիլես, Ալլա, էմմա, Ժաննա, արբա, ալլան, բալլադ, դալար, մասսա, մասսած, պասսիվ, ուրբի, տոննա, ֆինն և այլն:

Այս ամենով հանդերձ հայերենն առանձնապես չի սիրում կրկնակ բաղաձայններ գործածել և փոխառյալ մի շարք բառեր արտահայտում է մեծ մասամբ մեկ բաղաձայնով, ինչպես՝ նովելլա—նովել, կոլլեկտիվ—կոլեկտիվ, կոմմունիստ—կոմունիստ, դիսսերտացիա—դիսերտացիա և այլն:

Հայերենում կրկնակ բաղաձայնով են գրվում այն բառերը, որոնցում այն շատ որոշ է արտասանվում, օրինակ՝ տոննա, մասսա: Մի քանի բառեր սկսել են հնչվել և գրվել մեկ բաղաձայնով, ինչպես՝ դալար—դալար, պասսիվ—պասիվ:

§ 417. Կրկնակ բաղաձայնով գրվող բառերը բոլոր դեպքերում չէ, որ նույն կերպ են արտասանվում: Բառեր կան, որոնցում կրկնակ բաղաձայնը իբրև մի հնչյուն կամ երկար է արտասանվում (օրինակ՝ անճման—անման, երոռդ—երոդ, երկկենցաղ—երկենցաղ, դասարաններ—դասարաներ և այլն)՝ հիմք դառնալով ուղղագրական սխալների համար: Բառեր էլ կան, որոնցում կրկնակ բաղաձայնը պարզորոշ է արտասանվում և դրա համապատասխան անսխալ գրվում:

ՄԵԾԱՏԱՌՆԵՐԻ ՈՒՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 418. Մեծատառերն ունեն իրենց կայուն ուղղագրական կանոնները, որոնք մշակվել են անհրաժեշտաբար ժամանակակից հայոց լեզվի զարգացման ընթացքում և ծառայում որոշակի նպատակների: Ըստ այդ կանոնների՝

1) Բոլոր տառերը մեծատառով են գրվում գլխաբառերում (վերնագրերում, լուղունգներում, բառարաններում և այլն):

բ) Տառային մի շարք հապավումներում, ինչպես՝ ԱՄՆ, ՄԱԿ, ԳՑՀ, ՀՀ, ԱՊՀ և այլն:

2) Սոսկ սկզբնատառով են մեծատառ գրվում՝

ա) Ինքնուրույն նախադասությունների առաջին բառը, օրինակ՝ «Բայց ձին դժվարությամբ էր հետևում նրան: Այժմ միայն նկատեց, որ հտևի ոտքից կաղում էր նա: Անշուշտ գետի հոսանքի հետ տարվող կոճղերից մեկը դիպչելով, վնասել էր նրան: Այդ դեպքը սաստիկ վրդովեցրեց անվեհեր ուղևորին: Նա շտապում էր: Իսկ այժմ գրկվեցավ յուր սրընթաց երիվարից: Ի՞նչ պետք էր անել: Թողնե՞լ նրան և այնպես ոտքով շարունակել ճանապարհը» (Րաֆֆի, «Սամվել»):

բ) Հատկանունը՝

— Մարդկանց անունները, ազգանունները, ինչպես՝ Արամ, Գրիգոր, Բագրատ, Տաճատ, Պողոս, Պետրոս, Փառանձեմ, Վարդանի, Լուսինե, Աճառյան, Մամիկոնյան, Տիգրանյան, Բակունց և այլն:

— Աշխարհագրական (պետությունների, քաղաքների, մարզերի, շրջանների, գետերի, ծովերի, լճերի, լեռների և այլն) անունները, ինչպես՝ Հայաստան, Երևան, Արագած, Մասիս, Սևան, Արևմտահայաստան, Գեմանիա, Խալիլա, Աֆրիկա, Լոնդոն, Պամիր, Հոտ, Լեհաստան և այլն:

— Կենդանիների անունները, ինչպես՝ Մաղիկ («Եվ իմացած ըլես, որ Մաղիկը սատկեց, և Նանն ու Զանին տկլոր են», ՀԹ), Միրան («Վա՛յ Միրան ջան... դուրս թռավ սրտիցս: Բայց ի՞նչ Միրանի ժամանակն է: ՀԹ»), Մովան («Այդ ժամանակ Մովանը գլխով հրեց դուռը և մտավ ներս», Ստ. Զոր.), Քուշի, Բողար, Զամբար («Այդ ժամանակ մենք նրան սիրալիր խոսքեր էինք ասում, կանչում էինք զանազան շների անունով՝ «Քուշի, Բողար, Զամբար», Ստ. Զոր.), Յուլակ («Հազիվ էր ծայրը ծայրին հասցնում, երբ հավասար աշխատում էին ինքն ու Յուլակը», Ա. Բակունց) և այլն:

— Գեղարվեստական և այլ երկերի, գիտական աշխատությունների, հանդեսների, ամսագրերի, թերթերի և այլն անվանումները, ինչպես՝ «Հայաստան», «Քառս», «Աճուրդ», «Իններորդ ալիք», «Ազգ», «Երկիր», «Այժմ», «Իրավունք», «Հյուսիսափայլ», «Ազդարար» և այլն:

գ) Բանաստեղծության (ոտանավորի) տողի սկզբի բառը, օրինակ՝

Իմ անցած օրերի պես,
Հնացած օրերի պես,
Ես արդեն հեռացել եմ,
Հնացել եմ ես.
Ես արդեն հեռացել եմ,
Ես արդեն հիմա ծե՛ր եմ,
Հնացել ու անցել եմ—
Մերացել եմ ես: (Ե. Զարեհ)

դ) Կախման կետերին հաջորդող ավարտուն նախադասության առաջին բառը, օրինակ՝ «— Ա՛յ կնիկ, ի՛նչ քարվան կտրելու գիշեր է... Միրտոս ասում է՝ վեր կաց գնա Հնդրստանից եկող Շահի քարվանը կտրի բեր տունը լցրու...» (Հովհ. Թումանյան), «— Բայց և այնպես... Շատ անհանգիստ էի. մտածում էի, որ վախից կարող էիք հիվանդանալ» (Նար-Դոս):

ե) Մեջբերվող ուղղակի խոսքի առաջին բառը, օրինակ՝ «Շապիրոն գրում է. «Այն բառը, որ նախադասության մեջ նշանակում է մտքի առարկան, կոչվում է ենթակա» (Մ. Աբեղյան):

զ) Երկ(ա)խոսությունների (դիալոգների) առաջին բառը, օրինակ՝ «— Ես երբեք նրանից բան չեմ խնդրի, այն էլ թեզ համար:

— Պատճառը, աա՛:

— Ամեն մի խնդիր խնդրողի վրա որոշ չափով պարտականություն է դնում: Իսկ ես չեմ ուզում երախտապարտ լինել Ալիմովին:

— Այ թեզ նորություն. կիրը մարդուն երախտապա՛րտ...

— Ես նրա կինը չեմ, այլ միայն երեխաների մայրը...» (Շիրվան-զադե, «Քառս»):

§ 419. Մեծատանի գործածությունը հիշյալ պարզ ուղղադրական կանոններով չի ավարտվում. առավել բարդ, որոշ դեպքերում անգամ հեղհեղուկ և շկանոնարկված է բաղադրյալ հատուկ անունների ուղղագրությունը: Իսկ դա բացատրվում է ոչ միայն նրանց բազմատեսակ արտահայտություններով, վերլուծական կազմությամբ, բաղադրիչների քանակով ու բնույթով, այլև տարբեր իրողությունների նկատմամբ հանդես բերվող տարատեսակ մոտեցումներով:

Վերանալով դրանցից, պետք է ասել, որ ուղղագրական տեսակետից բաղադրյալ հատուկ անունները բաժանվում են երկու մեծ խմբի՝ 1) այնպիսիների, որոնց բոլոր բաղադրիչները սկսվում են մեծատանով և 2) այնպիսիների, որոնց առաջին կամ դրան հաջորդող մեկ կամ մի քանի բաղադրիչները՝ մեծատանով, իսկ մյուսները փոքրատանով են սկսվում:

§ 420. Բաղադրյալ հատուկ անունների մեջ գերիշխում և ուղղագրորեն շատ ավելի կանոնարկված են երկբաղադրիչ հատուկ անունները: Ընդ որում՝ 1) երկու բաղադրիչներն էլ մեծատանով են սկսվում այն (անձերի, աշխարհագրական) անուններում, որոնց լրացյալը՝ ետադաս թե՛ նախադաս, առանձին վերցրած հատուկ անուն է, օրինակ՝ Սահակ Պարթև, Տիգրան Մեծ, Արա Կեղեցիկ, Աշոտ Երկաթ, Փոֆր Մասիս, Արեւիկյան Հայաստան, Նոր Արեշ, Վերին Արտաշատ, Պետրոս Առաջին, Մեծ Պարթև, Իվան Անեղ, այլև՝ «Երեկոյան Երևան» և այլն: 2) Երկու բաղադրիչներից միայն առաջինն է մեծատանով սկսվում՝

ա) Այն բաղադրյալ անուններում, որոնց մեջ լրացյալն առանձին վերցրած հատուկ անուն չէ, ինչպես՝ Սևանա լիճ, Գեղամա լեռներ, Հրո երկիր, Սև ծով, Կասպից ծով, Սառուցյալ օվկիանոս, Վայոց ձոր, Զեռավոր արևելք, Գորիսի շրջան, Հայկական պար և այլն:

բ) Զանազան երկրների, ստեղծագործությունների, պարբերականների, թերթերի անվանումներում, որոնք շակերտների մեջ են պանվում, ինչպես, օրինակ՝ «Հաջի խեղի», «Կյանքի արշալույս», «Գիւրգ Երևան-պարհի», «Հուլարձան մայրիկիս», «Իննեբուրդ ալիք», «Խելից պատուհաս», «Պատմա-բանասիրական հանդես» և այլն:

գ) Առանձին կազմակերպությունների, հաստատությունների, ղեկավար մարմինների անուններում, ինչպես՝ Պետական դուրա, Ազգային լիգա, Անվտանգության խորհուրդ, Գերագույն խորհուրդ և այլն:

դ) Նշանավոր դեպքերի, պատմահասարակական եզակի իրողությունների, անցքերի, տոների և այլն անուններում, օրինակ՝ Նոր տարի, Մայիսի մեկ, Ազատության հրապարակ, Փարիզյան կոմունա, Հաղթահակի կամուրջ և այլն:

§ 421. Երկուսից ավել բառերից կազմված բաղադրյալ հատուկ անունները ևս նույն կերպ են ուղղագրվում:

ա) Բոլոր բաղադրիչները մեծատանով են սկսվում պետությունների, հանրապետությունների, մարզերի անուններում, ինչպես՝ Չինական Ժողովրդական Հանրապետություն, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ, Առևային Ղարաբաղի Հանրապետություն, Մեծ Բրիտանիայի Միացյալ Թագավորություն և այլն:

բ) Առաջին բաղադրիչը՝ մեծատանով, մյուսները փոքրատանով են սկսվում համաշխարհային կազմակերպությունների, հաստատությունների, եզակի պատմական կարևոր դեպքերի, քաղաքական, արհմիութենական և հասարակական այլևայլ կազմակերպությունների ու մարմինների անուններում, ինչպես՝ Միացյալ ազգերի կազմակերպություն, Շախմատի համաշխարհային ֆեդերացիա, Անկախ պետությունների համագործակցություն, Ինտերնացիոնալ Երիտասարդության համաշխարհային ֆեդերացիա, Չինաստանի կոմունիստական կուսակցություն, Հայրենական մեծ պատերազմ և այլն:

§ 422. Նշված կետերը, որոնցով չեն սպառվում մեծատաների ուղղագրության կանոնները, ոչ միայն նրանց գործածության բազմատեսակ դեպքերի, այլև գոյություն ունեցող ամենևին էլ ոչ կայուն իրավիճակի մասին են վկայում և ցույց տալիս, որ իրողություններ կան, որոնք տակավին տեսական հիմնավորման, կանոնարկման ու ճշգրտման կարիք են զգում⁵⁷:

ԲԱՐԳ ԲԱՌԵՐԻ ՈՒՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 423. Եթե պարզ բառերի և համադրական շատ բաղադրյալ բառերի ուղղագրությունը հնչյունների ու նրանց գրության հարաբերությամբ, ապա բարդ բառերի և հատկապես վերլուծական բարդությունների ուղղագրությունը նրանց կազմությամբ է բացատրվում: Այստեղից հետևում է, որ բառերն անսխալ գրելու համար կարևոր է նաև իմանալ, թե ինչ բաղադրիչներից և ինչպես են կազմված նրանք, թե որ դեպքերում է, որ բաղադրիչները միասին և որ դեպքերում է, որ առանձին կամ գծիկով են գրվում:

§ 424. Բաղադրյալ (ածանցավոր, բարդ) բառերի գրության հիմքում ընկած է նրանց արտասանությունը: Ըստ այդմ էլ՝

1) Այն դեպքերում, երբ բաղադրյալ բառի բաղադրիչները միասնաբար են արտաբերվում, գրավոր խոսքում էլ, իբրև կանոն, միասին են

⁵⁷ Մեծատաների գործածության մասին տե՛ս հատկապես Ա. Ղարիբյան, Գ. Պարիս, Հայոց լեզվի քերականության, ուղղագրության և կետագրության ուղեցույց, Երևան, 1937, էջ 104—125, «Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու», Երևան, 1978, էջ 201—206:

գրվում, օրինակ՝ առհասարակ, ընդմիջտ, մերթընդմերթ, ինքնըստինքն-
յան, այսօր, ֆանհինգ, երեսուներկու, այսինքն, միևուճար, ասուլիս,
որպեսզի, թերևս, միևնույն, բայցևայնպես, համեմայնդեպս, այսուհետև,
գործընկեր, վայրէջք, լիմաստ, հացթուխ, մկնդեղ և այլն:

2) Այն դեպքերում, երբ բառաբաղադրիչները սերտ միասնությունում,
միաձուլ շեն արտաբերվում, գրվում են առանձին՝ գծիկով կամ առանց
գծիկի:

§ 425. Գծիկով են գրվում՝

ա) Հարադրական կրկնավոր բարդությունները, ինչպես՝ խումբ-
խումբ, սիրուն-սիրուն, երկու-երկու, ֆանի-ֆանի, քավալ-քավալ (ի-
նեկ), արագ-արագ, շուտ-շուտ, ախ-ախ, այլև՝ բակ-ման, պղտոր-մղտոր,
ճիչ-միչ, պարապ-սարապ, առոֆ-փառոֆ, կաս-կարմիր, լեփ-լեցուն և
այլն:

բ) Անվանական հարադրական բարդությունները, ինչպես՝ գիշեր-
ցերեկ, տխուր-տրտում, երկու-երեք, այս-այն, այստեղ-այնտեղ, շտա-
ֆիչ, շենք-շնորհի, աղաչանք-պաղատանք, ազգային-ազատագրական, քր-
սանական-երեսունական, անձնական-ընտանեկան, մանկավարժական-
դաստիարակչական, տուն-թանգարան, վարպետ-դաստիարակ, հայ-վրա-
ցական, ուս-հայերեն, կամուճակ-կենցաղային և այլն:

Գծիկով են գրվում և գոյականների թեք հոլովածներով արտահայտ-
վող անվանական հարադրությունները, օրինակ՝ աշխով-ունեով, առավ-
առեղով, ոտին-գլխին, տնից-տնեղից..., այլև՝ խելի-խելի (տալ), մեջք-
մեջքի, կողք-կողքի, թև-թևի, գլուխ-գլխի, փթ-փթի, ձեռք-ձեռքի և այլն:

գ) Զուգադրական բայերը, երբ բաղադրիչները շատ սերտորեն են
կապվում իրար հետ, ինչպես՝ անցնել-գնալ, անցած-գնացած, գրել-
կարդալ, երգել-պարել, ծել-ծաղկել, եփել-քափել և այլն:

Այլ դեպքերում և սահմ. եղանակի բաղադրյալ ժամանակներում ընդ-
հանրապես զուգադրական բայերի բաղադրիչներն առանց գծիկի են գր-
վում, օրինակ՝ վերցնել փախչել, գնալ տեսնել, անցնում է գնում, վերց-
նում է տանում, գուզվել է զարդարվել և այլն:

դ) Հարադրությունում կազմված որոշ հատուկ անուններ, ինչպես՝
Փամբո-Քաթիպա, Սայաթ-նովա, Նար-Դոս, Մելիֆ-Փաշայան, Տեր-Գաբ-
րիելյան, Տեր-Ղազարյանց, Սարիկով-Շչեդրին և այլն:

§ 426. Առանց գծիկի են գրվում՝

ա) Հարադրավոր և պատճառական հարադիր բայերը, ինչպես՝ աշխ
ընկնել, դուրս գալ, գլուխ բերել, լաց լինել, կույ գալ, թույլ տալ, միտ
տնել, հույ տալ, երես տունել, ցույց տալ, գործ ածել, փոխս գցել...,
բերել տալ, գրել տալ, զգալ տալ, մոռացնել տալ, հետացնել տալ և այլն:

Մանրաբայան.— Կցական բարդության վերածված հարադրավոր բայերում բազմ-
գրիչները միասին են գրվում, օրինակ՝ անց կենալ > անցկենալ, գործ ածել > գործածել:

բ) Բաղճյուսական բարդությունները, ինչպես՝ այն ու վախ, բաց ու

կրակ, գունդ ու կծիկ, դար ու փոս, ետ ու առաջ, լաց ու կոծ, ծափ ու
ծիծաղ, խաղ ու պար, խեղճ ու կրակ, կարգ ու կանոն, համ ու հոտ,
մեծ ու փոքր, սար ու ձուր, ապ ու գլուխ, փիչ ու միչ և այլն:

Կցական բարդության վերածված բաղճյուսական բարդությունների
բաղադրիչները միասին են գրվում, օրինակ՝ այբուբեն, երթևեկ, ասուլիս,
առևտուր, միևնուճար, շարդուրուդ, ելումուտ, անցուդարձ և այլն:

Կան բաղճյուսական բարդություններ, որոնց բաղադրիչները երկու
և երեք թեք տարանջատ և թեք միասին են գրվում, օրինակ՝ աղ ու հաց//
աղուհաց, ան ու դող//անհուղող, ամիս ու կես//ամիսուկես, դես ու դեն//
գեսուդեն, բուխ ու մուր//բուխումուր, լուռ ու մունջ//լուռումունջ, ծառ ու
մուտ//ծուռումուտ և այլն:

Նկատելի է, որ գնալով շատ բաղճյուսական բարդություններ կցա-
կանների են վերածվում և իրեն մի ամբողջական՝ համադրական բառ
գրվում⁵⁸:

զ) Այլ բնույթի որոշ հարադրական բարդություններ, ինչպես՝ հինգ
հարյուր, տասնմեկ հազար, ժամանակ առ ժամանակ, ֆայլ առ ֆայլ,
ոչ մեկը, ոչ մի, մի ֆանի, ամեն ոք, ամեն մեկը, մի շարք, ոչ ոք և այլն:

§ 427. Այսպիսով, փաստերը ցույց են տալիս, որ ոչ միայն բա-
ղադրյալ, այլև ընդհանրապես բոլոր բառերի գրության ձևերը միշտ կամ
անխտիր նույնը շեն մնում: Գրական լեզվի զարգացման համընթաց նը-
քանք նույնպես բարեփոխվում, ճշգրտվում-կատարելագործվում են և հա-
մապատասխանեցվում հիմնականում արտասանությանը: Այդպես և՛ ըզ-
գալապես բարելավվել, կանոնարկվել է կրկնավոր ու անվանական հա-
րադրությունների ուղղագրությունը, մի շարք բարդությունների բաղա-
դրիչներ որոշակի հիմքով պայմանավորված միասին են գրվում, կանխ-
վել ու համակարգվել են մի շարք անմիօրինակություններ: Եվ, այնու-
ամենայնիվ, չի կարելի ասել, թե ժամանակակից հայոց լեզվի ուղղա-
գրությունը կատարելապես անթերի է և առհասարակ որևէ փոփոխության
կարիք չի զգում:

Ո՛չ. կան (և շեն կարող, իհարկե, չլինել) իրողություններ՝ կապված,
օրինակ, բարդությունների փոփոխությունների, տեղաշարժերի, հատուկ
անունների, կրկնաբաղաձայնների, տառադարձումների և այլն հետ, ո-
րոնք կանոնարկում, ճշգրտում և միաժամանակ գիտական որոշակի հիմ-
նավորում ու կիրառում են պահանջում:

§ 428. Բաղադրյալ բառերի ուղղագրությունը մի շարք դեպքերում
էլ սրոշվում է նրանց ստուգաբանական կառուցվածքով կամ ուղղակի
հենց ստուգաբանությունում, օրինակ՝ հանդիպակց > հանգեպ (< հան-
գեպ) + ափ-կաց, հնէարտ < հին + է + ա + բան, մանրէ < մանր + է (աէ-

⁵⁸ Գրանց մասին տե՛ս մեր «Հայերենի հարադիր բայերը» (1966) և «Հայերենի
բաղճյուսական բարդությունները», Երևան, 1986:

ակ»), հօգուտ < յօգուտ < ր + օգուտ, ինքնբարեխոսքի վան < ինքն + բար + անք-
 յան (< ինքնան), որևէ < որ + է + է, որևիցե < որ + է + ցե (< ցե), ոսկե-
 զօծ < ոսկի + օ + օծ (օծել), դողեցոց < դող + էրոց < այրոց, դարձ-
 ված < դարձ + ված + ք (< դարձ + ուած + ք), խոչընդոտ < խոչ + ընդ + ոտ
 (< ոտն), տարեբային < տարեր + ային, կարեվեր < կարի («սաստիկ,
 խիստ») + ար + վեր (< վեր «վերք») և այլն:

ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐԻ ՈՒՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 429. Բառերի ու բառաձևերի ուղղագրությունը մի շարք դեպքե-
 րում էլ որոշվում է նրանց պատկանած խոսքի մասերի հնչյունափոխա-
 կան, բառակազմական և քերականական իրողություններով: Ըստ այդմ
 էլ կարելի է ասել, որ ամեն խոսքի մաս ունի իր ուղղագրությունը, որի
 կանոնները շիմանալու պատճառով ևս ուղղագրական զանազան սխալ-
 ներ են կատարում շատերը:

Այսպես՝ նկատելի է, որ՝ 1) գոյականներից, օրինակ, -ն վերջնա-
 հնչյունով բազմավանկ բառերի հոգնակին հաճախ երկուսի փոխարեն
 մեկ ն-ով է գրվում, ինչպես՝ սեղան(ներ)→սեղանե, ոտնաման—ոտնա-
 մաններ→ոտնամանե, պետություն—պետություններ→պետությունե,
 բաղաձայն—բաղաձայններ→բաղաձայնե և այլն: Հակառակ դրան, պա-
 տահում են դեպքեր, երբ ձայնավորահանգ բազմավանկ, այլև ն-ով վեր-
 շացող բառերի հոգնակին մեկի փոխարեն երկու ն-ով է գրվում, օրինակ՝
 տղան(ն)ե, քչնամին(ն)ե, լեզուն(ն)ե, սյուն(ն)ե, գույն(ն)ե, այլև՝
 այդպիսին(ն)եր, այդպիսին(ն)երից և այլն:

Գոյականակերտ -աց և ածանցը՝ -ածք, -վածք և ածանցը՝ -վաց, -ուն
 ածանցը՝ -յուն է գրվում, ինչպես՝ լվացք—լվածք, ընթացք—ընթածք,
 դարձվածք—դարձվացք, հյուսվածք—հյուսվացք, թռչուն—թռչյուն և այ-
 լն:

2) Ածականներից սխալ են գրվում մանավանդ ի-ով վերջացող բա-
 ռերից՝ -վոր, -ավետ ածանցներով կազմված բառերը, ինչպես՝ արվոր,
 հոգեվոր, ուղեվոր, կարեվոր, այգեետ, բարեետ, գինեետ, ալևոր, հոգևոր,
 ուղևոր, կարևոր, այգեվետ, բարեվետ, գինեվետ ճիշտ ձևերի փոխարեն:

3) Թվականներից՝ ա) կրկնաբաղաձայնով բառերը մեկ բաղաձայ-
 նով են գրվում, օրինակ՝ եր(ր)որդ, չոր(ր)որդ, ին(ն)սուն, ին(ն)սունին-
 (ն)երորդ և կամ, ընդհակառակն, -երորդ ածանցն է կրկնակ բաղաձայ-
 նով գրվում, ինչպես՝ քսանհինգերորդ, ութերորդ և այլն. բ) կցական
 մի շարք բարդություններում բաղադրիչներն՝ անջատ, իսկ հարադրական
 բարդություններում միասին են գրվում, օրինակ՝ տասն հինգ, քսան եր-
 կու, երեսուն վեց, քառասուն ինը..., երկուսարյուր, հինգնազար, վեցմի-
 լիսն և այլն՝ տասնհինգ, քսաներկու, երեսունվեց, քառասունհինգ..., եր-
 կու հարյուր, հինգ հազար, վեց միլիոն և այլն ճիշտ ձևերի փոխարեն:

գ) դասական թվականների հոտնական թվաշաններով արտահայտվող
 ձևերում՝ նրանցից հետո միանգամայն անտեղի -րդ է գրվում, օր.՝ II-
 րդ, III-րդ, IV-րդ, X-րդ, այլև՝ I-ին:

4) Գերանուններից հաճախ ոչ ոք-ը գծիկով ոչ-ոք, ոչ մի-ն՝ ոչ-մի,
 ինչ-որ-ը (ինչ-որ բան) շփոթվում է ինչ որ-ի («ես այն եմ ասում, ինչ
 որ դու») հետ՝ առանց գծիկի՝ ինչ որ, մի՛մյառայն-ը՝ միմիակեց, միմեակեց,
 ով-ը՝ օվ, որևէ-ն՝ որևե, երբեէ-ն՝ երբե, որևիցե-ն՝ որևիցե, ինչևիցե-ն՝
 ինչևիցե, երբևիցե-ն՝ երբևիցե, ո՞րեբորդ-ը ո՞ր երորդ է գրվում:

5) Բայերից էլ հաճախ սխալ են գրվում՝ ա) օժանդակ բայը՝ դրա-
 կան և մանավանդ ժխտական խոնարհման ձևերով, ինչպես՝ գրում է→
 գրում ե, գրում էի→գրում եի/եյի, չէի գրում→չեի գրում, չէր խոսում→
 չեր խոսում, չէ որ→չե որ և այլն. բ) ըզձական, պայմանական, հարկա-
 դրական եղանակների անցյալ ապառնիի ձայնակապով («ա» խոնարհ-
 ման դեպքում) և առանց ձայնակապի («ե» խոնարհման դեպքում) գրվող
 ձևերը, ինչպես՝ գնաի, գնաիր, գնաին, գնաիք, գնաիք, գրեյի, գրեյիր,
 գրեյին, գրեյիք, գրեյիք, գնալի, գնալիր, գնալին, գնալիք, գնալիք, գնալին,
 գրեի, գրեիր, գրեին, գրեիք, գրեիք, ընդունված ճիշտ ձևերի փոխարեն.
 գ) «ա» խոնարհման բայերի հարակատար դերբայը, ինչպես՝ կարդա-
 ցած→կարդացաց, խաղացած→խաղացաց, մոռացած→մոռացաց, այլև՝
 տեսած→տեսաց, անցած→անցաց և այլն. դ) վ հիմքով կազմված կրա-
 վորական բայերը, ինչպես՝ գրավ(վ)ել, խորով(վ)ել, հոլով(վ)ել, հապավ-
 (վ)ել, վրդով(վ)ել, նզով(վ)ել, ապահով(վ)ել, ժողով(վ)ել, անպատվ(վ)ել
 և այլն:

6) Մակբայներից էլ հաճախ կցական բարդությունների բաղադրիչ-
 ները ոչ թե միասին, այլ առանձին են գրվում, ինչպես՝ մեկ ընդ միշտ
 (մեկընդմիշտ), բացե ի բաց ← բացեիբաց, վագե վագ, օրե ցօր/օրեց օր
 ← օրեցօր, տեղն ու տեղը ← տեղնուտեղը, ընդ միշտ - ընդմիշտ, վայր ի
 վերո ← վայրիվերո, մինչ դեռ ← մինչդեռ, փոքր ի շատե ← փոքրիշատե
 և այլն: Մակբայներ կան, սակայն, որոնց բաղադրիչները արտաբերու-
 թյան համապատասխան երկկերպ՝ և՛ առանձին, և՛ միասին են գրվում,
 օրինակ՝ մերք ընդ մերք/մերքընդմերք, դեմ առ դեմ/դեմառդեմ, քայլ
 առ քայլ/քայլառքայլ և այլն:

7) Երկրորդական խոսքի մասերը (կապ, շղկապ, եղանակավոր
 բառեր, ձայնարկություն) ուղղագրական առանձնակի դժվարություններ
 չեն հարուցում, և միայն որոշ հատկապես կցական ու հարադրական
 բարդություններ են, որ երբեմն կամ հաճախ սխալ են գրվում, ինչպես՝
 ընդեմ ← ընդդեմ, իվեր ← ի վեր, իդեպ ← ի դեպ, թեպետ և ← թեպետև,
 որպիսի ← որպեսզի, մինչևիսկ ← մինչև իսկ և այլն:

§ 430. Ուղղագրական այդ և մի շարք այլ սխալներ, որ հաճախ
 են պատահում անգամ ուսանողների գրավոր աշխատանքներում, ցույց
 են տալիս, որ ուղղագրությունը, իբրև ճիշտ գրելու կանոնների ամբող-

չություն, բազմաբարզ համակարգ է ներկայացնում և ոչ միայն հնչյունների արտասանության ու գրության հարաբերությանը, այլև բառակազմական ու քերականական զանազան իրողություններով է բնորոշվում:

Սա էլ բնականաբար ուղղագրության համակողմանի, լայնածավալ և անընդմեջ ուսուցում է պահանջում, և այդպիսի դեպքում է, որ այն առավել արդյունավետ է լինում և լավագույնս է ծառայում իր նպատակին:

ՏՈՂԱԳՐԱԲԸ ԵՎ ՆՐԱ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

§ 431. Բառի մի մասը նախորդ տողից հաջորդ տողը փոխադրելու երևույթը կոչվում է տողադարձ: Տողադարձը արտահայտվում է հատուկ կետագրական նշանով՝ -, որը դրվում է տողի վերջում և կոչվում է ենթամնա, օրինակ՝ քա-ղաք, քաղա-քի, քաղաքա-ցի, քաղաքացիա-կան, քաղաքացիակա-նություն և այլն:

Տողադարձը, ինչպես վաղուց է նշված հայ լեզվաբանական գրականության մեջ, բառերի տրոհության եղանակներից մեկն է, որը և բոլոր դեպքերում խարսխվում է նրանց վանկատման կամ հեզումի վրա: Իսկ սա նշանակում է, որ տողադարձը ոչ թե մեխանիկական կամ տեխնիկական, այլ բառերը ինչպես՝ առտաբերելու և ինչպես՝ վանկատելու իրողությամբ պայմանավորվող այնպիսի երևույթ է, որը հնարավորություն է ընձեռում հեշտորեն ընկալելու բառապատկերներն ամբողջությամբ: Դա էլ, օրինակ, հենց այդպես են մեկնաբանել Ա. Այտընյանը, Ստ. Պալասանյանը, Մ. Արեղյանը՝ ասելով. «Տողադարձի ուղղությունը կկայանա բառերը վանկ առ վանկ բաժանելու վրա»⁵⁹, «Տողադարձի կանոնները հիմնվում են բառերը վանկ առ վանկ բաժանելու վրա»⁶⁰, «Տողադարձի համար իբրև գլխավոր հիմք (ընդգծումն իմն է— Ա. Մ.) ծառայում է բառերի կանոնավոր բաժանումը վանկերի կամ հեզումը»⁶¹, «... բառերի բաժանումը վանկերի՝ պատահաբար չի առաջ գալիս, այլ մի բնախոսական երևույթ է և հիմնված է արտաշնչության ընդհատումի և թուլացումի վրա, իսկ վերջինս էլ կախված է իրարուց տրոհվող հնչյունների տեսակից»⁶²:

§ 432. Ցավով պետք է արձանագրել, որ հակառակ այդ ամենի, վերջին տարիներս, մանավանդ որոշ թերթերում («Հայաստանի Հանրապետություն», «Ազգ» և այլն) ահավոր արշավանք է սկսված հայ գրական լեզվում նույն այդ հիմունքով կիրառվող տողադարձի կանոնների

⁵⁹ Ա. Այտընյան, Քննական քերականություն..., էջ 346:

⁶⁰ Ստ. Պալասանյան, Քերականություն մայրենի ելզվի, Քիֆլիս, 1884, էջ 16:

⁶¹ Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի ուղղագրությունը, էջ 77:

⁶² Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 92:

դեմ⁶³, անաստված կերպով ու անարգել ոտնահարվում են դրանք, բառերը ենթարկեցվելով համակարգիչի՝ տողադարձվում են աղճատված ու կամայական ձևով, ինչպես՝ Ե-կար, մշ-տական, սկզբունք, հս-տակեցնելու, Ռ-ուսաստան, գուն-վել, տվ-յալներով, փաստաթղթում, փետր-վար և այլն («Հայաստանի Հանրապետություն», 1 փետր. 1993):

Տողադարձային նման ավերածություններով էլ բնականաբար ոչ միայն բառերի ընկալումն ու ընթերցումն են դժվարանում, այլև ուղղագրությունից բացի զգալապես տուժում է նաև հայոց լեզվի ուղղախոսությունը:

§ 433. Նման պարագաներում, հասկանալի է, տողադարձի հարցը առավել մեծ շահով է կարևորվում՝ պահանջելով՝ ապացուցել, թե այն կանոնները, որ կիրառվում են գրավոր խոսքում նրա կիրառության ժամանակ, իսկապես անհիմն են ու անտեղի, ինչպես ոմանք են պնդում, թե՞ մշակվել են անհրաժեշտաբար, ծառայում են որոշակի նպատակի և գործնական նշանակություն ունեն:

§ 434. Եթե տողադարձը կատարվում է բառերի վանկատման (հեզումի) վրա և որի շնորհիվ հեշտացվում է նրանց ընկալումն ու ընթերցումը, ապա նշանակում է՝ այն իրոք անհրաժեշտաբար ստեղծված, որոշակի նպատակի ծառայող, գործնական կարևոր նշանակություն ունեցող կարևոր իրողություն է և, իբրև այդպիսին, իր համապատասխան տեղն ու կշիռն ունի հայոց լեզվի ուղղագրության համակարգում:

§ 435. Գրային արտահայտման կարևոր միջոց լինելով՝ տողադարձը իր կանոններով երբեք քարացած չի մնում և կիրառվում է լեզվի հնչյունական կազմում ու ուղղագրական համակարգում կատարված կամ կատարվող փոփոխություններին համապատասխան: Դրա վառ ապացույցը, օրինակ, այն բազմաքանակ բառերն են, որ ներկայումս տողադարձվում են ոչ այնպես, ինչպես տողադարձվել են անցյալում կամ ուղղագրության բարեփոխություններից առաջ, հմմտ. զու-արք—զը-վարք, ա-րիւն—ար-յուն, մա-տեան—մատ-յան, ա-սու-ել—աս-վել, տա-րու-այ—տար-վա և այլն: Նման փաստերը ևս ցույց են տալիս, որ տողադարձը իսկապես խարսխվում է բառերի վանկատման կամ հեզումի վրա և յուրովի նաև լեզվի հնչյունական կազմում կատարված արտասանական փոփոխություններն է արտացոլում:

§ 436. Հայերենում նույն այդ հիմունքով էլ՝

1) Չեն տողադարձվում՝ ա) միավանկ բառերը, ինչպես՝ առտ, անցք, բարձ, գործ, գալ, դեռ, երթ, խինդ, սարք, պարտք, օձ և այլն. բ) տա-

⁶³ Տե՛ս «Սովետական մանկավարժ» ամսագրում (1988, № 7) տպագրված «Բացանկ տառասխալները» հոդվածը, որի հեղինակը բացփորաց քամահրում է տողադարձի կանոնները և պահանջում բառերը «տողադարձել», ինչպես որ պատահում է: Ընթերցողը դրա քննադատությունը կարող է տեսնել նույն ամսագրի 1989 թ. 10-րդ համարում տպագրված մեր՝ «Ուղղագրությունը միայն բառերն անսխալ գրելը չէ» հոդվածում (էջ 68—73):

ուային և վանկատառային հապավումները, ինչպես՝ ԱՄՆ, ՄԱԿ, ԼՂՀ, ՉԿԿ, ԵԱՀԵ և այլն:

2) Տողադարձվում են բազմավանկ բառերը՝ հետևյալ կանոններով.

ա) Ձայնավորից առաջ եղած մեկ բաղաձայնը անցնում է հաջորդ տողը, օրինակ՝ հա-սա-րա-կա-կան, սո-վո-րել, ու-րա-խա-նալ, օ-տա-րո-տի, ե-րա-խա-յա-բար, սի-րու-նա-տես, հե-ռա-խո-սա-կա-յան և այլն:

Նույն այդ կանոնով տողադարձվելիս և-ը երկատվում է (ե+վ) և ե-ն նախորդ, վ-ն հաջորդ տողում է գրվում, ինչպես՝ ե-րե-վալ, բա-րե-վել, Սե-վան, տե-րե-վա-քափ, թե-թե-վա-նալ և այլն:

բ) Երկու ձայնավորների միջև եղած երկու բաղաձայններից մեկը մնում, մյուսը անցնում է հաջորդ տողը, օրինակ՝ ար-դար, բաղ-ձանֆ, բովան-դակ, դան-դաղ, ըն-տիր, գան-գատ-վել, պառ-կեր, նախ-ճիր, փոք-ձել, մենաս-տան, սաս-տիկ և այլն:

գ) Երկու ձայնավորների միջև եղած երեք բաղաձայններից առաջին երկուսը մնում, վերջինն անցնում է հաջորդ տողը, օրինակ՝ անց-նել, բարձ-րանալ, գործ-նական, երկ-րորդ, թարգ-մանիչ, ընկ-նել, ձանձ-րույթ, պոռ-կալ, պաշտ-պան, փորձ-վել, օհն-նանֆ և այլն:

դ) Չորս բաղաձայնի դեպքում, որ սակավ է պատահում, նույնպես վերջինն է անցնում հաջորդ տողը, ինչպես՝ մի-ջանցֆ-ներ, բը-ղանցֆ-ներ, բը-ռունցֆ-ներ: Այսպիսով՝ բոլոր դեպքերում, ինչպես դժվար չէ նկատել, տողադարձը կատարվում է մի ընդհանուր կանոնով՝ սուկ մի բաղաձայնն է անցնում հաջորդ տողը:

§ 437. Այդպես են տողադարձվում բաղաձայնները նաև գաղտնա-վանկ ը ձայնավորից հետո, որ անխտիր գրվում է նախորդ և որոշ դեպ-քերում նաև հաջորդ տողում, օրինակ՝ բը-ժիշկ, բը-նագդ, գը-րիչ, հը-նոց, դը-ժոխֆ, խը-րոխտ, կը-լուր, վը-սեմ, փը-տել. բը-նել, գը-նակ, դը-վածֆ, զը-սպել, ժը-խտում, թը-մբուկ, լը-կտի, ծը-կել, կը-կիծ, շը-լթա, տը-գուկ, ցը-ն-ցուլ. ֆը-ֆը-րել, ժո-ղո-վը-ղա-կան, թա-ֆը-տոց, Մը-կը-տիչ, փը-նը-տալ, հը-հը-նոց, գա-լը-ստյան, հը-ն-չյուն//հը-ն-չյուն, դը-ղը-ղ-յուն//դը-ղը-ղ-յուն և այլն: Գաղտնավանկ ը-ն գրվում է նաև մեկ ու կես վանկանի և ս, դ, և հոդով բառերի տողա-դարձման ժամանակ, ինչպես՝ թան-ձըր, կար-ձըր, դուս-տըր, գիր-ֆըս, ընկե-րդ, տեղնուտե-ղըն և այլն:

§ 438. Աբ-, զգ-, սկ-, սպ-, ստ-, շտ- հնչյունակապակցություննե-րով բառերի տողադարձման ժամանակ ըստ արտաբերության ը-ն գրը-վում է սկզբում, ինչպես՝ ըգ-բոսանֆ, ըգ-գույշ, ըս-կը-սել, ըս-պա-սել, ըս-տա-նալ, ըս-պա-նու-թյուն, ըս-պե-ղա-նի, ըշ-տե-մա-րան, ըշ-տա-պել, ըս-փո-փել և այլն:

Իբրև բացառություն, բառապատկերը չայլափոխելու համար, հա-

տուկ անուններն առանց ը-ի են տողադարձվում, օրինակ՝ Ստե-փան, Սպի-տակ, Սպար-տակ:

§ 439. Ըստ բառերի վանկատման կամ հեզումի ոչ միայն բաղա-ձայնները, այլև ձայնավորներն են տողադարձվում: Բառում իրար կից երկու ձայնավոր լինելու դեպքում մեկը մնում է նախորդ, իսկ մյուսն անցնում է հաջորդ տողը, օրինակ՝ է-ակ, մի-այն, ծի-ա-ծան, հի-ա-նա-լի, հե-ֆի-աթ, դաս-տի-ա-րակ, լի-ար-ժեֆ, լի-իմաստ, կո-ո-պե-րա-տիվ, ա-մե-նա-ու-րախ, Նա-ի-րի, մե-ծա-ուծ, Գե-ր-մա-նի-ա, շեմ-պի-ոն, ու-ղի-ա-կան, Գա-ր-րի-ել, Դա-նի-ել-յան, Բառ-նա-ուլ և այլն:

Հաջորդ տողը անցնող ձայնավորից առաջ այսպիսի դեպքերում մեծ մասամբ յ է լսվում, որ, սակայն, չի գրվում (տե՛ս § 120, գ):

§ 440. Այս ընդհանուր կանոններով հանդերձ տողադարձը միշտ չէ, որ ճիշտ միատեսակ կամ միակերպ է կիրառվում: Նկատելի է, որ նը-րանցից շեղվում են՝

1) Իրենց կազմում բաղաձայնից հետո յ կիսաձայնը (ձայնորդը) ունեցող բառերը, որոնց տողադարձի ժամանակ՝ ա) կա՛մ միայն յ-ն է անցնում հաջորդ տողը, ինչպես՝ ար-յուն, ալ-յուր, մաա-յան, սե՛ն-յակ, կո-ր-յուն, հընչ-յուն, նայր-յուն, դոփ-յուն, անց-յալ, փե-տըր-վար-յան, գո-ծու՛ն-յա, պաշ-տոն-յա, տըվ-յալ և այլն. բ) կա՛մ յ-ից բացի նրա հետ նաև նախորդ բաղաձայնն է անցնում հաջորդ տողը, հմմտ., օրի-նակ, աղը-յուր—աղ-բյուր, եղջ-յուր—եղ-շյուր, անկ-յուն—ան-կյուն, հո-րել-յան — հո-րե-լյան, Մես-րոպ-յան — Մես-րո-պյան, արդ-յո՛ֆ — ար-դյո՛ֆ, ու-րա-խոս-յուն—ու-րա-խու-թյուն, մե-ծու-թյուն—մե-ծու-թյուն, հա-մա-ր-յա—հա-մա-րյա և այլն. գ) կա՛մ յ-ն նախորդ բաղաձայնի հետ անպայման անցնում է հաջորդ տողը, օրինակ՝ վայր-կյան, մըր-շյուն, դի-լ-փյան, ըս-տո-րո-գյալ, մի-ջան-կյալ, բան-տար-կյալ, սը-փյուո՛ֆ և այլն:

Մանրաթյուն 2.— Ուրյուն ածանցով բառերը գերազանցապես -թյուն-ով են տղադարձվում:

2) Մի շարք այլ բառեր, որոնք երկկերպ վանկատվելով (տե՛ս § 111)՝ երկկերպ էլ տողադարձվում են, հմմտ., օրինակ, արա-գաց-նել—ա-րա-գա-ցը-նել, ֆը-նեց-նել—ֆը-նե-ցը-նել, փախց-նել—փախ-ցը-նել, մըտց-վել—մըտ-ցը-վել, օգտ-վել—օգ-տը-վել, կողմ-նա-կի—կող-մը-նա-կի, արծ-վա-յին—ար-ծը-վա-յին, կըրկ-նել—կըր-կը-նել և այլն:

§ 441. Հայերենում (և նաև, օրինակ, ռուսերենում) տողադարձը կատարվում է ոչ միայն բառի վանկատման, այլև նրա կազմության կամ բաղադրության համեմատ: Ի տարբերություն պարզ բառերի, որ բացա-ռապես մի կերպ՝ ըստ վանկատման են տողադարձվում, բաղադրյալ (ածանցավոր, բարդ) բառերը կարող են տողադարձվել երկու ձևով՝ թե՛ ըստ ընդհանուր վանկատման և թե՛ ըստ կազմության, հմմտ., օրինակ, ըստ ընդհանուր վանկատման և թե՛ ըստ կազմության, հմմտ., օրինակ, ազգօգուտ → ազ-գօ-գուտ // ազգ-օ-գուտ, գործըրկեր → գոր-ծըն-կեր //

գարծ-ըն-կեր, հաղաթանդամ → հաղ-թան-դամ // հաղթ-ան-դամ, կեն-սուրախ → կեն-սու-րախ // կենս-ու-րախ, ջերմեռանդ → ջեր-մե-ռանդ // ջերմ-ե-ռանդ, ծովափ → ծո-վափ // ծով-ափ, ապօրինի → ա-պօ-րի-նի // ապ-օ-րի-նի, վերընթաց → վերըն-թաց // վեր-ըն-թաց, տասներեք → տաս-նե-րեք // տասն-ե-րեք, բախտորոշ → բախ-տո-րոշ // բախտ-ո-րոշ, ինֆնուրույն → ինֆ-նու-րույն // ինֆ-ըն-ու-րույն և այլն:

Նման դեպքերում, երբ գաղտնավանկով բառ-բաղադրիչն է տարվում հաջորդ տողը, բաղադրիչների միջև ը շի գրվում, օրինակ՝ լուսա-նկար, ան-գրագետ, սրա-թոփշ, ֆաղաֆա-բնակ, հաստա-գլուխ, հետա-ֆենեկ, աբտա-գրեկ, հակա-դրուսյուն, բացա-տրվել, հետաֆրիթ-հետա-ֆրիթ (և ոչ թե՛ հետա-ֆրիթ, ինչպես սխալաբար գործածվում է այսօր), գյուղա-տնտեսական և այլն:

§ 442. Տողադարձի ներկայացված, ամենևին էլ ոչ բարդ, կանոն-ները ստեղծվել ու մշակվել են անհրաժեշտաբար՝ հայ գրական լեզվի զարգացմանը համընթաց, բանավոր խոսքը գրավոր ճիշտ ու դյուրին արտահայտելու միջոցներից մեկն են և, ինչպես արդեն ասվել է, բառերն ու բառապատկերները հեշտորեն ընկալելի ու ընթերցելի դարձնելու նը-պատակին են ծառայում: Եվ հետևաբար՝ տողադարձը արհամարհելու, նրա կանոնները խեղաթյուրելու ու աղճատելու, բառերը կամայականորեն մասնատելու և պատահած տառերը տողից տող տանելու փորձերը, որ պնդաճակատորեն գործադրվում են մեր օրերում, ոչ միայն խախտում են ժամանակակից հայոց լեզվի ուղղագրության միասնականու-թյունը, այլև վնաս են պատճառում նրա և՛ ուղղախոսությանը, և՛ ընդ-հանուր զարգացմանն ու առաջընթացին:

ՈՒՂՂԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳԱՂԱՓԱՐ

§ 443. Ուղղախոսությունը (=օրթոգրաֆիա <հուն. orthos «ուղիղ» + épos «խոսք») սերտորեն կապվում է հնչյունաբանության, առավելա-պես՝ ուղղագրության հետ և, իբրև գիտական անվանում, վերջինիս պիտ-գործածվում է երկու նշանակությամբ:

Այդ անվամբ հասկացվում է՝ ա) տվյալ ժողովրդի կողմից պատ-մականորեն մշակված, ընդհանուր կիրառություն ստացած, ճիշտ խոսե-լու կանոնների ամբողջությունը, ուղղախոսական ողջ համակարգը, բ) այն գիտական ճյուղը կամ ուսմունքը, որը ուսումնասիրում, բացահայտում է ուղիղ խոսելու կանոնները, կանոնարկում ուղղախոսությունը, նշում նրա զարգացման միտումներն ու ուղիները:

§ 444. Ուղղախոսությունը, իբրև ուղիղ խոսելու կանոնների ամբող-

ջություն, ուղղախոսական համակարգ, վերաբերում է բանավոր լեզվին և, բնականաբար, նաև նրանով խոսող հանրությունը:

Այդ տեսակետից այն, անշուշտ, տարբերվում է իրեն աղերսակից ուղղագրությունից, որը վերաբերում է զուտ գրավոր խոսքին և կիրառ-վում է գրել-կարդալ իմացող, գրագետ մարդկանց կողմից:

Բայց սա, իհարկե, չի նշանակում, թե տվյալ լեզվով խոսող բոլոր անհատները հավասարապես տիրապետում են ուղղախոսությանը, նրա հիմունքներին, խոսում են ճիշտ ու անսխալ, ընդունված ուղղախոսական կանոններով. ամենևին՝ ուղղախոսությունը գրական լեզվի՝ ժողովրդի կենդանի խոսակցական լեզվի մշակված, բարձրագույն ձևի դրսևորումն ու բաղադրուցիչ մասն է և, իբրև այդպիսին, անշեղորեն է կիրառվում նրանց կողմից, ովքեր տիրապետում են նրան: Այսպիսով, անշուշտ, զգալապես նեղանում են ուղղախոսության կիրառության սահմանները, որոնք, սակայն, երբեք նույնը չեն մնում և շարունակ ընդլայնվում են գրական լեզվի համընդհանուր զարգացման համեմատ:

§ 445. Գրական լեզվի ուղղախոսական կանոնների ամբողջությունը կազմելով՝ ուղղախոսությունը բավական բարդ համակարգ է ներկայաց-նում և իբրև այդպիսին էլ ներառում է՝ ա) բառերի և նրանց կազմի տար-բեր դիրքերում գործածվող հնչյունների գրական արտասանությունը, բ) բառերի, բառակապակցությունների՝ գրական լեզվին հատուկ շեշտա-դրությունը, գ) բառերի, բառաձևերի ձևաբանական կանոնների կիրառու-մը, դ) բառերի կապակցության, նախադասությունների կառուցման կա-նոնների կիրառումը, ե) բառերի տեղին ու ճիշտ, անսխալ գործածու-թյունը: Այսպիսով՝ ուղղախոսությունը ներառում է մի շարք իրողու-թյուններ, ունի հարուստ բովանդակություն և հետևաբար՝ սխալվում են նրանք, ովքեր ուղղախոսություն ասելով՝ հնչյունների կամ մի քիչ առաջ գնալով՝ նաև բառերի ճիշտ կամ գրական արտասանություն են հասկա-նում:

§ 446. Ուղղախոսությունը, իբրև լեզվաբանական գիտաճյուղ, ուղ-ղախոսական կանոնների, նորմաների գիտական ուսումնասիրությամբ է զբաղվում և գերազանցապես գործնական նպատակներ հետապնդում: Նա սահմանում է գրական լեզվի ուղղախոսական կանոնները, որոշում է արտասանական տարբերակներից ճիշտն ու ընդունելին, մերժում է սխալն ու անընդունելին, նշում ուղղախոսության բարելավման հիմնա-կան միջոցներն ու ուղիները, ցույց տալիս նրա դերն ու նշանակությունը գրական լեզվի զարգացման, ավելի միակերպ ու ընդհանրական դարձ-նելու գործում:

§ 447. Իր գործնական նշանակությամբ ուղղախոսությունը, բնա-կանաբար, մեծ դեր է կատարում մարդկանց՝ հաղորդակցվելու, իրենց մտքերը հստակորեն արտահայտելու, հեշտորեն իրար հասկանալու գոր-ծընթացում:

ատուգարանության կողմից»¹, արևելահայ գրական լեզվի ուղղախոսությունը միայն նրա միջոցով չէ, որ մշակվել, ձևավորվել ու զարգացել է: Այդ գործում շափազանց մեծ դեր է խաղացել նաև «գրի լեզուն», գրաբարը, որի հնչապատկերը և բառապատկերը ընկալված են եղել բոլորի կողմից համարյա միատեսակ ու մոտավոր կերպով»²:

Եվ իսկապե՞ս. հենց սկզբից դայակ ու ուսուցիչ ծառայելով արևելահայ գրական լեզվի համար՞ գրաբարը իր հերթին ևս նպաստել է նրա ուղղախոսության նորմավորմանն ու զարգացմանը: Այսպիսով, Արարատյան բարբառը՝ առավելապես իր հնչյունական կազմով ու արտասանության մեջ, գրաբարը՝ առավելապես իր բառապատկերներով ու հնչապատկերներով, ձևավորել են արևելահայ գրական լեզվի ուղղախոսությունը, միասնաբար կանոնարկել ու նորմավորել այն:

Այդ են հաստատում, օրինակ, հայր և որդի Գաբրիել ու Ռաֆայել Պատկանյանները՝ իրենց հայտնած հետևյալ «հակադիր» վկայություններով: Խոսելով լազարյան ճեմարանի մասին՝ Գ. Պատկանյանը 1850 թ. «Արարատ» թերթում (№ 2) նշել է, որ այնտեղ «շուտ ժամանակի մեջ աշակերտաց զանազան զավառական պարզ հայերեն խոսակցությունից կազմվեցավ մի պարզ հայերեն լեզու (ընդգծումն իմն է— Ա. Մ.), որն որ այժմ հասկանալի է թե՛ օսմանցվոց, թե՛ պարսից, թե՛ քրդստանի և թե՛ Վրաստանի հայոց և յուրյան հատկություններն՝ ավելի մերձավոր լինելով Երևանցվոց հայերեն պարզ լեզվին, արժանապես կասվի Արարատյան լեզուն»:

Նոր պես մտահոգված լինելով մի ընդհանուր պարզ, կանոնավոր լեզու ունենալու խնդրով՝ Ռ. Պատկանյանը նախ մի կողմից այն փաստն է արձանագրում, որ դեռևս «աշխարհիկ լեզուն շուտի սահմանավորյալ կանոններ, ուրեմն նրա խտրությունները հարկ է հանձնել ժամանակին, որ մեզ համար թերևս անիմանալի հնարյուք մշակելով այդ լեզուն....., նորա կանոնները ևս կբերե սահմանի մեջ կդնե»⁴, «... ուղղախոսության կանոնները ևս, որք այժմ կան ամենայն խոսակցությանց մեջ՝ այն ժամանակ կդաշնավորին և կարեն առարկա ևս լինել ուսման»⁵, «կան կանոններ և կարոտում են միայն կարգավորության և դաշնավորության. եթե մեր խոսակցական լեզուն մենք չեմք ամաչել գործածել՝ շուտով կտեսնեմք, որ ուղղախոսության, գեղեցկախոսության և քաղցրախոսության կանոնները կհայտնվին»⁶, ապա մյուս կողմից՝ խոսելով նույն լա-

¹ Գր. Վանցյան, Պատմական քերականություն արևելահայ լեզվի, Քիֆլիս, 1906, էջ 31:
² Ա. Դարիբյան, Հայ մանկավարժական լեզվաբանություն, Երևան, 1969, էջ 76:
³ Այդ մասին տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, էջ 478:
⁴ Ռ. Պատկանյան, Երկեր, 1955, Երևան, էջ 683:
⁵ Նույն տեղում, էջ 684:
⁶ Նույն տեղում:

զարյան ճեմարանում հայագետ Մ. էմինի խաղացած դերի մասին՝ ուղղակի ասում է, որ մինչև նա «ճեմարանի աշակերտաց հայկական բարբառը զանազան պատճառներով աստեղծաբանական էր (ընդգծումն իրենն է— Ա. Մ.). մենք կարծում էինք, թե շատ սիրուն է դուրս գալիս, երբ որ միամիտ-միամիտ ասում էինք, գնացիմ, բերամ, տրվամ, կերեցիմ, արվեցիմ, յաղուս, էթացամ, պետք ա տրված, պետք ա բերած, դարշու, բիրդան, հուջաք, ատա և այլն, և այլն: Հենց որ Մ. էմինը առաջին անգամ ոտքը կոխեց մեր դասարան, մեր խոսակցության լեզուն օրեց օր սկսավ մաքրվելու, կանոնավորվելու, կոկվելու, շատ կամ սակավ դաշնակավորություն ստանալու, և ստացավ այն կերպարանքը, որն մենք այսօր տեսնում ենք անարդարապես արարատյան կոչված բարբառումն, որն ըստ ամենայն իրավանց և արդարության պետք էր ճեմարանական բարբառ անվանելու...»⁷. և կամ «Մեր օրոք՝ «բլասս [класс] մտնել», «փառախոտով [пароход] ճանապարհորդել», «փոռթեքսթավաթ [протектovať] անել», «չայ [чай] կամ քոֆե [кофе] խմել», «բուրիլքան օսաքուփովաթ [бутылка раскупоривать] անել» և այլն, և այլն, արդեն համարվում էին կոշտ խժոժաբանություն, և մենք՝ էմինի աշակերտքս առաջինն էինք, որ ամաչելով (իրք թե արածներս աններելի մեկ հանցանք էր) սկսանք հայ կենդանի բարբառի մեջ մուծանել դասառուև կամ դասառան, քեյ, սուրն, համալսառան, դասախոսություն և այլն բառերն, որոնք հետո՝ մեր հետնորդների համար՝ դարձան սովորական գործածելի բառեր, և այժմ մինչև անգամ հայաբնակ քաղաքների ամենաստոր դասակարգի մեջ մուտք են գործած»⁸:

§ 454. Սրանք արևելահայ գրական լեզվի անցյալ դարի 50-ական թվականների վիճակին վերաբերող այնպիսի վկայություններ են, որոնցով ոչ միայն նրա այն ժամանակվա ուղղախոսությունն է ճշտորեն ներկայացվում, ոչ միայն բարբառի (հոր կարծիքով՝ Արարատյան, որդու կարծիքով՝ Աստրախանյան) և գրաբարի դաշնության մեր ստեղծումը, ձևավորումը և զարգացման ընթացքն է ուրվագծվում, այլև այն կարևոր միջոցներից կամ գործոններից մեկն է նշվում, որը ամենամեծ դերն է խաղացել հայ գրական լեզվի ուղղախոսության պատմության մեջ ընդհանրապես:

§ 455. Իսկ այդպիսի մեծ դեր ամենից առաջ խաղացել են հայ դպրոցները, որոնցից էր և Մոսկվայի լազարյան ճեմարանը, որ ստեղծվել է 1815 թ. և իր գոյության ավելի քան 100 տարվա ընթացքում պատրաստել է բազմաթիվ մշակներ, որոնք իրենց գործունեությամբ մեծապես նպաստել են արևելահայ գրական լեզվի ու նրա ուղղախոսության զարգացմանն ու կատարելագործմանը:

⁷ Ռ. Պատկանյան, Երկեր, էջ 693:
⁸ Նույն տեղում, էջ 698:

Նմանապես ուղղախոսութեան բնագավառում չափազանց մեծ դեր է խաղացել նաև Ներսիսյան դպրոցը, որ հիմնադրվել է 1824 թ. Քրիլիսիում, և որտեղ էլ ճիշտ 100 տարվա ընթացքում ուսանել-կրթվել են դանազան տեղերից եկած բազմաքանակ անձինք, որոնք և կյանքի հորձանուտների մեջ մտնելով՝ լուսավորչական ու մանկավարժական փայլուն գործունեություն են ծավալել և, թերևս, առավել մեծ թափ հաղորդել գրական լեզվի ու նրա ուղղախոսութեան մշակմանն ու զարգացմանը:

Նույնը պետք է ասել էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի (հիմնադրվել է 1874 թ.) մասին, որը տվել է նույնպես բազմաքանակ գործիչներ ու ուսուցիչներ, որոնք իրենց հերթին զգալի աշխատանք են կատարել գրական լեզվի ուղղախոսութեան բարելավման գործում՝ նպաստելով հատկապես նրա ընդլայնմանն ու ամրակայմանը: Արևելահայ գրական լեզվի ուղղախոսութեան բնագավառում, անշուշտ, ավելի կամ նվազ չափով դրական դեր են կատարել նաև մյուս բոլոր՝ մեծ ու փոքր կշիռ ունեցող դպրոցները, ինչպես, ասենք Շուշիի թեմական դպրոցը (1838), Մարիամյան-Հովնանյան դպրոցը (1877, Քրիլիսի), գյուղական ծխական դպրոցները և այլն: Ուղղախոսութեան զարգացման, կանոնավորման ու նորմավորման գործում դպրոցների դերը անհամեմատ մեծացել ու առավել արդյունավետ է դարձել արևելահայ գրական լեզվի զարգացման խորհրդադաշին շրջանում. մի շրջան, որում ոչ միայն դպրոցներն են բավականաչափ շատացել (օրինակ՝ 1919 թ. 166 դպրոցի դիմաց 1940 թ. Հայաստանում գործել է 1155 դպրոց), այլև ազգային լեզվով մի շարք բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ, բազմատեսակ կրթական, լուսավորչական օջախներ են ստեղծվել, որոնք և նրանց հետ միասին ավելի մեծ չափով են առաջ մղել ուղղախոսութեան զարգացումը:

Ընդ որում պետք է ասել, որ դպրոցները եթե անցյալում գերազանցապես հայ գրական լեզվի ուղղախոսութեան մշակման ու կանոնարկման, ապա հետագայում՝ խորհրդային շրջանում, նաև նրա ընդհանրացման, հանուրի սեփականությունը դարձնելու գործով են զբաղվել:

§ 456. Հայ գրական լեզվի ուղղախոսութեան մշակման, կանոնարկման ու զարգացման մի այլ կարևոր գործոնն էլ եղել է և է՝ գրավոր խոսքը՝ իր բոլոր տեսակներով, որոնցից էլ առանձնանում են հատկապես մամուլը և գեղարվեստական գրականությունը:

§ 457. Ինչպես հայտնի է, 19-րդ դ. 50-ական թվականներից սկսած, արևելահայ աշխարհաբարով հրատարակվում են մի շարք թերթեր ու հանդեսներ («Արարատ», 1850—1851, Թիֆլիս, «Հյուսիսսպիայ», 1858—1864, Մոսկվա, «Մեղու Հայաստանի», 1858—1886, Թիֆլիս, «Կռունկ Հայոց աշխարհի», 1860—1863, Թիֆլիս, «Հայկական աշխարհ», 1864—1871, 1874—1879, Թիֆլիս, «Մշակ», 1872—1921, Թիֆլիս, «Արձագանք», 1882—1898, Թիֆլիս, «Նոր դար», 1883—1916, Թիֆլիս, «Հորիզոն», 1909—1918, Թիֆլիս և այլն), որոնք տարածում գտնելով գրագետ-ըն-

թերցող խավերի լայն շրջաններում՝ որոշակի բարերար ազդեցություն են ունենում ուղղախոսութեան վրա, նպաստում, որ շատերը գեղեցիկ ու անսխալ խոսեն գրական լեզվով:

§ 458. Գրական լեզվի ուղղախոսությունը զարգանում և իր սահմաններն ավելի է ընդլայնում գեղարվեստական գրականության շնորհիվ: Անցյալ դարի կեսերից սկսած, երբ աշխարհաբարը իր դիրքերն է հաստատում գրականության մեջ, երբ լույս են տեսնում հայ նոր գրական լեզվով բազմաթիվ գեղարվեստական ստեղծագործություններ, դրանք դառնում են ընթերցողների սեփականությունը, հղկում, կատարելագործում նրանց խոսքը և այդպիսով նաև նպաստում հայ գրական լեզվի ուղղախոսութեան ընդհանուր զարգացմանը: Եվ քանի՜-քանի սերունդներ են, որ, ասենք, Մ. Նալբանդյան, Ռ. Պատկանյան, Ղ. Աղայան, Բաֆֆի, Հովհ. Հովհաննիսյան, Մուրացան, Շիրվանզադե, Նար-Դոս, Հովհ. Թումանյան, Վ. Տերյան, Ավ. Իսահակյան և շատ այլ գրողների կարգալով՝ կարողացել են տիրապետել հայերենի ուղղախոսութեան հիմունքներին և խոսել գեղեցիկ ու օրինակելի լեզվով:

§ 459. Ուղղախոսութեան զարգացմանն ու տարածմանն իր որոշակի նպաստն է բերել նաև նույնպես անցյալ դարի կեսերից արևելահայ աշխարհաբարով իր գործունեությունը սկսած հայ թատրոնը: Կենդանի հղկված, մշակված, հնչող խոսքը տաղանդաշատ դերասանների, ասմունքողների բերանով հասցվել է հազարավոր մարդկանց, ուղեցույց ծառայել գրական լեզվով գեղեցիկ ու անսխալ խոսելու համար:

§ 460. Բավարարվելով այսքանով, պետք է ասել, որ այդ բոլորի շնորհիվ, որոնց ավելացել են նաև ռադիոն, հեռուստատեսությունը, հրնչունային կինոն և բազմաթիվ այլ միջոցառումներ, ժամանակակից հայ գրական լեզվի ուղղախոսությունը զգալի առաջընթաց է ապրել, հասել է զարգացման ավելի բարձր աստիճանի, ավելի է համակարգվել, կանոնարկվել ու նորմավորվել: Եվ միանգամայն հասկանալի պատճառներն ունի իր որոշակի ու կայուն հիմունքներն ու կանոնները, որոնց անցնելուց առաջ հարկ ենք համարում երկու խոսք ասել արևմտահայ գրական լեզվի ուղղախոսութեան մասին:

§ 461. Ի տարբերություն արևելահայ գրական լեզվի ուղղախոսության, որ գնալով ավելի է կանոնավորվել ու նորմավորվել, այլ ընթացք է ունեցել արևմտահայերենի ուղղախոսությունը:

Արևմտահայ աշխարհաբարը, որ ստեղծվել է «կը» ճյուղի բարբառների և դրանց մեջ հատկապես Պոլսի բարբառի հիման վրա՝ միջին-հայերենյան մի շարք իրողությունների պահպանմամբ, թեև ավելի շուտ է ընկել «տպի տակ» (Մ. Նալբանդյան), թեև նույնպես զարգացման բարդ ու ուրույն ճանապարհ է անցել, գրական մշակման ենթարկվելով՝ նշանավորվել հղկված-կոկկված խոսքի գոհարներով, բայց ցեղասպանու-

թյան, Մեծ եղեռնի պատճառով, երբ թուրքական յաթաղանին զոհ դարձան ավելի քան միլիոն ու կես հայեր, այն զրկվել է հետագա զարգացման պայմաններից ու հնարավորություններից՝ կիրառվելով իրարից տարանջատ վայրերում:

Հասկանալի է, որ նման բախտի է արժանացել նաև արևմտահայ գրական լեզվի ուղղախոսությունը, որի ամենաբնորոշ առանձնահատկությունը պայթական հնչյունների ոչ թե եռաստիճան, այլ երկաստիճան հակադրությունն է, այսինքն՝ խուլների դիմաց՝ ձայնեղ, ձայնեղների դիմաց՝ խուլ կամ շնչեղ խուլ արտասանությունը, ինչպես պատ>բաղ, Պետրոս>Բեդրոս, կատու>գաղու, Կանաղա>Գահաղա, կով>գով, բերան>փերան, բերք>փերք, գիր>կիր, գայլ>ֆայլ, դուռ>թուռ, դուր>թուր, ձու>ցու, դաս>բաս, ջուր>չուր և այլն: Իր այս և այլ առանձնահատկություններով արևմտահայ գրական լեզուն ոչ միայն հնարավորություն չի ունեցել հետագայում բնականոն ճանապարհով զարգացնելու ու կատարելագործելու իր ուղղախոսությունը, այլև չի կարողացել պահել ու պահպանել զրա միակերպությունն ու միասնականությունը, և ամբողջ Սփյուռքում պետականության բացակայության պատճառով անհրաժեշտ պայքար չի տարվել զրա համար:

Արդյունքում՝ խիստ նեղացել է արևմտահայ գրական լեզվի բուն ուղղախոսությունը և կարծես սկսել է մարել նրա նախնական հնչյունական արտասանությունը, և, ինչպես փաստերն են ցույց տալիս, դա հատկապես նոր սերնդի լեզվում փոխարինվում է զրային արտասանությամբ:

Նշենք նաև, որ արևելահայ գրական լեզվով խոսելու դեպքում արևմտահայերը միշտ չէ, որ կարողանում են զերծ մնալ արևմտահայերենին հատուկ արտասանությունից և հաճախ բառերն արտաբերում են նրան բնորոշ ձևով, ինչպես՝ Պետրոսը դեռ իմ գիրքը չի կարդացել—Բեդրոսը թեռ իմ քիրքը չի գարթածել, Դուր սրբեցե՛ք ձեր բերանը—Թուր սրփե՛ծք ցեր փերանը և այլն:

ՃԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵՂՎԻ ՈՒՂՂԱԽՈՍԱԻԹՅԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

§ 462. Ուղղախոսությունը, իբրև բանավոր լեզվի իրողություն, ունի բազմազան կանոններ, որոնք վերաբերում են ոչ միայն նրա արտահայտության պլանին՝ հնչյունական կազմին, այլև բառակազմությանը և քերականական կառուցվածքին: Դրանցից, սակայն, առավել կարևորը առաջինն է, որով բառերի մեջ հնչյունների ճիշտ՝ գրական արտասանությունն է որոշվում:

Այս դեպքում էլ, ինչպես հայտնի է, առանձնանում և ուղղախոսա-

կան տեսակետից շատ ավելի մեծ կարևորություն են ներկայացնում՝ ձայնավորները, որոնք քանակով քիչ՝ ընդամենը 6-ը լինելով հանդերձ բառերում ու բառաձևերում գործածվում են շատ մեծ շափերով և հաճախականություններով գերազանցում են բաղաձայններին: Եվ, օրինակ, ինչպես «ռուսերեն խոսքում ձայնավոր հնչյունները միջին հաշվով 42,35 %, իսկ բաղաձայնները 57,65 % են կազմում»⁹, այնպես էլ հայերենի ձայնավորները բաղաձայնների համեմատությամբ գերիշխում են խոսքում՝ հաճախաբար գործածվող ձայնորդների և ձայնեղների հետ գեղեցիկ ու ներդաշնակ դարձնելով այն:

Ձայնավորները ունենալով լայն ու հաճախական գործածություններ՝ արևելահայ գրական լեզվում հատկանշվում են իրենց հատուկ գրական արտասանությամբ ու որոշակի կանոններով, որոնց իմացությունը, անշուշտ, ունի գործնական մեծ նշանակություն ճիշտ ու ուղիղ խոսելու համար:

ա. ՁԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐԻ ԳՐԱԿԱՆ ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 463. Հայոց լեզվի երկարատև զարգացման ընթացքում ձայնավոր հնչյունները ձեռք են բերել որոշակի հստակ գրական արտասանություն: Այսպես՝ ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում նրա 6 ձայնավորներից՝

ա) Ա-ն բառի բոլոր դիրքերում անշեղորեն իբրև մաքուր ա է արտասանվում, հմմտ., օրինակ, ահա, առուն, գազան, հասարակ, ծանոթ, աղա, շուկա, հիմա, ֆուլա և այլն:

Ա-ն այդպես է արտասանվում նաև ձայնավորների հետ գործածվելիս, ինչպես՝ նախընթաց, ֆառս, կառույց, էակ, թեկնածուական, հեֆիաթ, միայն և այլն (տե՛ս և հմմտ. § 381, § 393, ա):

բ) ՈՒ-ն բառի բոլոր դիրքերում ևս մաքուր ու է արտասանվում, հմմտ., օրինակ, ուրախ, ուսում, ուղեղ, գաբուն, բուրմունք, սուրալ, լեզու, մեղու, ուրու, հեռու, ֆուր և այլն:

ՈՒ-ն այդպես է արտասանվում նաև ձայնավորից առաջ ու հետո, ինչպես՝ երկուական, ժողովածուում, բուրժուա, Լուիզա, Սուեզ և այլն:

Առանձին դեպքերում, մանավանդ խոսակցական լեզվում, ու-ն վ-ին մոտ հնչումով կամ պարզապես վ է հնչվում, ինչպես՝ բու→բուի և բվի-բուե և բվե, հաբսնացու→հաբսնացուի և հաբսնացվի և այլն:

գ) է (ե) ձայնավորը (տե՛ս նաև § § 383, 384) կայուն ձայնավոր է և բառի բոլոր դիրքերում հիմնականում նույն կերպ է հնչվում, ինչպես՝

⁹ Р. Н. Попов, Д. П. Валькова, Л. Я. Маловицкий, А. К. Федоров, Современный русский язык, М., 1978, с. 40.

Էակ, էլի, էլեկտրական, բերել, վրեժ, մենակ, գեղեցիկ, հանդես, փսես, մարգարե, ոսկե, որևէ և այլն:

Չայնավորի հետ գործածվելիս կամ զուգորդվելիս՝ 1) դեպքեր կան, երբ նույնպես է է արտաբերվում, ինչպես՝ ֆենած, թեական, հոգեառ և այլն, 2) դեպքեր էլ կան, երբ, հատկապես փոխառյալ բառերում, յ է արտաբերվում, օրինակ՝ ռեակցիա—ռ(յ)ակցիա, ռեալ—ռ(յ)ալ, ամեոթա—ամ(յ)ոթա և այլն (տե՛ս և հմժտ. § 395, 2):

դ) Ի-ն բաղաձայնից առաջ և հետո, բաղաձայնների միջև ի է արտասանվում, օրինակ՝ իմաստ, իղծ, իրական, ինչ, սիրել, կարմիր, անհարիբ, գիշեր, այգի, բուծելի, ուղի, վայրի և այլն. իսկ ձայնավորից առաջ եթե մի շարք դեպքերում նույնպես ի, ապա շատ դեպքերում էլ, հատկապես փոխառյալ բառերում, յ է արտասանվում, հմժտ., օրինակ, յիսկատար, յիհրավ, միածայն, եհանալ, յիովին, ֆաղեհեիություն և հեհիաթ—հեթ(յ)աթ, կրիա, ակադեմիա, օրհորդ, միլիոն, Ավստրիա և այլն (տե՛ս § 395, 3):

ե) Օ (ո)-ն բառի բոլոր դիրքերում օ է արտասանվում, ինչպես՝ օր, ով=ով, օտար, օգուտ, բուր, կարոտ, խոսել, խողովակ, այռ, երեկո, կինո, օազիս, պոեմ, այլև՝ էռակ (վօրակ)—անոռակ (անօրակ), շարոռակ—չարոռակ, որոշ (վօրօշ)—անորոշ (անօրօշ), որդի (վօրթի)—որդիական (վօրթիական) և այլն:

զ) Ը-ն, իբրև թույլ, անշեշտակիր ձայնավոր, բառի բոլոր դիրքերում չէ, որ նույն կերպ է արտասանվում. այն համեմատաբար ուժեղ է հնչվում բառասկզբում՝ մ, ն, դ բաղաձայններից առաջ և բառավերջում, երբ իբրև որոշիչ հոդ է գործածվում, ինչպես՝ ըմբիշ, ըմբռնել, ընտիր, ընդամենը, ընձուղտ, ըղձական..., ֆաղաբ—ֆաղաֆները, սեղանը—սեղանները, ջուր—ջրերը, այլև՝ դառը, ինը, ինքը, սառը և այլն:

Ը-ն համեմատաբար թույլ է արտասանվում բառասկզբում՝ զբ-, զգ-, սկ-, սպ-, ստ-, սփ-, շտ- հնչյունակապակցություններից առաջ և բառամիջում՝ գաղտնավանկի դեպքում, ինչպես՝ զբոսնել—(բ)զբոսնել, (բ)զգոն, (բ)ստանալ, (բ)սպասել, (բ)սփոփել, (բ)շտապել..., գնալ—գ(բ)նալ, խնձոր, բռնել, վշտոց, մտածել, այլև՝ գիրք(բ)ս, գրքեր(բ)ս, ընկեր(բ)դ, գործեր(բ)դ և այլն:

Կան բառեր, որոնք երկկերպ են արտասանվում, ինչպես՝ հաս-ցը-նել—հասցնել, խոսեցը-նել—խոսեց-նել, ար-ծը-վա-յին—արծ-վա-յին և այլն:

Ը ձայնավորը շատ ավելի թույլ է արտաբերվում մեկուկես վանկանի բառերում, ինչպես՝ ման(ը)ր, ծան(ը)ր, կայս(ը)ր, քանձ(ը)ր, արկ(ը)դ, աստ(ը)դ և այլն (այդ բոլորի մասին տե՛ս նաև § § 387—389):

բ. ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐԻ ԳՐԱԿԱՆ ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 464. Չայնավորների համեմատությամբ բաղաձայնները իրենց գրական արտասանությամբ բարդ ու այլազան պատկեր են ներկայացնում և հիմնականում երկու խմբի են բաժանվում.

ա) Բաղաձայններ կան, որոնք բառի բոլոր դիրքերում միշտ կամ գրեթե միշտ միակերպ են արտասանվում և ուղղախոսական դժվարություններ չեն հարուցում:

բ) Բաղաձայններ էլ կան, որոնք միշտ չեն միատեսակ արտասանվում և, բնականաբար, ուղղախոսական դժվարություններ են հարուցում: Արևելահայ գրական լեզվում առաջին խմբին են պատկանում մի շարք շփական և որոշ պայթական ու պայթաշփական խուլ հնչյուններ, իսկ երկրորդ խմբին՝ գերազանցապես ձայնեղ պայթականները և պաշթաշփականները:

ՊԱՅԹԱԿԱՆ ԵՎ ՊԱՅԹԱՇՓԱԿԱՆ ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐԻ ԳՐԱԿԱՆ ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 465. Արևելահայ գրական լեզվում բաղաձայններն ընդհանուր առմամբ բնորոշվում են նրանով, որ բառասկզբում, իբրև կանոն, նույն կերպ են արտասանվում: Այդ կանոնից, բնականաբար, չեն շեղվում նաև ձայնեղ պայթական և պայթաշփական հնչյունները:

Պրանք, ինչպես հայտնի է, տարբեր դեպքերում տարբեր արտասանություններ են ունենում միայն բառամիջում և բառավերջում:

§ 466. Չայնեղ պայթականներից՝

ա) Բ-ն մի խումբ բառերում՝ փ, իսկ որոշ բառերում պ է արտասանվում:

Բ-ն փ է արտասանվում՝ 1) մի շարք բառերում՝ բ, մ ձայնորդներից հետո, ինչպես՝ ուրբաթ—ուր(փ)աթ, համբույր—համ(փ)ույր, հարբուխ—հար(փ)ուխ, հարբել—հար(փ)ել, համբերել—համ(փ)երել, երբ—եր(փ), լիրբ—լիր(փ), որբ—որ(փ), նուրբ—նուր(փ), սուրբ—սուր(փ) և այլն:

Բ-ն փ է արտասանվում նաև դրանցից կազմված բաղադրյալ բառերում, օրինակ՝ ուրբաթխոս, համբուրել, որբանալ, սրբավայր և այլն:

2) Քիչ թվով բառերում՝ ձայնավորից հետո, ինչպես՝ խաբել—խա(փ)ել, իբրև—ի(փ)րև, շաբաթ—շա(փ)աթ, Հակոբ, Գաբրիել, Սերոբ և այլն:

Նկատելի է, որ բ-ն փ է արտասանվում խոսակցական լեզվում լայնորեն գործածվող և այնտեղից գրական լեզվին անցած բառերում: Մնացած դեպքերում նման պարագաներում, ինչպես նաև ուշ շրջանի փոխառյալ բառերում բ-ն փ է արտասանվում, օրինակ՝ արեղա, բարխել, գալբյուտ, հոբելյան, դաբաղ, շաբաթ, շոբան, կաբել, պրորբեմ, բամբ,

կաղամբ, շամբ, բումբ, խումբ, ակումբ, ծծումբ, գուբ, ուումբ, սերբ և այլն:

բ) Բ-ն պ է արտասանվում ղ (>խ)-ին հաջորդող մի քանի ընդհանուր հայերեն արմատական բառերում և դրանցից կազմված բաղադրույթուններում, ինչպես՝ աղբ—ախ(պ), աղբյուր—ախ(պ)ուր, եղբայր—եխ(պ)այր, ողբ—ոխ(պ), ո(խ)պալ, ե(խ)պայրացու, ե(խպ)այրանալ և այլն:

Գրական ճանապարհով գրական լեզվին անցած բառերում բ-ն բ է արտասանվում, օրինակ՝ աղբյուր («աղբակույտ, աղբ»), բողբոջ, խիղբ («սննդից նոր դուրս եկած ծիլը»), կուլբ, շեղբ:

Առանձին բառերում բ-ն երկկերպ՝ բ կամ փ է արտասանվում, ինչպես՝ ներբանցի/ներ(փ)անցի, ձերբակալել/ձեր(փ)ակալել, գրաբար/գրա(փ)ար (հանձնարարելին վերջինս է):

§ 467. Գ-ն մի շարք բառերում է արտասանվում՝

ա) Բ ձայնորդից հետո, ինչպես՝ քարգման—քար(գ)ման, մարգարե—մար(գ)արե, պարգև—պար(գ)և, մարգարիտ—մար(գ)արիտ, կարգ—կար(գ), միրգ—միր(գ), Սարգիս—Սար(գ)իս և այլն:

Մի քանի բառերում նման դիրքում գ-ն գ է արտասանվում, ինչպես՝ արգելի, զարգանալ, արգասիք, երգիծել, գորգ, բուրգ:

Երգ բառում գ-ն՝ ք, իսկ նրանից կազմված համերգ, գիշերերգ, զուգերգ, մեներգ, բառերում գ է արտասանվում:

բ) Զայնավորից հետո, ինչպես՝ ավագ=ավա(գ), էգ=է(գ), էգուց, քագավոր, ծեգ, ծագել, հագնել, հոգի, ձագ, կարագ, մարագ, հրագ, ուրագ, ձիգ, շոգ, մուգ, սուգ, տեգ, սգուտ, օգտակար, տեգրակին և այլն:

Ժողովրդախոսակցական լեզվի ազդեցությամբ գ-ն է արտասանվում նաև մի քանի բառերի սկզբում, ինչպես՝ գցել>ցցել, գդալ>քքալ, գտնել>քտնել: Մնացած դեպքերում գ-ն չի փոխվում և գ է արտասանվում՝

ա) Ընդհանրապես և ձայնորդից հետո, ինչպես՝ գանգ, գանգ, ժանգ, նահանգ, հանգույց, հրահանգ, ժառանգ, փաղանգ, վտանգ, երանգ, նենգ, լինգ, հինգ, սպունգ, ռունգ, միտինգ և այլն:

բ) Զայնավորից հետո, ինչպես՝ ագահ, ագռավ, հագուրդ, ագարակ, հագար, ագի, առագաստ, դեգերել, մագաղաթ, վարագույր, արագիլ, բագին, դագաղ, գարգանալ, դագանակ, գագաթ, որոգայթ, վագր, օգոստոս, անհագ, սագ, արագ, դեգ, տեգ, մոգ, յոգ, օկրուգ և այլն:

գ) Յ ձայնորդից հետո, ինչպես՝ այգի, այգաբաց, առույգ, գույգ, նծույգ, ստույգ, պատյուրգ/(պատրույթ):

Մի քանի բառերում, որոշ գործոններով պայմանավորված, գ-ն կ է արտասանվում, օրինակ՝ շաղգամ—շախկամ, շագանակ—շականակ:

§ 468. Գ-ն ք և տ է արտասանվում:

Գ-ն ք է արտասանվում՝

ա) Բ ձայնորդից հետո բաղաձայնակ բառերի թե՛ միջում և թե՛ վերջում, ինչպես՝ արդար—ար(ք)ար, արդեն, արդյունք, կարդալ, որդի, երդում, վրդովվել..., բարդ—բար(ք), զարդ, բերդ, վարդ, մարդ, նյարդ, որդ, օրհորդ, բաժանորդ, հաշորդ, երոհորդ, անցորդ, բուրդ, խորհուրդ, ժողովուրդ և այլն:

բ) Զայնավորից հետո մի քանի բառերում, օրինակ՝ դադար—դա(ք)ար, դդում—դդ(ք)ում, օդ—օք:

Նկատելի է, որ դ-ն ք է արտասանվում ընդհանուր հայերեն բառերում:

Գրական ճանապարհով սեփականված բառերում այն մեծ մասամբ դ է արտասանվում՝

ա) Բ ձայնորդից հետո, ինչպես՝ արդ, արդի, արդիական, բարդի, գեղարդ, գեղաստան, գմբեթարդ, դիրդ, խարդախ, խարդավանք, խորդենի, հորդուր, հարդ, մակարդ, մակարդակ և այլն:

բ) Զայնավորից հետո, ինչպես՝ բաղ, զող, ծղրիղ, հող, վառող, մահող, այլև՝ բավուղ, միլիարդ, էտլուղ և այլն:

գ) Ն ձայնորդից հետո, ինչպես՝ անդ, գունդ, գնդակ, հնագանդ, կաղանդ, խանդ, հանդ, տաղանդ, աղամանդ, սպանդ, ֆանդել, տենդ, խինդ, մկունդ, բունդ, ցնդել, ծնունդ, սնունդ, ընդ որում, ընդ սմին և այլն:

Ընդ նախդիր-նախածանցով կազմված բառերում դ-ն սովորաբար ք է արտասանվում, օրինակ՝ ընդամենը—ըն(ք)ամենը, ընդհանուր—ըն(ք)անուր, ընդարձակ—ըն(ք)արձակ, ընդունել—ըն(ք)ունել, անընդհատ—անըն(ք)ատ և այլն:

Ընդհանուր օրենքին հակառակ՝ դ-ն ք է հնչվում նաև անդամ—ան(ք)ամ, կենդանի—կեն(ք)անի, խնդիր—խըն(ք)իր և դրանցից կազմված բաղադրյալ բառերում, օրինակ՝ անդամատել, հաշմանդամ, կենդանություն, խնդրանք, խնդրել և այլն: Հատուկենտ բառեր էլ կան, որոնցում դ-ն երկկերպ՝ դ և ք է արտասանվում, օրինակ՝ քակարդ/քակար(ք), կախարդ // կախար(ք), երիտասարդ // երիտասար(ք), լողորդ // լողոր(ք), նավասարդ/նավասար(ք), անուրդ/անուր(ք) և այլն:

2. Գ-ն տ է արտասանվում՝

ա) Յ ձայնորդից հետո այդ—այ(տ) և դրանից կազմված բաղադրյալ բառերում, օրինակ՝ այդքան—այ(տ)քան, այդպես—այ(տ)պես, այդտեղ—այ(տ)տեղ:

բ) Բառերի վերջում, երբ իբրև հոդ է գործածվում, օրինակ՝ գիրքդ—գիրք(տ), բարեկամդ—բարեկամ(տ) և այլն:

Գ-ն տ է հնչվում նաև խեղդ արմատական բառում և նրանց կազմված բաղադրույթուններում, օրինակ՝ խեղդել—խե(խ)տել, խեղդաման, խեղդակ, խեղդաշունչ, խեղդացավ, խեղդվել:

§ 469. Պայթաչփական ձայններից ձ-ն ց է արտասանվում՝

ա) Բ ձայնորդից հետո մի խումբ արմատական և նրանցից կազմը-

ված բաղադրյալ բառերում, ինչպես՝ բարձ—բար(ց), դարձ—դար(ց), դերձակ, վարձ, լայնարձակ, աշխատավարձ, խրձակապ, սրձաբար, փորձանք, բարձունք և այլն:

Բ ձայնորդից հետո ձ-ն ձ է հնչվում գրական փոխառյալ բառերում, ինչպես՝ արձագանք, արվարձան, լորձ, ձորձ, մերձ, ֆուրձ, հանդերձ, ուղերձ, հորձանք: Բայց կան նաև բառեր, որոնք երկկերպ՝ և՛ ձ-ով, և՛ ց-ով են արտասանվում, օրինակ՝ վրձինք/վր(ց)ին, արձանք/ար(ց)ան, համարձակ/համար(ց)ակ, հետադարձ/հետադար(ց):

բ) Ղ (>խ) բաղաձայնից հետո մի քանի սովորական բառերում, ինչպես՝ դեղձ—դե(խց), դաղձ—դա(խց), դեղձան—դե(խց)ան: Ձուտ գրական բնույթի բառերում ձ-ն նույնն է մնում, ինչպես՝ առաղձ, բաղձանք, գուղձ, գեղձ, իղձ, հեղձ, հեղձուցիչ, մաղձ, մղձավանջ, փղձկալ և այլն:

գ) Սձ (=օց) բառում և նրանից կազմված բաղադրություններում (տե՛ս § 411, գ): Իբրև կանոն, ձ-ն անփոփոխ է մնում և ձայնորդից հետո, ինչպես՝ անձնակալ, անձուկ, աղանձ, խնձոր, հնձան, նախանձ, պղինձ, սոսինձ, բրինձ, սինձ, ինձ, տանձ, կաղկանձ և այլն:

§ 470. Պայթաչփական ձայնեղներից զ-ն էլ չ է արտասանվում՝

ա) Բ ձայնորդից հետո՝ մի քանի հանրագործածական բառերում և դրանցից կազմված բաղադրություններում, ինչպես՝ արջ/ար(չ), վերջ/վե(չ), բրջե/բր(չ)ել, բրջոց—բր(չ)ոց, մրջյուն—մր(չ)յուն, արջուկ—ար(չ)ուկ, վերջնական—վե(չ)նական և այլն:

Մնացած դեպքերում՝ ինչպես զուտ գրական, այնպես էլ ուշ շրջանում արևելյան լեզուներից փոխառված բառերում զ-ն չ է արտասանվում, օրինակ՝ լուրջ, լրջմիտ, շուրջ, շրջահայաց, անուրջ, անբային, ստերջ, կամուրջ, կամբակ. բուրջ, խարջ, խուրջին, մարջ («գրագ») և այլն:

Մի քանի բառերում զ-ն երկկերպ է արտասանվում, օրինակ՝ որջ/որ(չ), երջանիկ/ե(չ)անիկ: Առանձին դեպքերում էլ բարբառի ազդեցությամբ զ-ն և կամ դրան մոտ է հնչվում, օրինակ՝ բաղաբջ—բաղար(ն), հաղաբջ—հաղար(ն):

բ) Ձայնավորից հետո՝ մի քանի հանրագործածական բառերում և նրանցից կազմված բաղադրություններում, ինչպես՝ աջ—ա(չ), աջակից, աջափնյա, առաջ—առա(չ), առաջնային, առաջին, առաջնորդ, մեջ—մե(չ), միջակ, միջնորդ, առէջ, առէջք, գիջել:

Այլ դեպքերում զ-ն չ է արտասանվում, ինչպես՝ մաքմաջ, անշեջ, հեշեջ, շիջանուտ, էջ, ելեէջ, բիջ, բողբոջ, ֆրբիջ, գուջ, ֆուջ, խոխոջ, դողդոջ, ֆաջ, հաջորդ, խոխոջյուն, այլև՝ արխաջ, բուջ և այլն:

գ) Ղ (>խ)-ից հետո մի քանի հանրագործածական բառերում, ինչպես՝ աղջիկ—ա(խչ)իկ/ա(խն)իկ, ողջ—ո(խչ), գեղջկուհի—գե(խչ)կուհի: Այլ դեպքերում զ-ն չ է կամ տատանումներ տալով՝ նաև չ է արտաբերվում,

փում, օրինակ՝ առողջ/առող(չ), ամբողջ/ամբո(խչ), եղջուր, գղջալ, ողջույն, ողջունել և այլն:

Մյուս ձայնեղների պես և ձայնորդից հետո զ-ն ևս որևէ փոփոխություն չի կրում, օրինակ՝ ականջ, լանջ, նահանջ, դողանջ, հորանջ, պահանջ, խոխիկ, նիկ, նարիկ, տվնչյան, թուրիկ, երիկ, խխունջ, մրմունջ, շշունջ, փունջ, այլև՝ դիկ:

§ 471. Ի տարբերություն պայթական և պայթաչփական ձայնեղների, նրանց լծորդակից խուկերը (պ, տ, կ, ծ, ճ) և շնչեղ խուկերը (փ, ք, ֆ, ց, շ) բառի բոլոր դիրքերում միակերպ են արտասանվում և, ինչպես ասվել է, ուղղախոսություն համար առանձնակի բարդություն չեն ներկայացնում: Բայց դա, իհարկե, չպետք է բացարձակացնել և կարծել, թե դրանք ինչ-ինչ շեղումներ կամ խոտորումներ չեն ունենում: Կենդանի խոսքը բազմաճազար անհատների կողմից կիրառվող իրողություն է, խոսողության ժամանակ նույն հնչյունը հանդես է գալիս բազմատեսակ հնչակապակցություններում, ենթարկվում է զանազան փոխազդեցությունների և բոլոր դեպքերում նաև անհատականության դրոշմն է կրում իր վրա:

Նման հանգամանքներով էլ պայմանավորված՝ առանձին բառերում, օրինակ, պ-ն՝ բ (ամպ—ամբ), տ-ն՝ ք (փտել—փթել), գ-ն կ կամ ք (երկիր—երգիր, ընկեր—ընգեր, մարդիկ—մարդիք, ընթացիկ—ընթացիք), ծ-ն՝ ց (ընծա—ընցա, գործվածք—գործվացք), ճ-ն՝ շ (ճանճ—ճանջ), փ-ն՝ պ (թփուտ—թպուտ, թուփ—թուպ), ք-ն՝ ց (ընկերություն—ընկերուցյուն), ֆ-ն՝ կ (դիցուք—դիցուկ, խոսք—խոսկ) է արտասանվում: Սակայն դրանք, որ հաճախ հենց այդպես՝ սխալաբար գործածվում են գրավոր խոսքում, հակասում են գրական լեզվի ուղղախոսության նորմաներին և զնալով, բնականաբար, հարթվում են ու վերացվում:

ՇՓԱԿԱՆ ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐԻ ԳՐԱԿԱՆ ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ա. Ձայնորդների արտասանությունը

§ 472. Ձայնորդներից՝

ա) Լ-ն չի լծորդվում մի այլ հնչյունի և բառի բոլոր դիրքերում էլ չ է արտասանվում, օրինակ՝ լավ, լսել, լուռ, ալիք, շոպլ, բոլոր, մամուլ և այլն: Որոշ բառերում միայն փափուկ է արտասանվում, որ, սակայն, ուղղախոսական առանձին արժեք չունի:

բ) Բ-ն և Ռ-ն լծորդակից ձայնորդներ են, որոնք, իբրև իմաստազատիչ հնչյուններ (հնչույթներ), տարբեր կերպ են արտասանվում, հմմտ., օրինակ, արու—առու, բեր—բեռ, սեր—սեռ, լուր—լուռ, համար—համառ, արատ—առատ, վարել—վառել և այլն:

Գրական լեզվում բառի բոլոր դիրքերում, ինչպես ընդունված է ա-

սել՝ ր-ն՝ փափուկ, ո-ն կոշտ է արտասանվում: Խոսակցական լեզվում, սակայն, երբեմն խախտվում է այդ օրենքը, և, մանավանդ բարբառ-ների ազդեցությամբ, որոշ բառերում ր-ն՝ ո, ո-ն՝ ր է արտասանվում, օրինակ՝ արջ—անոջ, արծիվ—անոծիվ, արծաթ—անոծաթ, կրծել—կոծել, ոսկոր—ոսկոռ, ուրց—ուռց, հոշակ—հրշակ, պառկել—պարկել, գոռգոռալ—գորգոռալ և այլն (տե՛ս § 404, 4):

զ) Արտասանական տեսակետից շփման ավելի մեծ եզրեր ունեն մ և ն ընգային ձայնորդները, որոնք հատկապես պայթական հնչյուններից առաջ շատ անգամ արտաբերվում են միմյանց փոխարեն, հմմտ., օրինակ, ամբիոն—անբիոն, ամբարիշտ—անբարիշտ, ամբոխ—անբոխ, զամփո—զանփո, սմբակ—սմբակ, ամպ—անպ, ըմբռնել—ընբռնել, նամբար—նանբար, ամփոփել—անփոփել, կաղամբ—կաղանբ և անբիծ—ամբիծ, անբասիւր—ամբասիւր, բանբեր—բամբեր, նամփա—նանփա, այլև՝ Սմբատ—Սնբատ, Սամվել—Սանվել, Մանվել—Մամվել, տրամվայ—տրանվայ, սիմֆոնիա—սինֆոնիա և այլն:

Այսպիսի արտասանությունները հակասում են գրական լեզվի ուղղախոսությանը և նույնպես մերժելի են:

դ) Արտասանական տարատեսակներով առանձնանում է յ ձայնորդը (տե՛ս § 73, գ), որ, ինչպես ասվել է, մյուս ձայնորդների համեմատությամբ ավելի շատ ձայն է պարունակում և մի շարք դեպքերում հատում է ի ձայնավորին:

Տարբեր գործառույթներով պայմանավորված՝ յ ձայնորդը շատ ավելի լիահունչ է արտաբերվում՝ ա) բառասկզբում, ինչպես՝ յոթ, յուզ, յուր, յասաման, յաման, յայլա, յասավույ, յունկեր, յոգ և այլն. բ) բառավերջում, ինչպես՝ բայ, հայ, նայ, նայ, վայ, թեյ, գայ, խոյ, հայ-հույ, այլև՝ տրամվայ, փայ, լակեյ, հոկեյ, կորիֆեյ, պլեբեյ և այլն:

Յ-ն հստակ է հնչվում բառասկզբում նաև է (ե) ձայնավորից առաջ՝ երկհնչյուն կազմելիս (տե՛ս § 73, գ), ինչպես՝ երեխա—յէրէխա, երկիր—յէրկիր, եղանակ—յէղանակ, եփել—յէփէլ, եթե—յէթէ և այլն:

Այդ յ-ն չի արտասանվում հին կամ նման օրինակով կազմված բաղադրյալ բառերում, ինչպես՝ ապ(է)րախտ, ան(է)զական, ան(է)րես, համ(է)րգ, ապ(է)րջանիկ և այլն:

Նոր կազմություններում բառասկզբի յ-ն, երբ հատկապես ձայնավորի է հաջորդում, արտասանվում է, օրինակ՝ ամենա(յ)երախտամոռ, ամենա(յ)երջանիկ, ամենա(յ)երկար և այլն: Բառեր էլ կան, որոնք երկ-կերպ՝ յ-ով և առանց յ-ի են արտաբերվում, օրինակ՝ տասն(է)երեք//տասն(յէ)րեք, քսան(է)րկու//քսան(յէ)րկու, ութ(է)վե//ութ(յէ)վէ, ինքնա-(է)ռ//ինքնա(յէ)ռ և այլն:

Յ-ն համեմատաբար թույլ և աղանձին դեպքերում էլ ի ձայնավորին մոտ է արտասանվում բառամիջում՝ ձայնավորից առաջ, ինչպես՝ լյարդ, բյուրեղ, ձյուր, ձյուն, հյուր, էյուր, բյուր, գյուտ, մաշյան, ա-

յան, միմյանց, առոյա, Արամյան, այլուր, ալբյուր, եղջյուր, անկյուն, մեծություն, սովորություն, արդյոք, ընտանյոք (հանդերձ) և այլն:

Յ ձայնորդը թույլ է արտասանվում նաև ձայնակապի դեպքում, որ, ինչպես հայտնի է, ա-ից, ո-ից հետո գրվում, իսկ մյուս ձայնավորներից հետո չի գրվում (տե՛ս § 338):

Բառեր էլ կան, որոնցում յ-ն պատմական հնչյունափոխության ենթարկվելով՝ ոչ միայն չի արտասանվում, այլև չի գրվում, ինչպես՝ ոյծ > ույծ > ուծ, բոյք > բույք > բուք, շոյտ > շույտ > շուտ, անոյշ > անույշ > անուշ, այս > աս (արևմտհ.) և այլն:

Հակառակ դրան, որոշ բառերում թեև յ-ն նույնպես չի արտասանվում, բայց գրվում է, ինչպես՝ տոյծ > տույծ > տուծ, աշխոյծ > աշխույծ > աշխուծ, զգոյշ > զգույշ > զգուշ, գոյծ > գույծ > գուծ, այլև՝ բոյն (> բուն)—բույն, որպիսի գրությունը լրիվ հնացած ու մերժելի պետք է համարել (տե՛ս § 209):

բ. Եփական ձայնեղների և խուլերի արտասանությունը

§ 473. Լծորդակից գ-ս, ժ-շ շփական հնչյունները բառի բոլոր դիրքերում միակերպ են արտասանվում (տե՛ս § 405): Առանձին դեպքերում միայն երբեմն գ-ի փոխարեն՝ ս (ասպարեզ—ասպարես), ս-ի փոխարեն՝ զ (ավտորուս—ավտորուզ, իշխաս—իշխազ, նարգիս—նարգիզ), ժ-ի փոխարեն՝ շ (ղծխեմ—ղշխեմ), շ-ի փոխարեն ժ (ղշխուհի—ղծխուհի) է արտասանվում, որոնք սակայն առավելապես հատուկ են խոսակցական լեզվին և ոչ՝ գրական:

Բառի բոլոր դիրքերում հիմնականում նույն կերպ են արտասանվում նաև լծորդակից վ-ֆ ձայնեղ և խուլ շփական հնչյունները. միայն որոշ, հատկապես փոխառյալ, բառերում վ-ն՝ ֆ, ֆ-ն՝ վ է արտասանվում, օրինակ՝ նավթ—նաֆթ, հարավ—հարաֆ, մուսավաթ—մուսաֆաթ, ասֆալտ—ասվալտ, աֆղանացի—ավղանացի, որոնք նույնպես հատուկ են խոսակցական լեզվին:

Վ-ն հստակ է արտասանվում նաև բառասկզբում՝ ո (օ) ձայնավորից առաջ, օրինակ՝ ոգի > վօֆի, որակ > վօրակ, ոսկի > վօսկի և այլն (տե՛ս § 215, գ):

Այդ վ-ն չի հնչվում հին կամ այդ եղանակով կազմված բաղադրյալ բառերում, ինչպես՝ անօրակ—անօրակ, բայց ոչ՝ անվօրակ, շարօրակ—շարօրակ, անօրոշ, փղօսկրյա, ձկնօրս, այտօսկր, մթնօլորտ, միջնօրմ, խոշրնդոտ և այլն:

Բառասկզբի վ-ն արտասանվում է նոր բաղադրություններում, երբ հատկապես ձայնավորի է հաջորդում, ինչպես՝ ամենաաղբմելի (> ամենավօղբմելի), ամենաաղբալի, ամենաառաջակի, արչաօրս, բարձրաօրմ, բարձրաօրմ, անկաօրոտ, բայց նաև՝ անկաօրոտ (> անէղօրոտ):

§ 474. Լծորդակից դ-ի հնչյուններից խ-ն եթե բառի բոլոր դիրքերում՝ խ (օր.՝ խաղ, խոսել, կախարդ, տխուր, գլուխ, ուրախ), ապա դ-ն նույն կերպ՝ միայն բառասկզբում (դեկ, դողանջ) և բառավերջում (անեղ, ծիծաղ), իսկ բառամիջում որոշ դեպքերում՝ նույն, մի շարք դեպքերում այլ կերպ՝ խ է արտասանվում:

Բառամիջում դ-ն նույն կերպ է արտասանվում՝ ա) ձայնավորների միջև, ինչպես՝ աղանձ, դեղին, բեղուն, ցողուն, եղինջ, սպեղանի և այլն. բ) մ, ն, յ, ր ձայնորդներից առաջ, ինչպես՝ աղմուկ, կողմ, մեղմ, գեղմ, եղնիկ, ողնաշար, ստեղն, մեղր և այլն:

Բառամիջում դ-ն խ է արտասանվում՝ ա) պ, տ, կ պարզ պայթականներից առաջ, ինչպես՝ կողպեֆ (= կօխպեֆ), կողպել, ձուլպ («ձկրնկիթ»), աղտոտ, գաղտնի, կեղտ, պղտոր, բաղկանալ, բողկ, ծաղկել, նողկանք և այլն, բ) փ, ք, ֆ շնչեղ խուլներից առաջ, ինչպես՝ հղփանալ, գաղթ, գաղթել, թուղթ, շղթա, հաղթել, մաղթել, աղֆատ, կողֆ, նեղֆել, մեղֆ, շողֆ, սանդղաֆ և այլն, գ) ց, երբեմն նաև շ, ն խուլ պայթափականներից առաջ, ինչպես՝ աղցան (= ախցան), ֆաղց, ֆաղցր, ֆաղցկեղ, գեղչ, գեղչել, խեղն, խղճուկ, խեղճանալ, դ) բ, դ, գ, ձ, ջ ձայնեղ պայթական և պայթափական հնչյուններից առաջ, ինչպես՝ աղբ (= ախպ), աղբյուր, եղբայր, ողբալ, խեղդել, շաղգամ, գեղձ, դաղձ, դեղձ, ողջ (= վօխչ), ամբողջ, աղջիկ, առողջ և այլն:

Ինչպես օրինակներից էլ կարելի է նկատել, վերջին դեպքում երկակի խլացում է տեղի ունենում. նախ՝ դ-ին հաջորդող ձայնեղը և ապա՝ դրա ազդեցությամբ դ-ն է խլանում: Այն բառերում, որոնցում դա տեղի չի ունենում, այն նույնն է մնում, ինչպես՝ բաղձանք, բաղձալի, մղձավանջ, աղջամուտջ, շեղջ, հեղձուցիչ և այլն:

Պետք է ասել, որ երկտեսակ արտասանությունների միջև պայքար է գնում, և գրային արտասանության ազդեցությամբ հատկապես դ-ով հնչումն է տիրապետող դառնում:

Ղ-ն չի խլանում և անփոփոխ է մնում նաև ծ-ից, ս-ից առաջ, ինչպես՝ կեղծիք, կեղծ, կեղծել, գեղծ, գեղծում, մեղսակից, մեղսագործ (վերջին երկուսը նաև խ-ով են արտասանվում):

§ 475. Լ հագագային խուլ հնչյունը լծորդակից ձայնեղ շունենալով՝ ուժեղ է արտասանվում՝ ա) բառասկզբում, օրինակ՝ հանույֆ, համար, հերթ, հինգ, հղկել, հույս, բ) բառավերջում, օրինակ՝ ագահ, գահ, գրոհ, գրահ, մահ, շահ, գ) բառամիջում՝ ձայնավորների միջև, օրինակ՝ անհ, դահիճ, կոահել, աշակերտունի, կահույֆ, գեհեն, կոհակ և այլն:

Լ-ն չի արտասանվում կամ շատ թույլ է արտասանվում ր ձայնորդից հետո՝ որոշ բառերի վերջում և նրանցից կազմված բաղադրություններում, ինչպես՝ աշխարհ (= աշխար), աշխարհական, աշխարհագրություն, աշխարհագր, խոհարհ (= խոհար), խոհարհարար, նահապարհ, նահապարհագր, խոհարհ, շոհրհ, շոհրհակալ, շոհրհալի, շոհր-

հակալություն, շոհրհիվ, խոհրդակցել, խոհուրդ (<խորհ—խոհ+ուրդ), առհամարել (= արհամարել), այլև՝ բնդհանուր (= բնթանուր), անբնդհատ (= անբնթատ), բնդհատել (= բնթատել), բնդհատակ (= բնթատակ), բնդհանրապես (= բնթանրապես)՝ նախորդ դ ձայնեղի շնչեղ խլացման կամ դրա հետ միաձուլվելու պատճառով:

Գրական փոխառյալ նման բառերում ր ձայնորդից հետո հ-ն ոչ թե լրիվ շեղդանում, այլ թույլ է արտասանվում, օրինակ՝ նիրհ, նիրհել, փպիրհ: Նկատելի է, որ գնալով ր ձայնորդից հետո հ-ի արտասանությունը տարածվում ու սովորական է դառնում: Հակառակ դրան, բազմավանկ բառերի վերջում ձայնավորից հետո հ-ն ընդհանրապես թույլ է արտասանվում և ժողովրդախոսակցական լեզվում որոշ բառերի կազմից դուրս է ընկնում, որ ամբողջապես հակասում է հայ գրական լեզվի ուղղախոսությունը, ինչպես՝ նախագահ (<նախ+ա+գահ)—նախագա, հերթագահ—հերթագա, վստահ—վստա:

ՈՒՂՂԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՇԵՂՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԱՂՅՈՒՆՆԵՐԸ

§ 476. Ժամանակակից հայոց լեզվի ուղղախոսության կանոնները. անշուշտ, այդքանով չեն ավարտվում: Ուղղախոսությունը, ինչպես արդեն ասվել է, վերաբերելով բանավոր խոսքին՝ որքան դրա և առհասարակ գրական լեզվի զարգացման ու կատարելագործման համար մեծ նշանակություն ունեցող, այնքան էլ հարաշարժվող, անվերջ հեղաբեկումների, մակընթացությունների ու տեղատվությունների ենթարկվող բազմաբարդ երևույթ է: Իբրև այդպիսին, այն երբեք նույնը չի մնացել և իր զարգացման ընթացքում հաղթահարել ու շարունակում է հաղթահարել մի շարք արգելքներ ու խոչընդոտներ:

§ 477. Դրանցից մեկը և թերևս ամենացայտունը բարբառայնությունն է, որ պայմանավորվելով բազմաբանակ հայ բարբառների գոյությամբ և սերելով նրանցից՝ բացասաբար է ազդում ուղղախոսության վրա:

Կարևորագույն աղբյուր ծառայելով հայ գրական լեզվի ստեղծման, մշակման, զարգացման ու հարստացման համար՝ հայ բարբառները միամտամանակ իրենց մի շարք մանավանդ ոչ հանրական իրողություններով ծամանակ իրենց մի շարք մանավանդ ոչ հանրական իրողություններով հակազդել ու շարունակում են հակազդել նրա ուղղախոսության վրա՝ հակազդել ու շարունակում են հակադրել: Եվ թեև նրանց միջև միշտ էլ առաջ բերելով զանազան խախտումներ: Եվ թեև նրանց միջև միշտ էլ առաջ բերելով զանազան խախտումներ: Եվ թեև նրանց միջև միշտ էլ մշակութային կյանքում տեղի ունեցած մեծ փոփոխությունների շնորհիվ ավարտվել է հիմնականում գրական լեզվի հաղթանակով, և ուղղախոսությունն էլ իր հսկա առաջընթացն է ունեցել բարբառները, այնու-

ամենայնիվ, ուղղախոսական շեղումների, խախտումների, խոտորումների, անգամ սխալների աղբյուր են մնում և բազմազան բնույթի՝ հընչունային-հնչույթաբանական, հնչունային-վերհատույթային, բառակազմական, քերականական (ձևաբանական, շարահյուսական), ոճական, արտահայտչական և այլ իրողություններով արտահայտվում նրա մեջ:

§ 478. Բարբառները հայ գրական լեզվի ուղղախոսության վրա խիստ բացասաբար են անդրադառնում՝

ա) Ամենից առաջ իրենց հատուկ շեղադրությամբ: Մի շարք բարբառներում, ինչպես հայտնի է, շեղոր բառի ոչ թե վերջին, այլ նախավերջին կամ նախընթաց վանկի վրա է ընկնում և այդպես էլ գործածվում գրական լեզվում, օրինակ՝ ֆաղաֆա՛ցի, ֆաղա՛ֆացի, հարսա՛նիք, հա՛րսանիք, բուրձ՛վին, ուրա՛խանալ, երե՛խա, մեծո՛ւթյուն, մե՛ծություն, հոտա՛վետ, սի՛րուն և այլն:

բ) Հնչունների՝ իրենց հատուկ արտասանությամբ: Բարբառի (օրինակ՝ Կարնո) ազդեցությամբ ձայնեղ պայթականները և պայթաշփականները շատ անգամ ոչ թե խուլ կամ շնչեղ խուլ, այլ նույն կերպ են արտասանվում, ինչպես՝ սուր(բ), առ(դ)են, ան(դ)ամ, ան(զ)ամ, բար(ձ)ր, մի(ջ)ակ, վեր(ջ)նական, ասենք, ուղղախոսորեն ընդունված ու ամրակայված սուրփ, առթէն, անթամ, անգամ, բարցր, միշակ, վերջնական հնչումների փոխարեն:

Այդպես և քիչ չեն դեպքերը, երբ բարբառի ազդեցությամբ ձայնավորները ոչ թե մաքուր ու պարզ, այլ քմայնացված, շրթայնացված, կոշտ կամ այլ կերպ են արտասանվում (օր.՝ լավ, կատու, ձու և այլն), երբ փ-ն և ֆ-ն չեն զանազանվում, և մեկի փոխարեն մյուսն է գործածվում, ինչպես՝ փակուլտետ < ֆակուլտետ, փիզիկա < ֆիզիկա, փիզկուլտուրա < ֆիզկուլտուրա, ֆեփ < ֆեֆ. փիղ > ֆիղ, դափ > դաֆ, որ հանդիպում է մինչև իսկ գրավոր խոսքում («Հարսանիքից հետո ինչ դաֆ ու զուռնա», Ս. Խանզադյան):

գ) Հնչունների՝ իրենց հատուկ հնչունափոխությամբ, ինչպես՝ ժըղովուրք (< ժողովուրդ), ըստեղ (< այստեղ), խինթել (< խնդրել), կայնել (< կանգնել), էրէխա (< երեխա), էկէֆ (< եկեք), ալվեօթք (< ավելորդ), ծանդր (< ծանր) և այլն:

դ) Իրենց հատուկ քերականական ձևերով, ինչպես՝ գնում ա—զընում է, ասում ա—ասում է, եկել ա—եկել է..., քնի—քնիր, վազի—վազիր, մեծացրա—մեծացրու, հանգցրա—հանգցրու, մի՛ խոսի—մի՛ խոսիր, մի՛ ֆ/մե՛ ֆ խոսի—մի՛ խոսեք, գնացիմ—գնացի, գնացիմ—զընացինք, խոսեցիմ—խոսեցի, խոսեցիմ—խոսեցինք, իրեն հետ—իր հետ, ֆո պես—քեզ պես, գալի—գալիս, տալի—տալիս, ասեց—ասաց, կարող է գա—կարող է գալ, ուզում է սովորի—ուզում է սովորել, առածվել—առածել և այլն:

§ 479. Ուղղախոսության շեղումների մի այլ աղբյուրն էլ գրավոր

լեզուն է: Իր գրապատկերներով ու հնչապատկերներով մեծագույն դեր կատարելով հայ նոր գրական լեզվի ուղղախոսության ձևավորման, դարգացման ու նորմավորման գործում (տե՛ս § 453)՝ գրավոր խոսքը, սակայն, միշտ չէ, որ գրականորեն է ազդում նրա վրա և կամ՝ նպաստում զարգացմանն ու կանոնավորմանը: Բարբառների պես գրավոր լեզուն ևս երկակի դեր է կատարում. այն մի կողմից եթե իր գրապատկերներով ուղեցույց է ծառայում ուղղախոսության համար, ապա մյուս կողմից՝ մի շարք դեպքերում բացասաբար է ազդում բառերի՝ կենդանի լեզվի բովո՞վ անցած և գրական լեզվում հանրական արժեք ստացած հնչումների վրա՝ փոխարինելով դրանք գրային արտասանությամբ, ինչպես՝ դա՛րառ, հա՛րբել, եր՛Գ, խա՛թել, օ՛Գտակար, ՕՁ, մա՛րԳ, վա՛րԳ, խը՛նԳիր, մե՛Ձ, հա՛Գնել և այլն:

Գրավոր լեզվի ազդեցությամբ բառերի այսպիսի արտասանությունը, որ գրային առասանություն է կոչվում և առավելապես հատուկ է ոչ հայեցի կրթություն ստացած մարդկանց, անշուշտ, իր հերթին խաթարում է գրական լեզվի ուղղախոսությունը և վնասում նրան. թեև նաև նկատելի է, որ բառեր կան, որոնք երկկերպ են արտասանվում, և բառեր կան, որոնց գրային հնչումն է հաղթել կամ հաղթում:

§ 480. Ուղղախոսության շեղումների ու խաթարումների մի այլ աղբյուրն էլ օտարաբան արտասանությունն է, որ կիրառվում է ոչ միայն այլ (հիմնականում՝ ռուսական) կրթություն ստացած մարդկանց, այլև նրանց խոսքում, ովքեր հետևում են բառերի օտարալեզվյան հընչումներին և, օրինակ, տրակտոր-ը՝ տրակտոր, դիրեկտոր-ը՝ դիրեկտոր, պրոֆեսոր-ը՝ պրոֆեսոր, սեկտոր-ը՝ սեկտոր, կոստյում-ը՝ կաստյում, տեխնիկա-ն՝ ծեխնիկա, օպերատոր-ը՝ օպերատոր..., Մոսկվա-ն՝ Մասկվա, Տալստոյ-ը՝ Տալստոյ, Վիկտոր-ը՝ Վիկտոր, Բայրոն-ը՝ Բայրոն, Քրլինթոն-ը՝ Քլինթոն են արտասանում:

Այդպես և քիչ չեն դեպքերը, երբ հատկապես ռուսերենի ազդեցությամբ քմայնացվում, փափկացվում են նաև հայերեն բառերը, և, ասենք, արդյունք-ը՝ արցյունք («Քննության արցյունքները ամփոփվեցին ձյեկանատում»), մատյան-ը՝ մածյան («Ծա ձիրեկտորին հանձնեցի ծեխնիկումի ավարտական մածյանը»), Պետիկ-ը՝ Պեծիկ, էդիկ-ը՝ էծիկ, դինամո-ն՝ ձինամո, ստադիոն-ը՝ ստածիոն («Առավոտյան Պեծիկը հանդիպեց էծիկին ձինամոյի ստածիոնի առաջ») է արտասանում¹⁰ և այլն:

Այս բոլորին պետք է ավելացնել նաև վերջին տարիներս մեր ժողովրդի կյանքում ստեղծված խառնափնթոր շրջանում եվրոպական լեզուների, մանավանդ անգլերենի, բացասական ազդեցությունը հայերենի վրա, որը և լուրջ խնդիրներ է դնում հայագիտության առջև և պահանջ

¹⁰ Տե՛ս Գ. Սևակ, Ժամանակակից Հայերենի Համառոտ պատմություն, Երևան, 1948, էջ 197:

շում կանխելու ամեն տեսակի օտարածին ուղղախոսական խաթարում-ներն ու աղճատումները: Ընդ որում՝ շուրջ դեպքերում պետք է առաջ-նորդվել գրուծյան ձևերի արտասանությամբ՝ պահելով նաև հայերենի շեշտադրությունը, ինչպես՝ օպերատո՛ր—օպերատորի՛ց, օպերատորնե՛ր — օպերատորների՛ — օպերատորների՛ց, ... Մոսկվա՛ — Մոսկվայի՛ — Մոսկվայի՛ց — Մոսկվայո՛ւմ, Բայրո՛ն — Բայրոնի՛ — Բայրո-նի՛ց — Բայրոնո՛ւմ, տեխնիկո՛ւմ — տեխնիկումնե՛ր և այլն:

§ 481. Սրանցից բացի, կան նաև ուղղախոսական շեղումներ, խա-թարումներ ու սխալներ, որոնք բխում են գրական լեզվի քերականական օրենքները շիմանալուց: Նկատելի է, որ անգամ գրագետ շատ մարդ-կանց ոչ միայն բանավոր, այլև գրավոր խոսքում հաճախ են խախտվում ենթակայի և ստորոգյալի (մանավանդ եթե դա կրավորական սեռի բա-յով է արտահայտվում) համաձայնությունը, հաճախ են սխալաբար գոր-ծածվում գոյականների հոլովական, բայերի դերբայական և եղանա-կային մի շարք ձևերը¹¹:

§ 482. Ժամանակակից հայոց լեզվի ուղղախոսության վրա, ան-շուշտ, բացասաբար է ազդում և սխալ բնագործածությունը: Մարդիկ կան, որոնք իրենց ոչ միայն բանավոր, այլև գրավոր խոսքում շատ բառեր գործածում են ոչ ճիշտ ու իսկական իմաստներով և, օրինակ, շեն տարբերում ցուցում-ը՝ ցուցմունք-ից, վերաբերել-ը՝ վերաբերվել-ից, տեղի տալ-ը՝ տեղիք տալ-ից, հասկացություն-ը՝ հասկացողություն-ից, անգամ՝ ամուլ («միասին լծվող լծկաններից յուրաքանչյուրը, լծակից») - ր՝ ամուլ («չբեր») -ից, թոթովել («թոթով լեզվով խոսել») -ը թոթվել («թափ տալ, թափահարել») -ից և այլն:

Գրական լեզվի ուղղախոսությանը քիչ վնաս չի բերում նաև նեղ բարբառային բառերի ու բառաձևերի, անհարկի փոխառյալ բառերի գոր-ծածությունը և այլն:

§ 483. Այս ամբողջը մի անգամ ևս և շատ պարզորոշ ցույց է տա-լիս, որ ուղղախոսությունը, իբրև բանավոր լեզվին վերաբերող բազմա-բարդ երևույթ, ամենևին հեշտորեն չի զարգանում, կատարելագործվում ու ավելի նորմավորվում, որ կան, գոյություն ունեն մի շարք գործոն-ներ ու հանգամանքներ, որոնք իրոք բացասաբար են ազդում նրա վրա՝ խանգարելով լայն տարածմանն ու ծավալմանը: Այդ խոչընդոտները հաղթահարելու համար պահանջվում է տքնաշան ու հետևողական աշ-խատանք, և այդ բնագավառում էլ, անվիճելիորեն, շատ մեծ տնելիք-ներ ունեն դպրոցական ու բուհական հիմնարկները, թատրոնը, մամուլը, ռադիոն, հեռուստատեսությունը և առհասարակ բոլոր մշակութային-լուսավորչական կենտրոնները միասին վերցրած:

¹¹ Այդ մասին տե՛ս, օրինակ, մեր «Ամենօրյա սխալներ» հոդվածը («Հայաստան», 22 մարտի, 1991):

§ 484. Ուղղախոսության կարևոր հարցերից մեկն էլ արտասանու-թյան ոճերի հարցն է: Բանավոր լեզվի (խոսքի) իրողություն լինելով՝ ուղղախոսությունը գործածության տարբեր ուրտներում տարբեր դըր-սկորումներ է ունենում, որոնցով և արտասանության ոճերն են որոշ-վում:

Լեզվաբանական գիտության մեջ առաջինը այդ մասին խոսել է Ֆը-րանսիացի լեզվաբան Պ. Պասսին, որին ուսագետներից հետևել են Լ. Վ. Շչերբան, Ռ. Ի. Ավանեսովը և ուրիշներ: Ընդ որում եթե Լ. Վ. Շչերբան արտասանության երկու՝ լիակատար (ПОЛЬНЫЙ) և խոսակցա-կան (РАЗГОВОРНЫЙ), ապա Ռ. Ի. Ավանեսովը երեք՝ բարձր (ВЫСОКИЙ), շեղոք (НЕЙТРАЛЬНЫЙ), խոսակցական (РАЗГОВОРНЫЙ), տեսակի ոճեր է տարբերակել և բնութագրել դրանք:

Մեզանում էլ ուղղախոսության արտասանության ոճերի հարցին անդրադարձել են Թ. Ղարազուլյանը և Վ. Առաքելյանը, որոնցից առա-ջինը նշում է, որ «Հայերենում կարելի է առանձնացնել երկու ոճ՝ բարձր (ընտիր) և խոսակցական»¹², իսկ երկրորդը գտնում է, որ «Արտաբե-րական ոճերը ընդհանուր կերպով երեք տեսակի են բաժանվում՝ լիա-հունչ ոճ, խոսակցական ոճ և սովորական ոճ»¹³:

§ 485. Ընդունելով այս վերջին տարաբաժանումը՝ պետք է ասել, որ՝ ա) Լիահունչ ոճը, ինչպես անվանումն է ցույց տալիս, հանդիսա-վորություն արտահայտվող արտասանությունն է, որ կիրառվում է ու-ղիայով, հեռուստատեսությամբ տրվող հաղորդումներում, թատրոննե-րում, դպրոցներում, բուհերում, հրապարակային ելույթներում, հավա-քույթներում և այլն:

Արտասանական լիահունչ ոճի դեպքում ավելի լուրջ, գիտակցական ու պատասխանատու վերաբերմունք է պահանջվում արտասանվածքի նկատմամբ, խոսողը շանում է իր մտքերն արտահայտել ավելի գեղե-ցիկ ու անսխալ, բառերն արտասանել լիահունչ և ասելիքը պարզորոշ հասցնել լսողին:

Այդպիսի ոճը, որ աչքի է ընկնում հուզարտահայտչականությամբ և կարող է կոչվել նաև բարձր ոճ, իրացվում է արտասանական գործա-րանների զգալի լարվածությամբ և ձայնային հստակությամբ:

բ) Խոսակցական ոճը ընդհանրապես մարդկանց՝ իրար հետ խոսե-լու ընթացքում արտահայտվող արտասանությունն է: Այդպիսի դեպքում խոսողը իրեն անհամեմատ ազատ է զգում, առանձնակի ուշադրություն

¹² Թ. Ղարազուլյան, Ժամանակակից հայերենի ուղղախոսությունը, Երևան, 1974, էջ 80:
¹³ Գ. Բ. Զանդույան, է. Բ. Աղայան, Վ. Գ. Կասեյան, Վ. Ա. Քոչյան, Հայոց լե-զու, էջ 185:

չի դարձնում բառերի հստակ արտասանությունը, թույլ է տալիս անգամ ուղղախոսական շեղումներ ու խախտումներ, խոսում է առանց ջանք ու ճիգ գործադրելու, արտասանական ձևով:

դ) Սովորական ռեճ էլ, ինչպես ընդունված է ասել, բռնում է հիշյալ երկու ոճերի միջին տեղը: Կապվելով թե՛ մեկի և թե՛ մյուսի հետ՝ դա էլ հիմնականում կիրառվում է ոչ հանդիսությունների ժամանակ և հատկանշվում է արտասանական գործարանների միջին լարվածությամբ, ուղղախոսական պարտադիր կանոնների պահպանմամբ:

ՈՒՂՂԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԱՐԴԻ ՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԵՌՆԱԿԱՐՆԵՐԸ

§ 486, Ուղղագրությունը եթե գրավոր, ապա ուղղախոսությունը քանավոր խոսքի միակերպությանն ու ճշտությանն է ծառայում և նրա պես գործնական մեծ նշանակություն ունի: Դա այդպես էլ բնութագրելով՝ հայազգի ուսագետ լեզվաբան Ռ. Ի. Ավանեսովը միանգամայն իրավացիորեն նշել է, որ «Ուղղագրության և ուղղախոսության խնդիրներն են՝ մի կողմ թողնելով խոսքի բոլոր անհատական, ինչպես նաև տեղական խոսվածքների առանձնահատկությունները, լեզուն դարձնել հաղորդակցման առավել կատարյալ միջոց»¹⁴:

Այդպիսի «մաքուր գործնական» դեր կատարելով՝ ուղղախոսությունը, ինչպես ասվել է, երբեք նույն աստիճանի վրա չի մնում և անընդհատ փոփոխվում է յուրաքանչյուր շրջանում ժողովրդի հասարակական-տնտեսական կյանքի և նրա լեզվի զարգացման հետ մեկտեղ:

Իսկ սա նշանակում է, որ ինչպես ամեն մի գրական լեզվի, այնպես էլ նրա ուղղախոսության զարգացումն ու կատարելագործումը կանգառ չգիտեն և չեն կարող ավարտված համարվել:

§ 487. Եվ, անշուշտ, հենց այդպիսի բնույթ է կրում նաև ժամանակակից հայոց լեզվի ուղղախոսությունը: Հայ ժողովրդի հասարակական-տնտեսական, հոգևոր-մշակութային կյանքի զարգացմանը համընթաց հայ նոր գրական լեզուն ևս, ճիշտ է, բավականաչափ զարգացել է ու հարստացել, հիմնականում հաղթանակ է տարել բարբառների նկատմամբ, գնալով ավելի է տարածվել ու ծավալվել, հասարակության մի հսկա՝ գրագետ խավը խոսում է կանոնարկված լեզվով, բայց այն տակավին բոլորի սեփականությունը չի դարձել, ամենուր չէ, որ հաղթանակ է տարել բարբառի նկատմամբ և գերիշխում է նրա վրա:

Այսպիսով՝ ժամանակակից հայոց լեզվի ուղղախոսությունը հեռու է տակավին կատարյալ լինելուց և իրապես այնքան էլ բարվոք վիճակում չէ. բազմազան բնույթի ուղղախոսական շեղումներն ու խաթարում-

ները, հատկապես քաղաքային վայրերում տարածված հասարակաբանությունն ու ժարգոնայնությունը խիստ բացասաբար են ազդում ուղղախոսության վրա և վնասում նրա նորմավորմանն ու բարելավմանը:

§ 488. Ուղղախոսության արդի, ոչ այնքան բարվոք, վիճակն էլ, բնականաբար, լուրջ խնդիրներ է դնում դպրոցի, բուհերի, թատրոնի, մամուլի, գրականության, ռադիոյի, կինոյի, հեռուստատեսության և առհասարակ մշակութային, լուսավորչական բոլոր կենտրոնների առջև՝ պահանջելով առավել արդյունավետ ու հետևողական, լայն ու համակողմանի աշխատանք կատարել նրա բարելավման, կատարելագործման, ավելի միակերպ, կանոնարկված ու նորմավորված դարձնելու համար: Պետք է, սակայն, ցավով նշել ևս խոստովանել, որ նախկին ԽՍՀՄ-ի Պետք է, սակայն, ցավով նշել ևս խոստովանել, որ նախկին ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո մեր հանրապետությունում ստեղծված քաոսային, փլուզումից հետո մեր հանրապետությունում ստեղծված քաոսային, խառնափնթոր ու ծանր իրավիճակում, երբ ուսուցումը կորցրել է իր իսկական արժեքը դպրոցներում ու բուհերում, երբ գրական ու գիտական մշակույթը չի զարգանում բնականոն ճանապարհով և պատշաճորեն չի ծառայում իր բուն նպատակին, երբ լայնորեն ծավալվում են պոռոտախոսությունը, զազրախոսությունն ու ճամարտակությունը, երբ շատ տեղերում զլուխ են բարձրացրել ու տիրապետող դարձել նյութական շահն ու նյութամոլությունը, հոգևոր շատ արժեքների հետ մեծապես տուժել ու տուժում է նաև ժամանակակից հայ գրական լեզվի ուղղախոսությունը՝ զրկվելով ավելի մեծ թափով զարգանալու և կատարելագործվելու հնարավորություններից:

Այսքանին պետք է ավելացնել և այն դառը իրողությունը, որ շատ հայ ընտանիքներ լքելով Մայր հայրենիքը և բարեկեցիկ կյանք փնտրելով աշխարհի տարբեր անկյուններում՝ մատնվում են մայրենի լեզվով խոսելուց զրկվելու վտանգին և, անշուշտ, իրենց հերթին վնաս պատճառում նաև նրա ուղղախոսության միասնականացմանն ու հետագա զարգացմանը:

§ 489. Բայց ինչ փոթորիկներ էլ անցնեն հայ ժողովրդի և հայոց լեզվի գլխով, միևնույնն է, նրանք գոյատևելու են մշտապես, հարթելու են իրենց ճանապարհին եղած խոչընդոտներն ու արգելքները, գնալով ավելի ու ավելի են հզորանալու, միաձույլ ու միասնական դառնալու...

Կասկած լինել չի կարող, որ այդ ժամանակ աննախընթաց թափով է զարգանալու ու կատարելագործվելու նաև հայ գրական լեզվի ուղղախոսությունը՝ հաստատելով բանաստեղծի խոսքերով ասած այն ճշմարտությունը, թե՛

Մեր լեզուն ճկուն է ու բարբառս,
Նաև կան է, կախտ, բայց միևնույն պահին
Պայծառ է նա, որպես մշտաբարբ փառս,
Վառված հրով տեղեզ գառնում էին: —

¹⁴ P. H. Аванесов, Русское литературное прозаическое, М., 1972, с. 13.

Եվ վարպետներ, խոնարհ ու հանճարեղ,
Հղկել են այն դարեր, որպես մարմար,
Եվ փայլել է նա մերք, ինչպես բյուրեղ,
Մերք կոպտացել, ինչպես լեռնային ֆառ:

Բայց միշտ պահել է նա իր կենդանի ոգին,—
Եվ եթե մենք այսօր կոտորատով ենք այն մերք—
Այդ նրանից է, որ ուզում ենք մեր
Նոր խոհերի վրա ժանգ չշոփի:— (Ս. Չարենց)

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի ուղղագրությունը, Քիֆլիս, 1892:
Մ. Արեղյան, Աշխարհաբարի քերականություն, Վաղարշապատ, 1906:
Մ. Արեղյան, Մեր ուղղագրության մասին («Արարատ», 1913, 11—12, այլև՝ Երկեր. Հ. Երևան, 1935):
Մ. Արեղյան, Ջեկուցում հայոց լեզվի ուղղագրության մասին, Էջմիածին, 1921:
Մ. Արեղյան, Առաջնորդ հայոց լեզվի նոր ուղղագրության, Երևան, 1922:
Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965:
Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տաղաչափություն (Երկեր, Ե, Երևան, 1971):
Մ. Արեղյան, Ուղղախոսության ոեֆորմը, Երևան, 1925:
Ա. Ա. Արաճաճյան, Գրաբարի ձևնարկ, 4-րդ հրտ., Երևան, 1976:
Ա. Գ. Արաճաճյան, Հայոց գիր ու գրություն, Երևան, 1973:
Հր. Անտոյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 3, Երևան, 1957:
Հր. Անտոյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 6, Երևան, 1971:
Հր. Անտոյան, Հայոց գրերը, Երևան, 1934:
Հր. Անտոյան, Հայերեն արմատական բառարան, հտ. հտ. 1—4, Երևան, 1971—1980:
Է. Աղայան, Լեզվաբանության հիմունքներ, Երևան, 1937:
Է. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական շառարան, Երևան, 1976:
Գ. Այվազովսկի, Ուղղագրություն լեզուի հայոց, Քենդոսիա, 1869:
Ա. Այտրենեան, Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի, Վիեննա, 1866:
Վ. Առափեյան, Ժամանակակից հայերենի հնչյունաբանություն, Երևան, 1955:
Վ. Առափեյան, Ա. Խաչատրյան, Ս. Էլոյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 1, Երևան, 1979:
Ա. Արամյան, Ժամանակակից հայերենի ձայնավորները, Երևան, 1962:
Գ. Աետիֆեան, Քերականություն հայկական, Վենետիկ, 1815:
Ա. Բագրատունի, Հայերեն քերականություն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, 1852:
Ս. Գյուլբուղայան, Հայերենի ուղղագրության պատմություն, Երևան, 1973:
Ռ. Քոխմախյան, Ժամանակակից հայերենի շեշտարանությունը, Երևան, 1983:
Չ. Լուսինյան, Գրի զարգացումը, Երևան, 1955:
Ա. Խաչատրյան, Ժամանակակից հայերենի հնչյունաբանություն, Երևան, 1988:
Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1941:
Հայոց լեզվի հանգաբառարան, Երևան, 1976:

- Վ. Հացունի, Ուղղագրութիւն եւ առօրեանութիւն հայերենի, Վիեննա, 1933:
- Հնչերանգը և շեշտը ժամանակակից հայերենում (ժողովածու), Երևան, 1978:
- Ս. Վազարյան, Ուղեցույց Տերմինաբանական կոմիտեի որոշումներով, Երևան, 1955:
- Ա. Ղազիկեան, Հայ լեզուի ուղղագրական դասեր, Վենետիկ, 1923:
- Բ. Ղառազյուլյան, Ժամանակակից հայերենի ուղղագրությունը, Երևան, 1974:
- Ա. Ղարիբյան, Հայոց լեզվի դասավանդման մեթոդիկա, Երևան, 1974:
- Ա. Ղարիբյան, Հայ մանկավարժական լեզվաբանություն, Երևան, 1969:
- Ա. Վարիբյան, Կ. Պարիս, Հայոց լեզվի քերականության, ուղղագրության և կետադրության ուղեցույց, Երևան, 1957:
- Գր. Վափանցյան, Հնդհանուր լեզվաբանություն, հ. 1, Երևան, 1939:
- Թ. Ճեպկենեան, Մտերիմ զրոյց ուղղագրութեան հարցի շուրջ, Հալեպ, 1976:
- Ստ. Մալխասյանց, Մի հնչյունին մի դիր, Թիֆլիս, 1910:
- Ստ. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 1—4, Երևան, 1944—1945:
- Ավ. Մարգարյան, Հայերենի նոր ուղղագրությունը և նրա մերժման անհիմն փորձերը (ՊԲՀ, 1991, № 1):
- Վ. Մարգարեան, Անգիտաց պիտանի..., Կ. Պոլիս, 1924:
- Գ. Մենելվիշեան, Հայերէն լեզուի ուղղագրութեան խնդիրը, Վիեննա, 1910:
- Ս. Պալասանեան, Քերականութիւն մայրենի լեզուի, 2-րդ տպ., Թիֆլիս, 1884:
- Հ. Պետրոսյան, Հայերենագիտական բառարան, Երևան, 1987:
- Գ. Զանուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974:
- Գ. Զանուկյան, Է. Աղայան, Վ. Առաքելյան, Վ. Փոսյան, Հայոց լեզու, Երևան, 1980:
- Ն. Ռուսինեան, Ուղղագրութիւն արդի հայ լեզուի, Կ. Պոլիս, 1853:
- Կ. Սեակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Երևան, 1948:
- Գ. Սեակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Երևան, 1955:
- Գր. Վաճցյան, Պատմական քերականութիւն արեւելահայ լեզուի, Թիֆլիս, 1906:
- Տեղեկագիր Հ. Ս. և Հ. գիտության և արվեստի ինստիտուտի ուղղագրության և առօրեի ձևի բարեփոխության հանձնաժողովի, Երևան, 1927:
- Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու, Երևան, 1978:
- Ղ. Փարպեցի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1983:
- Խ. Փառաշեան, Խորհրդային Հայաստանի նոր ուղղագրութիւնը, Պէյրուս, 1926:
- Р. И. Аванесов. Русское литературное произношение. М., 1972.
- А. А. Акишина, С. А. Барановская. Русская фонетика. М., 1990.
- Л. Бульфинд. Язык. М., 1968.
- Л. Л. Буланин. Фонетика современного русского языка. М., 1970.
- А. Н. Гвоздев. Современный русский литературный язык. I, М., 1967.
- Л. Р. Зиндер. Общая фонетика. М., 1979.
- В. Ф. Иванова. Современная русская орфография. М., 1991.
- А. И. Кайдалова, И. К. Калинин. Современная русская орфография. М., 1973.
- В. И. Кодухов. Введение в языкознание. М., 1979.
- С. М. Кузмина. Теория русской орфографии. М., 1981.

- М. И. Матусевич. Современный русский язык. Фонетика. М., 1976.
- Орфография и русский язык. М., 1966.
- Р. Н. Попов, Д. П. Валькова и др. Современный русский язык. М., 1978.
- А. А. Реформатский. Введение в языковедение. М., 1967.
- Современный русский литературный язык, под редакцией Н. М. Шанского. М., 1988.
- Н. С. Трубецкой. Основы фонологии. М., 1960.
- Н. Jensen, Sign, Symbol and Script. Translated from the German. G. P. Putnam, Sons, New York, 1969.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

ՀնՊՅՈՒՆԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

✓ Հնչունաբանության ուսումնասիրության առարկան, նպատակը և խնդիրները	3
Հնչունների ձայնաբանական ուսումնասիրությունը	5
Հնչունների բնախոսական ուսումնասիրությունը	5
Հնչունների լեզվաբանական-գործառնութային ուսումնասիրությունը	7
Արտասանվածքի վերլուծություն	9
Հայերենի հնչունական համակարգը	13
Հայերենի հնչունների դասակարգումը	19
✓ Ձայնավորներ. նրանց բնութագիրը	21
ա. Ետնալեզվային ձայնավորները և նրանց արտասանական բնութագիրը	21
բ. Միջնալեզվային և ձայնավորը և նրա արտասանական բնութագիրը	21
գ. Առաջնալեզվային ձայնավորները և նրանց արտասանական բնութագիրը	26
Ձայնավորների համադրական տախտակը	27
✓ Բաղաձայններ. նրանց բնութագիրը	29
ա. Պայթական բաղաձայններ. նրանց բնութագիրը	29
բ. Շփական հնչուններ. նրանց բնութագիրը	29
գ. Պայթաշփական հնչուններ. նրանց բնութագիրը	30
Բաղաձայնների համադրական տախտակը	33
Հնչունների գործածությունը խոսքում	33
Վանկ և վանկատում	35
Միավանկ բառերի վանկային կառուցվածքը	40
Բազմավանկ բառերի վանկային կառուցվածքը	42
ա. Բազմավանկ բառերի սկզբնավանկային կառուցվածքը	45
բ. Բազմավանկ բառերի վերջնավանկային կառուցվածքը	48
գ. Բազմավանկ բառերի միջնավանկային կառուցվածքը	51
Երկբարբառներ և երկհնչյուններ	54
Վեշտ	54
Հնչերանգ	59
ՀնՊՅՈՒՆԱՓՈՆՈՒԹՅՈՒՆ	62
✓ Ընդհանուր բնութագիր	68
Հնչունափոխության տեսակները	73
1 Նշտափոխական հնչունափոխություն	80
Ձայնավորների հնչունափոխությունը	82
է (ե) ձայնավորի հնչունափոխությունը	86
Ի ձայնավորի հնչունափոխությունը	87
Ու ձայնավորի հնչունափոխությունը	90
Ը ձայնավորի հնչունափոխությունը	90
Ա ձայնավորի հնչունափոխությունը	93
Երկհնչյունների հնչունափոխությունը	101
	108
	108
	109
	109

2. Պատմական հնչունափոխություն	110
ա. Ձայնավորների պատմական հնչունափոխությունը	114
բ. Երկբարբառների և եռաբարբառների պատմական հնչունափոխությունը	115
գ. Բաղաձայնների պատմական հնչունափոխությունը	118
Ձայնդարձ և տեղական	120
3. Փոխազդեցական հնչունափոխություն	121
ա. Անկում	122
բ. Հավելում	125
գ. Դրափոխություն	126
դ. Անմանում	127
ե. Տարեմանում	129
զ. Ամփոփում	130
է. Համաբանություն	132
ը. Փոխազդեցական այլ հնչունափոխություններ	134
Հնչունափոխության լեզվական և բառակազմական արժեքը	135
ԳՐԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	
Ընդհանուր գաղափար	137
Գրաբանության ուսումնասիրության առարկան, նպատակը և խնդիրները	138
Հայկական գիրը	139
Մեսրոպ Մաշտոցը և հայոց գրերի գյուտը	144
Հայոց այբուբենը	147
Հայոց (մեսրոպյան) գրի տեսակները և նրանց զարգացումը	149
Հայերենի կետագրության նշանները	152
Տառերի (գրայրների) և հնչյունների փոխադարձությունը	153
Տառադարձություն	157
ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ	
Ընդհանուր գաղափար	158
Ուղղագրության ուսումնասիրության առարկան, նպատակը և խնդիրները	159
Ուղղագրության հիմնական սկզբունքները	160
Հայոց լեզվի ուղղագրության պատմական զարգացումը	162
Նախնական ուղղագրության բնութագիրը	164
Մանուկ Աբեղյանը և հայերենի ուղղագրությունը	171
Հայերենի ուղղագրության բարեփոխությունները (ոնֆորմներ)	175
Ժամանակակից հայոց լեզվի ուղղագրության կանոնները	189
ա. Ձայնավորների ուղղագրությունը	189
է-ի և ե-ի ուղղագրությունը	190
օ-ի և ո-ի ուղղագրությունը	190
ը-ի ուղղագրությունը	191
բ. Երկհնչյունների ուղղագրությունը	192
գ. Երկձայնավորների ուղղագրությունը	193
յ ձայնակապի ուղղագրությունը	198
և-ի ուղղագրությունը	199
զ. Բաղաձայնների ուղղագրությունը	200
1. Շփական բաղաձայնների ուղղագրությունը	200
ա. Ձայնորդների ուղղագրությունը	200
բ. Ձայնեղների և խուլերի ուղղագրությունը	203
2. Պայթական բաղաձայնների ուղղագրությունը	204
3. Պայթաշփական բաղաձայնների ուղղագրությունը	205
Կրկնակ բաղաձայնների ուղղագրությունը	206
	251

Մեծատառերի ուղղագրությունը	208
Բարդ բառերի ուղղագրությունը	211
Խոսքի մասերի ուղղագրությունը	214
Տողադարձը և նրա կանոնները	216
ՌԻՂՂԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ	
Ընդհանուր գաղափար	220
Արևելահայ գրական լեզվի ուղղախոսությունը և նրա զարգացումը	222
Ժամանակակից հայոց լեզվի ուղղախոսության կանոնները	228
ա. Չայնավորների գրական արտասանությունը	229
բ. Բաղաձայնների գրական արտասանությունը	231
Պայթական և պայթաշփական բաղաձայնների գրական արտասանությունը	231
Շփական բաղաձայնների գրական արտասանությունը	235
ա. Չայնորդների արտասանությունը	235
բ. Շփական ձայնեղների և խուլների արտասանությունը	237
Ուղղախոսության շեղումները և դրանց աղբյուրները	239
Արտասանության ոճերը	243
Ուղղախոսության նշանակությունը, արդի վիճակը և զարգացման հեռանկարները	244
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	247

ՄԱՐԿԱՐՅԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՍԻՄՈՆԻ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒ

ՀԵԶՅՈՒՆԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հրատարակություն է ներկայացրել
համալսարանի հայոց լեզվի ամբիոնը

СОВРЕМЕННЫЙ АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК

МАРКАРЯН АЛЕКСАНДР СИМОНОВИЧ

ФОНЕТИКА

Учебно-вспомогательное пособие для студентов филологических факультетов

Издательство Ереванского университета
ЕРЕВАН—1997

Հրատ. խմբագիր՝ Հ. Կ. Սարգսյան
Տեխն. խմբագիր՝ Հ. Ա. Հովսեփյան
Սրբագրիչ՝ Ս. Վ. Կազարյան

Հանձնված է շարվածքի 05. 11. 1996 թ.: Ստորագրված է տպագրության 09. 01. 1997 թ.:
Չափեր 60×90¹/₁₆: Քուղթ տպագր. № 2: Տառատեսակը սովորական: Տպագրության
եղանակը բարձր: Հրատարակչական 14,8 մամուլ: Տպագրական 15,5 մամուլ: Տպաքա-
նակ 1000: Պատվեր 134: Գինը պայմանագրային:
Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Ա. Մանուկյան փ. թիվ 1:

Երևանի համալսարանի տպարան, Երևան, Արուսյան փ. թիվ № 52: